

MATERIAŁY ZACHODNIOPOMORSKIE

Nowa Seria
Tom XIX

ROCZNIK NAUKOWY MUZEUM NARODOWEGO W SZCZECINIE
Szczecin 2023

MATERIAŁY ZACHODNIOPOMORSKIE

Rocznik Naukowy Muzeum Narodowego w Szczecinie

Nowa Seria
Tom XIX

Szczecin 2023

Redaktor Naczelny
dr hab. Anna B. Kowalska

Sekretarz Redakcji
Monika Witek

Członkowie Redakcji
Krzysztof Kowalski, Dorota Kozłowska, dr hab. Rafał Makala, dr Bartłomiej Rogalski

Rada Naukowa
prof. dr hab. Wojciech Blajer, prof. dr hab. Aleksander Bursche,
dr Agnieszka Gąsior, prof. dr hab. Jarosław Jarzewicz,
Prof. Dr. Hauke Jöns, prof. dr hab. Henryk Machajewski,
dr hab. prof. UWr Tomasz Płonka

Redakcja wydawnicza
dr hab. Piotr Wojdak

Tłumaczenie na język angielski
Monika Witek, autorzy

Proofreading
Colton Butler, Monika Witek

Recenzenci tomu
Associate Professor Ph.D. Rainer Atzbach, Associate Professor Inger Marie Berg-Hansen,
Dr. Jutte Kneisel, prof. dr hab. Andrzej Piotr Kowalski, dr Bogdana Kozińska,
Agnieszka Lindenhayn-Fiedorowicz, Witold Migal, dr Kacper Pencarski, dr hab. Rafał Simiński,
dr Damian Stefański, prof. dr hab. Witold Świątosławski

Adres Redakcji
Muzeum Narodowe w Szczecinie
70-561 Szczecin, ul. Staromłyńska 27, tel. (+48) 797 705 229
e-mail: mzp@muzeum.szczecin.pl; www.mzp.muzeum.szczecin.pl

Projekt okładki
Waldemar Wojciechowski

Skład
XPRESS Sp. z o.o.

© Copyright by Muzeum Narodowe w Szczecinie and Authors

ISSN 2956-9893

DOI 10.62076/MZP00001

Muzeum Narodowe w Szczecinie
Szczecin 2023

SPIS TREŚCI

STUDIA I MATERIAŁY

Michał Adamczyk

Buniewice 7: The Lithic Technology of the Ahrensburgian Hunting Camp 5

Buniewice 7: Technologia krzemieniarstwa na obozowisku łowieckim kultury ahrensburgskiej 54

Katarzyna Ślusarska

What Makes a Man? Body Concepts in the South Baltic

During the Late Bronze and Early Iron Ages 55

Co czyni człowieka? Koncepcje ciała w strefie południowego Bałtyku

późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza 77

Gabriele Pogendorf

Książę pomorski Bogusław X. Turcy i sława (dawniej i dziś) 79

Bogislaw X of Pomerania. Turks and glory (then and now) 121

Karolina Blusiewicz

Seventeenth-Century Leather Goods From the Old Town Moat

in Gdańsk 123

Wyroby skórzane z XVII wieku z fosy Starego Miasta w Gdańsku 156

Paulina Romanowicz

Gliniane fortuny. Dziedzictwo przemysłu cegielnianego

w Stołczynie (Szczecin) 157

Clay fortunes. The legacy of the brickmaking industry in Stołczyn (Szczecin) 176

ODKRYCIA

Michał Adamczyk

Toporek z poroża z Łukęcina w powiecie kamieńskim

Antler axe from Łukęcin, Kamień Pomorski district 177

Dorota Kozłowska, Iwona Teul

Dawne odkrycie grobu szkieletowego z wczesnej epoki brązu w Drzeninie.

Aspekt archeologiczno-antropologiczny

Old discovery of an Early Bronze Age inhumation grave in Drzenin.

Archaeological and anthropological aspect 185

Kamil Nowak, Justyna Baron, Jakub Michalik,

Dawid Sych, Marek Grześkowiak, Grzegorz Kurka

Skarby przedmiotów metalowych z Dargobądz i Kamienia Pomorskiego

w zbiorach Muzeum Ziemi Kamieńskiej w Kamieniu Pomorskim

Hoard of metal objects from Dargobądz and Kamień Pomorski

in the collection of the Kamień Land History Museum in Kamień Pomorski 201

Marek Dworaczyk	
Wyniki interwencyjnych badań archeologicznych w Ługowinie, gm. Resko	
Results of the rescue excavation in Ługowina, Resko commune	221

RECENZJE I OMÓWIENIA

Piotr Piętkowski	
Edward Rymar, <i>Barnim I książę Słowian na Pomorzu</i> , Kraków 2022, ss. 560	
ISBN 978-83-7730-601-7	257

BIBLIOGRAFIA ARCHEOLOGII POMORZA ZACHODNIEGO

Marta Kurzyńska	
Materiały do bibliografii archeologii Pomorza Zachodniego. Wstęp	263
Materiały do bibliografii archeologii Pomorza Zachodniego za rok 2022.	
Suplement za rok 2021	265
Indeks nazw geograficznych do bibliografii za rok 2022	
i suplementu bibliografii za rok 2021	321

KRONIKA

Izabela Sukiennicka	
Świt Pomorza – nowa ekspozycja stała	
w Muzeum Narodowym w Szczecinie	327

Małgorzata Kłosińska-Grzechowiak	
„O napojach w kulturze”.	
Cykl spotkań w Muzeum Narodowym w Szczecinie	341

Agnieszka Słowińska	
„Nici łączą pokolenia”.	
Wystawa czasowa	357

Anna Lew-Machniak	
„Wymyślając miasta na nowo. Helena Kurcysz – architektka i urbanistka”.	
Wystawa czasowa w Muzeum Narodowym w Szczecinie	365

Katarzyna Findlik-Gawron	
„Radość życia. Sztuka ludowa Meksyku z kolekcji Stanisława Kasprzyka”	
oraz „Alebrjjes! Alebrjjes! Fantastyczne stworzenia z kolekcji	
Ambasady Meksyku w Polsce”.	
Wystawy czasowe	379

Agnieszka Kuchcińska-Kurcz	
Wystawy MNS-CDP w 2022 roku	397

Michał Adamczyk

Buniewice 7: The Lithic Technology of the Ahrensburgian Hunting Camp

Buniewice 7: Technologia krzemieniarstwa na obozowisku łowieckim kultury ahrensburgskiej

Abstract: The Ahrensburgian site in Buniewice is one of the largest collection of lithics of this culture in the Pomeranian Bay area. The article provides a detailed technological analysis of this assemblage.

Keywords: Western Pomerania, Late Palaeolithic, Ahrensburgian culture, lithic technology

Abstrakt: Ahrensburgskie stanowisko w Buniewicach to jedna z największych kolekcji narzędzi krzemiennych tej kultury z rejonu Zatoki Pomorskiej. W artykule zaprezentowano wyniki szczegółowych badań technologicznych tego zbioru.

Słowa kluczowe: Pomorze Zachodnie, późny paleolit, kultura ahrensburgska, technologia krzemieniarstwa

Introduction

In 2011, the multicultural Stone Age site known as Buniewice 7 was discovered by a team of archaeologists and students from the University of Szczecin and the Adam Mickiewicz University in Poznań, led by Mikołaj Urbanowski, Katarzyna Pyżewicz, Radosław Szemelak and Michał Adamczyk. The site was registered as AZP 18-07/10. Among 611 artefacts collected from surface ground in 2011–2012, 174 were initially identified as from the Ahrensburg Culture of the Late Palaeolithic Age due to the presence of tanged points (predominantly without a ventral face retouch) and their being made using a soft hammer technique used for detachment of blades from double-platform cores. Although a surface collection, it is the biggest Late Palaeolithic assemblage from the area.

The site is an Ahrensburgian hunting camp located north of Buniewice (Kamień Pomorski Commune, Kamień Pomorski District, West Pomeranian Voivodeship), in the northern part of the Chrząszczewska Island (Figs. 1 and 2). It is one of few islands in the Szczecin and Kamień Lagoons in northwest Poland, with Wolin Island being the biggest and the most well-known of these. Prior to the 2011 research, the region was not considered to be settled before the Neolithic Age (e.g. Cnotliwy 1966, 7). Since discovery of Buniewice 7, a number of other Palaeolithic sites have been found, albeit the majority containing rather small inventories; even, single soft-hammer blades (Adamczyk 2016, 98). This makes the site the most important in the area, despite the fact it is a surface collection. It is relatively large, with different stages of the *chaîne opératoire* present. More importantly, it contains tanged points and other typological elements, linking it without doubt to the Ahrensburgian Culture. Thus, it is a good starting point to initiate the research on Ahrensburgian lithic technology in Western Pomerania.

The Buniewice 7 site is without doubt a hunting camp belonging to a larger cluster of Ahrensburgian sites. On one hand, the location is very favourable, granting inhabitants access to potential seasonal migration routes (Adamczyk 2014; 2016; 2021). On the other, the composition of the assemblage strongly indicates hunting activities. Despite the random nature of a surface collection, there are eight tanged points and their fragments, with an additional Zonhoven point and possibly other arrowheads (backed blades). Moreover, the points have distinctive traces of usage, such as damaged tips. This suggests repair, such as changing damaged points. Also, the presence of tools associated with meat extraction (cutting tools), skin working (cutting tools, end scrapers, perforators) and bone working (burins, possibly Zinkens) is typical of hunting activities.

Goals and Aims

The purpose of this article is the detailed technological analysis of the Ahrensburgian seasonal hunting camp in Buniewice 7. Therefore, it is intended to both supplement and verify results from previous research on this assemblage (Adamczyk 2014; 2016). Included are some remarks on technology. However, the main goals of that research were different and there remains much to say. It is worth mentioning that detailed information about tool typology of the assemblage has been published previously. Thus, it will be limited only to issues relevant to the discussion at hand in this paper.

Some of the more important questions undertaken in the research include: What methods of blade production were used? Was there a separate method of flake production? What type of core preparation was used? What type of a soft hammer (organic or mineral) was used for blade production? Were different

techniques used for blade production and correction? What type of edge preparation was used? What was the waste management strategy? Answering these questions can bring knowledge of the technological behaviour and production-related activities of users of the site.

A separate issue is the potential and limits of a surface collection for more detailed technological studies. The lithic technology of the Late Tanged Point cultures (i.e. the Ahrensburgian and the Sviderian) in other areas is rather well-described. Thus, it would be interesting to compare the results obtained through the analysis based on the same principles and research methodology, and with more complete assemblages originating from excavated sites elsewhere (e.g. Hartz 1987; Fiedorczuk 1995; Dziewanowski 2006; Migal 2007; Sobkowiak-Tabaka 2011; Gruzdz *et al.* 2012; Sobkowiak-Tabaka, Winkler 2017; Berg-Hansen 2018; 2019; Gruzdz 2018; Berg-Hansen *et al.* 2019; Przeździecki 2019).

Data and Method

The Ahrensburgian assemblage from Buniewice 7 contains 189 lithics, including five cores and core fragments, 157 blades, blade tools and wastes from blade tool production, nine flakes and flake tools, eight tools made on undefined debitage (either flakes or blades), as well as 10 burin spalls. The number of artefacts is larger than that of the previous study (Adamczyk 2014) due to re-analysis. Table 1 presents the data on quantity of the main groups of lithics present in the assemblage. However, it must be noted that this is a surface collection, and therefore the proportions of said groups differ significantly from the assemblages originating from excavated sites. This is illustrated by a relatively large number of blade tools and a very low number of flakes and flake tools. As most are not really distinctive, they could be linked to various cultures present at the site. For this reason, most were excluded from the study (for the criteria of material selection see: Adamczyk 2014, 181–182).

The raw material used in the assemblage is a mix of Cretaceous flints that are available locally. These are mostly Campanian and Upper Turonian flints in shades of grey that span from almost white to black, of generally very good quality, and with glassy structure and low numbers of inclusions that make them highly desirable raw materials for blade production (Adamczyk 2014, 183). It is worth mentioning that the whole of both Wolin and Chrząszczewska Island are covered with rich deposits of flint (Alexandrowicz 1966; Czebreszuk, Kozłowska-Skoczka 2008, 14–18), some representing the best raw knapping material types in all Western Pomerania. Moreover, many of these deposits are located within layers of chalk and limestone, meaning they are neither as weathered nor as cracked as flint collected from the surface. It is possible that prehistoric peoples extracted some nodules from either natural or man-made

openings in the earth, or from stream beds. This explanation accounts for the excellent quality of raw material noted in the Buniewice 7 assemblage.

The basis of modern technological analysis is the concept of *chaîne opératoire*, or chain of operations. It means, in general, that every artefact is placed in the technological context of its function and purpose (e.g. whether a tool, a half-made product, a blank, or waste), as well as a position within a production sequence (i.e. early- or late-stage). The collected data allows for construction of a *schema opératoire*, or scheme of operations, which is more or less synonymous with a method used by knappers in the past (e.g. Inizian *et al.* 1999, 15–16). Thus, the goal in modern technological studies is to use the physical objects to interpret non-material cultural values.

The main research method used in this study is the Dynamical Technological Classification (DTC). This method was developed by Scandinavian authors, notably Bo Madsen (1992; 1996) and Mikkel Sørensen (2006a; 2006b), but its origins derive from the Dynamic Classification first used by Romuald Schild, Maria Marczak and Halina Królik (1975). DTC has become more popular in the last decade (e.g. Damlien 2015; Berg-Hansen 2018; 2019; Berg-Hansen *et al.* 2019). DTC makes classification of attributes, such as blade curvature or ripple type, the subject of statistical measure. In the case of larger assemblages, it permits the drawing of conclusions based on strike technique and method, among other factors. The 189 lithics from Buniewice 7, including the 157 blades, blade fragments and blade tools, provide an opportunity to draw conclusions about the blade technology at work in the assemblage. The DTC questionnaire is presented in Table 2.

As a supplementary method, Scar Pattern Analysis (SPA) was used. This method was created and first used by Mikołaj Urbanowski and Witold Migal (Migal, Urbanowski 2006; 2008), specifically for the technological analysis of asymmetrical knives from the Middle Palaeolithic Age. It is possible to use the method for analysing other lithic categories (e.g. Kot 2020) and in this study it will be applied to cores. SPA is based on establishing a relative chronology of negatives covering an object's surface, and a subsequent reconstruction of production sequences. This gives relatively detailed information when refitting is not possible. While core preparation is very important within the knapping process, SPA is better suited for analysing later stages of production. Nevertheless, strategies of core management in the later stages are important for this research, making it a useful method.

As stated above, an important question is whether organic or mineral soft hammers were used in Buniewice. Thus, some elements of Experimental Archaeology included the making for this purpose of a series of seven

each of experimental blades knapped with organic and mineral soft hammer (148 organic hammer blades and 168 mineral hammer blades). Afterward, DTC analysis was performed on the experimental blades and compared with DTC analysis of the artefacts.

Results

The results of the DTC procedure are presented separately for cores, blades (including blade tools and crested blades) and correction blades. Due to the small number of flakes and flake tools, they will not be described here. However, they are included in the overall results for all debitage groups presented in Table 3. For cores, the results of SPA also are included.

Cores from Buniewice 7 are a diverse group, despite the fact that they are a small sample collected from the surface (Table 1). This group includes two prismatic cores (cores with two opposed platforms) (Figs. 3 and 4:1), two fragments of prismatic cores (Figs. 4:2 and 5), and one single platform core (Fig. 6). All of the prismatic cores and their fragments have surface-to-platform angles of $\sim 70^\circ$, whilst that of the single platform is closer to 80° . In terms of edge preparation, the cores are surprisingly diverse: two cores were trimmed (including one moderately and one intensely), one was intensely faceted, one shows a combination of both light trimming and faceting, with one core presenting no edge preparation. Platforms either are prepared by a single strike negative (two cases) or by a series of small negatives (three cases). Two cores have natural backs; one a unifacial, crested back, and one a flat back. Three cores show flaking surfaces covering $\sim 3/4$ of its circumference, thus their sides are covered with blade negatives. One core has a frontal surface and sides that are covered with preparation negatives. All of the cores are extremely exhausted and in a generally small size, with their height ranging from 43.94 mm to 48.06 mm (core fragments not included), suggesting they were fully exploited, with a proper hold barely possible and blades that are too short to be considered usable.

The SPA results suggest that, initially, all cores were prismatic, and that they later were reworked into a variety of types (Adamczyk 2016, 160–165). Detailed sequences of the *schema opératoire* are as follows: Prismatic core made by a novice knapper (Figs. 3 and 7): I. Raw pebble; II. Back preparation; III. Platform preparation (both main and secondary); IV. Preparation of sides (one series each); V–VII. Detachment of a series of blades from secondary platform, followed by a series detached from the main platform and again from the secondary platform; VIII. Main platform rejuvenation and correction of sides; IX and X. Blade detachment from the main platform (two series) and the secondary platform (one series); XI. Abandonment and post-depositional damage.

Exhausted prismatic core (Figs. 4:1 and 8): I. Raw pebble; II. Preparation of the platform, back and left side; III. Second series of back preparation; IV. Blade detachment (both from the main and secondary platforms); V. Front rejuvenation; VI. Platform rejuvenation, right-side repair; VII. Left-side repair; VIII. Edge trimming; IX. Abandonment of the core.

Fragment of a broken prismatic core (thus, rendering the sequence incomplete) (Figs. 5 and 9): I. Raw pebble; II–IV. Three series of side preparation, the main platform formation and possibly the secondary platform; V and VI. Preparation of the right side (one series) and the left side (two series); VII. Detachment of a series of blades from both main and secondary platforms; VIII–IX. Detachment of two series of blades from the main platform; X. Edge trimming from the front to the right side, possibly in order to widen the front; XI. Breakage of the core; XII. Abandonment and post-depositional damage.

Single platform core, reworked from a prismatic core (Figs. 6 and 10): I. Raw pebble; preparation of the back and possibly the main platform; III and IV. Preparation of the right side (one series) and the left side (two series); V. Blade detachment from both main and secondary platforms; VI and VII. Secondary back preparation; the beginning of the reworking into a single platform core; VIII and IX. Secondary preparation of the right side (two series) and the left side (one series); X and XI. Failed attempts at blade detachment (two series); XII. Abandonment and post-depositional damage.

There are 138 serial blades (Figs. 11, 12 and 13:9), crested blades (Figs. 13:10,11) and blade tools (Figs. 14, 15, 20–22, 25 and 26) in the Buniewice assemblage. However, most are fragmented and not all features could be quantified. There are more or less equal numbers of blades with two, three and four or more negatives on their dorsal sides, with only single examples of other negative patterns (dorsal face fully covered with cortex). More than half of blades have negatives in only one direction, and around a quarter have two directions as a result of opposite-platform production. Due to a high ratio of incomplete blades, the blade termination, curvature and twist features should be treated carefully. But it is likely that the predominant combination is a straight blade with a proximal curve and ideal termination (i.e. a mostly symmetrical pointy end), with half of the specimens twisted. The blades are mostly (but not perfectly) regular, with the regular-to-irregular ratio being roughly 7:3. A majority of specimens have light, ventral ripples or no ripple at all; with ripples at distal ends and strong ripples noted occasionally. Over half of blades have a light lip, a third have a medium (visible) lip, and the rest no lip at all. A flat and spread bulb is a dominant feature, with single examples of other bulb forms. Bulbar scars are absent in roughly half of specimens, with another half having either a small scar (i.e. shorter than half of the bulb's length), or, a large scar (i.e. longer than half

of the bulb's length). There is a single, split bulb (Fig. 30). Over three-quarters of the blades does not have any form of conus formation, with almost a fifth showing a combination of conus and ring-crack, and few cases of a detached bulb. The blades are a diverse group in terms of butt morphology, with all of them represented more or less equally and slightly larger share of punctiform butts, largely plain and some with ridges. With few exceptions, the purpose of faceting is not butt isolation (Figs. 29 and 30). Vast majority of blades have trimmed edges, and for over a third, the purpose of edge trimming was butt isolation. A typical striking angle is 60° – 70° , with some ranging from 40° – 90° .

Among 19 correction blades (Fig. 13:1–8) all but one are complete, and thus making some observations possible. Most have four or more negatives on their dorsal sides, with a third having only two negatives. The correction blade group has different combinations of negative directions (one, two or more) roughly in equal proportions. With one exception, correction blades have an ideal termination, are predominantly not twisted. They are more diverse in terms of profile, with both straight and different types of curved blades present. The blades are mostly irregular, with regular specimens consisting of around 40% of the group. The ventral sides of correction blades are covered mostly with only light ripples or no ripples at all. The majority of correction blades have only a light lip, with a smaller number presenting a medium lip. A dominating feature is a flat bulb with no scar. However, round ones and those with some form of scars are present. Most of the correction blades have no conus formation. However, some ring cracks and some ring-crack-and-conus combinations are present. They also present mostly plain, lens-shaped or broken butts and a rather lightly trimmed edge preparation. Typical angles are 70° – 80° , with a notable group of blades possessing 50° striking angles.

Discussion

Considering the results presented above, questions about the technology arise that can be discussed in detail. A good starting point is core preparation, repairs and re-use. Unfortunately, there is not much to say about an initial preparation process as traces were removed to a great extent in later stages. The results of the SPA suggest that at least some repairs were made to sides and platforms. Side repairs point to the maintaining of certain proportions of the flaking platform (length-to-width ratio) as among principles of the method used and in order to produce long, narrow and straight blades. The same observation was made by Inger Marie Berg-Hansen (2018, 72; 2019, 177–181) concerning examples of Ahrensburgian flintknapping found at Alt Duvenstedt LA 121, Teltwisch 2, Eskebjerg and Sølbjerg, where side correction was a common practice;

often conducted by detachment of massive flakes in order to maintain a narrow flaking surface. These flakes are common in other, more complete Ahrensburgian assemblages from Western Pomerania.

Similarly to other Ahrensburgian sites (e.g. Berg-Hansen 2019, 181), a variety of back forms is present in a small sample at Buniewice. This indicates that backs of the cores are not very important in the Ahrensburgian concept of flintknapping and thus offers a multitude of ways of forming this part of a core, depending on, for example, a knapper's individual preferences and shape of the pebble. As suggested by Witold Grużdź *et al.* (2012, 247), a general rule of Sviderian practice was the more irregular the pebble, the more preparation was noted, with use of narrow, tabular pebbles simplifying preparation.

The cores from Buniewice 7 are extremely exhausted, reaching their limits of size and mass. Due to this and to an absence of typical byproducts (e.g. large flakes, primary platform tablets, etc.), it is impossible to deduce their core preparation processes. The only evidence of early-stage production is the presence of three unifacial crested blades. This suggests that one-sided cresting was a procedure used for shaping of the flaking surfaces, which confirms I.M. Berg-Hansen's (2019, 185) observations on preparation in Ahrensburgian assemblages from Northern Germany and Denmark.

Most probably, there is a division into main platforms used for striking long blades (tool blanks) and secondary platforms for corrections such as removing hinges, maintaining straight profiles of blades, and forming distal ends of blanks for certain tools (e.g. Migal 2006, 191–197; Grużdź 2018, 53). This also is confirmed by the presence of correction blades.

As stated in previous reports on Buniewice 7 (Adamczyk 2014, 186; 2016, 163), there is evidence of reworking used cores. An interesting example is a single platform core, which originally was a double-platform, prismatic core (Figs. 6 and 10). Such examples of waste management strategy are known in Ahrensburg flintknapping (Berg-Hansen 2018, 72; 2019, 183). However, only a sample of materials are available in Buniewice 7, making it impossible to say if this was a general rule at the site. Nonetheless, the behaviour has analogies in other assemblages.

The Ahrensburgian knappers from Buniewice appear to have paid great attention to edge preparation. There are 42 blades with trimming, including 22 with butts separated by trimming, three with light faceting, 14 with combination of trimming and faceting, as well as 13 blades without preparation. It seems possible that the primary mode of edge preparation was trimming. Faceting likely was a supporting mode. In some cases, the presence of negatives on butts might result from platform maintenance, rather than intentional faceting; especially in the case of blades with one ridge present on the butt. Overall, that edge

preparation was mostly careful is suggested by a high number of punctiform, isolated butts. This is a typical trait of Late Palaeolithic flintknapping, especially in Tanged Point Cultures like the Ahrensburgian and the Sviderian (Gruzdź 2018, 53; Berg-Hansen 2018, 73).

There are some differences between serial and correction blades. In general, there are more straight blades with proximal curvature in the serial blades group. Whilst almost half of correction blades are straight. There also are significantly more correction blades without a twist, as compared to serial blades. Serial blades are more regular, and correction blades more irregular. Differences also appear in bulb morphology, with serial blades having almost universally flat, spread bulbs. Among the majority of correction blades, a significant number feature short, spherical bulbs. Serial blades have more bulbar scars (small and large), whilst scars are seldom seen on correction blades. More careful edge preparation is given to serial blades (both trimming and faceting), resulting in smaller, more isolated and even, punctiform butts. The final difference is striking angles, typically 60° – 70° for serial blades and 50° – or 70° – 80° for correction blades. All of these features suggest diversified approaches to serial blade production, which appears more careful and curated than for correction blades, which were made when needed; opportunistically and without unnecessary emphasis. This might mean that the correction blades were never intended to be used as tools and Ahrensburgian knappers viewed them purely as waste. There is also a possible difference in a soft hammer technique (organic or mineral), which supports this hypothesis.

This question of technique in Late Palaeolithic flintknapping is key (e.g. Madsen 1992; 1996; Gruzdź *et al.* 2012; Berg-Hansen 2018; 2019). Preliminary results of the experimental study (Table 4) suggest that the main difference between organic and mineral soft-hammer features is presence and a form of both bulbar scar and conus. In the case of experimental organic soft hammer blades, the vast majority have neither bulb scar nor conus. For the mineral soft hammer blades, typical features are large scars and ring-cracks combined with conus formations. Moreover, some differences are present in the case of a lip (larger, often visible and even pronounced lips for organic hammers; usually smaller, or none at all, for mineral hammer), ripple (more of the organic hammer blades have heavy, pronounced ripples, or, none at all, compared with rather smooth and delicate ripples of mineral hammer blades) and bulb (where blades without any form of a bulb in the case of organic hammer, especially combined with visible lip, predominate).

In the case of the Buniewice 7 assemblage, a relatively high ratio of blades with conus and ring-crack suggests that both organic and mineral soft hammers were used for blade production. Although it is hard to estimate the exact

quantity of organic and mineral soft hammer blade production, it appears the organic soft hammer was preferred in serial production, but both types were used to some degree. In cases of correction blade detachment, both soft hammer types were used as well, although most probably mineral hammers were used more often than with serial blades. This is in contrast to observations made by Gruzdz *et al.* (2012, 254), who stated on the basis of microscopic research that all blades from the Sviderian site at Suchodółka (Świętokrzyskie Mountains, southeast Poland) were detached with a mineral soft hammer. Importantly, contrary to the previous hypothesis stating that large blades in Buniewice were probably detached with large and heavy organic hammers, while small and light mineral hammers were used to produce smaller blades (Adamczyk 2014, 186), the DTC results strongly indicate that there is no correlation between hammer type and blade size. This means that differences in technique do not result from their positions within the *chaîne opératoire* and may have other causes. Because both groups of blades are impossible to distinguish without a detailed analysis of technological features and thus represent a similar style, reasons are likely not related to an intended function, either. Due to the absence of refittings, it is impossible to say for sure if both techniques were used for reduction of the same cores. Or, if separate cores were used.

One of the important issues to address when analysing lithics is the length of the *chaîne opératoire* present in the assemblage. In the case of the Buniewice 7 site, this is especially difficult due to the mixed and rather random nature that is typical of a surface collection. Nevertheless, there are some suggestions that the majority of the production took place on the spot. There are numerous pieces with cortex, crested blades and secondary crested blades, as well as some big flakes reworked into tools (e.g. Fig. 17). Also, there are some big blades (>30 mm wide) present in the materials, suggesting a continuous production that started with big cores (Figs. 27 and 28). Overall, the lithics seem to be smaller than, for example, those from Kocierz (Czarnecki 1971; Galiński 1999; 2019, 19–29). The number of large pieces in Buniewice 7 is limited and this may be due to the presence of a later settlement, during the Mesolithic and Neolithic. As suggested by the presence of an Early Mesolithic core formed on a large core tablet, people in later periods might have treated the Palaeolithic site as a source of raw material; hence, only relatively smaller pieces survived to this day.

There remains a question of whether the pre-cores were prepared in mining or workshop sites, where raw material extraction and initial shaping took place? The presence of high quality flint nearby is previously noted (Adamczyk 2014, 183). Thus, both full production in the camp and separate workshop strategy were possible, even as a workshop site has yet been found in the area.

The presence of typical waste from preparation and repairs of tools is evidence of local production and use. These include microburins (Fig. 14:11,12) and burin spalls (Fig. 24), also detached from different types of retouched tools, indicating the chain of operations was complex and included the very last stages of tool production, as well as reworking different types of tools into others. This suggests careful economy with raw materials.

There is no evidence of specialised flake production. Flake tools appear produced from the leftover materials of preparation and repair. This strategy of waste management is considered typical of the Late Palaeolithic flintknappers (e.g. Berg-Hansen *et al.* 2019, 15; Adamczyk 2022, 13) whose desired products were blades and used flakes in an opportunistic manner. However, there are few flakes and flake tools in the assemblage.

Overall, production methods used in the Buniewice 7 assemblage have numerous analogies in other sites of Tanged Point cultures. The prismatic core method is one of the basic for both Sviderian and Ahrensburgian flintknapping. Core reworking is a common phenomenon, as is very careful edge preparation before serial blade detachment. So, too, the focus on blade production with little to no interest in planned flake production. Additionally, opportunistic use of wastes for flake tools appears a main trait of the Late Palaeolithic (Berg-Hansen 2018; 2019; Berg-Hansen *et al.* 2019). As W. Migal (2006; 2007) stated, an occasional use of predefined blades for tanged-point production is also known in this period. In Buniewice 7, most probably this strategy was not used as all serial blades are of the same style, and tools (including tanged points) were produced from selected serial blades. A similar strategy is noted in the Sviderian assemblage from Salaspils Laukskola in Latvia (Berg-Hansen *et al.* 2019, 16). As evidenced by presence of burin spalls with retouch (the reworking of end scrapers and other retouched tools into burins; Fig. 24:5–8) and production of multitools (e.g. Kostienki knife + perforator + burin; Fig. 26:3,4), tool reworking is also very common across the whole of Central Europe during the last stages of the Vistulian glaciation.

Conclusions

The Ahrensburgian hunting camp in Buniewice 7 is an example of a typical site of this culture, with numerous technological traits that are present in other assemblages from Northern Europe (e.g. Hartz 1987; Berg-Hansen 2018; 2019; Berg-Hansen *et al.* 2019). There are also elements typical of the Sviderian (e.g. some of the tanged points having a ventral retouch), which is a common feature in the mixing zone between the two cultures (Sobkowiak-Tabaka 2011, 103–108; Sobkowiak-Tabaka, Winkler 2017; Adamczyk 2021).

Despite being merely a surface collection, the assemblage is big enough to permit conclusions about aspects of blade technology using DTC and SPA methods. Even as many questions stated at the beginning of this paper simply cannot be answered without more complete materials from excavation. For example, those about waste management and core preparation strategies. Because the site was obviously destroyed by Mesolithic peoples, there is no guarantee that answers will be found.

Obtaining new data on the lithic technology of the Late Palaeolithic is always worth the effort. In the case of the Western Pomerania, this is the most important task for the near future as organic materials are almost absent. This makes lithic technology a most promising field of research. With numerous surface collections, large and small, as well as sites excavated by Tadeusz Galiński and Maciej Czarnecki, such as Kocierz, Płoty, Rotnowo and Bolków (e.g. Czarnecki 1971; Galiński 1997; 1999; 2019), there is a lot of potential for more research on the technology of the Late Palaeolithic in Western Pomerania.

Table 1. Structure of the Ahrensburgian assemblage from Buniewice 7
Tabela 1. Struktura inwentarza ahrensburgskiego z Buniewic 7

No. Lp.	Main category Główna kategoria	Type Typ	Total Suma
1	Cores and core fragments	Single platform cores	1
		Prismatic cores	2
		Prismatic core fragments	2
2	Blades	Serial blades	99
		Correction blades	19
		Crested blades	1
3	Blade tools	Ahrensburg tanged points	5
		Sviderian tanged points	1
		Bromme tanged points	1
		Undefined tanged points	1
		Zonhoven points	1
		Backed blades	1
		Blade end scrapers	8
		Blade burins	6
		Blade Zinken perforators	2
		Blade multitools (cutting tool + perforator)	1
		Blade multitools (Kostienki knife + perforator + burin)	1
		Retouched tools	1
		Blades with working retouch (cutting tools)	7
4	Flakes	Platform rejuvenation flakes	1
		Flake fragments	1
5	Flake tools	Flake end scrapers	5
		Flake burins	2
6	Undefined debitage tools	Undefined debitage end scrapers	8
7	Tool production wastes	Microburins	2
		Primary burin spalls (end scrapers)	1
		Primary burin spalls (other retouched tools)	4
		Primary burin spalls (unretouched debitage)	1
		Secondary burin spalls (burins)	4
Artefacts in total			189

Table 2. List of features described in the Dynamical Technological Classification (DTM) method used in this study. Different sets of data are marked with colours: grey – site and artefact number; red – basic classification; yellow – measurements; blue – debitage features; orange – edge and preparation features; green – core features. After: Madsen 1992; 1996; Sørensen 2006a; Damlien 2015; Berg-Hansen *et al.* 2019; Adamczyk 2022

Tabela 2. Lista cech opisywanych w metodzie Dynamicznej Klasyfikacji Technologicznej (DTM) użytej w badaniach. Kolory odpowiadają różnym zestawom danych: szary – nazwa stanowiska i numer zabytku; czerwony – podstawowa klasyfikacja; żółty – wymiary; niebieski – cechy debitage; pomarańczowy – cechy krawędzi i jej przygotowania; zielony – cechy rdzeni. Za: Madsen 1992; 1996; Sørensen 2006a; Damlien 2015; Berg-Hansen *et al.* 2019; Adamczyk 2022

Code Kod	Feature Cecha	Attribute Atrybut
–	Site	–
–	Artefact number	–
X1	Type	Description
X2	Subtype	Description
X3	Blank type	Description
X4	Raw material	Description
M1	Length	Measurement
M2	Width	Measurement
M3	Thickness	Measurement
A1	Dorsal debitage face	1. Cortex/natural surface; 2. Cortex + negative; 3. Cortex + Two or more negatives; 4. Two negatives; 5. Three negatives (prismatic); 6. Four or more negatives; 7. Unifacial crested blade; 8. Bifacial crested blade
A2	Dorsal negative direction	0. Cortex; 1. Unidirectional; 2. Two directions (or different than on ventral side); 3. More than two directions
B	Debitage termination	1. Ideal; 2. Feathered; 3. Plunging; 4. Hinged
C1	Debitage curvature	1. Straight; 2. Distal curvature; 3. Even curvature; 4. Proximal curvature; 5. Curvature with belly
C2	Twist	0. No twist; 1. Right-hand twist; 2. Left-hand twist
D	Regularity	0. Irregular; 1. Mostly regular; 2. Extremely regular
E	Ventral ripples	0. Smooth ventral face; 1. Distal end ripple; 2. Flat ripple; 3. Pronounced ripple
F1	Lip	0. No lip; 1. Weak lip (felt under fingers); 2. Medium lip (visible); 3. Pronounced lip
F2	Bulb morphology	0. No bulb; 1. Flat and spread bulb; 2. Round bulb; 3. Pronounced bulb; 4. Multiple bulbs
G	Bulbar scar	0. No scar; 1. Small scar; 2. Large scar; 3. Split bulb and/or long scar
H	Conus formation	0. No conus; 1. Ring crack; 2. Ring crack + conus; 3. Detached bulb
I	Butt morphology	1. Large thick butt; 2. Large oval butt; 3. Thin oval butt; 4. Small thick butt; 5. Small butt; 6. Punctiform butt; 7. Broken butt
J	Butt preparation	0. No preparation; 1. Two negatives; 2. More than two negatives
K	Debitage preparation	0. No preparation; 1. Light preparation; 2. Intense preparation; 3. Point isolation
L	Debitage fragmentation	1. Complete debitage; 2. Distal end; 3. No distal end; 4. Proximal end; 5. No proximal end; 6. Medial fragment; 7. Split debitage
Q1	Angle	Description
Q2	Edge trimming	0. No trimming; 1. Light trimming; 2. Intense trimming; 3. Point isolation
Q3	Edge faceting	0. No faceting; 1. Light faceting; 2. Intense faceting; 3. Point isolation
N1	Number of platforms	1. One platform; 2. Two platforms; 3. Three or more platforms
N2	Platform preparation	1. Single flake; 2. Few large flakes; 3. Many small flakes
O1	Core morphology	1. Single platform subconical; 2. Single platform conical; 3. Dual platform cylindrical; 4. Dual platform prismatic; 5. Multiplatform; 6. Discoidal

O2	Front morphology	1. Cortex/natural; 2. Unifacial crest; 3. Bifacial crest; 4. Flat surface (one negative); 5. Flat surface (two or more negatives); 6. Blade negatives
O3	Back morphology	1. Cortex/natural; 2. Unifacial crest; 3. Bifacial crest; 4. Flat surface (one negative); 5. Flat surface (two or more negatives); 6. Blade negatives
O4	Sides morphology	1. Cortex/natural; 2. Crest formation negatives; 3. Preparation from platform; 4. Other preparation; 5. Blade negatives
P	Core front exploitation	1. Circular exploitation; 2. Up to ¾ exploitation; 3. Single front exploitation
R	Platform rejuvenation	1. Full rejuvenation (core tablet removal); 2. Partial rejuvenation (rejuvenation flake removal)
S	Core rejuvenation	1. Front rejuvenation flake; 2. Distal blade rejuvenation flake; 3. Side rejuvenation flake

Table 3. Results of the DTC analysis. Percentage values are counted within given categories
Tabela 3. Wyniki analizy metodą DTC. Wartości procentowe zostały zliczone w ramach poszczególnych kategorii

Code Kod	Feature Cecha	Attribute Atrybut	Serial blades Wióry seryjne	Correction blades Wióry korekcyjne	Flakes Odlupki
A1	Dorsal debitage face	1. Cortex/natural surface	1 (1%)	0 (0%)	0 (0%)
		2. Cortex + negative	5 (4%)	0 (0%)	2 (29%)
		3. Cortex + two or more negatives	9 (7%)	1 (5%)	2 (29%)
		4. Two negatives	47 (35%)	6 (32%)	1 (14%)
		5. Three negatives (prismatic)	39 (29%)	1 (5%)	0 (0%)
		6. Four or more negatives	30 (22%)	11 (58%)	2 (29%)
		7. Unifacial crested blade	3 (2%)	0 (0%)	0 (0%)
		8. Bifacial crested blade	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)
	Total	134	19	7	
A2	Dorsal negative direction	0. Cortex	1 (1%)	0 (0%)	0 (0%)
		1. Unidirectional	76 (57%)	6 (32%)	5 (63%)
		2. Two directions (or different than on ventral side)	35 (26%)	8 (42%)	0 (0%)
		3. More than two directions	21 (16%)	5 (26%)	3 (38%)
	Total	133	19	8	
B	Debitage termination	1. Ideal	33 (77%)	17 (94%)	1 (100%)
		2. Feathered	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)
		3. Plunging	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)
		4. Hinged	10 (23%)	1 (6%)	0 (0%)
	Total	43	18	1	
C1	Debitage curvature	1. Straight	7 (26%)	9 (47%)	6 (86%)
		2. Distal curvature	1 (4%)	2 (11%)	0 (0%)
		3. Even curvature	2 (7%)	4 (21%)	1 (14%)
		4. Proximal curvature	17 (63%)	4 (21%)	0 (0%)
		5. Curvature with belly	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)
	Total	27	19	7	
C2	Twist	0. No twist	20 (47%)	14 (74%)	6 (75%)
		1. Right-hand twist	14 (33%)	2 (11%)	2 (25%)
		2. Left-hand twist	9 (21%)	3 (16%)	0 (0%)
		Total	43	19	8
D	Regularity	1. Irregular	32 (31%)	11 (58%)	7 (88%)
		2. Mostly regular	71 (69%)	8 (42%)	1 (13%)
		3. Extremely regular	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)
		Total	103	19	8
E	Ventral ripples	0. Smooth ventral face	29 (26%)	6 (32%)	2 (25%)
		1. Distal end ripple	12 (11%)	1 (5%)	0 (0%)
		2. Flat ripple	69 (62%)	12 (63%)	5 (63%)
		3. Pronounced ripple	2 (2%)	0 (0%)	1 (13%)
	Total	112	19	8	
F1	Lip	0. No lip	11 (15%)	2 (12%)	0 (0%)
		1. Weak lip (felt under a finger)	38 (52%)	10 (59%)	1 (25%)
		2. Medium lip (visible)	24 (33%)	5 (29%)	3 (75%)
		3. Pronounced lip	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)
	Total	73	17	4	
F2	Bulb morphology	0. No bulb	5 (7%)	0 (0%)	1 (14%)
		1. Flat and spread bulb	59 (81%)	11 (73%)	6 (86%)
		2. Round bulb	4 (5%)	4 (27%)	0 (0%)
		3. Pronounced bulb	3 (4%)	0 (0%)	0 (0%)
		4. Multiple bulbs	2 (3%)	0 (0%)	0 (0%)
	Total	73	15	7	

G	Bulbar scar	0. No scar	40 (54%)	15 (83%)	3 (43%)
		1. Small scar	13 (18%)	2 (11%)	1 (14%)
		2. Large scar	20 (27%)	1 (6%)	3 (43%)
		3. Split bulb	1 (1%)	0 (0%)	0 (0%)
		Total	74	18	7
H	Conus formation	0. No conus	58 (77%)	13 (68%)	6 (86%)
		1. Ring crack	0 (0%)	2 (11%)	1 (14%)
		2. Ring crack + conus	14 (19%)	3 (16%)	0 (0%)
		3. Detached bulb	3 (4%)	1 (5%)	0 (0%)
		Total	75	19	7
I	Butt morphology	1. Large thick butt	2 (3%)	0 (0%)	1 (14%)
		2. Large oval butt	10 (13%)	0 (0%)	1 (14%)
		3. Thin oval butt	8 (11%)	3 (16%)	0 (0%)
		4. Small thick butt	13 (17%)	0 (0%)	1 (14%)
		5. Small butt	10 (13%)	7 (37%)	0 (0%)
		6. Punctiform butt	26 (35%)	2 (11%)	0 (0%)
		7. Broken butt	6 (8%)	7 (37%)	4 (57%)
		Total	75	19	7
J	Butt preparation	0. No preparation	55 (76%)	13 (87%)	3 (60%)
		1. Two negatives	8 (11%)	1 (7%)	1 (20%)
		2. More than two negatives	9 (13%)	1 (7%)	1 (20%)
		Total	72	15	5
K	Debitage preparation	0. No preparation	16 (22%)	4 (27%)	2 (40%)
		1. Light preparation	12 (17%)	6 (40%)	3 (60%)
		2. Intense preparation	19 (26%)	3 (20%)	0 (0%)
		3. Point isolation	25 (35%)	2 (13%)	0 (0%)
		Total	72	15	5
L	Debitage fragmentation	1. Complete debitage	14 (10%)	18 (95%)	7 (88%)
		2. Distal end	30 (22%)	0 (0%)	1 (13%)
		3. No distal end	11 (8%)	1 (5%)	0 (0%)
		4. Proximal end	46 (33%)	0 (0%)	0 (0%)
		5. No proximal end	8 (6%)	0 (0%)	0 (0%)
		6. Medial fragment	29 (21%)	0 (0%)	0 (0%)
		7. Split blade	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)
		Total	138	19	8
Q1	Angle	30	0 (0%)	1 (6%)	0 (0%)
		40	1 (1%)	0 (0%)	0 (0%)
		50	8 (11%)	4 (25%)	1 (25%)
		60	31 (43%)	1 (6%)	0 (0%)
		70	25 (35%)	7 (44%)	2 (50%)
		80	6 (8%)	3 (19%)	1 (25%)
		90	1 (1%)	0 (0%)	0 (0%)
		Total	72	16	4
Q2	Edge trimming	0. No trimming	16 (22%)	4 (27%)	1 (25%)
		1. Light trimming	12 (17%)	6 (40%)	3 (75%)
		2. Intense trimming	19 (26%)	3 (20%)	0 (0%)
		3. Point isolation	25 (35%)	2 (13%)	0 (0%)
		Total	72	15	4
Q3	Edge faceting	0. No faceting	55 (76%)	13 (87%)	2 (50%)
		1. Light faceting	7 (10%)	1 (7%)	1 (25%)
		2. Intense faceting	6 (8%)	1 (7%)	1 (25%)
		3. Point isolation	4 (6%)	0 (0%)	0 (0%)
		Total	72	15	4
Q2+Q3	Edge trimming + Edge faceting	1. Preparation by trimming	42 (58%)	10 (67%)	-
		2. Preparation by faceting	3 (4%)	1 (7%)	-
		3. Preparation by both trimming and faceting	14 (19%)	1 (7%)	-
		4. None	13 (18%)	3 (20%)	-
		Total	72	15	-

Table 4. Comparison of selected technological features of artefacts (serial and correction blades) and experimental blades detached with organic and mineral soft hammers. Percentage (full values) are counted within given categories

Tabela 4. Porównanie wybranych cech technologicznych materiałów zabytkowych (wióry seryjne i korekcyjne) oraz eksperymentalnych (wióry odbite miękkim tłukiem organicznym i mineralnym). Wartości procentowe (zaokrąglone do pełnych wartości) zostały zliczone w ramach poszczególnych kategorii

Code Kod	Feature Cecha	Attribute Atrybut	Artifact Zabytki				Experimental Materiały eksperymentalne			
			Serial blades Wióry seryjne		Corection blades Wióry korekcyjne		Organic hammer Tłuk organiczny		Mineral hammer Tłuk mineralny	
			n	%	n	%	n	%	n	%
E	Ventral ripples	0. Smooth ventral face	29	26	6	32	46	33	35	22
		1. Distal end ripple	12	11	1	5	20	14	23	14
		2. Flat ripple	69	62	12	6	58	42	92	57
		3. Pronounced ripple	2	2	0	63	15	11	11	7
		Total	112		19		139		161	
F1	Lip	0. No lip	11	15	2	12	9	7	31	21
		1. Weak lip (felt under a finger)	38	52	10	59	52	41	86	57
		2. Medium lip (visible)	24	33	5	29	57	45	28	19
		3. Pronounced lip	0	0	0	0	8	6	6	4
		Total	73		17		126		151	
F2	Bulb morphology	0. No bulb	5	7	0	0	20	15	10	6
		1. Flat and spread bulb	59	81	11	73	97	72	134	84
		2. Round bulb	4	5	4	27	14	10	14	9
		3. Pronounced bulb	3	4	0	0	3	2	2	1
		4. Multiple bulbs	2	3	0	0	0	0	0	0
Total	73		15		134		160			
G	Bulbar scar	0. No scar	40	54	15	83	97	74	69	43
		1. Small scar	13	18	2	11	10	8	16	10
		2. Large scar	20	27	1	6	20	15	61	38
		3. Split bulb	1	1	0	0	4	3	13	8
		Total	74		18		131		159	
H	Conus formation	0. No conus	58	77	13	68	117	86	65	41
		1. Ring crack	0	0	2	11	4	3	18	11
		2. Ring crack + conus	14	19	3	16	9	7	65	41
		3. Detached bulb	3	4	1	5	6	4	12	8
		Total	75		19		136		160	

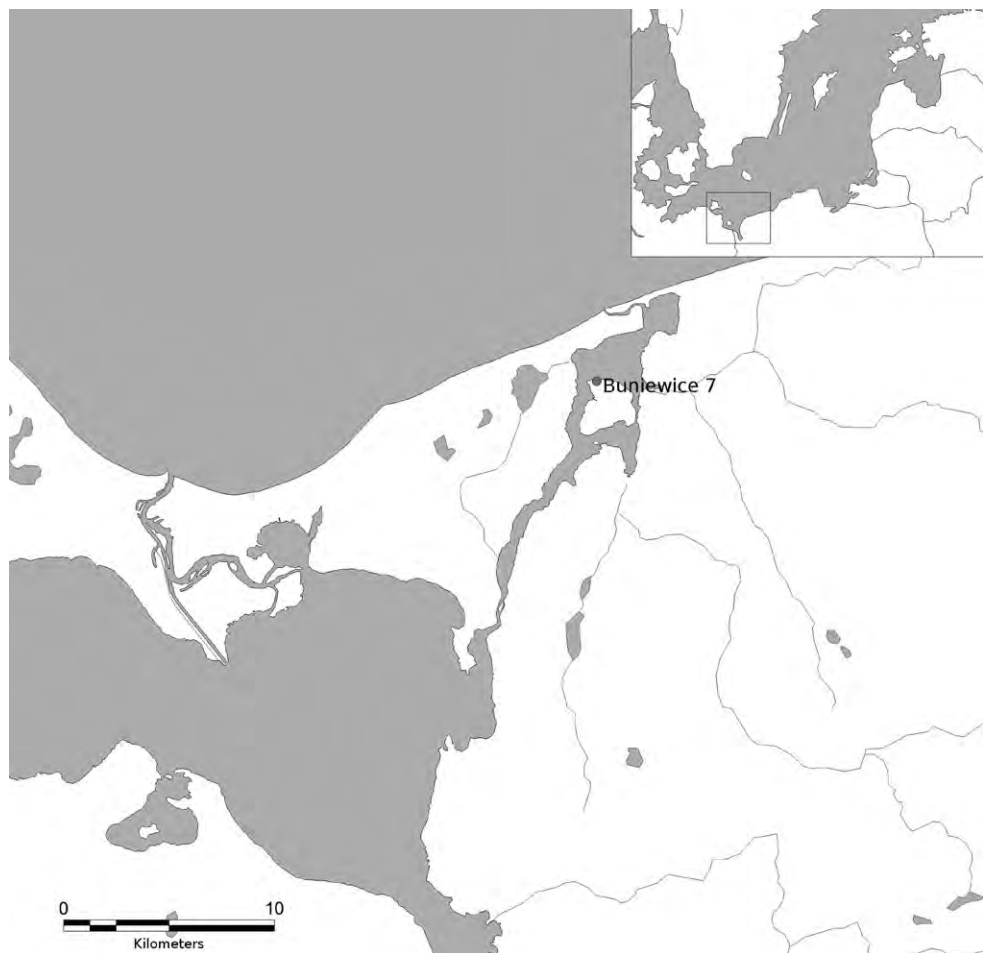

Fig. 1. Location of the site in the Bay of Pomerania and Szczecin Lagoon area. After: Adamczyk 2014, 179, Fig. 1

Ryc. 1. Lokalizacja stanowiska na obszarze Zatoki Pomorskiej i Zalewu Szczecińskiego. Za: Adamczyk 2014, 179, Fig. 1

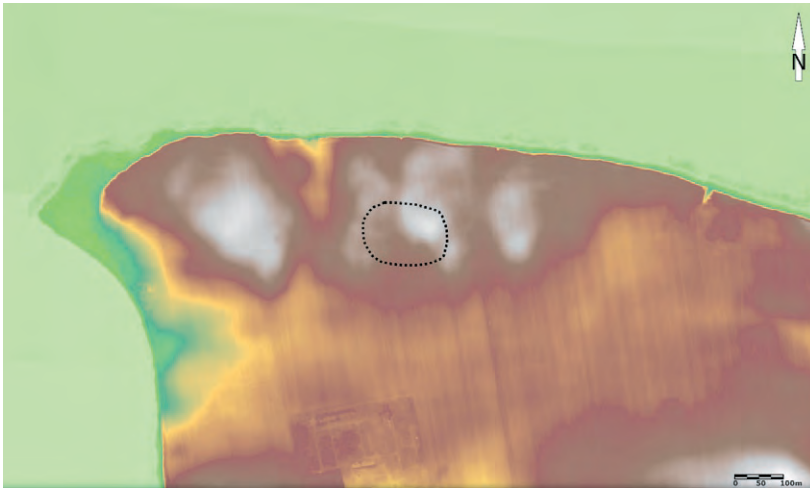

Fig. 2. Topography in the area of the site. Dotted lines mark the approximate range of the site. ALS image after: <geoportal.gov.pl> [accessed: 15 VI 2023]. Prepared by M. Adamczyk
 Ryc. 2. Ukształtowanie terenu w okolicy stanowiska. Przerywaną linią oznaczono orientacyjny zasięg stanowiska. Zobrazowanie ALS za: <geoportal.gov.pl> [dostęp: 15 VI 2023]. Wyk. M. Adamczyk

Fig. 3. Prismatic core. Photograph by M. Adamczyk
 Ryc. 3. Rdzeń pryzmatyczny. Fot. M. Adamczyk

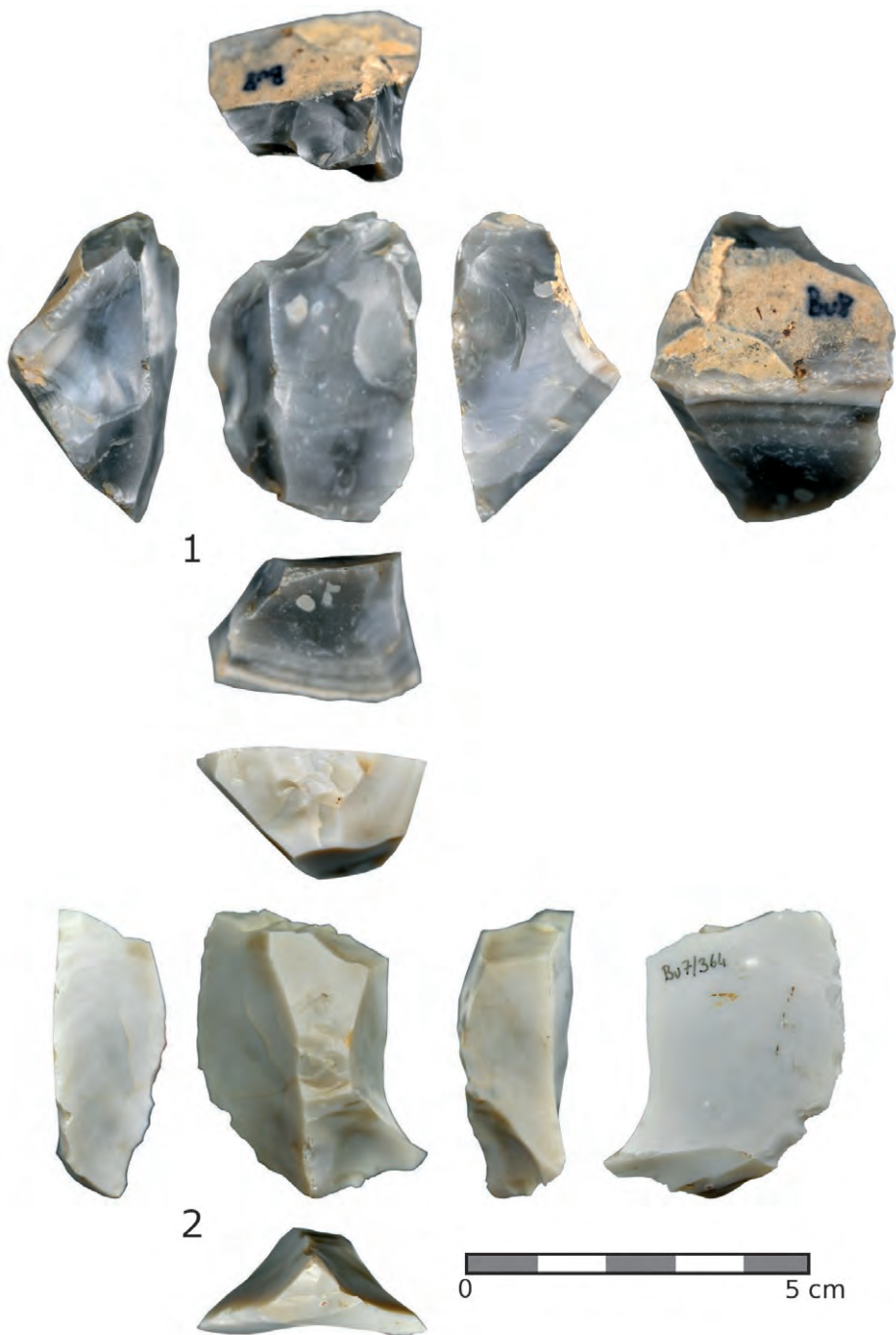

Fig. 4. Cores: 1 – Prismatic core; 2 – Fragment of a prismatic core. Photograph by M. Adamczyk
Ryc. 4. Rdzenie: 1 – rdzeń pryzmatyczny; 2 – fragment rdzenia pryzmatycznego. Fot. M. Adamczyk

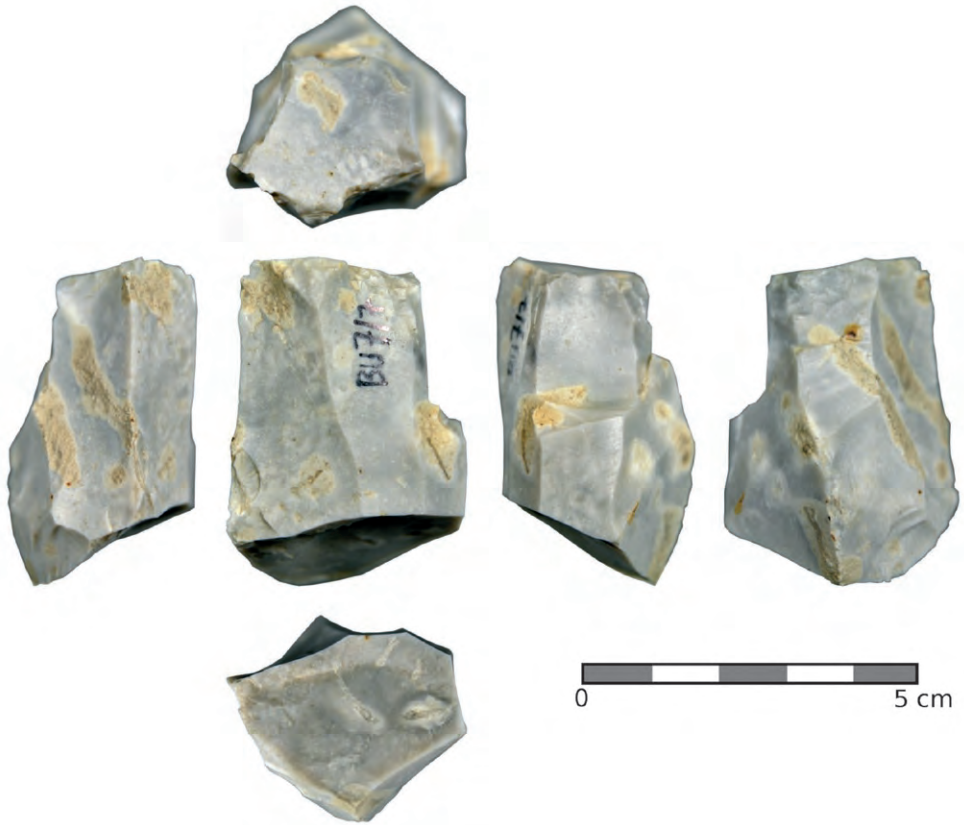

Fig. 5. Fragment of a prismatic core. Photograph by M. Adamczyk
Ryc. 5. Fragment rdzenia pryzmatycznego. Fot. M. Adamczyk

Fig. 6. Single platform core. Photograph by M. Adamczyk
Ryc. 6. Rdzeń jednopiętowy. Fot. M. Adamczyk

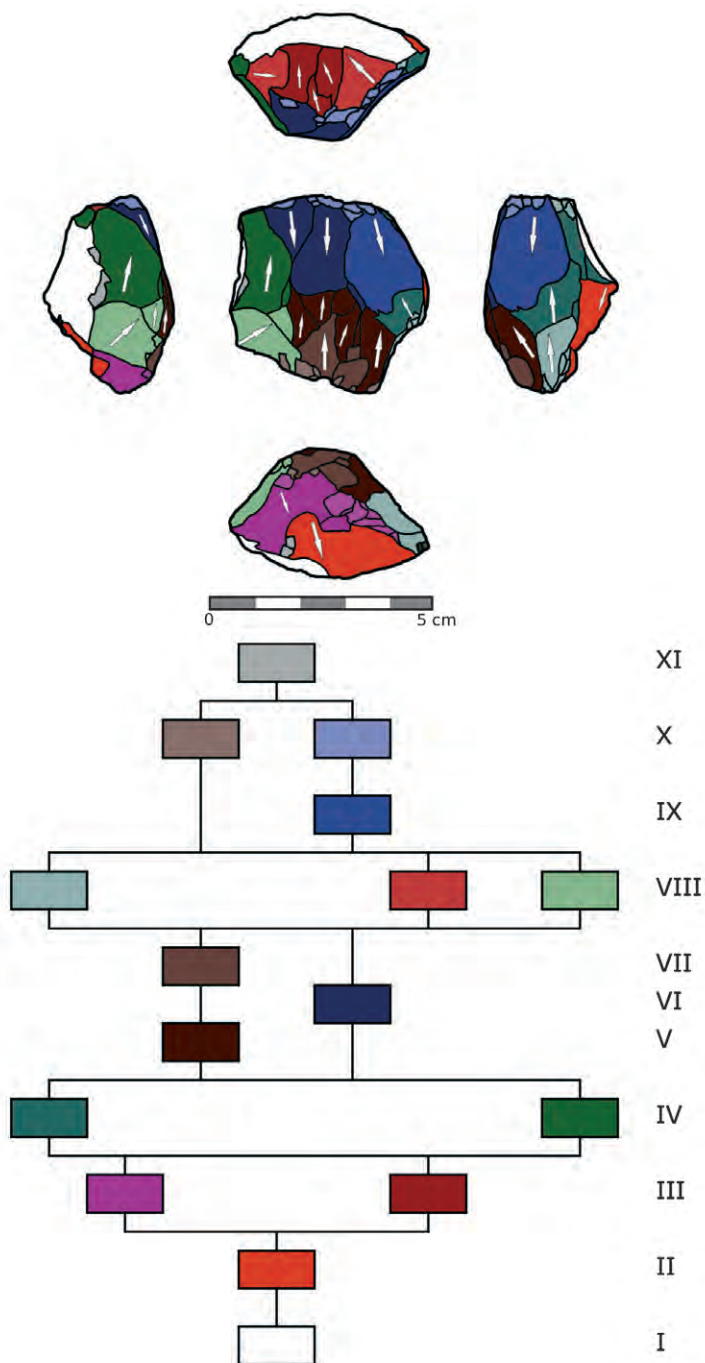

Fig. 7. SP analysis of a prismatic core. After: Adamczyk 2016, 165, ryc. 144
 Ryc. 7. Analiza SP rdzenia pryzmatycznego. Za: Adamczyk 2016, 165, ryc. 144

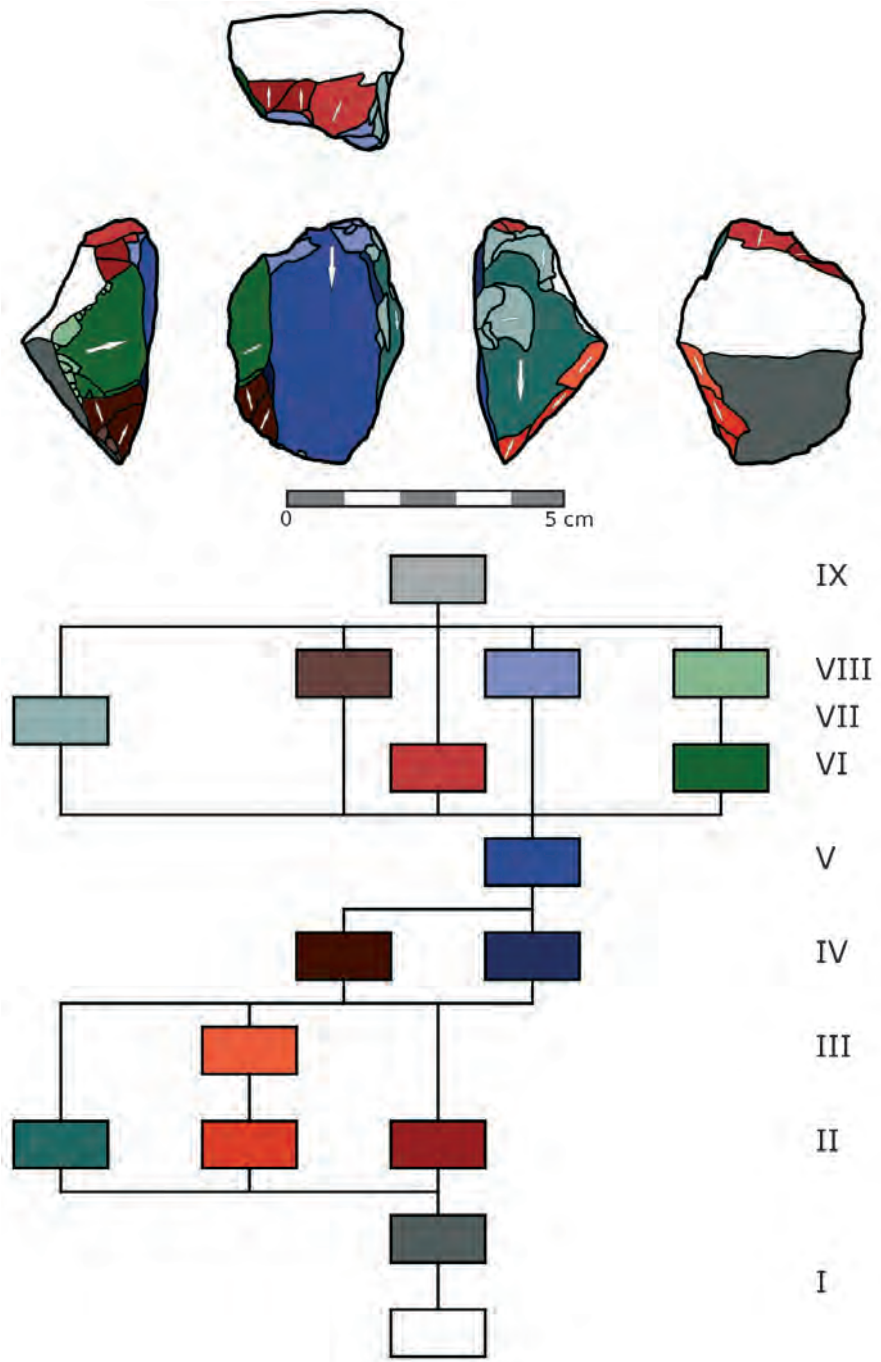

Fig. 8. SP analysis of a prismatic core. After: Adamczyk 2016, 164, ryc. 143
 Ryc. 8. Analiza SP rdzenia pryzmatycznego. Za: Adamczyk 2016, 164, ryc. 143

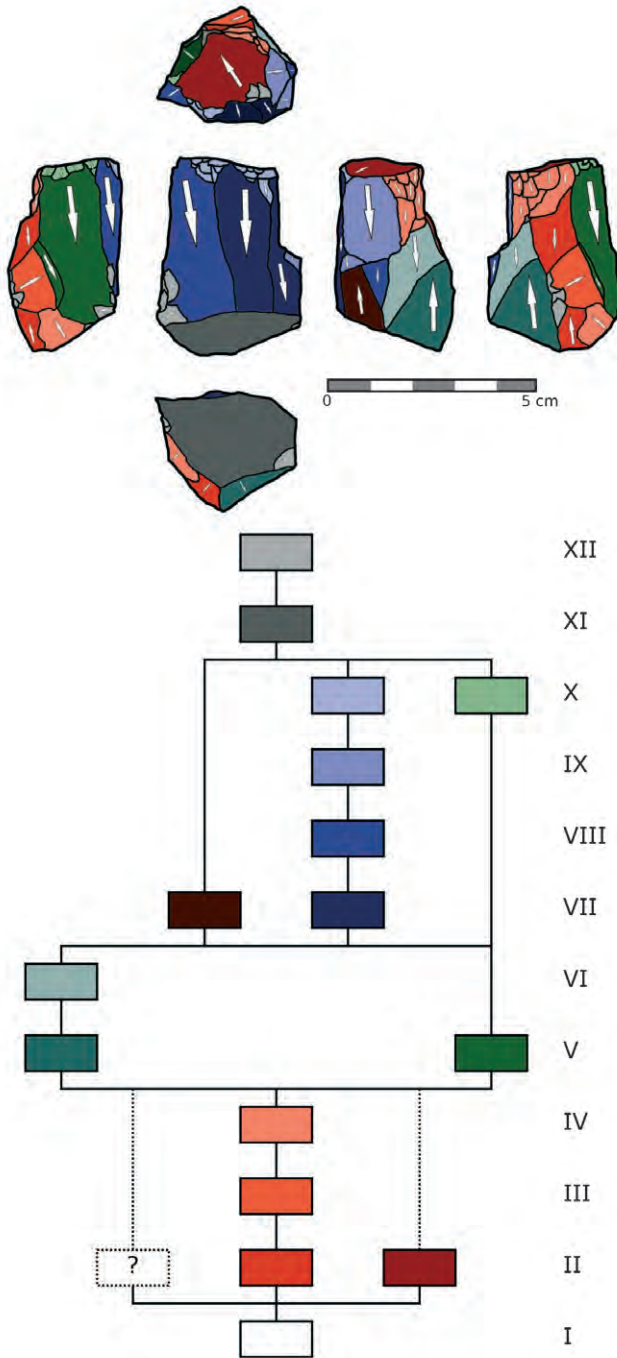

Fig. 9. SP analysis of a prismatic core fragment. After: Adamczyk 2016, 160, ryc. 141
 Ryc. 9. Analiza SP fragmentu rdzenia pryzmatycznego. Za: Adamczyk 2016, 160, ryc. 141

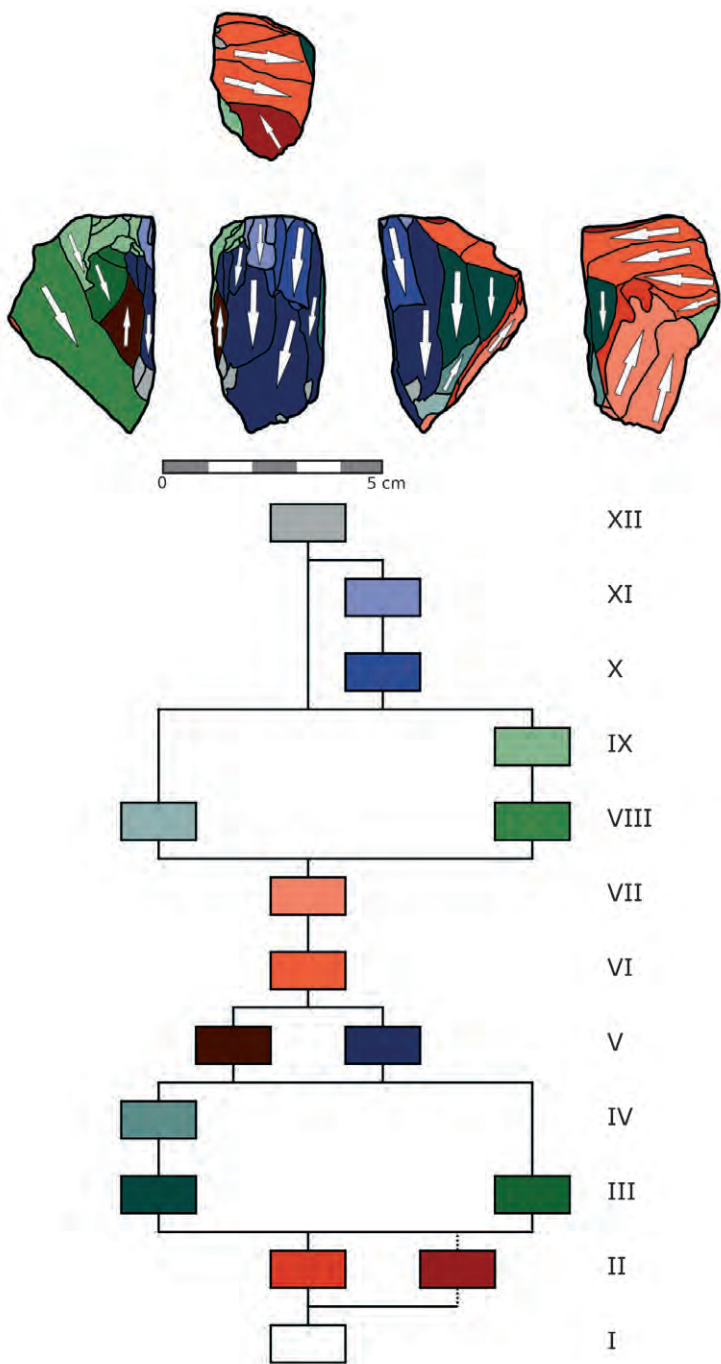

Fig. 10. SP analysis of a single platform core. After: Adamczyk 2016, 161, ryc. 142
 Ryc. 10. Analiza SP rdzenia jednopiętowego. Za: Adamczyk 2016, 161, ryc. 142

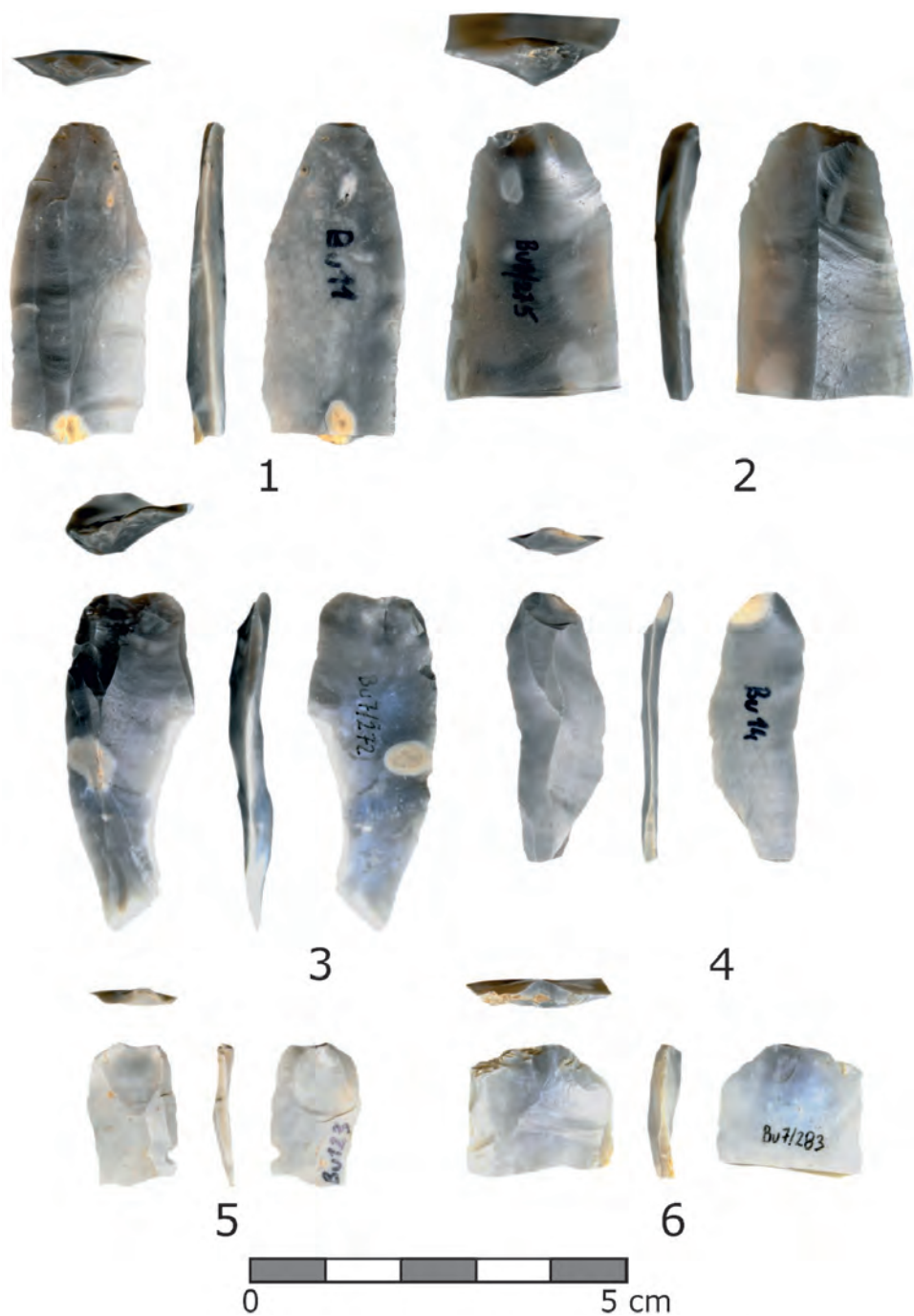

Fig. 11. Serial blades. Photograph by M. Adamczyk
 Ryc. 11. Wióry seryjne. Fot. M. Adamczyk

Fig. 12. Serial blades. Photograph by M. Adamczyk
 Ryc. 12. Wióry seryjne. Fot. M. Adamczyk

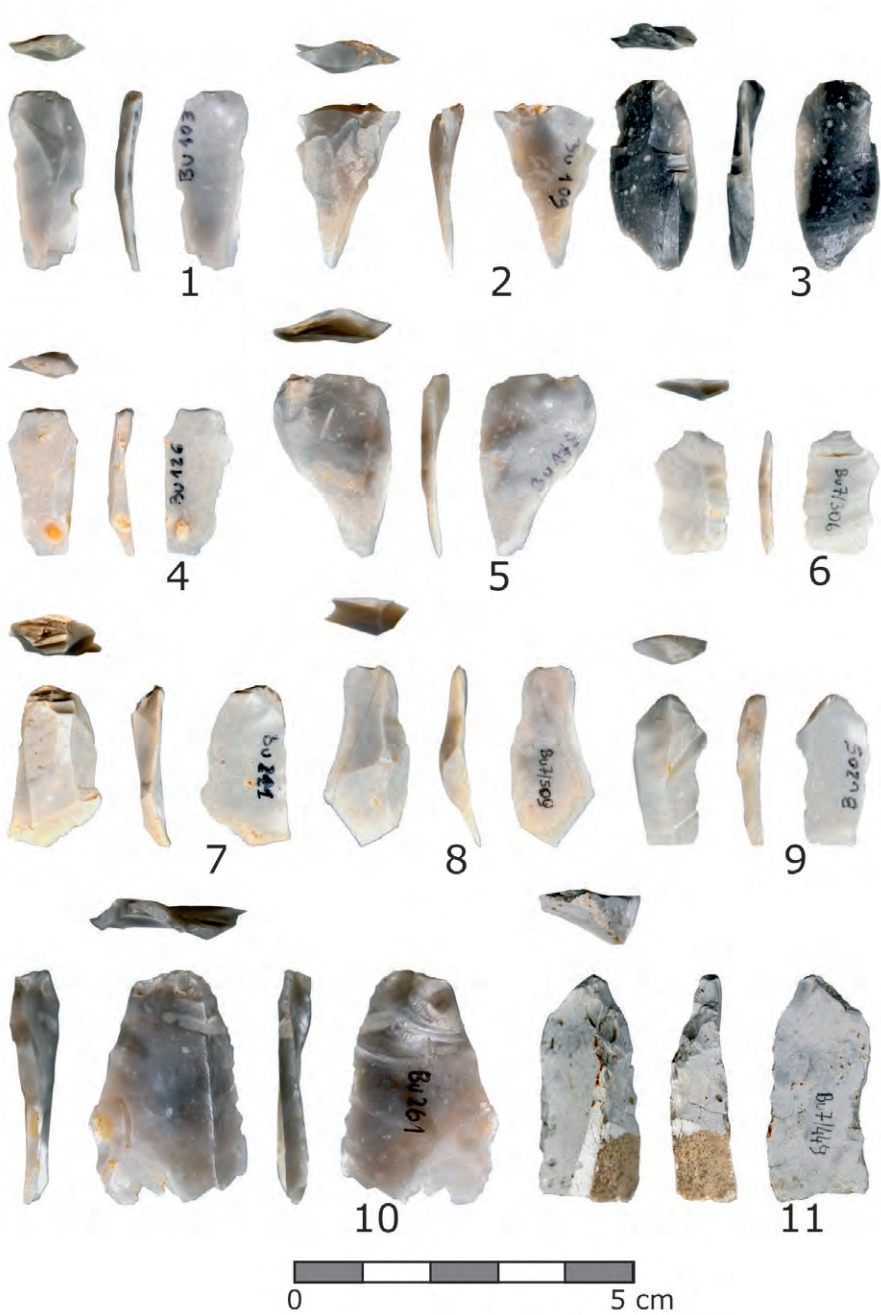

Fig. 13. Blades: 1-8 – Correction blades; 9 – Serial blade; 10 – Secondary crested blade; 11 – crested blade. Photograph by M. Adamczyk
 Ryc. 13. Wióry: 1-8 – wióry korekcyjne; 9 – wiór seryjny; 10 – podstępiec; 11 – zstępiec.
 Fot. M. Adamczyk

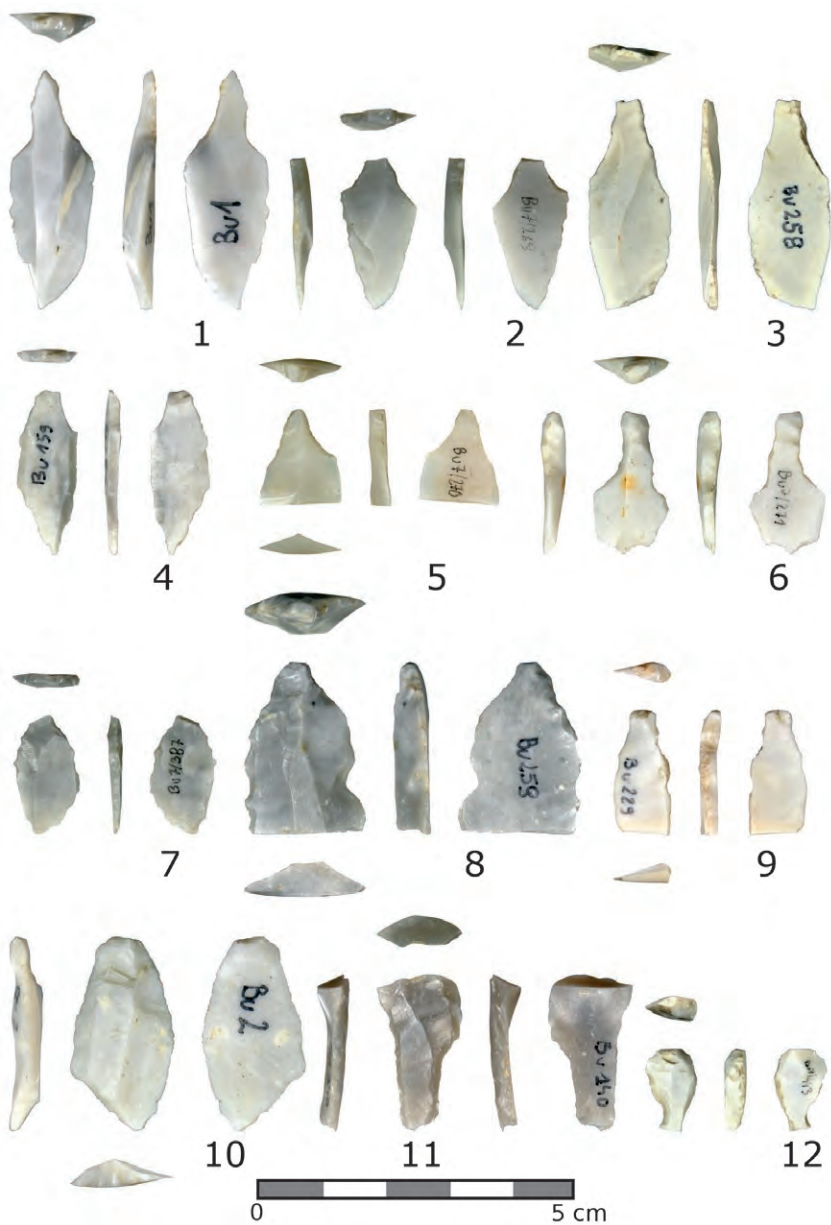

Fig. 14. Projectile points and typical production wastes: 1-5 – Ahrensburgian points and fragments; 6 – Sviderian point fragment; 7 – Undefined tanged point fragment; 8 – Bromme point fragment; 9 – Backed blade fragment; 10 – Zonhoven point; 11 and 12 – Microburins. Photograph by M. Adamczyk

Ryc. 14. Groty i typowe odpady z produkcji: 1-5 – liściaki ahrensburские i ich fragmenty; 6 – fragment liściaka świderskiego; 7 – fragment nieokreślonego liściaka; 8 – fragment liściaka Bromme; 9 – fragment tylczaka; 10 – półtylczak Zonhoven; 11 i 12 – mikrorylce. Fot. M. Adamczyk

Fig. 15. Blade end scrapers. Photograph by M. Adamczyk
 Ryc. 15. Drapacze wiórowe. Fot. M. Adamczyk

Fig. 16. End scrapers: 1 – Blade end scraper fragment; 2–4 – Flake end scrapers. Photograph by M. Adamczyk

Ryc. 16. Drapacze: 1 – fragment drapacza wiórowego; 2–4 – drapacze odlupkowe. Fot. M. Adamczyk

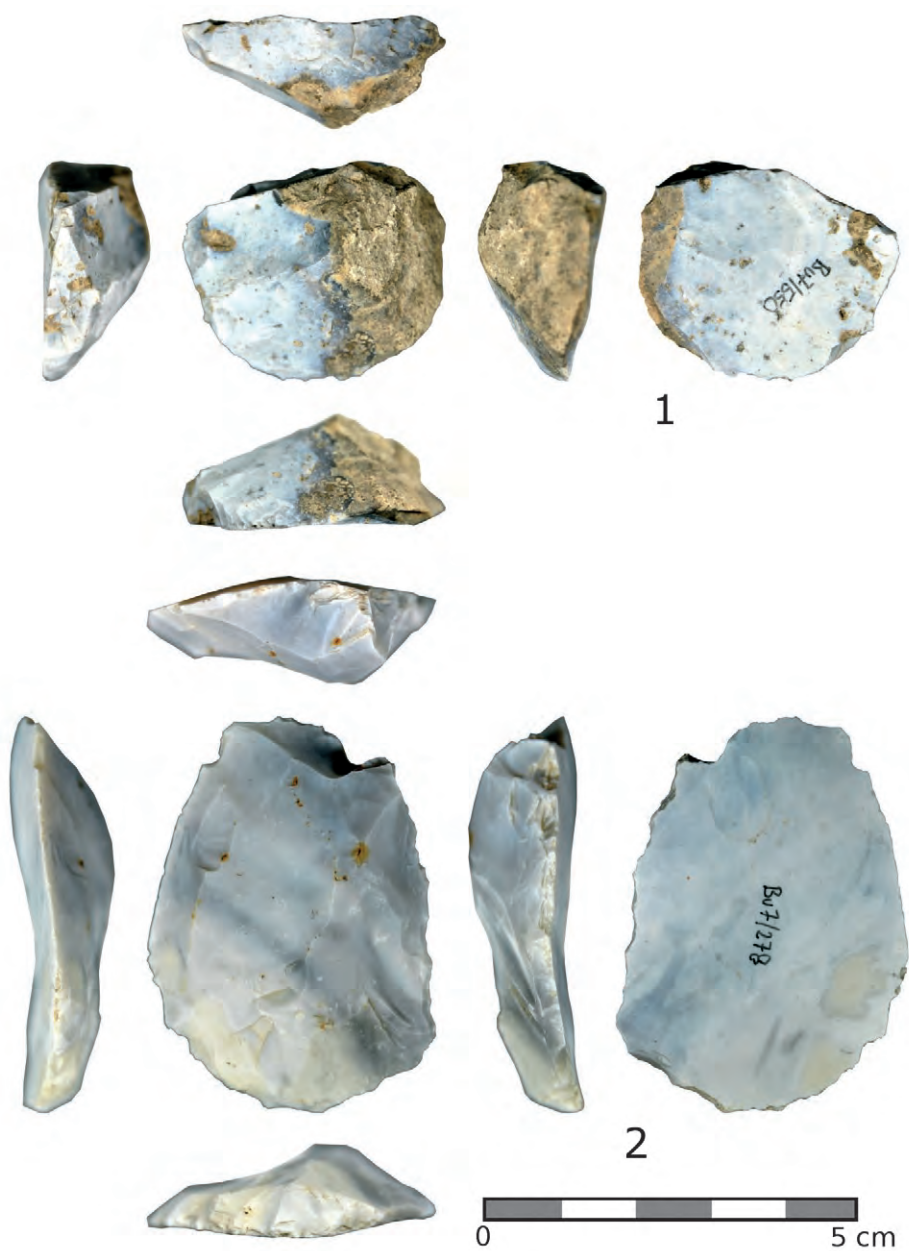

Fig. 17. Flake end scrapers. Photograph by M. Adamczyk
Ryc. 17. Drapacze odłupkowe. Fot. M. Adamczyk

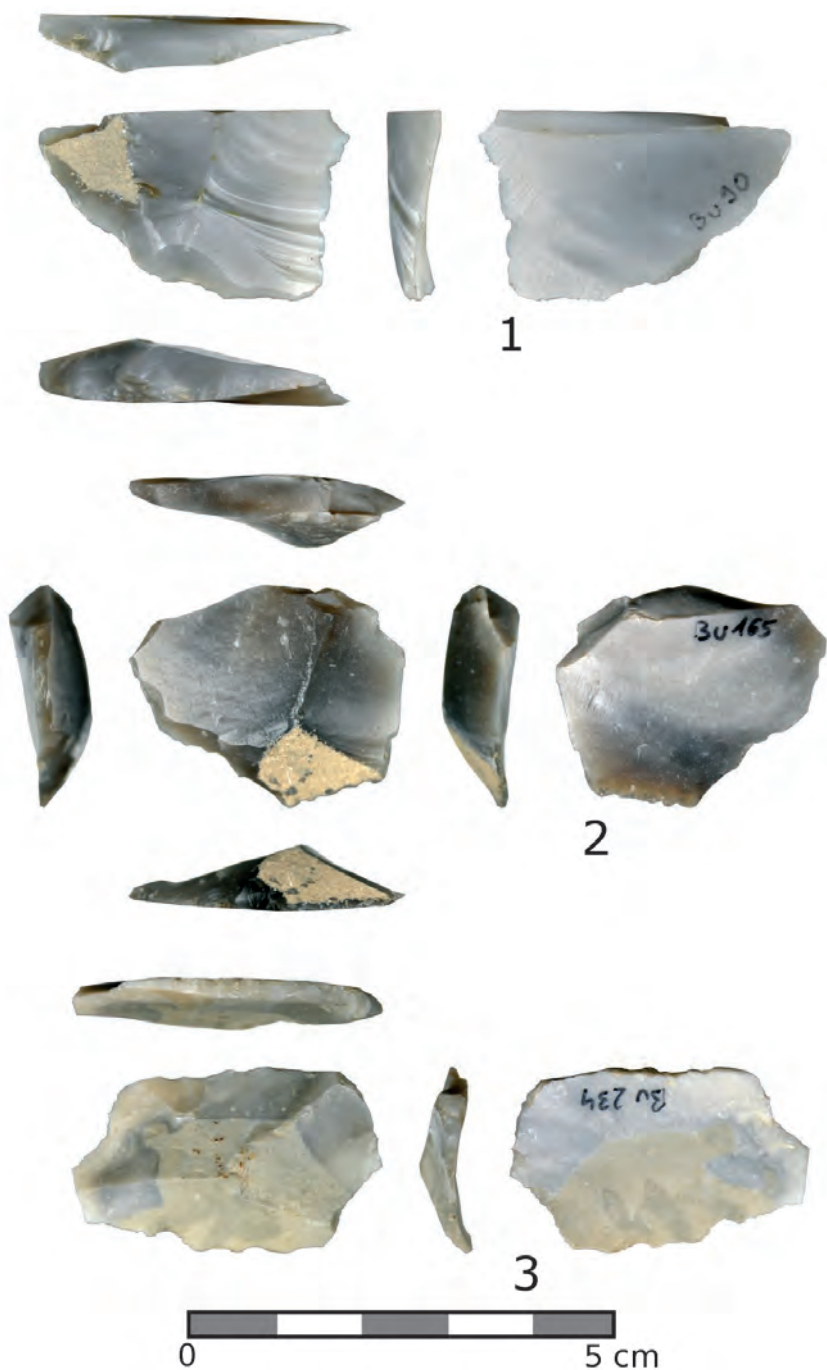

Fig. 18. Undefined debitage end scrapers. Photograph by M. Adamczyk
 Ryc. 18. Nieokreślone drapacze. Fot. M. Adamczyk

Fig. 19. Undefined debitage end scrapers. Photograph by M. Adamczyk
 Ryc. 19. Nieokreślone drapacze. Fot. M. Adamczyk

Fig. 20. Blade burins. Photograph by M. Adamczyk
Ryc. 20. Rylce wiórowe. Fot. M. Adamczyk

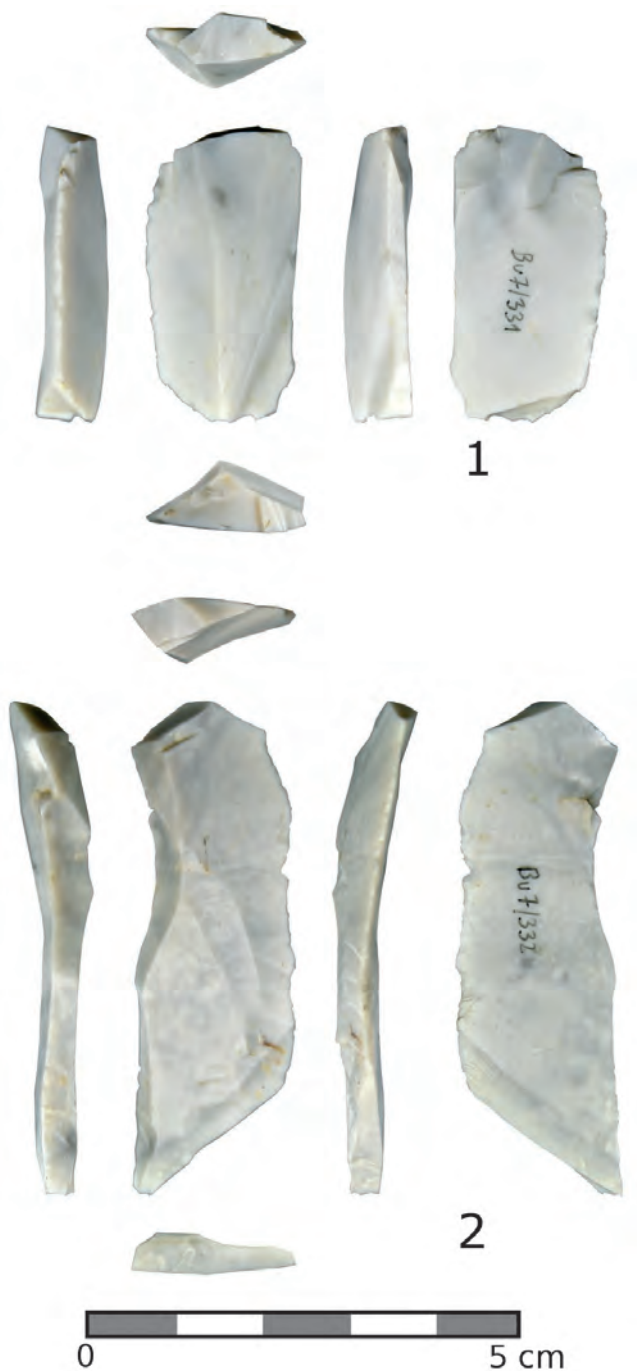

Fig. 21. Blade burins. Photograph by M. Adamczyk
Ryc. 21. Rylce wiórowe. Fot. M. Adamczyk

Fig. 22. Blade burins. Photograph by M. Adamczyk
Ryc. 22. Rylce wiórowe. Fot. M. Adamczyk

Fig. 23. Flake burins. Photograph by M. Adamczyk
Ryc. 23. Rylce odłupkowe. Fot. M. Adamczyk

Fig. 24. Burin spalls: 1–4 – Detached from burins (secondary spalls); 5–8 – Detached from retouched tools; 9 – Detached from end scraper; 10 – Detached from unretouched debitage. Photograph by M. Adamczyk

Ryc. 24. Rylczaki: 1–4 – odbite od rylców; 5–8 – odbite od narzędzi retuszowanych; 9 – odbity od drapacza; 10 – odbity od nieretuszowanego debitażu. Fot. M. Adamczyk

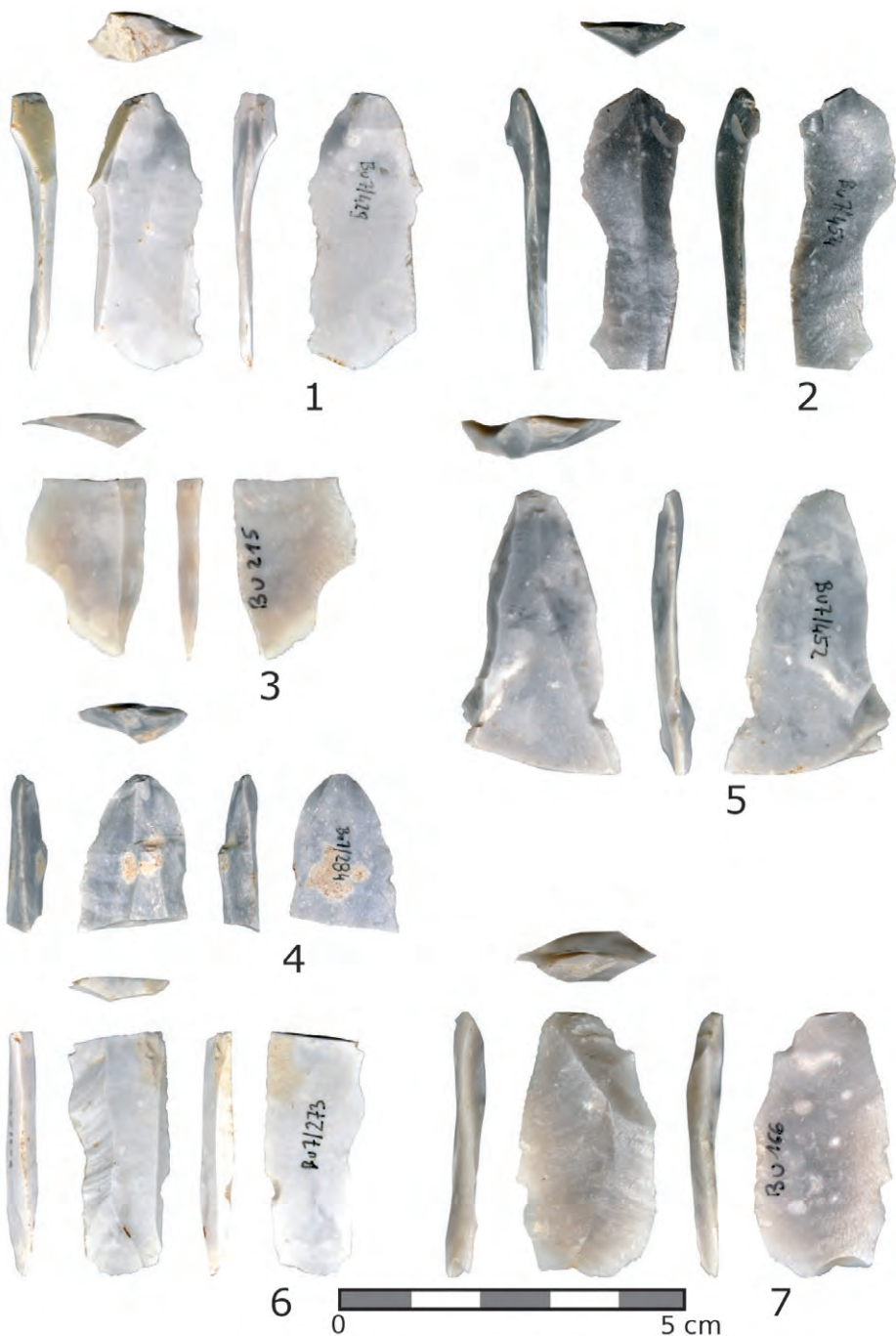

Fig. 25. Blades with working retouch (cutting tools). Photograph by M. Adamczyk
 Ryc. 25. Wióry z retuszem użytkowym (narzędzia tnące). Fot. M. Adamczyk

Fig. 26. Blade tools: 1 and 2 – Zinkens; 3 – Multitool (Kostienki knife + perforator + burin); 4 – multitool (cutting tool + perforator). Photograph by M. Adamczyk
 Ryc. 26. Narzędzia wiórowe: 1 i 2 – Zinkenki; 3 – narzędzie wielofunkcyjne (nóż typu Kostienki + przekłuwacz + rylec); 4 – narzędzie wielokrotne (narzędzie tnące + przekłuwacz).
 Fot. M. Adamczyk

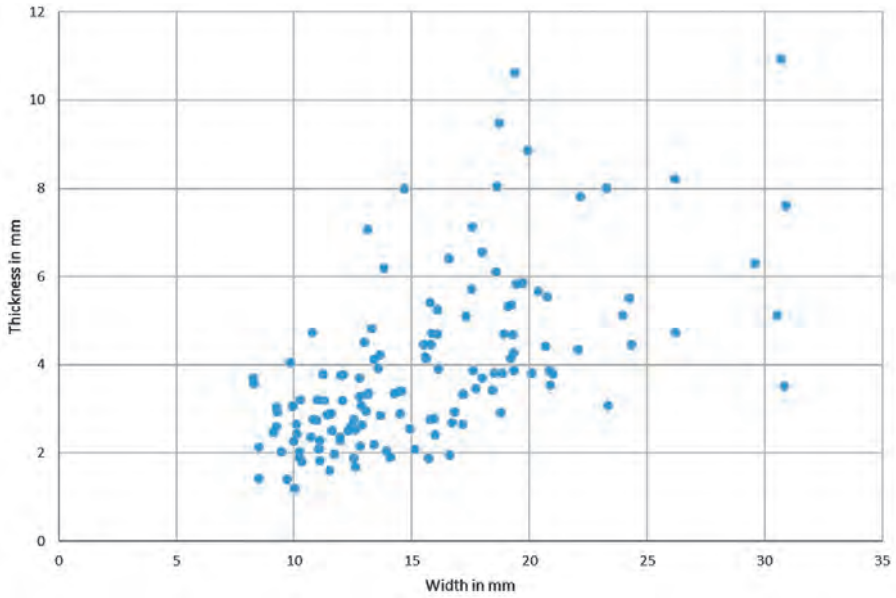

Fig. 27. Thickness-to-width ratios of the blades. Drawn by M. Adamczyk
 Ryc. 27. Stosunek grubości do szerokości wiórów. Oprac. M. Adamczyk

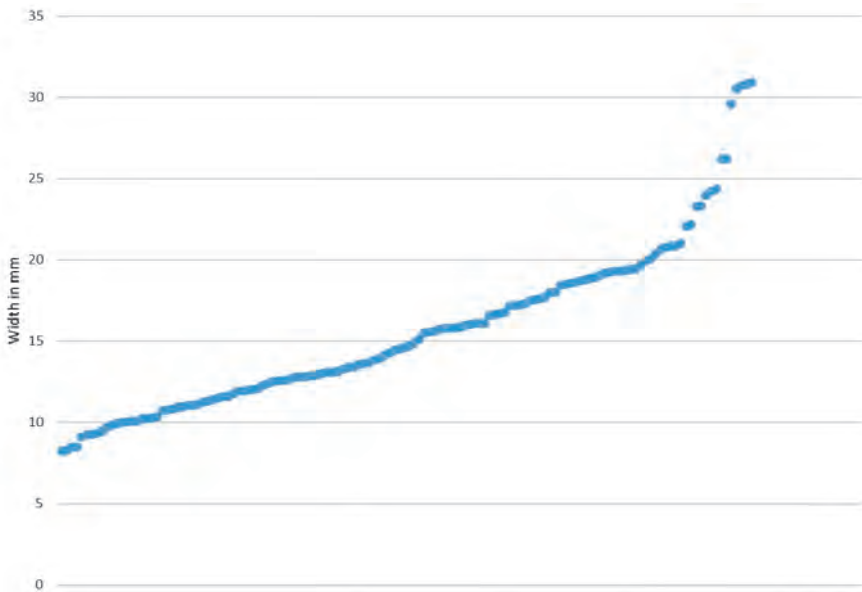

Fig. 28. Width range within blade group. Drawn by M. Adamczyk
 Ryc. 28. Zakres szerokości wiórów. Oprac. M. Adamczyk

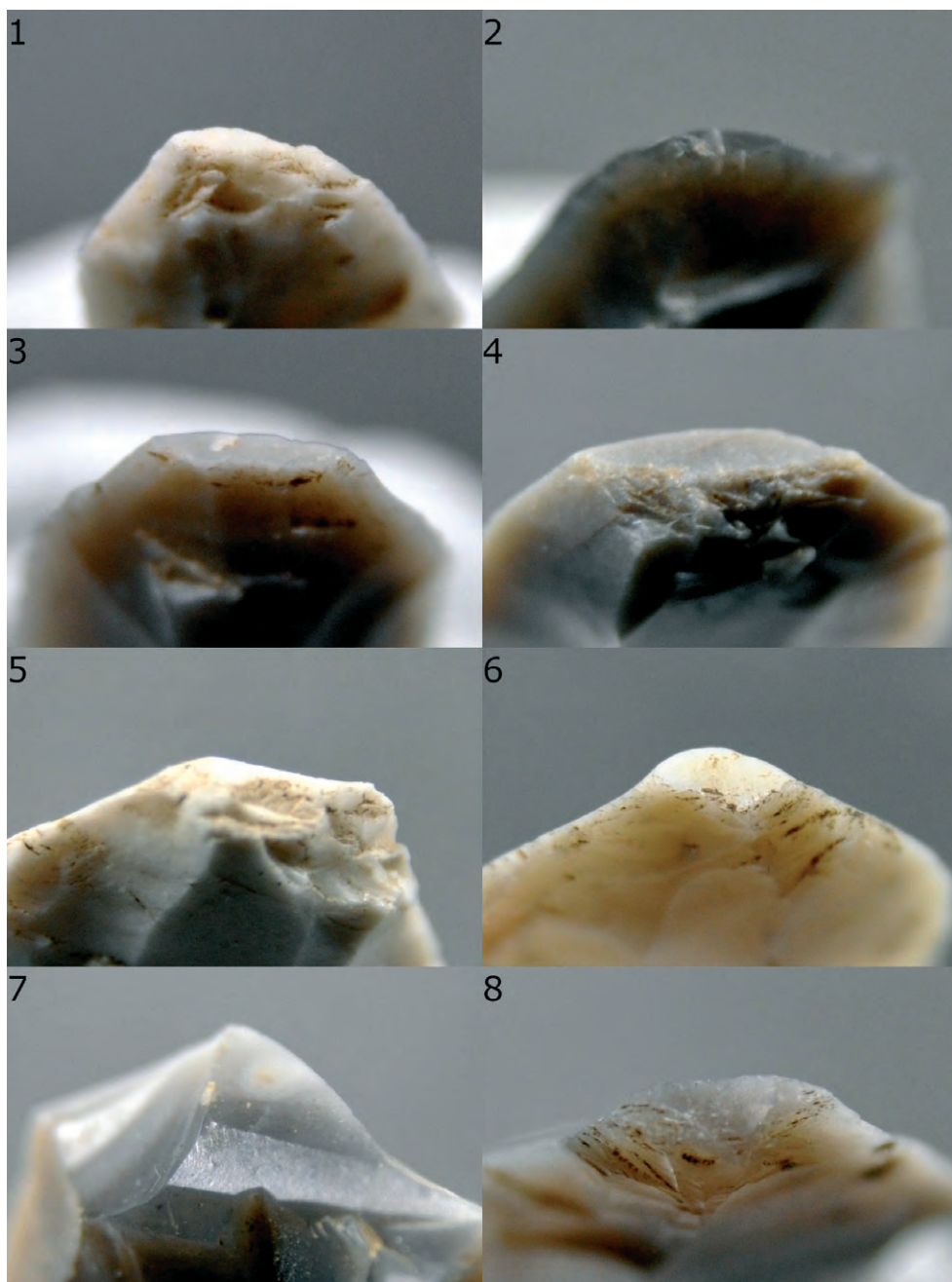

Fig. 29. Examples of proximal ends of blades, butt and dorsal sides with preparation details. Photograph by M. Adamczyk

Ryc. 29. Przykłady części przysęczkowych wiórów, strona wierzchnia, szczegóły piętek i przygotowania krawędzi. Fot. M. Adamczyk

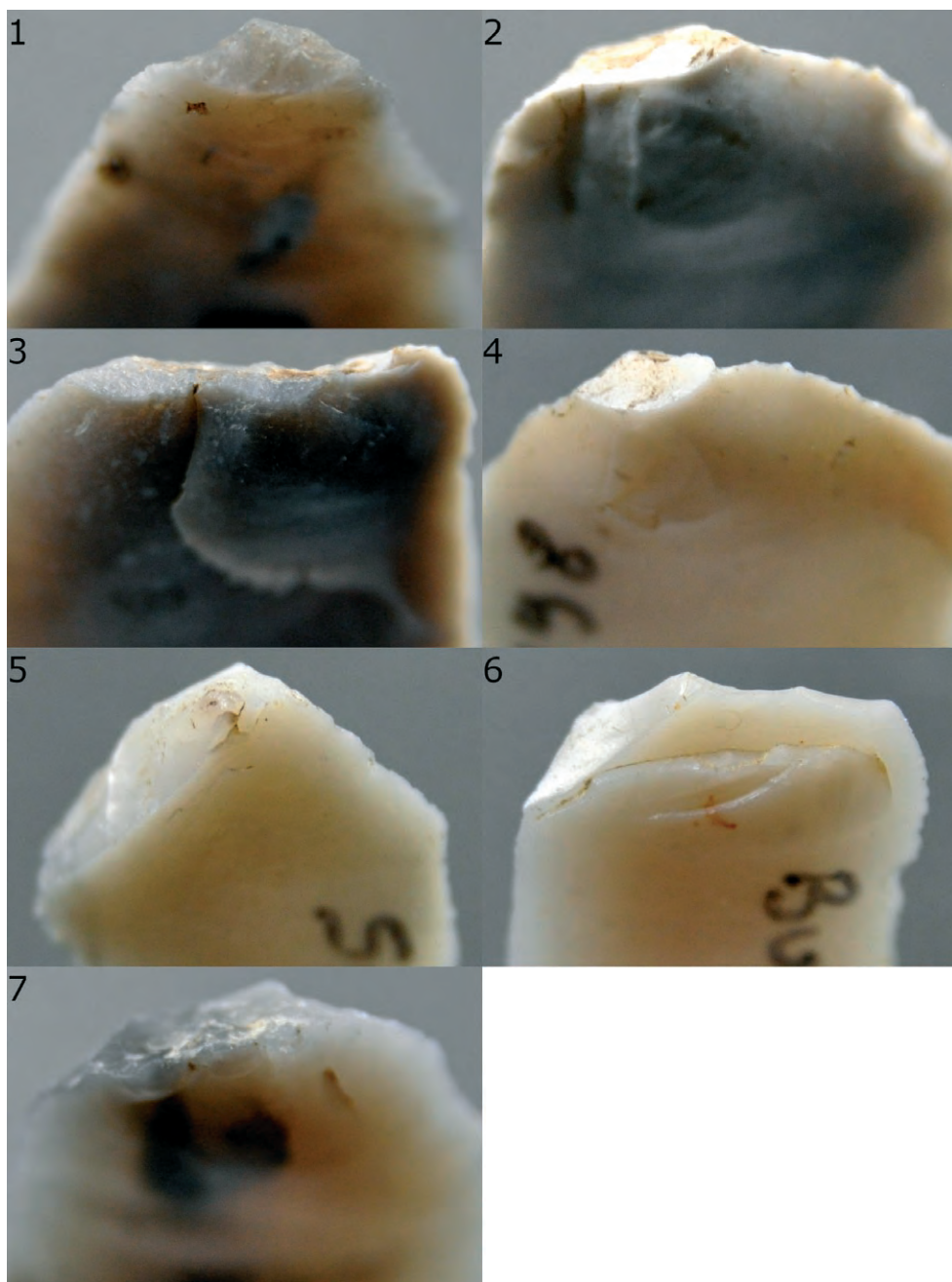

Fig. 30. Examples of proximal ends of blades, butt and ventral sides with bulbs. Photograph by M. Adamczyk

Ryc. 30. Przykłady części przysęczkowych wiórów, strona spodnia, szczegóły piętek i sęczków.
 Fot. M. Adamczyk

Literature

- Adamczyk M. 2014. Buniewice, site 7: A collection of Tanged Points Technocomplex on the background of the Final Palaeolithic Settlement of Pomeranian Bay. *Sprawozdania Archeologiczne* 66, 177–220.
- Adamczyk M. 2016. *Paleolit i mezolit na wyspach Zatoki Pomorskiej*. Doctoral thesis. Archiwum Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk. Szczecin.
- Adamczyk M. 2021. On the edge of the Lowland: the Ahrensburgian of Rügen, Usedom, Wolin and Bornholm Islands. *Materiały Zachodniopomorskie* NS 17, 37–68.
- Adamczyk M. 2022. Wołczkowo: The Federmesser Collection Reconsidered. *Materiały Zachodniopomorskie* NS 18, 7–39.
- Alexandrowicz Z. 1966. *Utworki kredowe w krach glacialnych na wyspie Wolin i w okolicy Kamienia Pomorskiego*. Warszawa.
- Berg-Hansen I.M. 2018. Continuity and Change in Late- and Post-glacial Social Networks: Knowledge Transmission and Blade Production Methods in Ahrensburgian and Early Mesolithic North West Europe. In: K. Knutsson, H. Knutsson, J. Apel, H. Glørstad (Eds.), *Technology of Early Settlement in Northern Europe Transmission of Knowledge and Culture*. Sheffield–Bristol, 63–98. The Early Settlement of Northern Europe 2.
- Berg-Hansen I.M. 2019. Alt Duvenstedt LA 121 revisited – Blade technology in Ahrensburgian culture. In: B.V. Eriksen, E. Rensink, S. Harris (Eds.), *The Final Palaeolithic of Northern Eurasia. Proceedings of the Amersfoort, Schleswig and Burgos UISPP Commission Meetings*. Schleswig, 169–191.
- Berg-Hansen I.M., Damlien H., Zagorska I. 2019. The Northern Fringe of the Swiderian Technological Tradition: Salaspils Laukskola Revisited. *Archaeologia Baltica* 29, 12–31.
- Cnotliwy E. 1966. *Powiat kamieński w starożytności*. Szczecin.
- Czarnecki M. 1971. Wstępne badania wykopaliskowe stanowiska paleolitycznego w Kocierzu, pow. Gryfice. *Materiały Zachodniopomorskie* 17, 7–16.
- Czebreszuk J., Kozłowska-Skoczka D. 2008. *Sztylety krzemienne na Pomorzu Zachodnim*. Szczecin.
- Damlien H. 2015. Striking a difference? The effect of knapping techniques on blade attributes. *Journal of Archaeological Science* 63, 122–135.
- Dziewanowski M. 2006. Flint assemblage Dręstwo 37. A preliminary analysis of pre-determined Swiderian debitage. In: A. Wiśniewski, T. Płonka, J.M. Burdukiewicz (Eds.), *The Stone. Technique and Technology*. Wrocław, 149–166.
- Fiedorczyk J. 1995. Production, selection and “export” of blanks in the Final Paleolithic Masovian complex. A case study of the blade workshops from Rydno IV/57 in Southern Poland. *Archaeologia Polona* 33, 59–69.
- Galiński T. 1997. Materiały do mapy osadnictwa w epoce kamienia na Pomorzu Zachodnim. *Materiały Zachodniopomorskie* 43, 7–98.
- Galiński T. 1999. Stanowisko późnopaleolityczne w Kocierzy. *Materiały Zachodniopomorskie* 45, 7–65.
- Galiński T. 2019. *Paleolit i mezolit na Pomorzu*. Szczecin.

- Gruzdź W. 2018. An Examination of Theories on Lithic Reduction Methods in Swiderian Technology. In: K. Knutsson, H. Knutsson, J. Apel, H. Glørstad (Eds.), *Technology of Early Settlement in Northern Europe Transmission of Knowledge and Culture*. Sheffield–Bristol, 47–61. The Early Settlement of Northern Europe 2.
- Gruzdź W., Pyżewicz K., Migal W., Przeździecki M. 2012, Multi-Aspect Analysis of Flint Materials from Suchodółka, Site 3, the Świętokrzyskie Voivodeship. *Światowit* 9 (L)/B, 245–258.
- Hartz S. 1987. Neue spätpaläolithische Fundplätze bei Ahrenshöft, Kreis Nordfriesland. *Offa* 44, 5–52.
- Inizan M.-L., Reduron-Ballinger M., Roche H., Tixier J. 1999. *Technology and Terminology of Knapped Stone*. Nanterre. Préhistoire de la Pierre Taillée 5.
- Kot M. 2020. The use of intentional fracturing in bifacial tool production in the Middle Palaeolithic. *Quartär* 67, 7–21.
- Madsen B. 1992. Hamburgerkultur Flintteknologi i Jels. In: J. Holm, F. Rieck (Eds.), *Istidsjægere ved Jelsøerne. Hamburgkulturen i Danmark*. Haderslev, 93–131. Skrifter fra Museumsrådet for Sønderjyllands Amt 5.
- Madsen B. 1996. Late Paleolithic Cultures of South Scandinavia – Tools, Traditions and Technology. In: L. Larsson (Ed.), *The Earliest Settlement of Scandinavia and its relationship with neighbouring areas*. Stockholm, 61–73. Acta Archaeologica Lundensia 24.
- Migal W. 2006. On various methods of Lyngby point production. In: A. Wiśniewski, T. Płonka, J.M. Burdukiewicz (Eds.), *The Stone. Technique and Technology*. Wrocław, 137–147.
- Migal W. 2007. On preferential points of the Final Paleolithic in the Central European Lowland. In: M. Kobusiewicz, J. Kabaciński (Eds.), *Studies in Final Paleolithic of the Great European Plain*. Poznań, 185–200.
- Migal W., Urbanowski M. 2006. Pradnik knives reused. Experimental approach. In: A. Wiśniewski, T. Płonka, J.M. Burdukiewicz (Eds.), *The Stone. Technique and Technology*. Wrocław, 73–89.
- Migal W., Urbanowski M. 2008. Narzędzia bifacjalne jako wskaźniki chronologiczne? Technologie środkowego paleolitu i wczesnej epoki brązu na przykładzie materiałów ze stanowiska Polany Kolonie II. In: W. Borkowski, J. Libera, B. Sałacińska, S. Sałaciński (Eds.), *Krzemień czekoladowy w pradziejach. Materiały z konferencji w Orońsku, 08–10.10.2003*. Warszawa–Lublin, 215–243. Studia nad gospodarką surowcami krzemiennymi w pradziejach 7.
- Przeździecki M. 2019. Studium technologiczne materiałów krzemiennych ze stanowiska Wołkusz 3 w północno-wschodniej Polsce. Koncepcja produkcji ostrzy preferencyjnych. *Archeologia Polski* 64, 39–71.
- Schild R., Marczak M., Królik H. 1975. *Późny mezolit. Próba wieloaspektowej analizy otwartych stanowisk piaskowych*. Wrocław.
- Sobkowiak-Tabaka I. 2011. *Spoleczności późnego paleolitu w dorzeczu Odry*. Poznań.
- Sobkowiak-Tabaka I., Winkler K. 2017. The Ahrensburgian and the Swiderian in the area around the middle Oder River: reflections on similarities and differences. *Quartär* 64, 217–240.

- Sørensen M. 2006a. Teknologiske traditioner i Maglemosekulturen. En diakron analyse af Maglemosekulturens flækkeindustri. In: B.V. Eriksen (Ed.), *Stenalderstudier. Tidligt mesolitiske jægere og samlere i Sydkandinavien*. Højbjerg, 19–75. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 55.
- Sørensen M. 2006b. Rethinking the lithic blade definition: towards a dynamic understanding. In: J. Apel, K. Knutsson (Eds.), *Skilled Production and Social Reproduction. Aspects of Traditional Stone-Tool Technologies. Proceedings of a Symposium in Uppsala, August 20–24, 2003*. Uppsala, 277–296. SAU Stone Studies 2.

Streszczenie

Stanowisko łowieckie (stan. 7) znajduje się na północ od miejscowości Buniewice, w północnej części Wyspy Chrząszczewskiej. Tutejszy zbiór – liczący 189 zabytków – należy do największych kolekcji narzędzi krzemiennych kultury ahrensburgskiej w rejonie Zatoki Pomorskiej. Choć pochodzi z badań powierzchniowych, jego wielkość pozwala (ostrożnie) wyciągać wnioski na temat technologii krzemieniarstwa. Zawiera on pewne elementy świderskie (np. co najmniej jeden liściak świderski), co jest typowe dla strefy mieszania wpływów kultur ahrensburgskiej i świderskiej.

Artykuł weryfikuje wyniki wcześniejszych badań nad zbiorem. Główną metodą badawczą jest analiza DTC. Wykonano także serię wiórów eksperymentalnych, które następnie porównano z materiałem zabytkowym. Odnotowano wiele podobieństw technologicznych do innych stanowisk liściakowych z Europy Północnej (np. Alt Duvenstedt LA 121 w Niemczech i Salaspils Laukskola na Łotwie).

dr Michał Adamczyk
Muzeum Narodowe w Szczecinie
m.adamczyk@muzeum.szczecin.pl
ORCID: 0000-0002-9996-578X

Katarzyna Ślusarska

**What Makes a Man?
Body Concepts in the South Baltic
During the Late Bronze and Early Iron Ages**

**Co czyni człowieka?
Koncepcje ciała w strefie południowego Bałtyku
późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza**

Abstract: The aim of this study is to find an answer how human body was perceived and valued by the communities of the southern Baltic coast in the first half of the 1st millennium BC, i.e. during the period of development of the Lusatian culture and the Pomeranian culture associated with the Late Bronze Age and with Early Iron Age respectively. The research area included the northern part of the European Plain between the Elbe and Vistula-Narew-Bug basin. Sixteen sculptures and 35 representations engraved on urns were analysed. Pattern recognition was applied to identify them.

Keywords: First Millennium BC, anthropomorphism, body, visual narratives, pattern recognition

Abstrakt: Celem tego studium jest próba odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób cielesność człowieka była postrzegana i waloryzowana przez społeczności południowego wybrzeża Bałtyku w pierwszej połowie I tysiąclecia BC, a więc w okresie rozwoju kultury lużyckiej, związanej z późną epoką brązu, i kultury pomorskiej odpowiadającej wczesnym fazom epoki żelaza. Obszarem badań objęto północną część Nizy Europejskiego pomiędzy dorzeczem Łaby a dorzeczem Wisły, Narwi i Bugu. Analizie poddano 16 przedstawień pełnofigurowych oraz 35 przestawień rytych na urnach ciałopalnych. Do ich identyfikacji posłużono się teorią rozpoznawania wzorców.

Słowa kluczowe: I tysiąclecie BC, antropomorfizacja, ciało, narracja wizualna, rozpoznawanie wzorów

The end of the Bronze and the beginning of the Iron Ages (Ha A–D) in the southern Baltic zone brought quite an important change in funeral practice: the dawn of anthropomorphic figures depicted on ceramic vessels in complicated narrative scenes. The emergence of a new form of the urn can be seen; with anthropomorphic elements in shape, a hat-like lid, and face elements modelled on the vessel's neck. Moreover, equally important changes can also

be observed in funeral rites. Were these changes coincidental? Or were they related to changes in the concept of human beings and their fate? To address these questions, I will start by locating this study in time and space. The survey area is the northern part of the European Plain between the Elbe and Vistula-Narew-Bug basin. Identified archaeologically as dating from the Late Bronze Age, the complex is a local version of the Urnfield circle attributed to the Lusatian culture. A transition to the beginning of the Early Iron Age is observed in the appearance of new funeral traditions: communal cist graves containing urns with a higher or lower degree of anthropomorphism. This new set is recognized as the so-called Pomeranian Face Urn culture (Ślusarska 2017, 213–230). The time frame in which I place this study is the first half of the First Millennium BC (Dzięgielewski 2017, 300).

The concepts of a human being and human body in the Prehistoric record have been widely discussed over at least the last two decades (see: Rebay-Salisbury 2016, 7–21). The body, apart from purely biological features, serves as a powerful communication tool that not only expresses but forms social practice. Clothing, jewelry, visible body modifications (tattoos, scarification) are basic manipulations that provide information relevant for smooth social interaction within and between groups. But the body itself also works on purely biological, unconscious levels. Controlled by hormones and balance within the system, the state of the body is a factor of physical attractiveness (see: Shamsul, Sheppard 2015). However, there is one more important aspect of body concept and cognition that applies to research on so-called Prehistoric art: whether and to what extent modern researchers can recognize human representation in archaeological objects? Absent delving into a discussion on hermeneutics that reaches beyond semantics, I apply pattern recognition as a primary and universal rule of the human cognition process, with facial patterns being most common. Using this theory allows recognition of the human face and silhouette in figurative narratives of the Late Bronze and Early Iron Ages. A human face consists of a pair of eyes and ears, a single mouth and a nose – all in an invariable pattern. On this level, all human faces are similar, and all humans, except those suffering from brain dysfunction (e.g. prosopagnosia), can distinguish between human and animal faces. Facial recognition is innate both in humans and in primates (see: Johnson, Morton 1991) and crucial for social life. Strongly connected with memory and learning, facial recognition at its most basic level is resistant to modification dependent on cultural, subjective factors. The same can be said for the human silhouette, a universal pattern showing the most general features of a human being – an upright position with a head on the top of a bipedal body – that is easy to distinguish from other figures.

Other easily recognizable representations are those showing figures performing specifically human activities, such as with means of transport (wagon, animal) and specialized tools (weapons). These conditions make the representation “universal” and recognizable transculturally because they correspond with brain function. Potentially, there are human representations that correspond with the specifics of time, region, and community. And within this group, we can expect that human visual representations relate to fabular (mythical) narrations understood only by group members sharing specific sets of beliefs. This group of images might well be impossible to recognize for “foreigners” and researchers not involved actively in the same narratives. Taking the abovementioned into account, the list of sources for this text is limited to representations containing the presence of a human face or figure and in narrative scenes that include specifically human activities. The procedure described above serves only as a tool to identify anthropomorphic representations for the study. It does not engage in discussions about purposes of the representations and their social reception, i.e., whether they are art created to be perpetually admired. Those topics are beyond the scope of the presented research.

Key questions for this study include:

1. How many different “human versions” can be identified based on gender, age or markers of social status?
2. Is the human body perceived as a “whole” entity? Or one built of many elements?
3. Which of these elements are important for identification?

Materials and data analysis

Body concept studies are based on two sources: figurative representation and funerary tradition. It will also be the case in this study, although the funerary practice is more problematic for the Late Bronze Age since cremation is the dominant funerary rite. As such, we lack information on costume, jewelry, body position in the grave and other bodily aspects that might be relevant. Given that cremation in the northern part of contemporary Poland employed urns with faces modelled on them as funerary vessels, I will explore only those containing anthropomorphic representations in form of narrative scenes in this study.

Full-figure representation (Tab. 1)

Images of any kind from this part of the European Lowlands east of the Elbe River are rare. The total number of full-figure representations of the Late Bronze

and Early Iron Age cited in the literature is just 16¹ (Fig. 1). All are made of burned clay, a material easy to process and resistant to environmental factors. Others may have been made of perishable materials like wood, bark, or textile, and thus could not survive to the present day absent specific conditions (oxygen-free, waterlogging, etc.).

Most of the anthropomorphic figurines were found in Silesia, Lusatia, and Saxony, usually in graves. At least five were found in settlements, including fortifications: Smuszewo, Grodno (Fig. 2:7,10). Some of these full-figure representations came from the Late Bronze Age (Period IV–V: Topornica, Gliniany, Wrocław-Księżę Wielkie), but most can be dated to the Early Iron Age (Fig. 2).

Though they can hardly be called “uniform”, there is a common feature – they represent human figures without elements indicating specific activities except the Topornica figurine. The figurine from the Topornica grave is different: it is formed as a horse-rider (Fig. 2:11). Known in the Hallstatt culture, such representations are not typical of those found in the European Plain and Scandinavia. Excluding this, other figurines can be divided into two groups. The first consists of highly schematic, cylindrical, conical, and cross-shaped objects lacking features that indicate gender, activity, or dress/nudity. Among those anthropomorphic figurines from Saxony, there are two rattles (Luga, Niederkaina) (Fig. 2:5). However, the level of schematism is so high that these pillow-shaped objects with five protrusions might also be recognized as quadruped animals. Adding more highly schematic figurines from Kohlsdorf, Smuszewo, Berlin-Buch, and Dresden-Coschütz (Heidenschanze) should be excluded from further analysis (Fig. 2:6–9). These latter objects are small (less than 10 cm), damaged, and their resemblance to the human torso with a head is highly suspect.

The second group is still more diverse. It consists of human representation shaped in detail, with many specific features: gender (male: Gliniany, Wilmersdorf – Fig. 2:1,9), female: Wrocław-Księżę Wielkie – Fig. 2:3), activity (Topornica) and dress elements (Deszczno, Karnin – Fig. 2:2). Heads are sketchy and disproportionate compared with other body parts – definitely, “mimesis” was not greatly prized in this time and region. Based on the way the faces of Gliniany and Deszczno figurines are formed, some scholars theorise that the unusual, disproportionate faces are, in fact, masks – namely bird masks

¹ The shoe-shaped form from Trzciniec was included in this group because it is too small comparing to other shoe-shaped vessels, which suggests it might be a part of figurine not a vessel (Gediga 1970, 103, Fig. 36b, 255).

(see: Gediga 1970, 31–33; Kaletyn 1971, 148–152). That opinion corresponds well with the high-frequency of bird motifs in figurative representations from the Early Iron Age (see: Gediga 1970; Buck 1996; Kneisel 2012).

Excluding eight schematic finds (Saxony: Dresden, Luga, Niederkaina, Liebon; Brandenburg: Berlin-Buch, Kohlsdorf, Poland: Smuszewo, Trzciniec), there are still eight figurines. It is hard to point out any common element except material (clay). The so-called idols of Karnin and Deszczno bear elements that could be recognized as modes of dress: pierced ears (earrings?), multiple lines on the neck (necklace/pectoral?), lines on arms/wrists (bracelets?), lack of legs, and diagonal lines on the lower part of the body (skirt?). Their gender identity is controversial as they lack physiological sex markers². However, considering the analogies to the “female” set of gender markers on Pomeranian face urns, it can be assumed that multi-ring neck ornaments and earrings belong to the female costume (see: Kneisel 2001, 291–306; Ślusarska 2019). It also can be assumed that extensive jewelry – neck ornaments, earrings and a disc-headed pin – complimented the female ceremonial outfit. When considering face urns, though costume elements depicted on the vessel are often very complex, real items related to clothing are rarely found inside the urn or in its surroundings.

Among the figurines that are potentially nude and have physiological sex markers, two are male (Gliniany and Wilmersdorf), and one is female (Wrocław-Księżę Wielkie). Unfortunately, the last is badly destroyed. Nothing can be said about head shape and gender markers apart from the visible pubic triangle.

In conclusion, the small number, significant scattering, and diversity of full-figure representations make it impossible to assume the existence of a well-defined concept of human-figure sculpture as a part of a general visual narrative in this time and region. These objects should be treated as unique – they do not form a compact group and likely grew out of different needs and purposes.

Human figure engraved on pottery (Tab. 2)

The Early Iron Age in the north of Europe also brings another form of human figural representation – that engraved on funeral pottery as a part of a narrative scene. These engravings are usually very sketchy; built up of several shallow dashes, sometimes filled out with white paste. For this paper, urns with such decorations from 27 cemeteries were included in the survey group (Fig. 3). Only those representations are included that meet at least two of the following conditions:

² The Deszczno figurine is known only from a photograph published by F. Hobus (Hobus 1902, Abb. 1–3) and a copy. The Karnin idol, however, has not survived in any form. It has not been published ever.

1. Bipedal motion, upright posture with the head at the top
2. Element of a narrative scene or repeated image
3. Specific, easy-to-recognize activity (hunting, driving vehicle, riding, or leading an animal).

Alleged human representation in form of “dendromorphic”, “star-like” figures and vertical dashes combined with multiple arcs or hanging angular motifs are excluded from this study (see: Gediga 1970, 108–139). The survey group contains data from 28 sites attributed to Lusatian and Pomeranian Face Urn cultures dated to the Early Iron Age. The actual number of urns with human figure representation reaches 35. In some cemeteries, such decorations are found on vessels from several graves (e.g., Trzebiatkowa, Sobiejuchy). Two vessels with narrative scenes come from settlements: Biskupin, Wenecja. Both are associated with the Lusatian culture and found close to each other.

Usual depictions are of group scenes featuring both humans and animals. Hunting scenes present a human figure (or figures) with a bow, usually chasing animals on foot or on horseback (Fig. 4:6). In the latter, human and animal figures consist of several dashes depicting human/animal figures, as seen in the profile. Human legs, visible under the horse’s belly, are not always present (Fig. 4:1,2,6). Hands point toward the horse’s head or neck as if they are holding reins. We assume that it is a horse because not many other animals are bred to be tamed and ridden in this part of the Old World. However, in some scenes, such as on an urn from Łazy, a human figure rides an animal with horns (Fig. 4.6). Some contain additional lines, interpreted as spears or bows. Apart from having four legs, there are no other elements allowing species identification of the animal being ridden. Human figures in these scenes are sexless. There are only two images where human figures seem to be clearly and intentionally depicted as a male. Both come from Pomerelia, near Gdańsk, and are attributed to the Pomeranian Face Urn culture (Darżlubie – a man leading an animal; Gdynia-Oksywie – a horseman with a spear).

Some scenes depict a wagon pulled by a pair of animals. The wagon is shown from above, with four wheels fully visible. The driver, if there is one, is usually shown in profile, standing on or by the wagon (Fig. 4.1,3). The same view is of the animals in front of the wagon. Based on zooarchaeological data at that time, there were no technological ways to hitch a horse to a heavy wagon (see: Lasota-Moskalewska 2005, 182–185), so it is assumed the animals depicted are cattle. Some scholars liken these compositions to *εκφορά* (Greek: funeral procession) (see: Baron 2008, 199–209).

Summing up, we can put these narrative scenes into three groups: horsemen, wagon scenes (“*εκφορά*”), and a person chasing prey on foot. Usually, it is only the activity that permits assumptions about the sexless figures,

with hunting, weapon, animal care, and wagon driving being among the “public” activities performed by a male group members³. These can be identified by their attributes: as a warrior, a Bowman, a hunter, a horseman, etc.

The only scene that does not match the scheme is the Tresta Rządowa vessel, where six figures are composed from hatched squares (Fig. 4:5). Those representations on the vessel are believed to be dancers, but the way the figures are composed (squares) do not possess analogies in the European Lowlands (Oleszczak, Twardowski 2011, 116–118). The other pot with engraved possible dancing scene (Wenecja) shows a human figure built as a triangle with lines resembling legs (Zajączkowski 2000, 205, Fig. 5).

However, the way the scenes are organized indicates that the story is more important than the actors. The attributes of a scene may refer to unique narratives of specific heroes, as opposed to a general activity like deer hunting. We do not know any narratives from this time and that region. Perhaps, there were other human representations on urns? But we do not know the stories, and “heroic” attributes, so we cannot identify them unless they are a human figure – bipedal, with two arms and a head. And we cannot distinguish humans in other symbols. However, some visual narratives (e.g. Sopron Vase, situla art) exist in the Hallstatt culture zone that can be related to Mediterranean world. Still, the visual narratives from European Lowland seem to be quite far and the core of myths can be distorted by time and space.

Representations of body parts

Representations of isolated body parts are rare. In Silesia and Greater Poland, there is a quite numerous group of rhytons and “objects” in the shape of a shoe or shod foot (see: Gediga 1970, Figs 29–32, Map 4). They show considerable diversity in terms of ornamentation and construction (the length of the upper and its construction, both full and openwork). The vessel (rhyton) from Modliczka shows some similarities to the short, openwork shoes made from deerskin found with the mummy of Emmer-Erfscheidenveen (Byrska-Fudali, Przybyła, 2012, 522, Fig. 15). But this kind of construction also may refer to the bast shoes worn in the summer in rural communities until the 20th century. There also are objects that may be interpreted as a form of high-upper shoe (Ziemice, Nasedlovice – see: Gediga 1970, 107, Fig. 32:f,h – and shoe fibula

³ I am aware of the considerable discussion on creating and manifesting identity through material culture, especially from findings in graves. However, in this study I will define a male sphere through a role of a warrior (see: Sørensen 2013, 216–233). In narrative scenes, horseman and hunting themes are supplemented by a weapon (a bow, a shield) or a wagon. For this reason I decided to group them within “male activities”. I am aware, however, that this could be an oversimplification.

from Hallein-Dürrenberg, Grab 327 – see: Wendling 2023). Both forms, with long and short uppers, are known from salt mines in the Salzkammergut region (Russ-Popa 2011, 119, Fig. 99). Depending on time of the year and activities, it may be assumed that climate and environmental conditions of the European Plain necessitated different types of foot protection. Extremely limited data does not allow detailed reconstruction of the way the people dressed and the gender diversity of their costumes. It is also not justified to assume that the ways of constructing and wearing clothes known in other areas of Europe are an appropriate basis for reconstructing costumes worn in the European Plain between the Oder and the Vistula. Clothing and ornaments are strongly associated with the social sphere, which remains unknown due to cremation prevailing in burial custom.

Another element for consideration are highly anthropomorphized funeral vessels. As the name suggests, Pomeranian face urns have full representation of a human face on or at least some elements (usually ears) modeled on the body of the vessel. Except for upper body representation, these forms rarely bear other body elements. Highly anthropomorphized urns appear in a vast area of Europe at the end of the Bronze Age, but the most numerous group is found in Early Iron Age Pomerania. According to Kneisel's recent studies, the presence of two of five distinctive elements of a human face (mouth, ears, eyes, nose, and eyebrows) is enough to identify face representation on a man-made object (Kneisel 2012, 41–44). Highly anthropomorphized funeral vessels bear a common feature: elements of the human face on the upper part of the urn. Although anthropomorphic, ceremonial vessels appear in many regions of prehistoric Europe, the Early Iron Age brought about the boom in presence of face urns in funeral ceremonies (Kneisel 2016, 393–397).

Treating the face urn as an eternal substitute for the whole body (rather than just the head), the Pomeranian face urns discussed here provide information only about the upper part of the human body – head with face, neck with arms. Based both on Pomeranian urns and on graves of the Lusatian culture from Upper Silesia and the western part of Lesser Poland, there are two common sets of upper body decoration (see: Kneisel 2001; Ślusarska 2017, 213–230). The female set is well-defined, consisting of a composite necklace/breast-plate, headwear with temple rings and earrings. The second set can be defined as unisex – both men and women might have a single necklace and bracelet. However, a man's set is complemented on Pomeranian face urns by the image of two pins (rarely a fibula) and warrior paraphernalia. Sometimes, tweezers are found inside the urn.

Almost all Pomeranian face urns – those with anthropomorphic features and those without – possess a hat-like lid. They are extremely varied, making clear

correlation between gender marks and the shape of the lid difficult. It appears that the shape of the lid is a necessary compromise between utilitarian function and the representation of some type of headwear. Usually, urns for both sexes have similar lids. According to Kneisel's theory, the female gender markers – like earring and Pomeranian breast-plate – are accompanied by a lid with asymmetrical ornamentation that imitates a hairnet, a bonnet, or a headband with a veil (see: Kneisel 2012).

Jewelry of the Bronze Age and Early Iron Age is made only to be worn on designated parts of the body. The most varied group is for upper body decoration – necklaces, pectorals, earrings, temple rings. Costume and jewelry are powerful communication tools and there is little surprise that the most variable elements decorate the upper part of the body. Most of our non-verbal communication signs come from facial expressions, and this part of the body naturally attracts attention. So, too, the elements of attire that cover the head or neck and stick out from the ears.

There is one interesting aspect of gender markers on the Pomeranian face urns compared to engraved gendered representation and full-figure sculpture: there are more “female” markers (and so “female urns”) than for males. Correlation with gender markers on the urn and sex of the person buried within shows that the presence of female remains could be one of the factors that created a need to make the urn more “human”. The possible explanation for this overrepresentation of “female markers” may lay in the opposition between “local” and “non-local” or “fully-formed social creature” (man) and “non-fully-formed social creature” (child, woman) (Ślusarska 2017, 223–227).

Discussion

Based on the overview presented above, human representation in visual narratives of the Late Bronze and Early Iron Ages from European Plain are neither a uniform nor coherent group (Fig. 5, Tab. 3). The appearance of such visual motifs should be understood in a broader context. The Early Iron Age is a heyday for visual narratives among “barbarian” societies – Hallstatt neighboring the region in question from the south (see: Rebay-Salisbury 2016). In the Nordic Bronze Age in Scandinavia, the visual narratives, including human images, have an even longer tradition (see: Goldhahn, Ling 2013). In some way, human representation and narrative scenes are an effect of the long-distance transmission of ideas and goods driven by the demand for raw materials and exclusive goods. It does not seem coincidental that most of the visual narratives come from such “transmission” zones (the Oder, Spree, Elbe, Warta, and Vistula) or near the Baltic (a source of amber).

Going back to questions presented at the beginning of this paper about whether the human body perceived “as a whole” or “built up of segments”, full-figure human representations in narrative scenes suggest the former. The story appears much more important than the actors involved, who can be identified by attributes (a warrior, a hunter, a horse rider, etc.). The attributes of a hero and a scene refer not to a general story, e.g., deer hunting, but to a specific tale or myth. Although the Bronze and Early Iron Ages were a time of the birth of the individual, I would say this is not true for every member of a given group. It is, in fact, the dawn of the “hero” – a mythical group that includes ancestors, leaders and successful warriors. And so, the body, both “as a whole” or “built up of segments”, is of less importance, as such, than that of a specific hero’s body recognizable through the heroic deeds contained in his biography (see: Treherne 1995; Kristiansen, Larsson 2005; Kristiansen 2011; Vandkilde 2018; Mörtz 2022).

Funeral tradition shows that some parts of the human body were preferred and marked by dedicated jewelry or costume elements. These spheres – the head and upper part of the body – were and still are important for identification. This observation corresponds well with knowledge about human perception and facial pattern recognition. The abilities to separate “familiar” and “non-familiar” faces and to distinguish face expressions are things that every human learns, based on innate properties of cognition and “pre-existing” settings. Thus, the upper part of the human body, especially the face and head, naturally attracts the eye due to the human cognitive abilities and thus making them a field of non-verbal communication essential for social interaction. Elements visible on this part of the body or an anthropomorphized urn gives instant information on status and identification of a person. If we assume that the face urn is a kind of symbolic representation of the dead, it bears elements of that person’s place in the society. Even if the face urn was not meant to be permanently visible, this substitute body is still an element that mourners see during the ceremony, making their declarations relevant and important.

Table 1. List of full-figure representations (numbers correspond with map – Fig.1)
 Tabela 1. Zestawienie form pełnofigurowych (numery odpowiadają numeracji na mapie – ryc. 1)

No Lp.	Site Stanowisko	Context Kontekst	Height Wysokość	Material Tworzywo	Damage Uszkodzenie	Adornment, attire Ozdobna, strój	Sex Pleć	Chronology Datowanie	Reference Literatura
1.	Gliniany	Grave	20,5 cm	Burned clay	Arms missing	Nude (?)	Male (phallus)	Bronze Age Period IV–V	Kaletyn 1971, 148–152
2.	Deszczno	Grave	c. 20 cm	Burned clay (hollowed)	–	Dress with apron, composite necklace, bracelets, earrings	Unknown, probably female	Early Iron Age – Ha C–D	Hobus 1902, 50–56
3.	Karnin	Grave	Unknown	Burned clay	Unknown	Unknown	Unknown	Early Iron Age – Ha C–D	Unpublished finding – see Szczurek 2006, 100
4.	Wrocław-Księża Wielkie	Settlement	5,2 cm	Burned clay (hollowed)	Head, arms, legs below knees missing	Nude (?)	Female (pubic triangle)	Bronze Age Period IV–V	Jankowska, Wojciechowska 1973, 117–131
5.	Liebon-Zscharniz	Grave	10,8 cm	Burned clay	Cross-shaped	–	Non-gendered	Early Iron Age – Ha C–D	Oberhofer 1957, 58
6.	Luga	Grave	12,6 cm	Burned clay	Cross-shaped (rattle)	–	Non-gendered	Early Iron Age – Ha C–D	Coblentz 1968, 81
7.	Niederkaina	Grave	13 cm	Burned clay	Cross-shaped (rattle)	–	Non-gendered	Early Iron Age – Ha C–D	Coblentz 1968, 81
8.	Kohlsdorf	Grave (?)	6 cm	Burned clay	Cylindrical – no arms and legs	–	Non-gendered	Bronze Age Period V – Early Iron Age (?)	Gediga 1970, 31, 237
9.	Smuszewo	Fortified settlement	3,5 cm	Burned clay	Schematic – no arms and legs	–	Non-gendered	Ha D	Bukowski 1962, 176
10.	Berlin-Buch	Settlement	5 cm	Burned clay	Cylindrical – lower part broken off	–	Unknown	Bronze Age Period V – Early Iron Age (?)	Kieckebusch 1923, 80
11.	Dresden-Coschütz (Heidenschanze)	Settlement	6,5 cm	Burned clay	Cylindrical, arms missing	–	Non-gendered	Bronze Age Period V – Early Iron Age (?)	Coblentz 1956, 229
12.	Wilmsersdorf	Grave	12 cm	Burned clay	Schematic	Nude (?)	Male (phallus)	Bronze Age Period V – Early Iron Age (?)	Gediga 1970, 31, 237
13.	Topornica	Grave	7 cm (7 × 12 cm)	Burned clay	Horse & rider	–	Male (?)	Bronze Age Period IV–V	Głostik 1958, 166
14.	Kietz	Grave		Burned clay	Schematic – head, arms and legs missing (rattle)	–	Unknown	–	Gediga 1991, 82
15.	Grodno	Fortified settlement	20–21 cm	Burned clay	Fragments of 2 figurines	Unknown	Unknown	Early Iron Age – HaC	Gackowski 2009, 30
16.	Trzciniec	Settlement	5 cm	Burned clay	Foot	Unknown	Unknown	Bronze Period IV–V	Gediga 1970, 255

Table 2. List of engraved human figures on a pottery (numbers correspond with map – Fig. 3)
 Tabela 2. Zestawienie rzytych przedstawień antropomorficznych na ceramice (numery odpowiadają numeracji na mapie – ryc. 3)

No Lp.	Site Stanowisko	Context Kontekst	Scene Przedstawienie	Gender Płeć	Cultural attribution Kultura	Reference Literatura
1.	Tresta	Grave	Horizontal, five figures	Female – dress	Lusatian/Early Iron Age	Oleszczak, Twardowski 2011, 212, Fig. XLc-d
2.	Łazy	Grave	Hunting, horse & rider	Male – activity	Lusatian/Early Iron Age	Boehlich 1925, 414–419
3.	Ostróžki	Grave	Wagon and horse & rider	Male – activity	Pomeranian Face Urn	Kwapinski 1999, No 1317, 1329
4.	Rzadkowo	Grave	Horse & rider	Male – activity	Pomeranian Face Urn	Kwapinski 2007, No 2675
5.	Biernatka	Grave	Hunting, horse & rider, pedestrian	Male – activity	Pomeranian Face Urn	Kwapinski 1999, No 30
6.	Karzemki	Grave	Horse & rider	Male – activity	Pomeranian Face Urn	Kwapinski 1999, No 695
7.	Waldowo	Grave	Horse & rider (?)	Male – activity	Pomeranian Face Urn	Kwapinski 1999, No 1969
8.	Toninek	Grave	Horse & riders	Male – activity	Pomeranian Face Urn	Kwapinski 2007, No 2780, 2789
9.	Grabowo Bobowskie	Grave	Wagon driver, pedestrians, shield (?)	Male – activity	Pomeranian Face Urn	Kwapinski 1999, No 604
10.	Obozin	Grave	Standing man, animal	Unknown	Pomeranian Face Urn	Kwapinski 1999, No 1268
11.	Ełganowo	Grave	Horse & rider, wagon driver	Male – activity	Pomeranian Face Urn	Kwapinski 1999, No 364
12.	Gdańsk-Kielpino Góme	Grave	Horse & rider	Male – activity	Pomeranian Face Urn	Kwapinski 1999, No 402
13.	Gdynia-Oksywie	Grave	Horse & rider	Male – activity, gender marker (?)	Pomeranian Face Urn	Kwapinski 1999, No 478
14.	Morzewo	Grave	Horse & rider	Male – activity	Pomeranian Face Urn	Kwapinski 2007, No 2521
15.	Dźwierzyno	Grave	Horse & rider	Male – activity	Pomeranian Face Urn	Kwapinski 2007, No 2291
16.	Lubiszewo Tezewskie	Grave	Kneeling figure with animal (?)	Unknown	Pomeranian Face Urn	Kwapinski, 1999, No 927
17.	Witkowo	Grave	Hunting	Male – activity	Pomeranian Face Urn	Kwapinski 1999, No 2014
18.	Jablówko	Grave	Horse & rider	Male – activity	Pomeranian Face Urn	Kwapinski 1999, No 637
19.	Płosków	Grave	Horse & rider	Male – activity	Pomeranian Face Urn	Kwapinski 1999, No 1378
20.	Darżlubie	Grave	Horse & rider, pedestrian	Male – activity, gender marker	Pomeranian Face Urn	Kwapinski 1999, No 299
21.	Starogard Gdański	Grave	Horse & rider	Male – activity	Pomeranian Face Urn	Kwapinski 1999, No 1742
22.	Trzebiatkowa	Grave	Horse & rider, wagon driver (3 urns)	Male – activity	Pomeranian Face Urn	Krzysiak 2006
23.	Biskupin	Settlement	Hunting, horse & rider	Male – activity	Lusatian/Early Iron Age	Kostrzewski 1936, 135, Fig. XXXIV/11
24.	Klimontów	Grave	Horse & rider	Male – activity	Lusatian/Early Iron Age	Gediga 1970, 109, 256
25.	Sobiejuhy	Grave	Horse & rider, wagon, hunting scene	Male – activity	Lusatian/Early Iron Age	Gediga 1970, 109, 256
26.	Siekówko	Grave	Horse & rider	Male – activity	Lusatian/Early Iron Age	Witkowska 1951, 296, Fig. 7a-b
27.	Włostowo	Grave	Horse & rider – man leading an animal (?)	Male – activity	Lusatian/Early Iron Age	Śmigiełski 1963, 150, Fig. 42–43
28.	Weneja	Settlement	Horizontal, 4-dotted triangulars – dancers	Female – dress	Lusatian, Period IV/V – Early Iron Age	Zajączkowski 2000, 205, Fig. 5

Table 3. List of anthropomorphic representations of the Late Bronze and Early Iron Ages
Tabela 3. Zestawienie rytuń przedstawień antropomorficznych z późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza

No Lp.	Site Stanowisko	Chronology Datowanie	Type of representation Rodzaj przedstawienia	Type of item Typ przedmiotu	Comments Uwagi
1.	Gliniany	Bronze Age Period IV–V	Full figure	Clay figurine	Arms missing
2.	Deszczno	Ha C–D – Early Iron Age	Full figure	Clay figurine	Only photograph and copy
3.	Kamin	Ha C–D – Early Iron Age	Full figure	Clay figurine	Unpublished
4.	Wrocław-Księżę Wielkie	Bronze Age Period IV–V	Full figure	Clay figurine	Only torso, other part missing
5.	Liebon-Zscharniz	Ha C–D – Early Iron Age	Full figure	Clay figurine	Cross-shaped
6.	Luga	Ha C–D – Early Iron Age	Full figure	Clay figurine	Cross-shaped (rattle)
7.	Niederkaina	Ha C–D – Early Iron Age	Full figure	Clay figurine	Cross-shaped (rattle)
8.	Kohlsdorf	Bronze Age Period V – Early Iron Age (?)	Full figure	Clay figurine	Cylindrical – no arms and legs
9.	Smuszewo	Ha D	Full figure	Clay figurine	Schematic – no arms and legs
10.	Berlin-Buch	Bronze Age Period V – Early Iron Age (?)	Full figure	Clay figurine	Cylindrical – lower part broken off
11.	Dresden-Coschütz (Heidenschanze)	Bronze Age Period V – Early Iron Age (?)	Full figure	Clay figurine	Cylindrical, arms missing
12.	Wilmersdorf	Bronze Age Period V – Early Iron Age (?)	Full figure	Clay figurine	Schematic
13.	Topornica	Bronze Age Period IV–V	Full figure	Clay figurine	Horse rider
14.	Kietrz		Full figure	Clay figurine	Schematic – head, arms and legs missing (rattle)
15.	Grodno	Ha C – Early Iron Age	Full figure	Clay figurine	Fragments of two figurines
16.	Tresta	Bronze Age Period V – Early Iron Age	Narrative scene	Relief on pottery	Dancing figures
17.	Łazy	Bronze Age Period V – Early Iron Age	Narrative scene	Relief on pottery	Hunting, horse & rider scene
18.	Ostróżki	Late Bronze Age / Early Iron Age	Narrative scene	Relief on pottery	Wagon, horse & rider scene
19.	Rzadkowo	Late Bronze Age / Early Iron Age	Narrative scene	Relief on pottery	Horse & rider
20.	Biernatka	Late Bronze Age / Early Iron Age	Narrative scene	Relief on pottery	Hunting scene, horse & rider, pedestrian
21.	Karczemki	Late Bronze Age / Early Iron Age	Narrative scene	Relief on pottery	Horse & rider
22.	Waldowo	Late Bronze Age / Early Iron Age	Narrative scene	Relief on pottery	Horse & rider (?)
23.	Toninek	Late Bronze Age / Early Iron Age	Narrative scene	Relief on pottery	Horse & rider
24.	Grabowo Bobowskie	Late Bronze Age / Early Iron Age	Narrative scene	Relief on pottery	Wagon driver, pedestrians, shield (?)

25.	Obozin	Late Bronze Age / Early Iron Age	Narrative scene	Relief on pottery	Standing man, animal
26.	Elganowo	Late Bronze Age / Early Iron Age	Narrative scene	Relief on pottery	Horse & rider, wagon driver
27.	Gdańsk-Kielpino Górne	Late Bronze Age / Early Iron Age	Narrative scene	Relief on pottery	Horse & rider
28.	Gdynia-Oksywie	Late Bronze Age / Early Iron Age	Narrative scene	Relief on pottery	Horse & rider
29.	Morzewo	Late Bronze Age / Early Iron Age	Narrative scene	Relief on pottery	Horse & rider
30.	Dźwierzyno	Late Bronze Age / Early Iron Age	Narrative scene	Relief on pottery	Horse & rider
31.	Lubiszewo Tczewskie	Late Bronze Age / Early Iron Age	Narrative scene	Relief on pottery	Kneeling figure with animal (?)
32.	Witkowo	Late Bronze Age / Early Iron Age	Narrative scene	Relief on pottery	Hunting scene
33.	Jablówko	Late Bronze Age / Early Iron Age	Narrative scene	Relief on pottery	Horse & rider
34.	Płosków	Late Bronze Age / Early Iron Age	Narrative scene	Relief on pottery	Horse & rider
35.	Darżlubie	Late Bronze Age / Early Iron Age	Narrative scene	Relief on pottery	Horse & rider, pedestrian
36.	Starogard Gdański	Late Bronze Age / Early Iron Age	Narrative scene	Relief on pottery	Horse & rider
37.	Trzebiatkowa	Late Bronze Age / Early Iron Age	Narrative scene	Relief on pottery	Horse & rider, wagon driver (three urns)
38.	Biskupin	Bronze Age Period V – Early Iron Age	Narrative scene	Relief on pottery	Horse & rider, hunting scene
39.	Klimontów	Bronze Age Period V – Early Iron Age	Narrative scene	Relief on pottery	Horse & rider
40.	Sobiejucho	Bronze Age Period V – Early Iron Age	Narrative scene	Relief on pottery	Horse & rider, wagon, hunting scene
41.	Siekówko	Bronze Age Period V – Early Iron Age	Narrative scene	Relief on pottery	Horse & rider
42.	Wenecja	Bronze Age V – Early Iron Age	Narrative scene	Relief on pottery	Dancing
43.	Włostowo	Bronze Age Period V – Early Iron Age	Narrative scene	Relief on pottery	Man leading an animal (?)
44.	Modlniczka	Bronze Age Period V – Early Iron Age	Body fragment	Shoe-shaped vessel	
45.	Zimnica	Bronze Age Period V – Early Iron Age	Body fragment	Shoe-shaped vessel	
46.	Brieskow	Bronze Age Period V – Early Iron Age	Body fragment	Shoe-shaped vessel	
47.	Cerekwica	Bronze Age Period V – Early Iron Age	Body fragment	Shoe-shaped vessel	
48.	Jordanów Śląski	Bronze Age Period IV	Body fragment	Shoe-shaped vessel	
49.	Wartosław	Bronze Age Period V – Early Iron Age	Body fragment	Shoe-shaped vessel	
50.	Wilanowiec	Bronze Age Period V – Early Iron Age	Body fragment	Shoe-shaped vessel	
51.	Wartin	Bronze Age Period V – Early Iron Age	Body fragment	Shoe-shaped vessel	
52.	Klein Ziethen	Bronze Age Period V	Body fragment	Shoe-shape vessel	
53.	Trzciniec	Bronze Age Period IV	Body fragment	Clay figurine (?)	

Fig. 1. Distribution of small full-figure sculptures (black) and what are believed to be anthropomorphic representations (grey) displayed on a map. Numbers correspond with locations listed in Table 1. Prepared by K. Ślusarska. Basemap: ESRI shaded relief (obtained through QuickMapServices QGIS plugin)

Ryc. 1. Dystrybucja małych form pełnofigurowych (czarne punkty) i przypuszczalnych przedstawień antropomorficznych (szare punkty). Numery na mapie odpowiadają numeracji stanowisk w tabeli 1. Oprac. K. Ślusarska. Źródło mapy podkładowej: ESRI shaded relief (uzyskane przez QuickMapServices QGIS plugin)

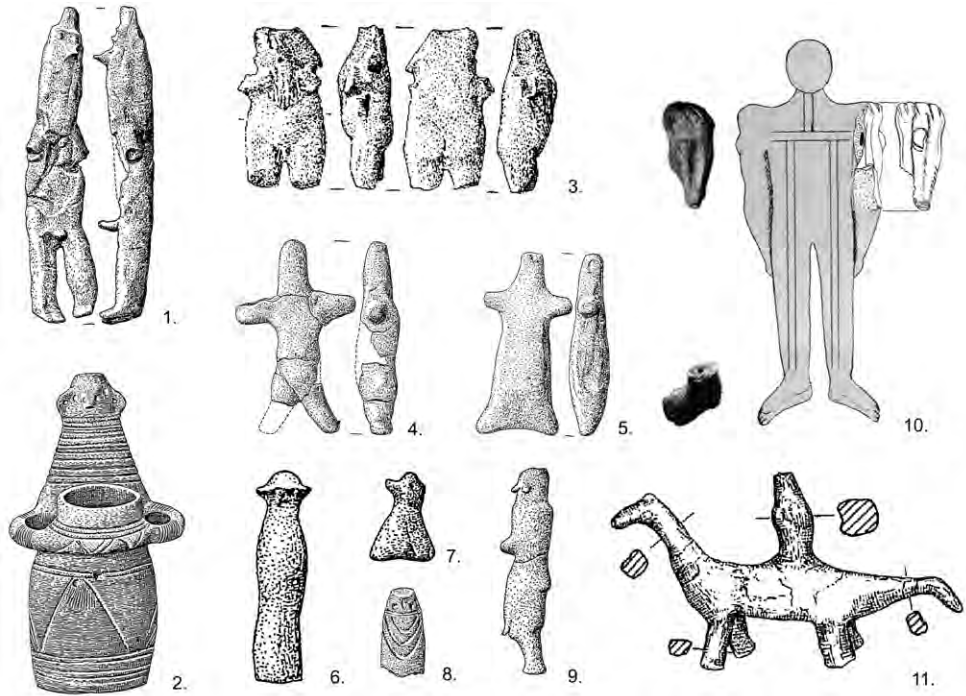

Fig. 2. Small full-figure and alleged figurines: 1 – Gliniany (Jankowska, Wojciechowska 1973); 2 – Deszczno (Jankowska, Wojciechowska 1973); 3 – Wrocław-Księżę Wielkie (Jankowska, Wojciechowska 1973); 4 – Liebon-Zscharnitz (Jankowska, Wojciechowska 1973); 5 – Luga (Jankowska, Wojciechowska 1973); 6 – Kohlsdorf (Gediga 1970); 7 – Smuszewo (Jankowska, Wojciechowska 1973); 8 – Berlin-Buch (Jankowska, Wojciechowska 1973); 9 – Wilmersdorf (Jankowska, Wojciechowska 1973); 10 – Grodno (Gackowski 2009); 11 – Topornica (Dąbrowski 2013)

Ryc. 2. Małe formy pełnofigurowe oraz przypuszczalne przedstawienia antropomorficzne: 1 – Gliniany (Jankowska, Wojciechowska 1973); 2 – Deszczno (Jankowska, Wojciechowska 1973); 3 – Wrocław-Księżę Wielkie (Jankowska, Wojciechowska 1973); 4 – Liebon-Zscharnitz (Jankowska, Wojciechowska 1973); 5 – Luga (Jankowska, Wojciechowska 1973); 6 – Kohlsdorf (Gediga 1970); 7 – Smuszewo (Jankowska, Wojciechowska 1973); 8 – Berlin-Buch (Jankowska, Wojciechowska 1973); 9 – Wilmersdorf (Jankowska, Wojciechowska 1973); 10 – Grodno (Gackowski 2009); 11 – Topornica (Dąbrowski 2013)

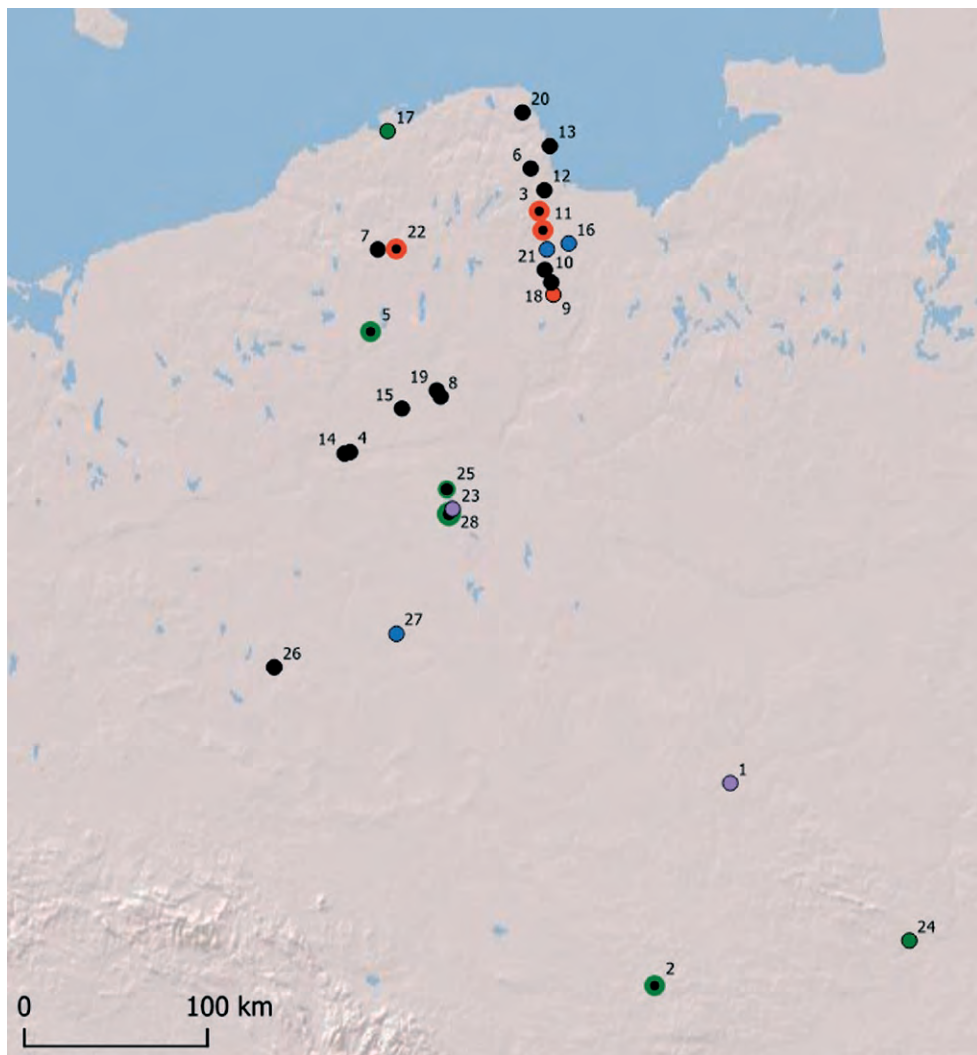

Fig. 3. Engraved human representation: 1, 2, 23–28 – Lusatian culture; 3–22 – Pomeranian Face Urn cultures. The colours of the points mean: blue – man with animal; black – horse riding; green-black – horse riding and hunting; red-black – horse riding and wagon; green – hunting; violet – dancing; red – wagon. Prepared by K. Ślusarska. Basemap: ESRI shaded relief (obtained through QuickMapServices QGIS plugin)

Ryc. 3. Przedstawienia antropomorficzne ryte: 1, 2, 23–28 – kultura łużycka; 3–22 – kultura pomorska. Kolory punktów oznaczają: niebieski – prowadzenie zwierzęcia; czarny – jeździec; zielono-czarny – jeździec i scena polowania; czerwono-czarny – jeździec i wóz; zielony – scena polowania; fioletowy – scena tańca; czerwony – wóz. Oprac. K. Ślusarska. Źródło mapy podkładowej: ESRI shaded relief (uzyskane przez QuickMapServices QGIS plugin)

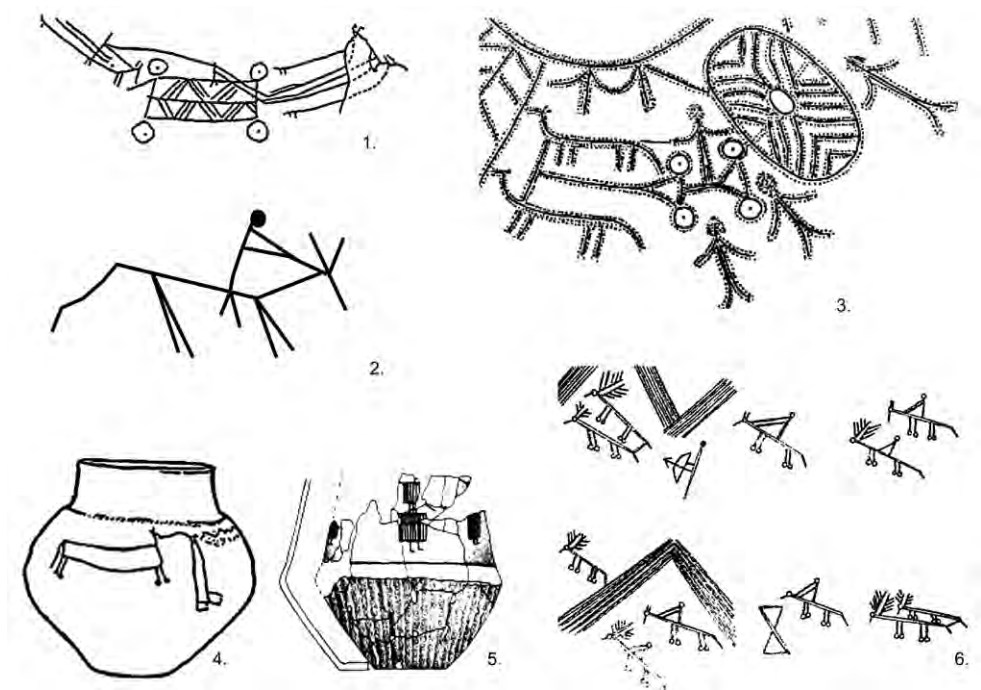

Fig. 4. Engraved human figurine: 1 – Wagon and horserider – Dziegielec (Kwapiński 1999); 2 – Horserider – Klimontów; 3 – Wagon driver – Grzmiąca (Kwapiński 1999); 4 – A man with an animal – Obozin (Kwapiński 1999); 5 – “Dancers” – Tresta Rządowa (Oleszczak, Twardowski 2011); 6 – Narrative scene with riders and bowman – Łazy (Gediga 1970)

Fig. 4. Przedstawienia antropomorficzne ryte: 1 – Wóz i jeździec konny – Dziegielec (Kwapiński 1999); 2 – Jeździec konny – Klimontów; 3. Woźnica – Grzmiąca (Kwapiński 1999); 4 – Człowiek ze zwierzęciem – Obozin (Kwapiński 1999); 5 – „Tancerki” – Tresta Rządowa (Oleszczak, Twardowski 2011); 6 – Scena narracyjna z jeźdźcami i łucznikiem – Łazy (Gediga 1970)

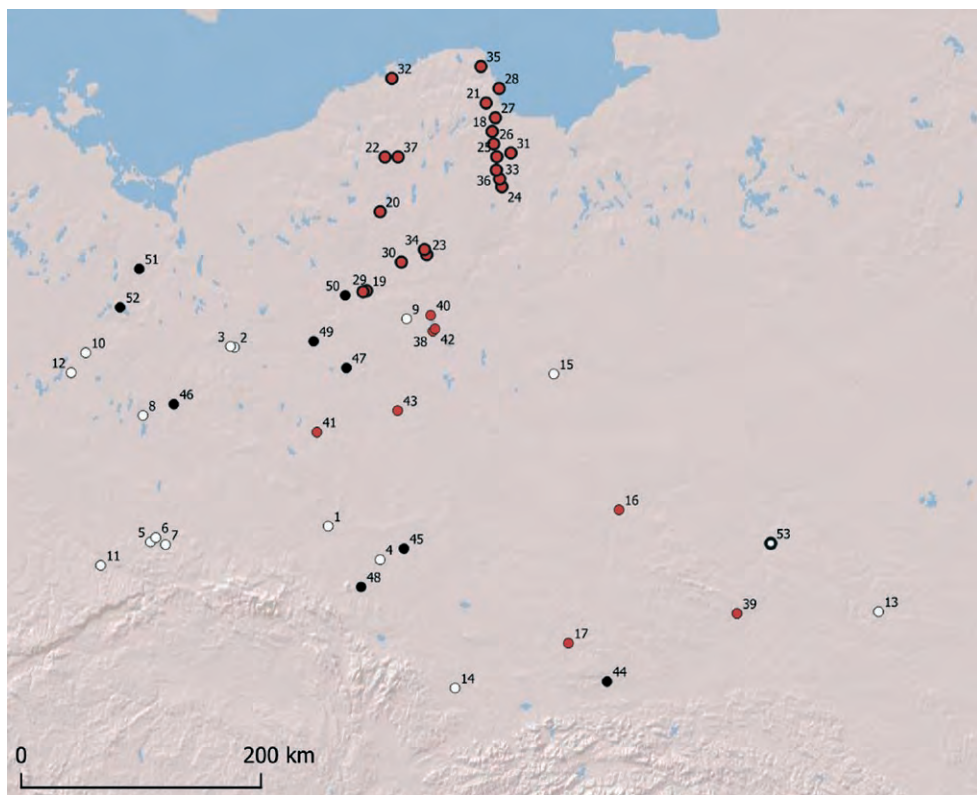

Fig. 5. Figurative representations of the Late Bronze Age and Early Iron Age. Number on the map corresponds with table 3. The colours of the points mean: white – full-figure representations; black-white – body fragment; red – narrative scene; red-black – narrative scene on face urn; black – shoe-shaped vessel. Prepared by K. Ślusarska. Basemap: ESRI shaded relief (obtained through QuickMapServices QGIS plugin)

Fig. 5. Przedstawienia antropomorficzne z późnej epoki brązu i początków epoki żelaza. Numery na mapie odpowiadają tabeli 3. Kolory punktów oznaczają: biały – przedstawienia pełnofigurowe; czarno-biały – fragment ciała; czerwony – sceny narracyjne; czerwono-czarny – sceny narracyjne na urnie twarzowej; czarny – naczynia w kształcie buta/stopy. Oprac. K. Ślusarska. Źródło mapy podkładowej: ESRI shaded relief (uzyskane przez QuickMapServices QGIS plugin)

Literature

- Baron J. 2008. Przedstawienie wozów w kontekście rytów przejścia. In: B. Gediga, W. Piotrowski (Eds.), *Sztuka pradziejowa i wczesnośredniowieczna jako źródło historyczne*. Biskupin–Wrocław, 199–209.
- Boehlich E. 1925. Die Hirschjagdvasen von Lahse. *Schlesische Monatshefte* 8, 414–419.
- Borić D., Robb J. 2008. Body and theory in archaeology. In: D. Borić, J. Robb (Eds.), *Past Bodies. Body-Centered Research in Archaeology*. Oxford, 1–7.
- Buck D.-W. 1996. Symbolgut, Opferplätze und Deponierungsfunde der Lausitzer Gruppe. In: M. Almagro-Gorbea (Ed.), *Archäologische Forschungen zum Kultgeschehen in der jüngeren Bronzezeit und frühen Eisenzeit Alteuropas: Ergebnisse eines Kolloquiums in Regensburg*, 4. – 7. Oktober 1993. Bonn, 271–300.
- Bukowski Z. 1962. Fortified settlements of Lusatian Culture in Great Poland and Kujawy in the light of research carried out in the years 1945–1960. *Archaeologia Polona* 4, 165–180.
- Byrska-Fudali M., Przybyła M. 2012. Badania ratownicze na stanowisku 2 w Modlniczce, gm. Wielka Wieś. *Raport 2007–2008* 1, 509–553.
- Coblenz W. 1956. *Tonplastiken von der Heidenschanze Dresden-Coschütz*. Sachsen.
- Coblenz W. 1968. Ein reich ausgestattetes Grab mit Klapperpuppe aus der Zeit der Billendorfer Kultur vom Schafberg Niederkaina, Kreis Bautzen. *Ausgrabungen und Funde* 13, 71–83.
- Dąbrowski J. 2013. Beiträge zur Forschungen Lausitzer Brauchtums. *Analecta Archaeologica Ressoiviensia* 8, 146–172.
- Dzięgielewski K. 2017. Late Bronze and Early Iron Age communities in the northern part of the Polish Lowland (1000–500 BC). In: P. Urbańczyk, U. Bugaj (Eds.), *The Past Societies* 3. Warszawa, 295–340.
- Gackowski J. 2009. Osada obronna z początków epoki żelaza w Grodnie koło Chełmży w świetle dotychczasowych odkryć. In: M. Fudziński, H. Paner, S. Czopek (Eds.), *Nowe materiały kultury łużyckiej i pomorskiej z Pomorza*. Gdańsk, 25–36.
- Gediga B. 1970. *Motywy figuralne w sztuce ludności kultury łużyckiej*. Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Gediga B. 1991. *Sztuka pradziejowa na Śląsku*. Opole.
- Głosik J. 1958. Cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej z IV okresu epoki brązu w Topornicy, pow. Zamość. *Materiały Starożytne* 3, 155–206.
- Goldhahn J., Ling J. 2013. Scandinavian Bronze Age Rock Art. Contexts and Interpretation. In: A. Harding, H. Fokkens (Eds.), *The Oxford Handbook of the Bronze Age Europe*. Oxford, 266–286.
- Hobus F. 1902. Die Dechseler Cult-Figur. *Zeitschrift für Ethnologie* 34, 50–56.
- Jankowska H., Wojciechowska D. 1973. Figurka antropomorficzna z Wrocławia-Księża Wielkiego. *Silesia Antiqua* 15, 117–131.

- Johnson M.H., Morton J. 1991. *Biology and Cognitive Development: The Case of Face Recognition*. Oxford–Cambridge.
- Kaletyn T. 1971. „Apollo” z Glinian. *Z Otchłani Wieków* 37/3, 148–152.
- Kiekebusch A. 1923. *Die Ausgrabung des bronzzeitlichen Dorfes Buch bei Berlin*. Berlin.
- Kneisel J. 2001. Zur Verbreitung geschlechtsspezifischer Motive in der Gesichtsurenkultur. In: B. Gediga, A. Mierzwiński, W. Piotrowski (Eds.), *Sztuka epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej*. Biskupin–Wrocław, 291–306.
- Kneisel J. 2012. *Anthropomorphe Gefäße in Nord- und Mitteleuropa während der Bronze- und Eisenzeit: Studien zu den Gesichturnen – Kontaktzonen, Chronologie und sozialer Kontext*. Bonn. *Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa* 7.
- Kneisel J. 2016. Twarze Europy – naczynia antropomorficzne późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. In: B. Gediga, A. Grossmann, W. Piotrowski (Eds.), *Europa w okresie od VIII wieku przed narodzeniem Chrystusa*. Biskupin–Wrocław, 391–413.
- Kostrzewski J. 1936. Osada bagienna w Biskupinie, w pow. żnińskim. *Przegląd Archeologiczny* 5/2–3, 121–140.
- Kristiansen K. 2011. Constructing Social and Cultural Identities in the Bronze Age. In: B.W. Roberts, M. Vander Linden (Eds.), *Investigating Archaeological Cultures*. New York, 201–210.
- Kristiansen K., Larsson T.B. 2005. *The rise of Bronze Age society: Travels, transmissions and transformations*. Cambridge University Press.
- Krzysiak A. 2006. *Cmentarzysko ludności kultury pomorskiej. Trzebiatkowa, gmina Tuchomie województwo pomorskie*. Łębork.
- Kwapiński M. 1999. *Korpus kanop pomorskich I: Pomorze*. Gdańsk.
- Kwapiński A. 2007. *Korpus kanop pomorskich II: Polska Środkowa i Południowo-Zachodnia*. Gdańsk.
- Lasota-Moskalewska A. 2005. *Zwierzęta udomowione w dziejach ludzkości*. Warszawa.
- Mörtz T. 2022. Men, weapons and violence in the Late Bronze Age: Comments on the warrior myth. In: S. Hansen, R. Krause (Eds.), *Die Frühgeschichte von Krieg und Konflikt: Beiträge der Vierten Internationalen LOEWE-Konferenz vom 7. Bis 9. Oktober 2019 in Frankfurt/M.* Bonn, 71–93.
- Oberhofer L. 1957. Grabfunde von Liebon-Zscharnitz, Kr. Bautzen. *Ausgrabungen und Funde* II/1, 35–40.
- Oleszczak Ł., Twardowski W. 2011. *Tresta Rządowa, stanowisko 1. Cmentarzysko kultury łużyckiej z Polski Środkowej*. Pękowo–Kraków.
- Rebay-Salisbury K. 2016. *The Human Body in Early Iron Age Central Europe. Burial Practices and Images of the Hallstatt World*. London–New York.
- Russ-Popa G. 2011. Die Haut-, Leder- und Fellfunde aus dem ältereisenzeitlichen Kernverwässerungswerk im Salzbergwerk von Hallstatt, OÖ – eine archäologische und gerbereitechnische Aufnahme. Diplomarbeit. Universität Wien. <<http://othes.univie.ac.at/17208/>>, 26.02.2017.
- Shamsul H., Sheppard E. (Eds.), 2015. *Culture and cognition: a collection of critical essays*. Bern.

- Sørensen M.L.S. 2013. Identity, Gender and Dress in the European Bronze Age. In: H. Fokkens, A. Harding (Eds.), *The Oxford Handbook of the European Bronze Age*. Oxford, 216–233.
- Szczurek T. 2006. Osadnictwo na terenie Gorzowa Wielkopolskiego przed lokacją miasta. In: E. Jaworski (Eds.), *Nowa Marchia – prowincja zapomniana – wspólne korzenie*. Gorzów Wielkopolski, 97–197.
- Ślusarska K. 2017. Faces from the past: Face urns of the Pomeranian Culture and an idea of humans in the early Iron Age. In: H. Schwarzberg, V. Becker (Eds.), *Bodies of Clay. Prehistoric humanised pottery*. Oxford–Philadelphia, 213–230.
- Ślusarska K. 2019. Nieobecna obecność – dane do rekonstrukcji produkcji tekstylnej i stroju społeczności schyłku epoki brązu i początków epoki żelaza Niżu Europejskiego. In: M.H. Szmyt, P. Chachlikowski, J. Czebreszuk, M. Ignaczak, P.M. Makarowicz (Eds.), *Vir bimar: od kujawskiego maceznika do stepów nadczarnomorskich. Studia z dziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Koško*. Poznań, 469–484.
- Śmigieński W. 1963. Materiały z dwóch cmentarzysk ludności kultury łużyckiej we Włostowie, pow. Środa. *Fontes Archaeologici Posnaniensis* 14, 129–16.
- Treherne P. 1995. The Warrior's Beauty: The Masculine Body and Self-Identity in Bronze-Age Europe. *Journal of European Archaeology* 3, 105–144.
- Wendling H. 2023. *Tränen der Heliaden. Bernstein in Salzburgs Urgeschichte*. Salzburg Museum. Das Kunstwerk des Monats 36. Jg., 2023, Bl. 422.
- Vandkilde H. 2018. Body Aesthetics, Fraternity and Warfare in the long European Bronze Age – postscriptum. In: C. Horn, K. Kristiansen (Eds.), *Warfare in Bronze Age Society*. Cambridge, 229–243.
- Witkowska A. 1951. Wykaz nabytków Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w roku 1950. *Fontes Praehistorici* 2, 285–311.
- Zajączkowski W. 2000. Naczynie kultury łużyckiej ze sceną figuralną z Wenecji Górnej, woj. bydgoskie. W: B. Gediga, D. Piotrowska (Eds.), *Kultura symboliczna kręgu pól popielnicowych epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej*. Warszawa–Wrocław–Biskupin, 201–208.

Streszczenie

Na przełomie epoki brązu i epoki żelaza w strefie południowego Bałtyku na naczyniach ceramicznych pojawiają się przedstawienia antropomorficzne: w skomplikowanych scenach narracyjnych oraz w postaci niewielkich form pełnopostaciowych. W tym samym czasie zachodzą także istotne zmiany w obrządku pogrzebowym. Zmienia się forma urny, która zyskuje elementy antropomorficzne w postaci wyobrażeń elementów twarzy na korpusie i pokrywę przypominającą czapkę lub kapelusze.

Celem tego studium jest próba odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób cielesność człowieka była postrzegana i waloryzowana przez społeczności południowego wybrzeża Bałtyku w pierwszej połowie I tysiąclecia BC, a więc w okresie rozwoju kultury łużyckiej, związanej z późną epoką brązu, i kultury pomorskiej odpowiadającej wczesnym fazom epoki żelaza. Obszarem badań objęto Niż Polski oraz wschodnią część Niżu Północnoniemieckiego, między Łabą a dorzeczem Wisły, Narwi i Bugu. Analizie poddano 9 przedstawień pełnofigurowych oraz 35 przedstawień rytych na urnach ciałopalnych. Do ich identyfikacji posłużono się teorią rozpoznawania wzorców. Ludzkie oczy, uszy, usta i nos rozmieszczone są według powtarzalnego wzoru, który obecnie wykorzystywany jest do maszynowego rozpoznania twarzy ludzkiej. Pod tym względem wszystkie ludzkie twarze są podobne i wszyscy ludzie – z wyjątkiem tych, którzy cierpią na dysfunkcję mózgu (np. prozopagnozję) – potrafią odróżnić twarze ludzkie od zwierzęcych. Zdolność rozpoznawania twarzy jest kluczowa dla życia społecznego i stanowi jedną z najwcześniejszych umiejętności w indywidualnym rozwoju człowieka. Podobnie przedstawia się kwestia rozpoznawania sylwetki człowieka, która jest również oparta na uniwersalnym wzorze i łatwa do odróżnienia od innych sylwetek (pozycja wyprostowana, dwunożność, kończyny górne (ręce), które nie są zaangażowane w ruch). Inne łatwo rozpoznawalne przedstawienia dotyczą postaci wykonujących czynności specyficznie ludzkie, takie jak używanie środków transportu (wóz, zwierzę) lub manipulowanie specjalistycznymi narzędziami (broń). Taki kontekst sprawia, że reprezentacja jest „uniwersalna” i rozpoznawalna transkulturowo, ponieważ odpowiada biologicznemu sposobowi funkcjonowania naszego mózgu.

Przedstawienia ludzkie w narracjach wizualnych późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza na północ od Sudetów i Rudaw nie tworzą jednolitej i spójnej grupy. Pojawienie się tego rodzaju motywów wizualnych należy rozumieć w szerszym kontekście. Wczesna epoka żelaza to okres rozkwitu narracji wizualnych wśród społeczeństw „barbarzyńskich” (głównie grup okołoałpejskich), sąsiadujących z omawianym regionem od południa. Na północy, w kręgu kultury nordyjskiej narracje wizualne, w tym wizerunki ludzi, mają jeszcze dłuższą tradycję. W pewnym sensie przedstawienia człowieka i sceny narracyjne są efektem dalekosieźnych transmisji idei i dóbr napędzanych popytem na surowce i dobra ekskluzywne. Nieprzypadkowo większość narracji wizualnych pochodzi ze stref „transmisyjnych” (Odra, Sprewa, Łaba, Warta i Wisła) lub z okolic Bałtyku (bursztyn).

Pełnofigurowe przedstawienia ludzi w scenach narracyjnych sugerują, że ciało ludzkie było postrzegane jako „całość”, a nie „zbudowane z segmentów”. Fabuła wydaje się o wiele ważniejsza niż zaangażowani w nią aktorzy, których można

rozpoznać po atrybutach (wojownik, myśliwy, jeździec konny itd.). Atrybuty bohatera i scena, jak np. polowanie na jelenie, nie nawiązują do historii ogólnej, ale do konkretnego polowania realizowanego przez konkretnego bohatera w konkretnym czasie mitycznym. Epoka brązu i wczesna epoka żelaza to czas narodzin indywidualnej osobowości, początek „bohatera – członka grupy mitycznych stworzeń: przodków, przywódców, odnoszących sukcesy wojowników. I tak ciało – zarówno „jako całość”, jak i „złożone z kawałków” – nie jest ważne „jako takie”, lecz jako konkretne ciało bohatera rozpoznawalne poprzez jego heroiczną biografię – w czynach.

dr Katarzyna Ślusarska
Uniwersytet Szczeciński
katarzyna.slusarska@usz.edu.pl
ORCID: 0000-0003-0069-7461

Gabriele Poggendorf

Książę pomorski Bogusław X. Turcy i sława (dawniej i dziś)* **Bogislaw X of Pomerania. Turks and glory (then and now)**

Abstract: The policies of Duke Bogislaw X of Pomerania and his reforms in administration, finance and jurisprudence during his long reign have received great attention in research. A more interesting material, however, was his pilgrimage to the Holy Land in 1497. Especially the outward journey on the sea, on which the pilgrim ship got into a fierce battle with a Turkish squadron. This event at that time attracted the attention of local and foreign chroniclers, of whom mainly the Pomeranian ones praised Bogislaw's heroic fight against the Turks and the resulting rescue of the galley from the greatest danger. This highly acclaimed struggle of Bogislaw, which according to those reports gave him a triumphant reception on his return to Venice, was later considered in Pomerania and today again in Poland as one of the most important achievements and, glorified in poems, paintings and prints. The question of whether and how Bogislaw himself, his contemporaries or subsequent reports influenced the way in which the events were presented will be explored in the article. There is also an Italian report, probably printed in Venice in 1497, which praises the Venetian captain in his courageous behavior against the Turks.

Abstrakt: Polityka księcia pomorskiego Bogusława X oraz jego reformy w administracji, finansach i sądownictwie podczas jego długiego panowania cieszyły się dużym zainteresowaniem badaczy. Niezwykłym wydarzeniem była jego pielgrzymka do Ziemi Świętej w 1497 roku, zwłaszcza podróż morską, podczas której załoga statku pielgrzymiego wdała się w zaciętą bitwę z eskadrą turecką. Wydarzenie to już w czasach Bogusława zwróciło uwagę kronikarzy, zwłaszcza pomorskich, którzy wychwalali bohaterską walkę księcia z Turkami i uratowanie statku z wielkiego niebezpieczeństwa. Zwycięstwo Bogusława, który zgodnie z przekazami został przyjęty triumfalnie w Wenecji, a także na rodzimym Pomorzu, zostało uznane za jedno z ważniejszych osiągnięć księcia i rozśławione w wierszach, malarstwie i grafice. Niniejszy artykuł poświęcony jest pytaniu, czy i w jaki sposób sam Bogusław i jemu współcześni czy też późniejsze przekazy wpłynęły na taką wersję wydarzeń. Omówiony zostanie włoski raport, prawdopodobnie powstały w Wenecji w 1497 roku, który podkreśla zasługi weneckiego kapitana statku i jego odważne zachowanie w potyczce z Turkami.

Keywords: Bogislaw X, Pomerania, Szczecin, Ottoman Empire, pilgrimage

Słowa kluczowe: Bogusław X, Pomorze, Szczecin, Imperium Osmańskie, pielgrzymka

* Artykuł ukazał się pierwotnie w wersji niemieckiej (Poggendorf 2020).

Panowanie księcia Bogusława X (1454–1523) wyznacza szczególnie okres w historii Pomorza. W 1478 roku doprowadził on do ponownego zjednoczenia wszystkich księstw dzielnicowych Gryfitów. W ciągu niemal półwiecza jego panowania po wielu konfliktach wojennych i przeprowadzeniu istotnych reform w polityce krajowej i zagranicznej mógł wreszcie nastać spokojniejszy czas, który mimo kryzysów związanych z wprowadzeniem reformacji w 1534 roku przynosił owoce jeszcze przez kolejne stulecie.

Największym problemem pozostawała zależność lenna Pomorza względem Brandenburgii. Do końca życia Bogusław X zabiegał o bezpośrednią zależność od cesarza. Ostatecznie udało się to dopiero jego następcom¹. Brak przynależności do stanu książąt Rzeszy (*Reichsfürst*) Bogusław X próbował rekompensować poprzez reprezentacyjny tryb życia, który przejawiał się zarówno w orientacji na ideały chrześcijańskie i rycerskie, jak i w rozbudowie rezydencji (choć rada, sąd i kancelaria dworska odąd miały swą siedzibę na zamku szczecińskim), nowym herbie, biciu własnej monety i innych działaniach (Werlich 2003; 873; Auge 2009, 315 n.). W ten sposób starał się pozostawić po sobie i swojej polityce jak najbardziej pochlebny wizerunek. Określeniem *pater patriae* obdarzył go już współczesny mu włoski badacz praw Piotr z Rawenny (zob. Pietro di Ravenna 1508), a na sejmie Rzeszy w Norymberdze w 1523 roku Bogusław X nawet sam próbował udowodnić wyższość dynastii Gryfitów nad margrabiami brandenburskimi, powołując się na dokumenty sprzed 700 lat, w których jego przodkowie byli już określani mianem książąt².

Do takiej narracji pasował fakt, że w marcu 1497 roku Bogusław zdecydował się na podjęcie podnoszącej prestiż pielgrzymki do Ziemi Świętej i że w trakcie tej podróży galera, którą płynął do Jaffy, starła się z przeważającymi siłami tureckiej floty. Ponieważ zdarzenie to wywołało spore poruszenie wśród miejscowych i obcych pisarzy, nastawieni patriotycznie pomorscy kronikarze chętnie skorzystali z okazji, aby przedstawić Bogusława jako bohatera, który dzięki swej odwadze i gotowości do walki wyprowadził statek z największej opresji. Zgodnie z ich relacją nie tylko Republika Wenecka winna być mu wdzięczna za zwycięstwo nad jej odwiecznym wrogiem, lecz także całe chrześcijaństwo. Wenecjanie za ten wielki czyn winni go nadto wpisać do swoich annałów i w ten sposób zapewnić mu nieśmiertelność po wsze czasy (Kitscher 1501/2003, 155 n.)³.

¹ Odnośnie Bogusława X i obszernej literatury na jego temat zob. ostatnio Böcker 2019. Brakuje tu jednak odniesień do ważnych prac (m.in. Barthold 1843; 1845).

² Bogusław pisał o tym z Norymbergi do Spalatina w roku 1523; Georg Spalatin (Georgii Spalatini), *Chronicon & Annales ab A. MDXIII ad finem MDXXVI* (Mencken 1728, szp. 589–664, tu szp. 610); zob. też Spalatin 1851, 170 n.).

³ Podobnie Bugenhagen (1986, 155), opuścił on jednak podziękowanie ze strony całego świata chrześcijańskiego.

Obfitująca w przygody podróż księcia Bogusława odbiła się szerokim echem w badaniach naukowych. Autorem pionierskich prac dotyczących tego zagadnienia był przede wszystkim Martin Wehrmann, który jako pierwszy ponad sto lat temu mimochodem napomknął o istnieniu włoskiego tekstu dotyczącego pielgrzymki z 1497 roku, nie rozwijając jednak szerzej tego wątku (Wehrmann 1914, 61). Również Edward Rymar w swojej książce *Wielka podróż wielkiego księcia* wspomina o włoskim tekście, sam go jednak nie przeczytał (Rymar 2004, 179). Tekst ten zatem nigdy jeszcze nie doczekał się opracowania, więc na temat książęcej pielgrzymki na pewno ma nam coś jeszcze do powiedzenia.

Historycy regionu pomorskiego, poczynając od Friedricha Wilhelma Bartholda, zasadniczo są zgodni co do tego, że książę tak naprawdę wcale nie zamierzał ruszyć do Palestyny (Barthold 1843, 497–536; 1845, VI n., posłowie). Pierwotnie znacznie bardziej zależało mu na tym, aby dzięki osobistemu spotkaniu uzyskać bezpośrednią podległość od cesarza Maksymiliana I. Okazja ku temu nadarzyła się w marcu 1496 roku, gdy po bezskutecznym wezwaniu do wyprawy krzyżowej przeciw Turkom cesarz pilnie zażądał od stanów Rzeszy wysłania wojsk w celu odparcia roszczeń francuskich na terenie Włoch, jak również do wsparcia swojej wyprawy do Rzymu dla uzyskania korony cesarskiej. Wówczas to Bogusław szybko obiecał królowi pomoc. Po dłuższych negocjacjach Maksymilian w czerwcu 1496 roku przyjął go do swojej służby (za miesięcznym wynagrodzeniem w wysokości 3300 guldenów) wraz z 300 zbrojonymi i końmi (Wehrmann 1900, 39; Konow 2003, 11 n.).

Następnie Bogusław zawarł umowę z przedstawicielami szlachty i rycerstwa z najslawniejszych rodów pomorskich, regulującą kwestie wynagrodzenia i odszkodowania za podjęcie wyprawy. Książę wyruszył w grudniu 1496 roku z Gardźca nad Odrą w 300 koni, w tym 191 pancernych. W Norymberdze oddział zatrzymał się na cztery tygodnie. W oczekiwaniu nowych rozkazów od króla członkowie wyprawy spędzali czas na wystawnych turniejach, festynach i tańcach wraz z rajcami cesarskiego miasta, ich żonami oraz pewną liczbą przybyłych krewnych Bogusława, aż 9 kwietnia otrzymano wreszcie rozkaz udania się na sejm Rzeszy do Wormacji. Aby jego dostojna świta robiła odpowiednie wrażenie, Bogusław dużym nakładem kosztów wyposażył ją w Norymberdze w nowe ujednolicone wystawne stroje z czerwonego sukna z Lund. Na rękawach każdego z nich jako motto widniały początkowe słowa Psalmu 51 (jednego z siedmiu pokutnych): *MMDMM, miserere mei, Deus, miserere mei* (Zmiłuj się nade mną, Panie, zmiłuj się nade mną) (Barthold 1843, 500 n.; Konow 2003, 10 n.; Rymar 2004, 51).

Z końcem lutego 1497 roku pomorski oddział przybył do Wormacji. W międzyczasie jednak Bogusław dowiedział się, że król zrezygnował ze swojej wyprawy do Rzymu. Wobec zaistniałej sytuacji pojawił się pomysł odbycia pielgrzymki

do Jerozolimy, popularnej wśród ówczesnych książąt. Bogusław odesłał więc większość swojej świty z powrotem na Pomorze i w towarzystwie zaledwie 30 ludzi udał się do Innsbrucku, aby otrzymać od cesarza zwolnienie ze swoich zobowiązań. Kiedy ten dowiedział się o planach Bogusława, starał się odwieść księcia od wyprawy i przekonać do pozostania, zapraszając go na polowania, uczy i festyny oraz obdarowując prezentami. Pomorskiemu władcy udało się odrzucić wszystkie te propozycje i po tygodniu otrzymał „łaskawe zezwolenie” na wyjazd do Ziemi Świętej (Barthold 1843, 503 n.; Wehrmann 1900, 41; Konow 2003, 22 n.).

Tymczasem do Innsbrucku przybyli kolejni „szlachetni panowie, jak Pan Christoff Polentzki”, jego kuzyn Christoph Polenz młodszy, Dietrich Mandelslohe i „liczni austriaccy i czescy baronowie, a także szlachta”, którzy chcieli ruszyć wraz z Bogusławem do Ziemi Świętej (Anonymus 1612). Wspólnie udali się przez przełęcz Brennero do Wenecji i tam zawarli w maju kontrakt z „patronem” Alvisem Zorzim, kapitanem weneckiej galii *dil Zapho* (galery udającej się do Jaffy). Umowa ta w 19 punktach dokładnie określała prawa, obowiązki i korzyści obu stron. Kapitan miał na przykład zadbać o broń na wypadek jakichkolwiek działań zbrojnych, a także o bezpieczeństwo, wyżywienie i o to, aby pielgrzymi nie byli przez nikogo obrażani słowami ani czynami, jak również o to, w jaki sposób miała nastąpić opłata za podróż w wysokości 50 dukatów od osoby. Każdy pielgrzym został wymieniony indywidualnie z imienia, księcia Bogusława określono jako *Frater Georgius Bogislaus*. Na liście znajdowało się w sumie 55 pielgrzymów, z których około 30 należało do ścisłego otoczenia księcia (Klempin 1859, 542–546; Wehrmann 1900, 42 n.; Konow 2001). Z początkiem czerwca pielgrzymi wsiedli na galereę. Znalazło się na niej jeszcze około 60 innych pasażerów, w tym weneccy szlachcice i kupcy, rycerze zakonu joannitów, a także około 300 członków załogi. Podróż prowadziła wzdłuż wybrzeża przez Korfu do Modonu, weneckiego miasta portowego na południowo-zachodnim wybrzeżu Morei, czyli Półwyspu Peloponeskiego (Konow 2001, 65)⁴. Do tego miejsca sięgało jeszcze weneckie terytorium; dalej zaczynały się ówczesne wody tureckie, z dużą liczbą wysp, które od dawna były idealnym terenem dla piratów, zarówno tureckich, jak i chrześcijańskich, mających swoje kryjówki na Rodos i na Cyprze.

Ponieważ chrześcijańscy piraci w znaczący sposób ograniczali turecki handel, zarówno sułtan, jak i tureccy dowódcy nie przeszkadzali swoim korsarzom w akcjach odwetowych na chrześcijanach. Imiona takie, jak Kemal Reis (Camali), Kara Hasan czy Enrichi, wzbudzały postrach u europejskich żeglarzy, niemogących przewidzieć, czy któryś z nich nie czai się przypadkiem za kolejnym cyplem.

⁴ Na temat liczby osób na galerze zob. Mueller 1879

Napad prawie zawsze oznaczał utratę statku i ładunku, a dla pasażerów znajdujących się na pokładzie – niewolę lub nawet śmierć. Jednakże Turcy również bali się chrześcijan, a intensywność konfliktów pomiędzy Wenecjanami i Turkami w latach 1496–1498 była tak duża, że można się dziwić, dlaczego ponownie nie doszło do otwartej wojny (Fisher 1948, 54; *Pirati, corsari...*). Niebezpieczeństwa nie powstrzymywały jednak licznych pielgrzymów od podróży drogą morską czy to do Jerozolimy, czy to do Mekki.

Kiedy pielgrzymia galera Zorziego opuściła Medon, przy przylądku Malio w pobliżu wyspy nazywanej ówczesznie Cerigo⁵ załoga dostrzegła flotę złożoną z dziewięciu statków, które z bliższej odległości okazały się tureckimi. Były to dwie duże i dwie lekkie galery oraz pięć mniejszych łodzi z wiosłami, w sumie liczących około 1500 osób załogi. Wywiązała się zacięta, bezwzględna walka, która po obu stronach przynosiła straty. Pielgrzymi, którzy wykazali się dużą odwagą, ostatecznie zostali jednak pokonani i pojmami, lecz już dzień później ich uwolniono. Zginęło 6 chrześcijan, a 90 zostało rannych. Strona turecka straciła 30 do 40 mężczyzn, przede wszystkim janczarów, elitarnych żołnierzy sułtana (Mueller 1864, 127) (ryc. 1).

Istnieje kilka współczesnych źródeł relacjonujących to wydarzenie. Przede wszystkim należy wspomnieć o zapiskach Wenecjan: Marina Sanuda (1879) i Domenica Malipiera (1843), którzy w swoich *Diariuszach* dzień po dniu zapisywali aktualne wiadomości, protokoły i listy posłów do senatu Republiki Weneckiej. Istnieje także kilka dokumentów i raport Hansa Schürpfa (w formie ilustrowanego rękopisu z 1498 roku), radnego miejskiego z Lucerny, który odbywał podróż razem z pielgrzymami⁶. Do tego dochodzi dziennik Martina Dalmera, notariusza i pisarza księcia Bogusława, który także brał udział w pielgrzymce. Dziennik ten zachował się w dwóch zredagowanych odpisach z około 1570 roku (Verhelst 2005; Konow 2001, 58).

Pierwsze wieści o starciu na morzu dotarły do Wenecji 1 sierpnia. Zgodnie z nimi flota turecka znajdowała się pod komendą kapitana Gansabata, a także głównodowodzącego Enrichiego, budzącego największy strach korsarza,

⁵ Historycznie Cytera, obecnie Kithira (przypis tłumacza).

⁶ *Kronika Lucerny*, napisana przez Diebolda Schillinga (ok. 1460–1515), obejmuje lata 1503–1509 (dostępna online, w ramach Virtuellen Handschriftenbibliothek der Schweiz/e-Codices). Fragment zatytułowany „Jak Hans Schürpf i Hans von Meggen podróżowali do Jerozolimy [...] i przeżyli wielką trwogę, ocierając się o śmierć” („Wie Hans Schürpf und Hans von Meggen ... gen Jerusalem fuhren und große Not und auch zum Teil den Tod erlitten”) przejął Schilling z pisemnej relacji Hansa Schürpfa. Rękopis ten nie zachował się wprawdzie do naszych czasów, jednak notatki Schürpfa zostały uporządkowane przez szwajcarskiego kaznodzieję ludowego Petera Wächtera, który nadał im formę regularnego sprawozdania z podróży. Ten manuskrypt, ukończony 19 I 1498 roku, znajduje się dziś w Bibliotece Centralnej w Lucernie (Zentralbibliothek Luzern, Handschriftenbestand der Bürgerbibliothek, BB Ms. 110, 4°).

oraz starszego pilota morskiego Barbety, dawnego chrześcijanina. Wiadomość wywołała ogromne poruszenie. Bo – jak donosił Sanudo – na galerze do Jaffy znajdowała się nie tylko grupa pielgrzymów z dostojnym panem pochodzącym zza Alp, który zapłacił za przeprawę 2 tys. dukatów, ale także rycerz zakonu joannitów Zaccaria di Garzoni, dwunastoletni Benedetto, syn rycerza Girolama Zorziego oraz kupcy, którzy na Rodos i Cypr oraz w inne miejsca chcieli przetransportować towary o wartości 60 tys. dukatów. To, że Turkom nie udało się uprowadzić galery, w związku z czym ostrzelali ją i spalili, byłoby naprawdę złą nowiną i zarazem ogromną szkodą, nie tylko z powodu zatonięcia statku z tyloma ważnymi osobistościami na pokładzie oraz z racji straty pieniędzy i marynarzy, ale także ze względu na śmierć pielgrzymów z północy. Na dodatek informacja ta była wyraźnym znakiem, że turecki monarcha nawet nie myślał o obowiązującym układzie z Wenecją (Sanudo 1879, szp. 702 n.)⁷. Pokój ów zawarto w 1479 roku i odtąd Republika miała płacić rocznie 100 tys. dukatów w złocie za swoje prawa handlowe, a sułtan w zamian za to miał zapewnić swobodę i bezpieczeństwo żeglugi (Romanin 1853, 278 n.).

Wkrótce po tym incydencie okazało się, że galera zdążająca do Jaffy jednak nie zaginęła. Jeśli wierzyć zachowanym w Diariuszach listom kapitana i rycerza joannickiego Zaccariego di Garzoniego, którzy przybyli do Wenecji w sierpniu (Sanudo 1879, szp. 728–732; Malipiero 1843, 154–158; Mueller 1879, 237 n.), Turcy pomylili się, przypuszczając, że mają przed sobą wrogą galery francuską (a nie statek z pielgrzymami). Ostatecznie Wenecjanie zostali jednak zaatakowani, ponieważ Zorzi nie dostosował się do polecenia Turków, aby zwinąć żagle; Turcy natomiast nie odpowiedzieli na pytanie kapitana o dowódcę ich floty. Obcym, którzy przecież mogli się okazać korsarzami, jak przerażający Camali, Zorzi nigdy nie uczyniłby „zaszczytu” zwinienia żagli, stając się tym samym niezdolnym do manewrowania. Po odrzuceniu tego żądania doszło do trwającej pięć do sześciu godzin walki, podczas której Wenecjanie wraz z pielgrzymami stawiali zacięty opór. Dopiero pod koniec, w obliczu niebezpieczeństwa, że statek pielgrzymów stanie w płomieniach, Turcy zaproponowali rozejm i pomogli w dotarciu ciężko uszkodzonego statku do najbliższego portu. Imię Bogusława nie pojawia się w całym tym opisie.

Podobnie przedstawia to wydarzenie Hans Schürpf (Ostertag 1852, 195–199)⁸. Według jego relacji galera miała jednak płynąć tylko pod żaglami, bez wiosła, kapitan zaś nie miał przy sobie żadnej broni, w związku z czym pielgrzymi

⁷ Chrześcijanin Benedetto Barbeta, który służył u Turków jako przewodnik po morzu, opisał galery pielgrzymów jako „statek ze złotymi wnętrzościami” (Sanudo 1879, 219 i 241). Sanudo opuścił przecinek między Gansabatą a Enrichim, także Mueller 1879 potraktował obu jako jedną osobę. Co do nich i Barbety zob. też *Pirati, corsari...*

⁸ Nie sprzyjał on żadnej stronie – w przeciwieństwie do weneckiego kronikarza i Dalmera, u którego to Bogusław wyprowadza kapitana ukrytego pod pokładem (Konow 2001, 65 n.).

wyposażyli się w to, co mieli pod ręką: deski, materace i samodzielnie napędzone sklecone tarcze do obrony. Ale w obliczu pocisków i ognia padli na kolana i błagali Dziewicę Maryję oraz św. Pawła o pomoc, a potem prosili Turków, aby ich wzięli do niewoli. Ci ponoć natychmiast przestali strzelać i podjęli rozmowy z kapitanem, którego należało najpierw wyprowadzić z wnętrza statku. Turecki dowódca zażądał od niego wydania pielgrzymów, zapewne po to, aby mógł udowodnić sułtanowi, że to nie on, lecz Zorzi zerwał pokój między Imperium a Republiką Wenecką. Ponieważ jednak Zorzi nie zgodził się na wydanie pielgrzymów, kapitan musiał podpisać dokument, w którym w pięciu punktach przyznawał się do tego, że ponosi wyłączną winę za całe zdarzenie. Ostatecznie Zorzi podarował Turkom sztukę szkarłatnego płótna o wartości stu dukatów oraz dwie beczki wina małmazyjskiego, a Turcy eskortowali galerę na odległość kilku mil morskich. Po szczęśliwym dotarciu na Kretę opatrzono rannych i pogrzebano zmarłych. Tam też Zorzi miał wreszcie zadbać o wyposażenie i broń dla swojego statku, a potem kontynuować podróż w kierunku Jaffy (Ostertag 1852, 243)⁹.

Dnia 22 sierpnia 1497 roku pielgrzymi przybyli do Jerozolimy i odwiedzili tam najważniejsze miejsca święte. Przy Grobie Pańskim Hans von Preußen, prokurator franciszkanów, pasował Bogusława na rycerza Grobu Pańskiego, a następnie to książę udzielił tej godności 26 ze swoich towarzyszy. Po upływie ponad tygodnia Bogusław wraz ze swymi rycerzami rozpoczął podróż powrotną, która odbyła się bez większych przeszkód. 18 listopada dotarł z powrotem do Wenecji, gdzie już wiadano o tureckim ataku i szczęśliwej obronie, jednak bez dokładnej informacji, jak potoczyła się przebiegła. W swoim opowiadaniu (przekazanym przez Sanuda) Zorzi pominął niektóre obciążające go fakty, na przykład ten, że nie podjął przed podróżą niezbędnych środków ostrożności dla obrony pielgrzymów przed piratami. Mogło to skutkować surową karą ze strony rządu weneckiego, który gwarantował pielgrzymom bezpieczny transport (Lane 1980, 530 n.; Hasecker 2008, 62 n.). Dlatego, aby rozwiać wszelkie podejrzenia co do swojej winy, jeszcze podczas podróży musiał (bezpośrednio sam albo przez jednego ze swoich współników) zlecić swojemu wujowi Lorenzowi Zorziemiu, członkowi grupy teatralnej „Compagnia della Calza dei Modesti” (Venturi 1983, 135)¹⁰, lub innemu znajomemu z Wenecji opisanie tych dramatycznych

⁹ Schürpf wymienia: zbroje płytowe, kapaliny, brygantyny i kolczugi – *Harnisch, Ysenhiitt, Bregadin (Panzerhemden)*, por. też *Battaglia*.

¹⁰ Na ten temat zob.: Girolamo Alessandro Cappellari Vivaro, *Il Campidoglio veneto*, MS w Biblioteka Marciana w Wenecji, ok. 1740 roku, Vol. II, *Arbore della Famiglia Giorgi* (karta 126v, 129v), *Alvise (Kapitän) di Benedetto Zorzi* (karta 126v); jego siostra wyszła za mąż za rycerza Girolama Zorziego il Gobbo. Jego syn to Benedetto (karta 129v), który także odbywa podróż na pielgrzymiej galerze. Lorenzo di Andrea, członek „Compagnia della Calza dei Modesti” (karta 129r), jest kuzynem rycerza Girolama i wujem Benedetta; <<https://marciana.venezia.sbn.it/manoscritti>>.

wydarzeń w formie wierszowanego utworu i przygotowanie go do publicznej prezentacji. Przedstawienia teatralne, festyny i spektakle maskowe, inscenizowane przez młodych patrycjuszy ku chwale doży lub przez dożę dla uczczenia odwiedzających go gości, były bardzo cenione w Wenecji jako nowa forma rozrywki i środek wyrażania opinii (Lane 1980, 436; Tichy 2004).

Historia bitwy dziewięciu statków tureckich z galerą pielgrzymów w obecnym roku 1497 (dalej: *Battaglia*) to anonimowy poemat o długości 507 wersów, napisany w obiegowym języku włoskim używanym przez ówczesnych Wenecjan i wydrukowany prawdopodobnie jeszcze w tym samym roku¹¹. Akcja utworu rozgrywa się na galerze „mądrego kapitana” Zorziego, ale jej ramę stanowi pierwszoosobowa relacja świadka. Najpierw zapowiada on chętniej do słuchania publiczności (tak ją określa), że pragnie opowiedzieć całą prawdę o poważnej zniewadze, jaka spotkała świętą galerę w ostatnim dniu czerwca; na końcu napomina zaś wszystkich słuchaczy, aby zawierzyli się Chrystusowemu krzyżowi, który może odeprzeć każdą napaść.

Najpierw z nazwiska wymienieni zostają wszyscy członkowie załogi, potem jest mowa o pojawieniu się floty tureckiej, przed którą Zorzi powinien zwinąć żagle, czego jednak ze względu na cześć św. Marka i na znak kapitulacji nie uczyniłby nigdy. Następuje atak z wykorzystaniem strzał, miotanych ogniem kul, siarki i saletry, niektórzy zaczynają się modlić. Uzbrojeni po zęby Turcy dostają się na galerę, Zorzi sam powala wielu napastników mieczem. Inni napastnicy mają w rękach kusze. Naoczny świadek widzi także „pielgrzymów gotowych do walki”, a między nimi rycerza Christopha Polenza z ostrą bronią, który zgodnie z listą pasażerów był Niemcem (autor znał zatem wykaz nazwisk zawarty w umowie wynajęcia statku), a także rycerzy Petera i Hermanna. Później Peter (Podewils) straci jedno oko, a serdeczny sługa księcia (Valentin Nürnberg, którego anonimowy autor myli z Hermannem Leidemanem) w wyniku odniesionych ran będzie musiał pozostać na Rodos. Naoczny świadek przede wszystkim pragnie niezwłocznie złożyć świadectwo, aby opisani bohaterowie nie popadli w zapomnienie i aby każdy, kto zechce, mógł opisać i rozgłaszać ich *preclari gesti*. Następuje wielki zgiełk, żeglarze rzucają się do wody, a statek zaczyna płonąć.

Centralną – liczącą 70 wersów – część utworu wypełnia żarliwa modlitwa Zorziego, który na kolanach prosi Matkę Bożą o pomoc. Ostatni wers mówi, że powinna ona otworzyć oczy i nie pozwolić złoczyńcom na zwycięstwo.

¹¹ Przypuszczalnie jedyny zachowany egzemplarz *Battaglii* znajduje się w Mediolanie w *Biblioteca Trivulziana*. Edward Rymar mylnie uważa, iż jej autorem jest Johann Kitscher. Zaznaczył również, że poemat ten ma zostać przetłumaczony na język polski, a sztuka na jego podstawie będzie w przyszłości wystawiana przez aktorów na zamku w Szczecinie (Rymar 2016, 155, 161, 170).

Następnie rozlega się dźwięk trąb, a pokładający nadzieję w Bogu Zorzi mówi: „Nie możemy tu ani pozostać, ani stąd uciec, w górze latają strzały, a w dole czeka morze, lepiej umrzeć dla Boga i Jezusa Chrystusa w wiecznej chwale niż służyć takim psom; okażcie odwagę i siłę do zdobycia zwycięstwa tu na padole lub do zwycięstwa wiecznego”. Następnie pojawiają się książę Bogusław oraz rycerz Christoph Polenz i podwajają siły za pomocą swoich ostrych mieczy. Kiedy Polenz ginie w walce, a w sumie jest wielu rannych i poległych, wszyscy tracą odwagę. Jedynie książę dalej dzielnie walczy z napastnikiem tureckim. Słońce zaczyna zachodzić, a galera pozbawiona jest żagli, rei i sterów. Wielu z drużyny trafionych zostało strzałami. Nagle dwóch z nich wskakuje do wody, być może z bólu, a może raczej dlatego, żeby Bóg skłonił wrogów do zawarcia pokoju. Zostają pojmani przez Turków i zaprowadzeni do ich dowódcy, któremu wyjaśniają, że galera jest statkiem wiozącym pobożnych pielgrzymów do Jeruzalem, do Grobu Pańskiego, ma na pokładzie niewiele broni, a kapitan jest Wenecjaninem.

Dowódca „niewiernych psów” jest tym zaskoczony, każe więc dać sygnał do zakończenia walki¹², wzywa do siebie Zorziego i błagalnie mówi: „O, kapitanie z rodu Zorzi, wybac mi, że cię nie uczciłem, ale powinienś być zwinąć swoje żagle i podnieść wiosła, kiedyś ujrzał nasze okręty wojenne”. Na to Zorzi odpowiada: „Wierz mi, gdybym był wiedział, że nadpływające statki należą do twojej floty, oddałbym ci wszelkie honory, a władcy [przrzyknąłbym] uległość. Ale ponieważ tu w okolicy krąży tylu korsarzy w poszukiwaniu zdobyczy, nie było to możliwe”. „Między naszymi władcami panuje prawdziwa przyjaźń” – odpowiada na to turecki kapitan – „i to, co się stało, sprawia mi ból. Ale zapisano już to w gwiazdach, że coś takiego musiało się wydarzyć, bo planety już od najwcześniejszych czasów, od swych pierwszych obrotów, przeznaczyły nam tę zniewagę (*tal insulto*)”.

I oto wraca Zorzi na swój statek i oblicza wszystkich jaśniej radością, kiedy słyszą tureckie przeprosiny, a kiedy nadchodzi ciemna noc, statek otrzymuje zgodę na dalszą swobodną żeglugę. Turcy odprowadzają go jeszcze do tego miejsca, gdzie go spotkali. Opatrzono 90 rannych. Potem naoczny świadek wymienia zmarłych („naszych jest ośmiu, u Turków zaś trzydziestu, a wszyscy oni duszą się w piekle”), a następnie zachwyca się wielkim cudem działanym przez Święty Krzyż (*Gran miracolo dela sancta croce*). Miał on bowiem być widoczny, w czerwonej barwie, nad herbem Zorziego na najmniejszym żaglu galery, który pomimo 48 tys. wypuszczonych przez Turków strzał i płonącego ognia

¹² Również Schürpf (Ostertag 1852, 197) pisze o dwóch marynarzach (*Galioten*), którzy w trakcie walki skaczą do wody; złapani jednak przez Turków zostają przez nich pozbawieni ubrań i wykorzystani jako żywe tarcze: „wenn wir wollten mit Steinen werffen, So wurfent wir unser galioten”.

nie rozerwał się ani nie spalił. Krzyż może więc odstraszyć każdego przeciwnika Chrystusa i każdego napastnika. „O, chrześcijanie, on was wzmacnia, miejcie zatem krzyż w pamięci i zważcie, jak długie było cierpienie, kiedy nasz Zbawca zawisł na krzyżu, aby przynieść nam Boży ratunek”. Utwór kończy się modlitwą uwielbienia (*Laus Deo sit semper* – „Bogu chwała na wieki”).

Sztuka prawdopodobnie została wystawiona 22 listopada, po powrocie galerii do Wenecji, w prywatnym pałacu weneckiego rycerza zakonu joannitów Marca Malipiera (również podróżującego ową galerią), który zaprosił na to wydarzenie pielgrzymów i miejscowych gości. Sztukę wykonał zespół „Compagnia della Calza dei Modesti”. Trzy dni wcześniej książę Bogusław przekazał weneckiej Signorii „najpochlebniejszy raport” na temat kapitana Alvisego Zorzi (Malipiero 1843, 159)¹³. Wydaje się więc, że omówił to z nim, chwając jego postawę podczas podróży. Zdaje się również, że nie bez przyczyny Zorzi nie zgłosił wcześniej swego przybycia do Wenecji, wskutek czego Bogusław nie został honorowo przywitany przez miasto, jego dostojników i dożę na wspaniałej, pozłacanej galerze „Bucintoro”¹⁴.

Niemniej jednak humanista Johann von Kitscher, którego Bogusław przyjął do swojej służby w drodze powrotnej do Bolonii, nadając mu na Pomorzu funkcję prawnika, oratora i radcy nadwornego, przedstawił w opublikowanej w 1501 roku sztuce *Tragicocomedia* powitanie księcia na weneckim statku ceremonialnym jako podziękowanie od doży i miasta za uratowanie galerii przed Turkami. Dzieło Kitschera na temat pielgrzymki i zwycięskiej walki Bogusława było dedykowane jego synowi Jerzemu i miało, jak to autor ujął w przedmowie, ocalić od zapomnienia sławę i czyny ojca oraz zachęcać do naśladownictwa. Jak wspomniano na początku, Kitscher napisał także, że Wenecja uwieczni chwalebny czyn Bogusława w swoich kronikach, aby zapewnić mu nieśmiertelność (Nolte 1998).

Akcja sztuki rozgrywa się na dworze książęcym w Szczecinie. Na początku Bogusław żegna się ze swoją małżonką, która nie chce, aby w swojej podróży dążył do sławy Hannibala, siły Aleksandra, szczęścia Metellusa, chwały Scypiona czy cnoty Oktawiana, ale żeby pozostał w domu. On jednak wyrusza w drogę. Główna scena opisuje bitwę na morzu oczami wysłanego z Wenecji posłańca książęcego oraz innych świadków. Wydarzenia przedstawiane są podobnie jak w poemacie z 1497 roku, z tą jednak różnicą, że w tej wersji kapitan wraz z Włochami ukrywa się pod pokładem, aby schronić się przed strzałami.

¹³ Na galerze udającej się do Jaffy między pielgrzymami znajdował się *el Duca de Pomeris, el qual è stà alla Signoria, e ha fatto ottima relazion de Alvisè Zorzi patron* (Mueller 1879, 246 i 248).

¹⁴ Honoru tego z całą pompą i przepychem dostąpił dzień później książę Ferrary, a powitanie trwało aż do późnej nocy (Sanudo 1879, szp. 820 n.; zob. też Tichy 2004, 279).

Zachęcające do odwagi, męstwa i nieustawania w boju słowa kapitana Zorziego i inne czyny przypisywane są tu Bogusławowi; wszyscy pasażerowie bronią się mężnie. Kiedy jednak statek zaczyna płonąć, a wszyscy wolą raczej umrzeć niż wpaść w ręce wrogów, dowódca tureckiej floty o imieniu Gamyr daje sygnał do odwrotu. Podobno na szczycie masztu ujrzał on proroka Mahometa biczowanego przez Chrystusa i wołał zakończyć walkę z chrześcijanami. Kiedy inny Turek zaczął szydzić z niego z powodu tej wizji, natychmiast padł martwy. Zdezorientowani Turcy uwalniają chrześcijan i oddalają się, a statek wiozący pielgrzymów udaje się do Heraklionu. Na koniec posłaniec żegna się ze swoimi słuchaczami.

Dalej następuje opis uroczystego i radosnego powitania Bogusława i jego towarzyszy na wystawionym przez państwo weneckie statku i bogato dekorowanych gondolach. Doża dziękuje Bogusławowi za uratowanie galery z pielgrzymami i wydaje ucztę w swoim pałacu. W następującej później inscenizacji bitwy morskiej, odtwarzanej przez wysoko urodzonych Wencjan w kostiumach, powraca wątek bohaterskiej walki pielgrzymów, ale Klitscher nie akcentuje samotnej sceny walki Bogusława, jak to było w przypadku poematu *Battaglia*. Także i ta sztuka kończy się pochwałą Boga i Maryi. Tutaj jednak, w przeciwieństwie do dzieła weneckiego, Matka Boża przekazuje Bogusławowi złoty łańcuch, pielgrzymom zaś drogocenne szaty, które symbolizują nagrodę, jaką za swą odwagę otrzymają w życiu wiecznym¹⁵.

Bogusław prawdopodobnie zabrał ze sobą na Pomorze egzemplarz wydrukowanego w pośpiechu i zapewne bez zgód udzielanych przez wenecki senat poematu *Battaglia*, który poza przekazami ustnymi stał się najważniejszym źródłem dla późniejszych relacji¹⁶. Kitscher przerobił go w postaci *Tragicomedii*, ponieważ wenecki autor wspomniał księcia jedynie w czterech wersach, zaś Christoph Polenz jako pobożny rycerz został wyróżniony aż 16 wersami¹⁷. Zorziego ukazuje Kitscher w złym świetle, a jego bohaterskie czyny przypisuje Bogusławowi, walnie przyczyniając się w ten sposób do ugruntowania sławy pomorskiego księcia. Niedługo później Johannes Bugenhagen w dedykowanej

¹⁵ Kitscher 1501/2003, 125 n. i 153 n. Co ciekawe, także Sanudo w swoich *Diariuszach* uważał za godne wspomnienia, że Bogusław jako pielgrzym miał nosić ogromny łańcuch (Sanudo 1879, szp. 822 (22 XI 1497): „Era como pelegrino, con una grossa colladena”; Mueller 1879, 190 n. i 222 n.

¹⁶ Edwar Rymar (2017: 165) przedstawia pierwszą stronę z *Battaglii*, ale z błędnym określeniem „Oracio funebris” (ziemia grobowa) Kitschera dla Anny, żony Bogusława, która zmarła w 1503 roku. Podaje przy tym, że jest to kopia z Anhaltische Landesbücherei w Dessau.

¹⁷ Polenz zasługuje na nowe opracowanie; tutaj jest on na swojej trzeciej pielgrzymce i jako znak pokory i pokuty nosi włosiennej na ciele i pokutne łańcuchy żelazne na ramionach. Na temat jego samego i zbudowanej przezeń w Schivelbein kaplicy na wzór kościoła Grobu Pańskiego zob. Rymar 2009, 36–39 (oraz Rymar 2004, 61).

księciu i jego synom pracy *Pomerania*, która powstała w 1518 roku na zamówienie Bogusława, w rozdziale dotyczącym książęcej wyprawy niemal dosłownie powtarza tekst z *Tragicomedii Kitschera* (Bugenhagen 1986, 153–155).

Relacje zawarte w *Tragicomedii* i w weneckiej *Battaglii*, według których kapitan, załoga, pielgrzymi i inni podróżni gotowi są ponieść śmierć w walce z „niewiernymi” dla sprawy powodzenia chrześcijaństwa, ale dzięki modlitwie zyskują od Bożej Opatrzności i z pomocą Matki Bożej wybawienie, powstały zapewne pod wrażeniem podobnej walki na Rodos, gdzie 17 lat wcześniej rycerski zakon joannitów w podobnie cudowny sposób, jedynie z pomocą Maryi i Boskiego Objawienia na niebie, tak długo odpierał oblężenie Turków, aż tamci od niego odstąpili. Ponieważ konwent był wtedy w konflikcie z istniejącymi na terenie cesarstwa komandoriami i baliwatami, które nie chciały już przekazywać swoich dochodów, tzw. responsji, na utrzymanie domu macierzystego joannitów na Rodos, zwycięstwo to – w istocie bardzo mało wiarygodne – miało kolosalne znaczenie dla prestiżu zakonu i jego wielkiego mistrza Pierre’a d’Aubussona. Dowodziło ono, że joannici nadal są potrzebni do obrony przed Turkami, a oni sami dołożyli starań, aby w *Opisie oblężenia miasta Rodos* (*Beschreibung der Belagerung der Stadt Rhodos*) – od 1480 roku rozpowszechnianym w wielu językach za pomocą nowego medium, druku – przedstawiać je jako łut szczęścia i znak szczególnej Bożej łaski okazanej wobec rycerzy zakonu (Hasecker 2008, 201 n. i 219 n.)¹⁸.

Pierre d’Aubusson był wśród towarzyszy broni – podobnie jak później kapitan Zorzi czy książę Bogusław – szczególnie wyróżniany jako *clarissimus magister et princeps noster*. Mimo odniesionych ran miał się on zdecydowanie i odważnie przeciwstawiać wrogom, mężnie ich odpierać, atakować, wielu nawet zabić, walcząc za chrześcijan jak Juda Machabeusz za wiarę czy też rzymscy władcy w obronie ojczyzny. Stąd bohatera tego, który wziął sobie za wzór owych przesławnych mężów, słusznie jest nazywać mianem *pater patriae*¹⁹. W wersji niemieckiej jest on ponadto stawiany na równi z Katonem, Quintusem Metellusem, Hannibalem i Juliuszem Cezarem (Caoursin, Adolphus 1513, karta D iiii v). Wątek ten został również utrwalony przez nieznanego artystę w postaci reliefu na portalu kościoła Santa Maria della Victoria na Rodos, wzniesionego przez wielkiego mistrza „na wieczną tego zwycięstwa pamiątkę”. Jest on także przedstawiony na obrazie ołtarzowym we wnętrzu kościoła, a w rocznicę bitwy (27 VII 1480 roku) odbywały się odtąd procesje dziękczynne (Hasecker 2008, 200 n. i 206; Ciemienga 2012, 191–205).

¹⁸ Podczas oblężenia armia osmańska walczyła w sile ok. 100 tys. ludzi przeciwko zaledwie 2 tys. wyszkolonym rycerzom joannickim (!) (Hasecker 2008, 200).

¹⁹ Píše Guillaume Caoursin, *Rhodiorum vicecancelarii Rhodii obsidionis descriptio*, b.m., b.d., bez numerów stron (karta 7v). <<http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/ic0010935/0014>>.

I tak przez długie czasy mogła przetrwać chwała joannitów, kapitana Zorziego czy też księcia Bogusława, który został wspañiale przyjęty na Rodos przez wielkiego mistrza i otrzymał przywilej umieszczenia herbu swojego i swoich rycerzy w kaplicy zwierzchnika zakonu (Konow 2001, 69). Był to wiek nowożytnego dążenia do sławy, narodzonego we Włoszech wraz z Petrarą, odkrywcą klasycznego antyku; czas sławy głoszonej przez humanistów, rzeczników famy, ku chwale swych zleceniodawców i ich samych. „Dziejopisowie przekazują wspomnienia. [...] Jeśli nie szanujesz talentów uczonych, zastanów się, co z ciebie przetrwa po twojej śmierci” – pisała w 1502 roku wykształcona humanistycznie teściowa Bogusława Elżbieta Rakuszanka, żona króla Kazimierza IV Jagiellończyka, na której dworze w Krakowie zapewne wychowano Bogusława na przyszłego księcia, w łacińskim traktacie wychowawczym dla swego przyszłego wnuka, gdzie snuła rozważania o sposobie postępowania (dosłownie: drodze) skutecznego i zwycięskiego władcy²⁰. Jak wiadomo, również królowi Maksymilianowi I bardzo zależało na pośmiertnej sławie: „Kto podczas życia nie zasłuży na pamięć, ten po śmierci nie będzie wspomniany, i zapomni się o nim wraz z dźwiękiem żałobnego dzwonu” (Müller 1982, 80).

Zapomniany w żadnym razie nie chciał też zostać Bogusław i w tym celu jeszcze w Wenecji na kilka lat zaprosił do swojej służby Piotra z Rawenny, humanistę, prawnika, doktora i rycerza. Już wówczas był on sławny w Europie ze względu na swoją metodę treningu pamięci. Bogusław powołał go, za zgodą doży, na swojego doradcę i profesora uniwersytetu w Greifswaldzie. Książę chciał go tam uczynić bogatym – tak zapisał wspomniany już Sanudo w swych *Diariuszach*; wypłacił mu wpieryw 100 dukatów na przygotowanie do podróży, a potem jeszcze 25 na dwa konie, zanim sam powrócił z wizyty u papieża w Rzymie, aby potem już razem udali się na Pomorze²¹. Ale nie czekając na dotarcie do celu, jeszcze w drodze, podczas pobytu na królewskim dworze w Innsbrucku, ów sławny prawnik i poeta na nocnej dyspucie w obecności Maksymiliana I, wielu posłów, jurystów i rycerzy dał próbę swojego kunsztu retorycznego, wygłaszając nie tylko wiersz ku czci króla i wykładni praw, ale nadto wplatając

²⁰ „Memoriae produnt historici ... Tu quoque si litteratorum ingenia spreueris, quid de te post mortem futurum sit, consydera” (Helisabetha Poloniae regina Wladislao Pannonniae Bohemiaeque regi, filio carissimi S. P. D. de institutione regii pueri; Zeissberg 1877, 128). Co do traktatu przypisywanego Elżbiecie Rakuszance (1437–1505) i jej wpływu na tradycje sztuki i reprezentacji na dworze jagiellońskim zob. Langer 2001. Na temat prawdopodobnego wychowania Bogusława w Polsce zob. Deren 2004.

²¹ „Et dicitur, ha conduto domino Piero Francesco da Ravena doctor et cavalier che lese in raxon canoniche a Padoa, chiamato da la Memoria, ch'el vada con lui nel suo paexe a lezer in quel studio, el lo vol far richo et darli una letura” (Sanudo 1879, szp. 822; Mueller 1879, 191 i 226). Na temat Piotra z Rawenny, jego syna Vincenza i jego rodziny w Greifswaldzie zob. Kosegarten 1857, 154 n.

do swojego pochwalnego poematu wyrazi czci także wobec swojego nowego pryncypała. Jego odwaga, podobna do tej, która cechowała Aleksandra Wielkiego, pokonała – jak twierdził – potężnych wrogów, a młodzi i starzy wynoszą jego imię aż pod niebiosa, czyniąc je nieśmiertelnym²².

Kiedy ów tak hołubiony książę, pasowany na rycerza w Jerozolimie, a w Rzymie odznaczony przez papieża kapeluszem i poświęconym mieczem, na oczach króla i królowej oraz doborowego towarzystwa dworskiego odniósł jeszcze zwycięstwo w turnieju, kilka dni później otrzymał od Maksymiliana I potwierdzenie licznych przywilejów. Monarcha poczynił jeszcze dodatkowe koncesje, aby móc w przyszłości liczyć na pomoc Bogusława (ryc. 2)²³. Wprowadzenie w życie tych przywilejów na Pomorzu było potem oczywiście niemałym wyzwaniem dla Bogusława i jego doradców, a wśród nich Piotra z Rawenny. Niemniej jednak ten ostatni publikował później w wielu ze swoich poczytnych ksiąg entuzjastyczne pochwały „niezwycięzonego księcia”, a prócz ogólnych cnót władcy i jego męstwa, „dzięki któremu sam zwyciężył niezliczonych i bardzo silnych wrogów na morzu i chwalebnie odniósł swój najślawniejszy i największy triumf”, podkreślał także piękno jego ciała oraz majestat i godność jego postępowania jako władcy²⁴.

Później także pomorski kronikarz i historyk Thomas Kantzow, który od lat trzydziestych XVI wieku był sekretarzem w kancelarii potomków Bogusława, we wszystkich wersjach swojej *Kroniki pomorskiej* (*Chronik von Pommern*) obszernie relacjonował wiadomą pielgrzymkę. Dodał jednak wiele szczegółów, które miały w przyszłości wpłynąć na wizerunek księcia. I tak na przykład w pierwszej jej redakcji (1535) wplótł do przeznaczonego do inscenizacji opowiadania komiczny epizod ocierający się wręcz o błazenadę: kiedy Bogusław po zacieklej walce pozbawiony został wszelkiej broni, wyrwał z ogniska pręt różna z kurczakami i wbił go w szyję szczególnie wojowniczego Turka, który następnie wpadł do wody („była to najzabawniejsza rzecz ze wszystkich, które można było tam zobaczyć”). W ostatniej wersji, pełnej kolejnych upiększeń,

²² Petrus von Ravenna 1499, 47: Hec sunt carmina que ego Petrus Rauennas coram Serenissimo Maximiliano Romanorum rege / nocturno tempore recitavi assante magna legatorum iuris doctorum nobilium corona. „Postquam bugslai nomen in ore fuit ...”.

²³ Książę Bogusław otrzymał prawo bicia złotych monet od cesarza Maksymiliana I w 1498 r. Dokument to poświadczający znajduje się w Archiwum Państwowym w Greifswaldzie z sygnaturą: Rep. 2, Ducalia, nr 410. Bogusław otrzymał ten przywilej – jak podkreślono we wspomnianym dokumencie – na swoją prośbę i głównie ze względu na odwagę swoją, swoich rycerzy i służby oraz rycerski charakter czynów dokonanych w trakcie podróży do Grobu Świętego, podczas której odnieśli rany, przelali krew, a niektórzy stracili życie, ale z Bożą pomocą udało im się odnieść zwycięstwo.

²⁴ W podobny sposób powtórzył to Kitscher (1501/2003, 156), gdzie wygląd księcia podziwiany jest przez weneccjanki. Tłumaczenie, iż Bogusław kulał nie odpowiada prawdzie (por. uwaga Konowa w: Kitscher 1501/2003, 129 n.; zob. też Pyl 1864, 153).

epizod ten wspomniany jest dwukrotnie: podczas walki na morzu i później w sztuce teatralnej. Wspominany jest tu statek „Bucintauro”, przygotowany z przepychem specjalnie dla księcia, a także podziękowania ze strony doży i zarazem jego prośba, aby można było książęcą „podróż i jej niebezpieczeństwa zapisać w kronikach miasta”. Ponadto wspomniano, iż książę Bogusław „kazał tę historię, jaką przeżył z Turkami, wymalować na tablicy i umieścić na filarze w kościele św. Ottona, gdzie jeszcze w obecnych czasach widzieć ją można” (Kantzow 1835, 147; 1897, 352 n., 357 n. i 364).

Oprócz obrazu tablicowego upamiętniającego walkę z Turkami do kościoła dworskiego pw. św. Ottona w Szczecinie Bogusław przekazał także podarowany mu przez papieża Aleksandra VI (podczas uroczystej audiencji) poświęcony miecz i kapelusz, jak i „wiele innych świętości, które ze sobą przywiózł na wieczną rzeczy pamiątkę” (*viel heiligtumb, so er mitgepracht, zu einer ewigen gedechtnuß*), aby można je pokazywać podczas dorocznej procesji (Kantzow 1897, 364; 1817, 268) (ryc. 3a i 3b). Dzięki temu mógł on, podobnie jak Pierre d’Aubusson, który wspaniale podjął Bogusława na wyspie joannitów, wielokrotnie przypominać o swojej głębokiej wierze chrześcijańskiej i swych przykładowych czynach. Około 1550 roku jego syn Barnim IX dla utrwalenia owej pamięci ufundował, obecnie zaginione, trzymetrowe polichromowane epitafium rzeźbione w drewnie, na którym Bogusław w rycerskiej zbroi klęczy ze swoją rodziną przed Ukrzyżowanym i modli się przez wizerunkiem niebiańskiego Jeruzalem na złożonym tle (Bethe 1937b, 32, ryc. na s. 34; Makąła 2011, 22). W momencie powstania epitafium Bogusław już od dłuższego czasu nie żył, a jego księstwo w 1532 roku znów uległo rozpadowi. W obu częściach podzielonego Pomorza wciąż jednak pielęgnowano pamięć o nim i o jego walce z Turkami, przed którymi nadal drżała cała Europa.

W Wołogoszczy książę Filip I kazał przyozdobić swoją nowo wybudowaną rezydencję przeogromnymi i niezwykle kosztownymi gobelinami, stanowiącymi w owym czasie podstawowe medium obrazowe służące reprezentacji książąt i ogólnie arystokracji. „Posiadamy różne tego rodzaju tapety, na których także przedstawiono szczególne osiągnięcia naszego rodu” – pisał później jego wnuk Filip II²⁵. Należały do nich m.in. dwie pary naściennych tkanin dla każdej z rezydencji, przedstawiające podróż księcia Bogusława do Jerozolimy, których wykonanie książęta, z inicjatywy Filipa I, zlecieli nadwornym tkaczom w Szczecinie. Dla zamku książęcego w Wołogoszczy przeznaczono *Pielgrzymkę Pana Bogusława do Ziemi Świętej*, zaś dla Szczecina – *Bitwę księcia Bogusława na morzu w jego drodze do Ziemi Świętej*. Gdy księżniczka Georgia, przyrodnia siostra Filipa, miała zawrzeć w 1563 roku związek małżeński w Wołogoszczy, dwór tamtejszy

²⁵ W liście z 1594 r. do Heinricha von Ranzai (Mueller 1878b, 266 n.).

poprosił o 28 gobelinów ze Szczecina dla ozdoby zamkowych komnat, m.in. ów przedstawiający potyczkę Bogusława na morzu (Mueller 1878a, 22 n.)²⁶. Inspirację dla przedstawienia pielgrzymki na kosztownych gobelinach Filip I znalazł prawdopodobnie w Heidelbergu, gdzie wychowywał się na dworze rodziny swojej matki. Bez wątpienia słyszał tam o pielgrzymce swego kuzyna Ottona Henryka Wittelsbacha, który – podobnie jak Bogusław – w 1521 roku został mianowany w Jerozolimie rycerzem Grobu Pańskiego, a w drodze powrotnej został zaatakowany przez Turków. Wydarzenie to kazał 20 lat później utrwalić na zachowanych do dzisiaj dwóch monumentalnych gobelinach, na których Otton, w złotej zbroi, klęczy na modlitwie wśród innych rycerzy (Hubach 2005, 184).

Gobelin szczeciński z przedstawieniem bitwy z Turkami znajdował się później w posiadaniu księcia Ernesta Bogusława von Croy, syna księcia Ernesta von Croy i Anny pomorskiej, ostatnich przedstawicieli rodu Gryfitów. W 1681 roku zapisał go w testamencie wielkiemu elektorowi brandenburskiemu („wiedząc, że Jego Wielmożność był jego ciekawy i go pragnął”) (Mueller 1878a, 23; 1878b, 263). Historyk Simon Pelloutier, mieszkający przez dłuższy czas w Berlinie, w 1753 roku wspominał w swoim obszernym opisie pielgrzymki Bolesława X, że widział jeszcze tę wspaniałą tapiserię w berlińskim zamku: „książę ukazany był wśród Turków, trzymając pręt, na który nadziane były kurczaki” (*le Duc paro-issoit au milieu des Turcs, armé d'une broche garnie des poulets*) (Pelloutier 1755, 500). Ta w pewnym stopniu komiczna scena, zrelacjonowana po raz pierwszy przez Kantzowa, zyskała z czasem na popularności. W 1612 roku pewien anonimowy autor w swoim poemacie poświęconym księciu Bogusławowi i jego pielgrzymce dodał jeszcze, że ów walczący z nim mocarny Turek także chciał skosztować kurczaków z tego rożna²⁷.

W czasach po pielgrzymce Bogusława Turcy pod władzą Sulejmana Wspaniałego zaczęli zdobywać coraz to nowe terytoria, a w 1541 roku opanowali Belgrad i Budę, stolicę Węgier. W związku z tym wzrastała trwoga, a posiedzenia sejmu Rzeszy ponownie zostały zdominowane przez problematykę wzajemnej pomocy w obronie przed Turkami i przygotowań do wojny. Także pomorski książę Filip I był zmuszony do pobierania podatku na te cele; w Stralsundzie w 1542 roku wpłynął „do [książęcej] skrzyni zauważalnie większy pieniądz” (Barthold 1843, 311 n.; Berckmann 1833, 73 i 349 n.). Ponad 20 lat później jego syn Jan Fryderyk został powołany do służby u cesarza Maksymiliana II i w 1566 roku w wyprawie przeciw Turkom mianowany przez niego na chorążego

²⁶ To wspaniałe wyposażenie z wyjątkiem gobelinu Croya dzisiaj już nie istnieje.

²⁷ Anonimus 1612, karta Bii v. W innym miejscu tego samego tekstu czytamy jednak, że Bogusław „ów rożen wbił tak mocno, iż tamten martwy przez barierę galery w morze się stoczył”.

dworskiej chorągwi Rzeszy (*Reichshoffahne*), czyli pancерnej formacji zbrojnej cesarza liczącej ponad tysiąc rycerzy. Wojna skończyła się jeszcze tego samego roku ciężką porażką chrześcijan na terenie południowych Węgier, jakkolwiek podczas oblężenia zmarł sultan. Jan Fryderyk wrócił do Szczecina z łupem w postaci czterech wielbłądów i „jednego Maura”. Dobre dziesięć lat później kazał się sportretować przez pewnego włoskiego artystę jako król Melchior na środkowej scenie ufundowanego przez siebie ołtarza głównego przedstawiającego *Pokłon Trzech Króli* w nowym kościele zamkowym, zbudowanym na miejscu dawnego. W tle widać jednego z wielbłądów, a po prawej – towarzyszącego monarsze Maura (Mueller 1892, 50 n., 180 n., 196)²⁸. W tym samym kościele w przemówieniu żałobnym ku czci zmarłego w 1600 roku księcia sławiono także jego udział w walce przeciwko Turkom. Martin Wehrmann natomiast w 1937 roku nie przykładał już większej wagi do wielu słów mówcy na temat osobistej odwagi Jana Fryderyka w owej zakończonej klęską wyprawie i stwierdził, iż „ociera się o śmieszność, że jako łup wojenny przywiódł do domu tylko jednego Maura i kilka wielbłądów, co następnie kazał uwiecznić na obrazie ołtarzowym swego kościoła zamkowego” (Wehrmann 1937, 3).

Jednak jego małżonka Erdmuta brandenburska w swojej późniejszej wdowiej siedzibie w Słupsku, na tablicy fundacyjnej przy głównym ołtarzu kościoła zamkowego, poniżej wizerunku książęcej pary w 1577 roku poleciła umieścić napis, że w 1566 roku Jan Fryderyk pod dowództwem cesarza Maksymiliana II walczył w wojnie przeciwko Turkom i poślubił Erdmutę „po dokonaniu innych sławnych czynów” (Frankowska-Makała, Makała 2017, 167, wizerunek na tablicy na s. 171). Z pewnością naśladował „rzadki przykład swego pradziadka” Bogusława, jak uznał Christian Kalen w 1555 roku we wstępie do swojej książeczki opowiadającej o pielgrzymce księcia, a dedykowanej trzynastoletniemu Janowi Fryderykowi (Kalen 1555). Tekst oparty jest w większości na pracy Kantzowa, różni się jednak od niej tym, że odpowiednio do nowego humanistycznego modelu wykształcenia książąt pomorskich (Alvermann 2005, 229–246) pisany jest łacińskimi dystychami i zawiera liczne nawiązania do starożytnej mitologii oraz porównania z wielkimi postaciami władców dawnych wieków. Podobnie jak statek, na który Jazon zabiera bohaterkich Argonautów, aby zegłować do Kolchidy i zabrać stamtąd złote runo, tak samo Argo Bogusława przyjmuje na swój pokład w Wenecji kwiat młodzieży, aby popłynąć do świętych ziem Palestyny i tam zdobyć złote ostrogi. Podczas pożaru statku pielgrzymi opłakują dzieło Wulkana, a wielki wódz turecki walczy przeciwko Bogusławowi jak bitny Skaios, księżę Sparty, który został pokonany przez Herkulesa. Zaciekle obrona

²⁸ Ołtarz obecnie już nie istnieje. Jego wizerunek znajdziemy w pracy Justyny Bądkowskiej (2011, 50).

Bogusława za pomocą różna wyrwanego z ognia porównana jest do dokonań wojennych Aleksandra Macedońskiego. W tych zestawieniach miała się zapewne ukazać wyższość Bogusława. O ile jednak wydarzenia antyczne do pewnego stopnia postrzegane były jako legendy, o tyle Bogusław należał do nieodległej, namacalnej przeszłości. Zatem także w dedykacji dla Jana Fryderyka podkreśla się, że lepiej jest wychwalać miejscowych książąt w nowych opowieściach niż obcych w tych szacownych, a prawnuk winien brać za godny naśladowania przykład siłę i odwagę swojego wielkiego przodka.

Podobny łaciński wiersz na temat pielgrzymki do Ziemi Świętej (liczący około 1240 heksametrów) w 1572 roku na uroczystość zaślubin księcia Bogusława XIII z Klarą Marią pomorską napisał Johannes Seckerwitz, *poeta laureatus*, od 1574 roku profesor poetyki na wydziale sztuk uniwersytetu w Greifswaldzie. Ten zacięty wróg Turków obiecywał nowy złoty wiek, kiedy tylko chrześcijanie zaprzestaną sporów religijnych i wspólnie pokonają muzułmanów (Treichel 1928, 31 n. i 66). Jego dzieło nosi tytuł *Hodoeporicon*, co właściwie oznacza „wiersz podróżny”, a zaczyna się opisem zgromadzenia weselnego w Barth, na którym muzy ze szczegółami opiewają całą wyprawę Bogusława X. Pod względem treści nawiązuje ściśle do pracy Kantzowa, ale zawiera też wiele odwołań do źródeł starożytnych, szczególnie Eneidy Wergiliusza, podobnie jak poemat Kalena. Utwór został opublikowany w 1582 roku w *Pomeraneidum libri quinque*, zbiorze poematów, który zajmuje się niemal wyłącznie tematami i osobami związanymi z Pomorzem. Są one poświęcone pięciu synom księcia Filipa I, w tym także panu młodemu. Gdy w poemacie przedstawiana jest zażarta obrona statku, Bogusław chwyta pręt z różną z kurczakami i zagrzewa swoich towarzyszy do dalszej walki. Polenz ginie, a statek zaczyna się palić. Zatraskana o księcia bogini Majestas z lękiem wzywa o pomoc najwyższego z bogów. Ten ją uspokaja, że Bogusław wróci cały i zdrow do domu, zobaczy swoich synów i wnuków, którym z kolei znowu urodzi się pięciu synów książęcych (*quinque Duces*). Na końcu wyrażone jest życzenie, aby także para młoda została pobłogosławiona wspianiałym i pięknym potomstwem²⁹. I życzenie to się spełniło.

Czterech z owych pięciu braci – Barnim X, Franciszek, Filip Juliusz i Bogusław XIV – w przyszłości również odczuło chęć podążania śladami sławnego przodka i zmierzenia się w walce z odwiecznym wrogiem tureckim. Franciszek wziął na Węgrzech udział w oblężeniu Ostrzyhomia w 1594 roku, lecz plany innych nie urzeczywistniły się z powodu braku zgody stanów pomorskich i opiekunów książęcych (Mueller 1892, 53)³⁰. Nie mogli oni zatem zyskać sławy

²⁹ Seckerwitz 1582, karta A1 n. (Widmung), 28–51v (Gedicht), 40 n., 51. W rzeczywistości wesele odbyło się w Neuenkamp.

³⁰ Filip Juliusz chciał „w sprawach wojennych wyruszyć na Węgry i do Niderlandów”, ale matka i opiekunowie prawni odwieśli go od tego (Gerschow 1603, karta 4v).

w „szkole władania bronią”. Próbowali jednak przynajmniej wzbudzić podziw mieszkańców zawsze opornego wobec książąt Stralsundu, kiedy w 1601 roku z okazji hołdu lennego składanego Filipowi Juliuszowi uroczyście wjeżdżali całą rodziną książęcą, prowadząc także jednego z wielbłądów zdobytych przez Jana Fryderyka (Zober 1843, 112)³¹. Ich reputacja zyskała również wtedy, gdy w 1584 roku wydawca i drukarz Sigmund Feyerabend z Frankfurtu nad Menem opublikował *Księgę podróżną Ziemi Świętej (Das Reyßbuch deß heyligen Lands, Feyerabend 1584)*, w której wśród 16 opowiadań pielgrzymich znalazło się i to o podróży Bogusława X (*Herrn Bugislai X. Hertzogen zu Pommern Reyß ins gelobte Landt*)³². Publikacja miała inspirować czytelników do odzyskania wszystkich ziem podbitych przez „tureckiego ogara” („aby dla takiego odebrania przedsięwzięta została powszechna wyprawa”, a „wielmoże chrześcijańscy z najświętszą odwagą się wespół zesłi” i „dali poznać swą siłę odwiecznemu wrogowi”³³). *Reyßbuch* cieszył się takim powodzeniem, że w latach 1609, 1629 i 1659 ukazały się jego kolejne wydania (Simon 1998, 118).

W ten sposób pielgrzymka Bogusława X stawała się coraz bardziej popularna w niemieckim obszarze językowym. Samo księstwo pomorskie było jednak w niezwykle trudnej sytuacji finansowej – szczególnie od momentu jego podziału między pięciu synów księcia Filipa I w roku 1569. Ich bogaty ceremonial dworski i ożywiona działalność budowlana generowała wysokie koszty, tymczasem stany, które w poszczególnych księstwach zdobywały coraz większe znaczenie, ograniczały wydatki władców lub nawet całkowicie je blokowały. Stawiało to książąt w trudnej sytuacji, jako że nie tylko regularnie musieli płacić podatek cesarski na wojny przeciwko Turcji, ale w latach 1594–1597 sami brali udział w tzw. długiej wojnie tureckiej z własnym oddziałem kawalerii w ramach kontyngentu okręgu Górnej Saksonii. W przeciwieństwie do bogato wyposażonych oddziałów państw sąsiednich, pomorscy jeźdźcy robili jednak mizerne wrażenie i byli słabo uzbrojeni, przez co tracili prestiż. „Zwłaszcza Brandenburczycy podkreślali z zadowoleniem, że Pomorzanie mieli marne konie i broń” (Nicklas 2002, 181).

Chwała pomorskiego gryfa podupadła. Pograżając się w melancholii, książęta czytali w starych pismach o niezwykłym przepychu, z jakim orszak ich sławnego przodka udał się w drogę do króla do Innsbrucku, odziany w kosztowne,

³¹ Więcej na temat uzbrojenia Barthold 1845, 429.

³² Feyerabend 1584. Nolte (1998: 166) uważa, że jest to niemieckie tłumaczenie łacińskiego tekstu Christiana Kalena (1555). Nie jest to prawdą, ale opinia ta zostaje bezkrytycznie powtórzona (Buchhester 2015, 185, przypis 875). Podano tam także dwa źródła dotyczące pielgrzymki Bogusława X, które jednak nie są dostępne w żadnej bibliotece, stąd trudno je brać pod uwagę (Buchhester 2015, 310).

³³ Feyerabend 1584, karta 5.

purpurowe sukna zdobione perłami, a sam Bogusław i szlachta strojni byli w pióropusze i inne precjoza (Kantzow 1817, 228). Zgromadzony lud ze zdumieniem podziwiał silnych mężczyzn, ich obszyte złotem odzienie, wspaniałe konie z ozdobami na czołach i piersiach, a wszyscy wołali: *Fælix Pomerania!* Szczęśliwe Pomorze z tak wspaniałymi mężami! (Kalen 1555, karta Biiii v n.). Pograżonemu w długach księciu Janowi Fryderykowi sprzyjał zatem fakt, że jego sekretarz i doradca Israel Kaykow oraz jego protonotariusz Anton Peterstorf na nowo oddali honor jego pradziadowi, przygotowując w Szczecinie w 1594 roku nowe wydanie *Tragicomedii* Kitschera z piękną historią o Bogusławie i jego świcie jako pogromcach Turków. Peterstorf opracował tekst, Kaykow pokrył koszty druku, a drukarz otrzymał od księcia przywilej, że pod karą stu reńskich guldenów nikt inny nie będzie mógł dokonać przedruku. Przedmowę napisał zaangażowany Bartholomäus Friedeborn. Z miłości do ojczyzny, jak pisał, nadszedł czas, aby czyny Bogusława znów wydobyć na światło dzienne, aby dać młodzieży przykład wzorowego postępowania i należytego stylu życia. Czytelnik miał się modlić z Friedebornem, aby Bóg „w wielkim zwątpieniu naszego stulecia” nadal rozpościerał swe opiekuńcze skrzydła nad książęcym rodem, aby zachował on naukę czcigodnego Kościoła, a ci okropni wrogowie, zagrażający całemu światu Turcy i papież³⁴, mogli zostać bez trudu odparci (Kitscher 1594, przedmowa: Haken 1765, 275 n.).

W tym czasie zmienił się model edukacji młodych szlachciców i książąt. Nie wysyłano ich już tylko w jedno miejsce, jak Bogusława X na dwór krakowski albo Filipa I do Heidelbergu, ale powiązano kształcenie z podróżą edukacyjną po całej Europie, z pobytami w różnych miastach i dworach książęcych, którą określano mianem *grand tour* (Wehrmann 1914, 66; Alvermann 2005, 240). Wybitnym przykładem wykształconego w taki sposób, znającego języki obce wytwornego bywalca salonów jest obeznany w szerokim świecie szlachcic z Kołobrzegu Cosmus von Simmern, urodzony w 1581 roku, czyli mniej więcej rówieśnik ostatniego pokolenia Gryfitów. W Szczecinie bywał przyjmowany z honorami przez książąt Filipa II, Jerzego III i Ulryka, a w Kołobrzegu jego miłościwie panujący książę i biskup kamieński Franciszek I wystawił mu w 1604 roku list podróży na wyjazd do Polski i Prus. Przez całe swoje życie von Simmern wędrował po krajach północnej Europy, mając w planach ambitny projekt opisanie (na tysiącach stron) całego świata, stworzenia swego rodzaju kosmografii historyczno-politycznej. Do dziś zachowały się jedynie rękopiśmienne fragmenty na temat marchii brandenburskiej, Meklemburgii,

³⁴ W 1534 roku w księstwie pomorskim oficjalnie wprowadzono protestantyzm (przypis tłumacza).

Dolnej Saksonii i Pomorza, pochodzące mniej więcej z 1616 roku, z późniejszymi uzupełnieniami (Hanncke 1889, 19, 21 i 41).

Liczące ponad 400 stron dzieło *Die Beschreibung der Lande Pommern* zawiera opisy poszczególnych miast, życia poszczególnych książąt, notatki i tablice genealogiczne oparte głównie na kronikach, dokumentach i przekazach ustnych (von Stojentin 1898). W przypadku Bogusława X, „piętnastego księcia panującego w Szczecinie i na całym Pomorzu”, czytamy wiele o jego legendarnej młodości, ale zdumiewająco mało na temat jego pielgrzymki. Wspomniano o osobach zastępujących go w rządach podczas jego nieobecności, jego wyprawie z „300 dobrze wyposażonymi końmi” ze Szczecina i o jego powrocie „ku ogromnej radości całej pomorskiej krainy”. Na koniec następuje dłuższy wiersz w języku niemieckim, w którego środkowym fragmencie pojawia się motyw podróży:

*Udałem się do Ziemi Obiecanej,
Jerozolimy całemu światu znanej,
na morzu zagrożonym w ciebie,
byłem w podróży razy wiele,
lecz jak bohater dzielnie wojowałem,
a z Bożą pomocą w bitwie wytrzymałem.
Aż do Ziemi Świętej dotarłem,
którą z daleka rozpoznałem,
a potem wróciłem zdrów na ciebie,
i szczęścia było przy tym wiele.³⁵*

Wiersz w całości złożony jest z wersów Martina Marstallera, które ten umieścił na marginesie sporządzonego przez siebie w 1593 roku w Barth drzewa genealogicznego opisującego żywot i dzieło „Bogusława Wielkiego” (Buske 2001, 8). Bardziej interesujący jest kolejny wiersz, który wydrukował Samuel Freder w 1603 roku na okoliczność szczęśliwego powrotu księcia Filipa Juliusza z jego *grand tour*, a Cosmus von Simmern ponownie zanotował przy opisie rezydencji w Wologoszczcy i życia panującego tam wówczas księcia. W trakcie tej podróży „Filip Juliusz, syn Ernesta, zawarł znajomość z wieloma książętami, rycerzami i hrabiami z bliska i z daleka”, widział „wiele cudowności”, a „wśród splendoru pełnych wspaniałości i wielkości miasta Wenecji” i „obrazu wielkich wojen” dostrzegł również, jak:

³⁵ Cosmus von Simmern. *Chronik*. <<https://digitale-bibliothek-mv.de/viewer/resolver?urn=urn:nbn:de:gbv:9-g-2643498>>, karta 238 n., 241r, wiersz: karta 241v:

„[Ich] Zog in das hochgelobte landt / Nach Jerusalem so weit bekandt / Auff dem Mehr in gross leibs gefahr / Auff der Reise viel mahls ich da war / Doch Kempft ich tapffer wie ein helt / Und bhiehl durch Gott zu letzt das feldt / Und kam bhalten ins heilige landtt / Was da zu sehen ich erkandt / Ich zog darnach wieder zurücker / Mitt gesunden Leib und grossem glück”.

*Figura piękna tutaj staje
Rodzica jego, Bogusława,
wymalowana pełna sławy,
Jak dzielnie chwyta miecza,
Ze statku Turków nim zniwecza,
A dzięki Bożej mocy, chwale,
Nagrodzon w ziemi oraz w sławie.³⁶*

A zatem Filip Juliusz oglądał w Wenecji sceny batalistyczne, a na jednym z przestawień był jego przodek Bogusław X, który dzielnie osłania mieczem statek przed Turkami. To, że Filip Juliusz naprawdę dwukrotnie zatrzymał się przez kilka dni w Wenecji, a przy tym odwiedził Pałac Dożów, wynika z pamiętnika jego podróży, autorstwa podróżującego z nim wychowawcy, Friedricha Gerschowa, który napisał go wkrótce po powrocie. Był także w Sali Wielkiej Rady i sąsiadującym z nią antyszambrze (27 IV 1603 roku). Zarówno ściany, jak i sufity obu pomieszczeń były ozdobione niemal wyłącznie scenami batalistycznymi. Ale wspomniane są jedynie: wielkie malowidło Tintoretta Raj oraz „wiktorie Wenecjan, a także wszyscy książęta z wielkim kunsztem odmalowani”, ale nie ma ani jednego przedstawienia Bogusława³⁷.

Prawdopodobnie Friedrich Gerschow nie znał wtedy jeszcze poematu Samuela Fredersa *Lobspruch (Pochwała)* na temat podróży Filipa Juliusza ani też tekstu pochodzącego z kroniki Thomasa Kantzowa, która ponownie – jak przy epizodzie z rożnem – była źródłem dla ponoć zachowanej w Wenecji „pięknej figury wspaniale namalowanego” pomorskiego księcia. Zgodnie z zawartym w niej opisem, zanim pielgrzymi dotarli drogą morską do Wenecji, doża wraz ze swoją radą wysłał im na spotkanie kilka osób i zlecił im – jak jest powiedziane w pierwszej wersji kroniki Pomorza – „nawiedzenie księcia pomorskiego i wszelakich innych najznakomitszych person”, zapewne po to, aby móc wyjaśnić czytelnikowi, że następujący potem spektakl na cześć księcia, z udziałem 200 mężczyzn „ubranych jak pielgrzymi”, został wykonany tak, jak mogło to wyglądać w rzeczywistości. W ostatnim, jeszcze ubogaczonym opracowaniu pisał on, że przed powrotem do miasta posłańcy nie tylko poznali historię pielgrzymów i ich starcia z Turkami, ale też „odmalowali [*abmaleten*]

³⁶ Cosmus von Simmern. Chronik. <<https://digitale-bibliothek-mv.de/viewer/resolver?urn=urn:nbn:de:gbv:9-g-2643498>>, karta 203v i 204rv. W oryginale:

„Der großen Kriege Contrafactur / Darunter auch die schöne Figur / Seines Elter Vater Bugislai / Herlich gemahlet stundt darbey / Wie tapffer er gebraucht das Schwerdt / Die Türken vom Schiff abgewert / Rümlich durch Gott und seine Macht / Preiß, Ehr und feldt davon gebracht”.

Wersety te są również wspomniane przez Böhmera (1835, 295), ale użył on innej wersji.

³⁷ Gerschow (Venedig: karta 136v–139r, 193r–198v, ilustracja: karta 137r).

księcia Bogusława i wszystkich tych, którzy wokół niego byli, ich postacie, odzienie, dary i obyczaje”, a potem wrócili „i pokazali je księciu Wenecji i Radzie” (Kantzow 1835, 146; 1897, 357).

Prawdopodobnie żaden z pielgrzymów nie opowiedział kronikarzowi tego, że utwór, jak już wspomniano, został napisany ku chwale Alvisigo Zorzi, „mądrego kapitana świętej galery”, na cześć całej weneckiej załogi wraz z pogrzebanym w obcej ziemi Christophem Polenzem, a także pielgrzymów, na pamiątkę ich *preclari gesti*, jednak przede wszystkim – jako podziękowanie dla Matki Bożej. Tak więc owo przedstawienie odważnego, heroicznego księcia, podziwianego zarówno przez Pomorzan, jak i Wenecjan, nie wzbudzało wątpliwości co do wiarygodności Kantzowa nawet wśród bardziej współczesnych historyków: „Jak udowodniono” – pisał w 1937 roku Hellmuth Bethe, historyk sztuki zatrudniony tymczasowo w dawnym Muzeum Regionalnym (*Provinzialmuseum*) w Szczecinie – „po swoim powrocie z Ziemi Świętej (w 1497 roku) Bogusław został przedstawiony tylko raz przez wysłanego mu na spotkanie weneckiego malarza, a był to albo rysunek, albo malowidło”. Bethe nie miał wprawdzie pewności, ale chodziło tu o kogoś nie mniej sławnego niż Gentile Bellini czy Carpaccio. Jako źródło podał on wzmiankowaną wyżej ostatnią pisaną w języku wysokoniemieckim wersję Kantzowa (Bethe 1937a, 73 i 82). To samo pisze Edward Rymar, uznając już jednak ten fakt za pewnik. Portret miał jednak zaginąć. W 2013 roku do tego samego źródła sięgnęła także Justyna Bądkowska pisząc, że w 1497 roku na zamówienie doży Agostina Barbariga został wykonany portret księcia w otoczeniu dworu, którego autorem miał być Gentile Bellini lub Vettore Carpaccio³⁸.

Ostatnia generacja książąt pomorskich, z których większość podczas swojej *grand tour* zazwyczaj odwiedzała również Wenecję, zapewne nie miała żadnych wątpliwości co do istnienia w Pałacu Dożów malowidła przedstawiającego „wspaniale namalowanego” Bogusława (Wehrmann 1914, 66 n.; Korsch 2013, 149). Zatem nic dziwnego, że jednemu z nich udało się pozyskać obraz wysokiej klasy, który odtąd przez długi czas miał się przyczyniać do sławy ich przodka. Jeszcze w XIX wieku wisiał on na bocznej ścianie obok ołtarza w kościele zamkowym w Szczecinie i opiewany był w przewodnikach jako godne uwagi malowidło „z uroczystym powitaniem księcia Bogusława X w Wenecji, powracającego z Jeruzalem” (Grieben 1857, 55; Hildebrandt 1857, 75). Już Johann Bernoulli w 1777 roku uznał je za dzieło wielkiego mistrza weneckiego, zapewne przedstawiające „przybycie księcia Bogusława X do Wenecji, kiedy wracał on z Jeruzalem” (Bernoulli 1779, 101). Z kolei wybitny znawca sztuki i autor pierwszej

³⁸ Edward Rymar (2004, 155) nie cytuje Bethego, ale Kantzow oczywiście nie podaje nazwisk ani Belliniego, ani Carpaccia (Bądkowska 2011, 44).

monografii dotyczącej historii sztuki Pomorza, pochodzący ze Szczecina Franz Kugler, opisał je w 1840 roku jako obraz „o sporej wartości artystycznej, który swoim tematem wzbudza wcale niemałe zainteresowanie. Przedstawia on powitanie księcia Bogusława X w Wenecji po jego powrocie z Ziemi Świętej. [...] Prowadzony przez kardynała i dożę ksiądz właśnie ma zamiar opuścić wspaniałą gondolę, która go przywiodła do wybrzeża. [...] Towarzyszy mu przy tym mnogość przypatrującego się ludu. [...] Obraz ten jest bardzo sumiennym, bogatym i błyskotliwym szkicem autorstwa pewnego Wenecjanina z późniejszego okresu XVI wieku, może pędzla Tintoretta (przygotowany niewątpliwie na zamówienie jednego z potomków Bogusława X)” (Kugler 1840, 240) (ryc. 4).

W 1864 roku Julius Mueller, szczeciński historyk i kolekcjoner sztuki, miłośnik Wenecji i członek Towarzystwa Historii Pomorza (*Gesellschaft für pommersche Geschichte*), a także redaktor przywoływanych tu – w związku z pielgrzymką Bogusława X – „Venetianische Actenstücke”, doszukał się informacji, że ten cieszący się sławą włoski obraz przedstawiający uroczyste przyjęcie Bogusława w Wenecji wcale nie był dedykowany pomorskiemu księciu. Chodziło bowiem o przedstawienie powitania króla Henryka Walezego, kiedy ten w 1574 roku przez Wenecję wracał z Polski do Francji. Obraz namalowany został przed 1593 rokiem przez Andreę Vicentina jako szkic do większego malowidła ściennego z przedstawieniem tej samej wspaniałej uroczystości państwowej w Sala delle Quattro Porte w Pałacu Dożów, gdzie Mueller prawdopodobnie miał szansę ją podziwiać. Kiedy w 1862 roku kościół zamkowy poddano renowacji, usunięto z niego malowidło, które jednak zostało uratowane. Obecnie znajduje się ono, jako wyróżniający się pojedynczy obiekt szkoły włoskiej, w galerii malarstwa w Krajowym Muzeum Pomorskim (*Pommersches Landesmuseum*) w Greifswaldzie (Mueller 1864, 127–133; Hubala 1973, 22–27; Korsch 2013, 148–150; na temat „Venetianische Actenstücke” zob. Mueller 1879).

Nie wiadomo, który z sześciu młodych książąt nabył obraz w Wenecji i jak dotarł on do Szczecina. Mueller uważał, że „od razu został umieszczony w kościele jako domniemana pamiątka po Bogusławie, na przykład w celu zastąpienia istniejących tam niegdyś malowideł, przedstawiających walkę księcia z tureckimi piratami”, które około 1593 roku już nie istniały (Mueller 1864, 131). Hugo Lemcke wskazuje nań jako na jeden z „nabytków kochającego sztukę Filipa II”, którego dokonał za pośrednictwem swoich włoskich agentów. W każdym razie dla nabywców od początku przedstawiał on przybycie Bogusława X i dlatego, jako pamiątka po przodku, nie został umieszczony wraz z pozostałymi dziełami w ich zbiorach, ale zawieszony w kościele bezpośrednio obok pomnika tegoż władcy (wspomnianego już epitafium fundacji syna Bogusława). Także Erich Hubala przypuszcza, że obraz znalazł się w posiadaniu księcia Filipa II, przybywając prosto z Wenecji za pośrednictwem Philippa Hainhofera

(Lemcke 1909, 80 n.; Hubala 1973, 22). Byłoby to jedyne wyjaśnienie, czemu Hainhofer nie wspomniał o nim w swoich listach oraz zapiskach na temat swojej wizyty w Szczecinie w 1617 roku, kiedy odwiedził także kościół zamkowy (Medem 1834; Doering 1896).

Obraz, którego tematem była „walka księcia z tureckimi piratami”, został usunięty przez Jana Fryderyka, miłośnika przepychu, prawdopodobnie już w 1575 roku przy okazji przebudowy kościoła zamkowego w Szczecinie. Wydaje się, że nowy ołtarz z namalowanym przez włoskiego artystę jego wizerunkiem jako króla Melchiora wraz z jednym ze zdobytych przez niego wielbłądów bardziej mu odpowiadał niż przypuszczalnie staromodny już obraz. Tenże został zapewne przewieziony do książęcej rezydencji biskupów w Koszalinie, gdyż zgodnie z informacją zawartą w *Historii Koszalina*, opublikowanej w 1765 roku przez pastora i badacza Pomorza Wilhelma Hakena, księżę Franciszek – brat Filipa II, a od 1602 roku biskup kamieński – przeprowadził rozbudowę tamtejszej rezydencji. Wówczas zaadaptowano również dawny kościół klasztorny do ogólnego użytku liturgicznego i zlecono jego wystrój bliżej nieokreślonemu niderlandzkiemu malarzowi. Wśród malowideł miał znajdować się cenny obraz Matki Bożej, za który katolicy ofiarowali „kilkaset guldenów”. „Widziano tam także historię Bogusława X, jak swoim prętem z rozna, pełnym kurczaków, broni się przeciwko Turkom” (Kitscher 1594, przedmowa: Haken 1765, 187 n.).

Obraz ten niestety zaginął. Pewne wyobrażenie o nim dają akwaforty, które w 1780 roku wykonał znany wówczas malarz, rysownik i akwafortcista Bernhard Rode na podstawie własnych malowideł ściennych w zamku hrabiego Friedricha Hahna w Remplin w Meklemburgii, m.in. *Księcia Bogusława pomorskiego, jak ze swoimi towarzyszami przejmując turecki statek, na którym go wprowadzono, przebódtszy różnem dowódcę owegoż* (Wundemann 1800, 383 n.) (ryc. 5). Jednak księżę walczący przy użyciu rozna mógł się też niektórym wydawać nie dość poważny i godny. W każdym razie popularny malarz historyczny, urodzony w okolicach Szczecina Otto Heyden stworzył wkrótce zgoła inne monumentalne malowidło noszące tytuł *Bogusław X zaatakowany przez rozbójników morskich podczas swojej pielgrzymki do Jeruzalem*, które w 1860 roku przedstawił na wystawie sztuki w Berlinie. Jest to mistrzowsko przedstawiona scena z niewzruszenie pięknym ciałem poległego w walce młodego Christoph'a Polenza, które leży u stóp Bogusława dzielnie poczynającego sobie mieczem i tarczą pomiędzy walczącymi i pobitymi Turkami na płonącej już galerze. Malowidło szybko zyskało spore uznanie. W 1862 roku do swoich pomieszczeń muzealnych zakupiło go Pomorskie Stowarzyszenie Sztuki w Szczecinie (*Kunstverein für Pommern in Stettin*)³⁹ i jeszcze w tym samym roku zamówiło na jego podstawie litografie, które rozesłano

³⁹ Niekiedy tłumaczy się tę nazwę jako Pomorskie Towarzystwo Artystyczne (przypis tłumacza).

jako doroczny upominek dla członków organizacji. Na jego popularyzację miały także wpływ kolorowe pocztówki, które czasami można jeszcze znaleźć w Internecie⁴⁰. Obraz niestety zaginął po roku 1945. To, że Polenz w chwili śmierci miał już ponad 60 lat, a Bogusław na obrazie nosi napierśnik, jakiego w ogóle nie było na pokładzie, naprawdę nie było istotne (ryc. 6). Ważne było to, aby cały świat nadal wierzył, że Bogusław dzięki swojej odwadze i bohaterstwu uratował galereę.

Jednak nie był co do tego przekonany Martin Wehrmann, którego przygotowywany do druku rękopis biografii Bogusława niestety zaginął w czasie wojny. Pisał on: „Wśród ksiąg pomorskich znajdziemy tylko kilku autentycznych bohaterów wojennych. Do tego grona nie zalicza się sławny skądinąd Bogusław X, choć wiele opowiada się o jego domniemanych bohaterskich czynach. Nawet w osławionej walce przeciw tureckim piratom wołał on ostrożną dyplomacją niż niebezpieczną walkę” (Wehrmann 1937, 3)⁴¹. To jednak – jak mogliśmy zauważyć – się nie zgadza. W jaki sposób książe pomorski, który ledwie znał łacinę czy włoski i prosił swojego uczonego radcę Martina Karitha, by w jego imieniu podziękował doży i Signorii za całe doznane dobro (Konow 2001, 70), mógł negocjować o życiu i śmierci tak wielu ludzi z osławionym wówczas korsarzem Enrichim (Arrigo)? Uczynił to nawykły do pertraktacji kapitan Alvisè Zorzi, który do tego hojnie obdarzył Enrichiego sukniem i winem. Kilka miesięcy później on i jego załoga zostali szczególnie uhonorowani w Wielkiej Radzie Wenecji za swoje wspaniałe zachowanie, aby – jak napisał pamiętnikarz Sanudo – jednoznacznie wskazać zasłużonych i zachęcić przez to innych do naśladowania ich postawy⁴². Także w oficjalnej wersji *Historii Wenecji* (1485–1513), napisanej później przez Pietra Bembo na zamówienie Republiki, kapitan Zorzi przez posłańców dowódcy tureckiej floty, która „jako pierwsza przerwała walkę, wciągając na maszt białą flagę”, został opisany jako dzielny człowiek (Barthold 1843, 522 n.).

Nikt z nich nie wspomina imienia Bogusława. A Richard Woff w swojej książce *Politik des Hauses Brandenburg* (1919) pisał o niezbyt sławnej, ale też niepozbawionej niebezpieczeństw pielgrzymce księcia, która stała się ulubionym tematem legend pomorskich (Konow 2001, 47). Tym niemniej w dzisiejszym województwie zachodniopomorskim, na dawnym Pomorzu Tylnym, wspomniany jest on ze czcią i wciąż nazywany Bogusławem Wielkim. W 1974 roku

⁴⁰ Illustrierter Kalender für 1860, t. 15. Leipzig 1860, s. 135; na temat Stowarzyszenia zob. Pieske 1997, 27; Künstler Ansichtskarte: <www.akpool.de>, Otto Heyden, *Bogislaw X. im Kampf gegen Türken*.

⁴¹ Na temat biografii Wehrmanna zob. Schleinert 2007, 39.

⁴² Na temat sukna i wina: Ostertag 1852, 99, zaś o Enrichim: *Pirati, corsari*; Sanudo 1879, vol. 1.2, szp. 902.

postawiono przed szczecińskim zamkiem pięciometrowej wysokości pomnik z piaskowca przedstawiający władcę i jego żonę Annę Jagiellonkę. W 2010 roku podobnej wielkości monument z brązu stanął przed pałacem książąt pomorskich w Słupsku. Na cokole znajdują się trzy tablice: z lewej strony przedstawiona jest galera jako znak rozpoznawczy jego pielgrzymki, po prawej stronie – nadanie aktów lennych kaszubskim rodzinom, a pośrodku znajduje się napis: „Bogusław X Wielki 1454–1523, książę Pomorza, Kaszubów i Wendów”. W rękę trzyma on miecz ceremonialny, otrzymany od papieża w Rzymie⁴³ (ryc. 7 i 8).

W tym samym czasie wydano nową książkę w wierszowanej formie z ilustracjami, która opowiada o życiu i pielgrzymce Bogusława (Kuriata *et al.* 2011). Do tego od 2000 roku istnieje Medal im. Księcia Bogusława X, którym co roku honorowane są zasłużone osoby. Całkiem nowym pomysłem jest medal, który otrzymują uczestnicy dorocznego biegu „Śladami Bogusława X” w Łącku⁴⁴. W 2019 roku przedstawiono na nim złoty gulden, do bicia którego książę swego czasu uzyskał przywilej od króla Maksymiliana I, odwiedzając go w drodze powrotnej ze swojej pielgrzymki. A jeszcze co roku 2 lutego świętuje się w Szczecinie wesele Bogusława z polską królewną Anną.

I w ten sposób sława i świetność księcia pomorskiego przetrwały do dzisiaj. Do takiej pamięci najpierw w dużej mierze on sam się przyczynił, sprowadzając na Pomorze wybitnych zagranicznych humanistów (zapewne wpływ na to miało wychowanie odebrane na krakowskim dworze). A oni w swoich pismach, poczynawszy od 1499 roku, chwalili jego mądre panowanie, cnoty, pobożność, długi szereg przodków i wielkie czyny dokonywane w imię dobra państwa i ludu, a szczególnie jego bohaterstwo w morskiej walce przeciwko Turkom, a także urodę jego ciała, powodzenie u kobiet i godny sposób życia. W wydanej we Włoszech książce *Venezia e i Turchi* z 1985 roku Alberto Tenenti wspominał jednak tylko kapitana Zorziego podczas tragicznego w skutkach spotkania galery pielgrzymiej z flotą turecką, który uparcie i z dumą na cześć Republiki Weneckiej nie zwinął żagli przed wrogiem. Bogusław i pielgrzymi z Pomorza nie są tam wspomniani ani słowem (Tenenti 1985, 9). A znacznie wcześniej również Szwajcar Ludwig Tschudi nic nie pisze o sławnych czynach Bogusława w walce z Turkami. Walka pod Modonem, „w trakcie której Bogusław X musiał bronić się różnem, we Włoszech i w Niemczech znalazła wielkie uznanie. Ludwig Tschudi jeszcze w roku 1519 podczas swojej pielgrzymki słyszał opowiadanie o tej morderczej walce” (Kühnel 1987, 504 n.; wcześniej także Röhricht 1889, 206)⁴⁵. Ale Tschudi w swojej relacji z pielgrzymki w 1519 roku nie wspomina

⁴³ Zob. hasło w Wikipedii: Bogusław Wielki.

⁴⁴ Na temat medalu sportowego zob. w Internecie „Bieg śladami Bogusława X” wraz z ilustracją.

⁴⁵ „Jeszcze w 1519 roku Ludwik Tschudi słyszał podczas pobytu w Wenecji opowieści o tej walce morskiej” (Rymar 2004, 155).

o żadnej „morderczej walce” pod Modonem, nie mówiąc już nawet o pomorskim księciu. Pojawiają się za to dwaj rodacy Tschudiego: Hans von Meggen oraz Hans Schürpf, którego relacja z pielgrzymki z pewnością była mu znana; dwadzieścia lat wcześniej w tej samej okolicy mieli oni „sporo wycierpieć, a von Meggen stracił tam życie” i został pochowany na Krecie (Tschudi 1606, 67)⁴⁶.

Bez względu na to, czy Bogusława X będzie się nazywać wielkim, czy nie, wspaniale wypełnił swoje zadania władcy, zapewniając trwałość dynastii, a jego potomkowie próbowali kontynuować wszystkie praktykowane przez niego cnoty i czyny dla dobra kraju (por. Biewer 1996, 160). Dzięki swoim reformom stał się władcą niezwykle ważnym, wytyczającym nowe kierunki działań. Słusznie więc zapisał się w historii. I udało mu się to osiągnąć niezależnie od zmyślonych bohaterskich czynów.

Choć swoją drogą byłoby pięknie, gdyby podczas starcia z Turkami na morzu rzeczywiście chwycił za rozgrzany nad ogniem rożen...

Z języka niemieckiego tłumaczyli Olga Fendrych i Emil Mendyk

⁴⁶ Razem z Tschudim pielgrzymował Nikolaus von Meggen, na pewno krewny Hansa (Ostertag 1852, 199).

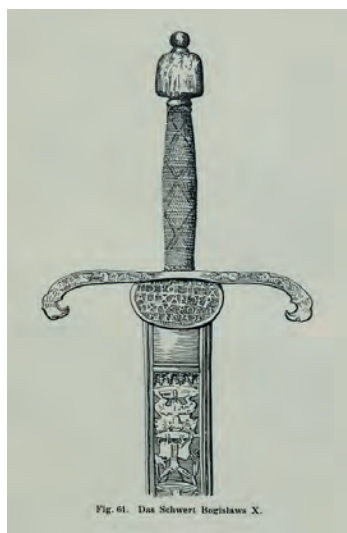

Ryc. 1. Potyczka morska weneckiej galery pielgrzymiej ze statkiem tureckim (1497). Rękopis na pergaminie: szwajcarska kronika mieszkańca Lucerny Diebolda Schillinga – Eidgenössische Chronik des Luzerners Diebold Schilling (Luzerner Schilling), Luzern 1513, 318, Korporation Luzern

Fig. 1. Sea skirmish between a Venetian pilgrim galley and a Turkish ship (1497). Manuscript on parchment: the Swiss chronicle of the Lucerne resident Diebold Schilling – Eidgenössische Chronik des Luzerners Diebold Schilling (Luzerner Schilling), Luzern 1513, 318, Korporation Luzern

Gnaden, und Freiheiten zu begaben. Wann ihun der Hochgeborn Bugslawen, Herzog zu Stettin, Pommern, Cassuben und Wenden, Fürst zu Rügen und Grave zu Gütschow, unser lieber Oheim und Fürst, als der an der löblichen Farth zu dem heiligen Grab Jerusalem und ander Ort und Stette daselbst, umb So ehr Inn eigener Person mit Einer mercklichen Anzall seiner Ritter und Diener besucht gewesen, und auff dem Meer und anderen Enden mit den Türckhen und andern Christi und unsers heiligen Glaubens Beind mit Streiten viel erlitten, auch derselben seiner Ritter und Diener In sollichen Streit ethwo manninger Ir leben verlohren, Er und die gemelten sein übrige Ritter und Diener maninig Wunden an Iren leiben empfangen, Ir Bluth vergossenn und sich mandlich und Ritterlich gehalten, und doch zulezt den Sig mit Gottes Hulff behalten und mit gewerter Hand widerumb von Inen und her zu uns an unsern Kuniglichen Hoffe auff heute Datum kommen ist. Und hat uns mit diemütigen Fleiß angeruffen und gebetten, das wir Ime als einen Fürsten des heiligen Romischen Reichs Gulden-Munß von Korn, Grad und Gewicht, als unser und des heiligen Reichs Fürsten am Reine zu schlagen pflegen, auch zu schlagen und zu machen, zu vergönnen und zu erlauben gnediglich geruhen. Des haben wir an-

Ryc./Fig. 2. Kaysers Maximiliani Conceßion an Herzog Bugislaf, Gold-Gulden gleich denen Churfürsten am Rhein von Korn, Grad und Gewicht schlagen zu lassen (1498). Źródło/Source: Dähnert 1765, 9 (Band 1, Nummer 5)

Ryc. 3. Poświęcony miecz księcia Bogusława X z 1497 roku: 3a – wg Lemcke 1909, s. 99; 3b – przed zamkiem w Słupsku, 2010. Fot. G. Poggendorf
Fig. 3. Consecrated sword of Bogislaw X of Pomerania from 1497: 3a – after Lemcke 1909, p. 99; 3b – the sword in front of the castle in Słupsk, 2010. Photograph by G. Poggendorf

Ryc. 4. Andrea Vicentino (ok. 1542–1617), *Uroczyste przyjęcie króla Francji Henryka III w Wenecji w 1574 roku*, olej na płótnie (ok. 1593), dawniej w szczecińskim kościele zamkowym, obecnie w galerii malarstwa Krajowego Muzeum Pomorskiego (*Pommersches Landesmuseum*) w Greifswaldzie
Fig. 4. Andrea Vicentino (c. 1542–1617), *Ceremonial reception of King Henry III of France in Venice in 1574*, oil on canvas (c. 1593), formerly stored in the castle church in Szczecin, now in the painting gallery of *Pommersches Landesmuseum* in Greifswald

Ryc. 5. Bernhard Christian Rode, *Bogusław X, książę Pomorza, broni się w potyczce morskiej prętem z różną*, rycina, 1781, 48,6 × 36,8 cm. Ze zbiorów Graphikantiquariat Koenitz, Lipsk

Fig. 5. Bernhard Christian Rode, *Bogislaw X, Duke of Pomerania, defends himself in a naval skirmish with a spit*, print, 1781, 48,6 × 36,8 cm. From the Graphikantiquariat Koenitz collection, Leipzig

Ryc. 6. Książę Bogusław X pomorski w walce przeciwko Turkom w czasie pielgrzymki do Jerozolimy w roku 1497, litografia, Ernst Milster wg obrazu Otto Heydena, po 1860 roku, Stadtarchiv Stralsund, M-I-009

Fig. 6. Bogusław X of Pomerania on his pilgrimage to Jerusalem in the fight against the Turks in 1497, lithograph, Ernst Milster after a painting by Otto Heyden, after 1860, Stadtarchiv Stralsund, M-I-009

Ryc. 7. Pomnik księcia Bogusława X pomorskiego przed zamkiem w Słupsku, 2010. Fot. G. Pog-gendorf

Fig. 7. Statue of Bogislaw X of Pomerania located in front of the castle in Słupsk, 2010. Photo-graph by G. Poggendorf

Ryc. 8. Relief na postumencie statuy z galerią pielgrzymią jako symbol wpłynięcia do Wenecji, przed zamkiem w Słupsku, 2010. Fot. G. Poggendorf

Fig. 8. Statue plinth with a pilgrim galley in relief as a symbol of arriving in Venice, in front of the castle in Słupsk, 2010. Photograph by G. Poggendorf

Literatura

- Alvermann D. 2005. Landesfürst und Bildung. Zur Erziehung der pommerschen Prinzen zur Zeit Bogislaws XIII. W: M. Ehler, M. Müller (red.), *Unter fürstlichem Regiment. Barth als Residenz der Pommerschen Herzöge*. Berlin, 229–246.
- Anonymus 1612, *Kurtze Beschreibung der Reise nach dem Heiligen Lande des Fürsten Bugslaffen des X. Hertzogen zu Stettin Pommern* [...], b.m. <<http://diglib.hab.de/inkunabeln/14-astron/start.htm>>, fol. A viiii v.
- Auge O. 2009. *Handlungsspielräume fürstlicher Politik im Mittelalter. Der südliche Ostseeraum von der Mitte des 12. Jahrhunderts bis in die frühe Reformationszeit*. Ostfildern 2009. Mittelalterliche Forschungen 28.
- Bądkowska J. 2011. Malerei am Hof der pommerschen Herzöge im 16. und 17. Jahrhundert. W: R. Makąła (red.), *Złoty wiek Pomorza. Sztuka na dworze książąt pomorskich w XVI i XVII wieku*. Szczecin, 43–60.
- Barthold F.W. 1843. *Geschichte von Rügen und Pommern* 4.1. Hamburg.
- Barthold F.W. 1845. *Geschichte von Rügen und Pommern* 4.2. Hamburg.
- Battaglia – Historia della battaglia data da turchi con noue vele contra la galea dei Pellegrini, de l'anno presente M.ccccLxxxvii, b.m., b.d., karta a–biii. <<http://gesamt-katalogderwiegendrucke.de/docs/M08907.htm>>.
- Berckmann J. 1833. *Stralsundische Chronik*. Stralsund.
- Bernoulli J. 1779. *Rückreise von Danzig über Stettin nach Berlin im Jahr 1777, und zweyete Reise nach Danzig im Jahr 1778*. Leipzig.
- Bethe H. 1937a. Die Bildnisse des pommerschen Herzogshauses. *Baltische Studien* NF 39, 71–99.
- Bethe H. 1937b. *Die Kunst am Hofe der pommerschen Herzöge*. Berlin.
- Biewer L. 1996. Rezension zum Ausstellungskatalog „Die Greifen“. *Baltische Studien* NF 82, 7–28.
- Böcker H. 2019. Bogislaw X. (1454–1523), Herzog von Pommern-Stettin. In: D. Alvermann, N. Jörn (red.), *Biographisches Lexikon für Pommern* 3. Wien–Köln–Weimar 2019, 55–73.
- Böhmer W. 1835. Wstęp do: Bugslaffen des 10 Peregrination durch Martin Dalmer. W: Kantzow T. 1835. *Chronik von Pommern in Niederdeutscher Mundart*. Sammt einer Auswahl aus den übrigen ungedruckten Schriften desselben, hg. und mit Einleitung, Glossar und einigen anderen Fragmenten versehen durch Wilhelm Böhmer. Stettin.
- Buchhester D. 2015. *Die Familie der Fürstin. Die herzoglichen Häuser der Pommern und Sachsen im 16. Jahrhundert*. Frankfurt/Main.
- Bugenhagen J. 1986. *Pomerania* (przedruk wyd. szczecińskiego z 1900 roku). Köln–Wien 1986. Mitteldeutsche Forschungen, Sonderreihe Quellen und Darstellungen in Nachdrucken 7.
- Buske N. 2001. Der Barther Stammbaum der pommerschen Herzöge. *Pommern. Zeitschrift für Kultur und Geschichte* 39/1, 78–14.

- Caoursin G., Adolphus J. 1513. *Historia von Rhodis*. Straßburg. <urn:nbn:de:bvb:12-bsb00001935-5>.
- Ciemienga M. 2012. Das Selbstbild des Johanniterordens zwischen Pragmatismus und Propaganda: Der Bericht Guillaume Caoursins über die Belagerung von Rhodos 1480. W: J. Sarnowsky (red.), *Vorstellungswelten der mittelalterlichen Überlieferung. Zeitgenössische Wahrnehmung und ihre moderne Interpretation*. Göttingen, 191–205. Nova Mediaevalia. Quellen und Studien zum europäischen Mittelalter 11.
- Dähnert J.K. (red.) 1765. Sammlung gemeiner und besonderer Pommerscher und Rügischer Landes-Urkunden Gesetze, Privilegien, Verträge, Constitutionen und Ordnungen. Stralsund.
- Deren S. 2004. Legenda Hansa Lange. *Historia i kultura ziemi slawieńskiej* 3, 135–141, <http://archoe.edi.pl/dziedzictwo/08_Deren_Legenda%20Hansa%20Lange.pdf>.
- Doering O. 1896. *Des Augsburgers Patriciers Philipp Hainhofer Beziehungen zum Herzog Philipp II. von Pommern-Stettin. Correspondenzen aus den Jahren 1610–1619*. Wien.
- Feyerabend S. 1584. *Reyßbuch deß heyligen Lands (...)*. Frankfurt am Main 1584. <urn:nbn:de:bvb:12-bsb00074490-2>, fol. 47v–49v.
- Fisher S.N. 1948. *The Foreign Relations of Turkey 1481–1512*. Illinois. Illinois Studies in the Social Sciences 30/1.
- Frankowska-Makala M., Makala R. 2017. Kunststiftungen und Kunstbesitz Erdmuthes von Brandenburg. W: D. Schleinert, M. Schneikart (red.), *Zwischen Thronsaal und Frauentzimmer. Handlungsfelder pommerscher Fürstinnen um 1600*. Köln–Weimar–Wien, 165–178. DOI: 10.7788/9783412506759-009.
- Gerschow F. *Des Durchleuchtigen Hochgebornen Fürsten und Herren Philippi Julij Herzogen zu Stettin Pomerens... Rays durch Deutschland, Engelandt, Franckreich und Italien*. <<https://digitale-bibliothek-mv.de/viewer/resolver?urn=urn:nbn:de:gbv:9-g-2622923>>.
- Grieben H. 1857. *Stettin und Umgebung*. Stettin.
- Haken Ch.W. 1765. *Versuch einer Diplomatischen Geschichte der Königlich-Preußischen Hinterpommerschen (...) Residenzstadt Cößlin (...)*. Lemgo, <urn:nbn:de:bvb:12-bsb10000871-2>.
- Hanncke R. 1889. Cosmus von Simmerns Lebenslauf. *Baltische Studien* 39, 1–43.
- Hasecker J. 2008. *Die Johanniter und die Wallfahrt nach Jerusalem (1480–1522)*. Göttingen. Nova Mediaevalia. Quellen und Studien zum europäischen Mittelalter 5.
- Hildebrandt J. 1857. *Bilder aus Stettin vom Anfange des 16ten Jahrhunderts. Zwei Vorträge*. Stettin.
- Hubach H. 2005. „...mit golt, silber und seyd kostlichst, erhaben, feyn unnd lustig gemacht“. Pfalzgraf Ottheinrich und die Bildteppichproduktion in Neuburg 1539–1544/45. W: S. Bäuml, E. Brockhoff, M. Henker (red.), *Von Kaisers Gnaden: 500 Jahre Fürstentum Pfalz-Neuburg. Katalog zur Bayerischen Landesausstellung 2005*. Neuburg an der Donau–Regensburg.
- Hubala E. 1973. Ein Venezianer in der Gemäldegalerie der Stiftung Pommern. Zur Kieler Fassung von Andrea Vicentinos „Empfang Heinrichs III. von Frankreich in Venedig“. *Pommern, Kunst, Geschichte, Volkstum* 9/2, 22–27.

- Kalen Ch. 1555. *Historia de profectione in terram sanctam illustrissimi Principis ac Domini, Domini Bugislai X.* Wittenberg. <<http://data.onb.ac.at/rep/108130A0>>, karta Aiii n., Biii v, c f., Ciii v, Ciiii.
- Kantzow T. 1817. *Ursprung, Altheit und Geschicht der Völcker und Lande Pomern, Caßuben, Wenden, Stettin, Rhügen* 1–2, wyd. G. Kosegarten. Greifswald.
- Kantzow T. 1835. *Chronik von Pommern in Niederdeutscher Mundart.* Sammt einer Auswahl aus den übrigen ungedruckten Schriften desselben, hg. und mit Einleitung, Glossar und einigen anderen Fragmenten versehen durch Wilhelm Böhmer. Stettin.
- Kantzow T. 1897. *Chronik von Pommern in hochdeutscher Mundart.* Letzte Bearbeitung, wyd. G. Gaebel. Stettin.
- Kitscher J. 1501/2003. *Tragicocomedia de Iherosolomitana profectione illustrissimi principis Pomeriani*, Leipzig 1501. W: K.-O. Konow (red.), *Bogislaw-Studien. Beiträge zur Geschichte Herzog Bogislaws X. von Pommern um die Wende vom 15. zum 16. Jahrhundert.* Siegen 2003, 135–157.
- Kitscher J. 1594. *Tragicocomedia. De Hierosolymitana profectione illustrissimi Ducis Pomerani & c. ante Annis XCIII. conscripta a Clarissimo & Doctissimo Viro, Johanne Kitscher ... nunc vero denuo impensis Israelis Caykovii excusa a Joachimo Rethio*, Stettin. <<urn:nbn:de:bvb:12-bsb00037670-2>>. Przedmowa: Haken 1765, 187 n.
- Klempin R. 1859. *Diplomatische Beiträge zur Geschichte Pommerns aus der Zeit Bogislafs X.* Berlin.
- Konow K.-O. 2001. Martin Dalmer und seine Beschreibung der Fahrt Herzog Bogislaws X. in das Heilige Land. *Baltische Studien* NF 87, 46–79.
- Konow K.-O. 2003. Die pommersche Beteiligung am italienischen Feldzug König Maximilians I. W: tenze, *Bogislaw-Studien. Beiträge zur Geschichte Herzog Bogislaws X. von Pommern um die Wende vom 15. zum 16. Jahrhundert.* Siegen, 8–28.
- Korsch E. 2013. *Bilder der Macht: Venezianische Repräsentationsstrategien beim Staatsbesuch Heinrichs III. (1574).* Berlin.
- Kosegarten J.G.L. 1857. *Geschichte der Universität Greifswald* 1. Greifswald.
- Kugler F. 1840. Pommersche Kunstgeschichte. Nach den erhaltenen Monumenten dargestellt. *Baltische Studien* 8/1, 1–266.
- Kühnel H. 1987. Integrative Aspekte der Pilgerfahrten. W: F. Seibt, W. Eberhard (red.), *Europa 1500. Integrationsprozesse im Widerstreit: Staaten, Regionen, Personenverbände, Christenheit.* Stuttgart, 496–509.
- Kuriata Cz. 1980. *Bogusław, poemat historyczny.* Słupsk.
- Lane F.C. 1980. *Seerepublik Venedig.* München.
- Langer A. 2001. „Ex longa stirpe Imperatorum”. „Ex longa stirpe Imperatorum”. Zum Einfluß Elisabeths von Habsburg (1436/37–1505) auf die Kunst- und Repräsentationstraditionen am jagiellonischen Hof. W: A. Langer, G. Michels (red.) 2001. *Metropolen und Kulturtransfer im 15.–16. Jh.* Prag–Krakau–Danzig–Wien, 121–140.
- Lemcke H. 1909. *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Stettin XIV: Schloß Stettin.* Stettin.

- Makala R. (red.) 2011. *Złoty wiek Pomorza. Sztuka na dworze książąt pomorskich w XVI i XVII wieku*. Szczecin.
- Malipiero D. 1843. *Annali Veneti dall'anno 1457 al 1500 (Archivio storico Italiano. La storia d'Italia)* 7. Firenze.
- Medem F.L. von (red.) 1834. *Philipp Hainhofers Reise-Tagebuch enthaltend Schilderungen aus Franken, Sachsen, der Mark Brandenburg und Pommern im Jahr 1617*. Stettin. Baltische Studien 2/2.
- Mencken J.B. (red.) 1728. *Scriptores rerum Germanicum, praecipue Saxonicarum* II, XII. Leipzig.
- Mueller J. 1864. Über ein altes Gemälde aus der Schlosskirche zu Stettin. *Baltische Studien* 20/1, 127–133.
- Mueller J. 1878a. Neue Beiträge zur Geschichte der Kunst und ihrer Denkmäler in Pommern 1: Der Croy-Teppich. *Baltische Studien* 28, 1–28.
- Mueller J. 1878b. Neue Beiträge zur Geschichte der Kunst und ihrer Denkmäler in Pommern 6: Die herzogliche Gemäldesammlung von Bildnissen berühmter Männer. *Baltische Studien* 28, 245–275.
- Mueller J. 1879. Venetianische Actenstücke zur Geschichte von Herzog Bogislaws X. Reise in den Orient im Jahre 1497. *Baltische Studien* 29, 167–298.
- Mueller J. 1892. Herzog Johann Friedrich von Pommern und die Reichshoffähne im Jahr 1566. *Baltische Studien* 42, 49–200.
- Müller J.-D. 1982. *Gedechtnus: Literatur und Hofgesellschaft um Maximilian I.* München. Forschungen zur Geschichte der älteren Literatur 2.
- Nicklas T. 2002. *Macht oder Recht. Frühzeitliche Politik im Obersächsischen Kreis*. Stuttgart.
- Nolte C. 1998. Fürsten und Geschichte im Nordosten des spätmittelalterlichen Reiches: Zur literarischen Gestaltung der Jerusalemreise Herzog Bogislaws X. von Pommern. W: Ch. Grell (red.), *Les Princes et l'histoire du XIVe au XVIIIe siècle*. Bonn, 151–169. *Pariser Historische Studien* 47.
- Ostertag J.V. 1852. Hans Schürpfen des Rahts [Raths] zu Lucern, Pilgerfahrt nach Jerusalem 1497. *Der Geschichtsfreund. Mitteilungen des Historischen Vereins der fünf Orte* 8, 182–249.
- Pietro di Ravenna 1508. *Aurea opuscula Et in primis florum Celerberrimi Juris utriusque Doctoris et Equitis aurati domini Petri Rauennatis itali*, Köln. <urn:nbn:de:bvb:12-bs00013848-9>, karta Kiiii v, Ad D. Bugslaum Pomeranie ducem illustrissimum.
- Pelloutier S. 1755. Abrégé de la vie de Bogislas duc de Pomeranie surnommé le Grand. W: *Histoire de l'Academie Royale des Sciences et Belles Lettres: année MDCCLIII*. Berlin, 433–510.
- Petrus von Ravenna 1499. *Repeticio. c. Inter alia de emunitate ecclesiae edita a clarissimo iurisutriusquae doctore Equitate quae domino Petro Rauennate Rectore [...]*. Lübeck <digitalebibliothek-mv.de.urn:nbn:de:gbv:9-g-4882700>.
- Pietro di Ravenna 1508. *Aurea opuscula Et in primis florum Celerberrimi Juris utriusque Doctoris et Equitis aurati domini Petri Rauennatis itali*, Köln. <urn:nbn:de:bvb:12-bs00013848-9>, karta Kiiii v, Ad D. Bugslaum Pomeranie ducem illustrissimum.

- Pieske Ch. 1997. *Die Druckgraphik des Stadtmuseums Stettin bis 1945* 1. Neumünster.
- Pirati, corsari e loro cacciatori nel mediterraneo (XIII–XVII secolo)*, <<https://corsaridelmediterraneo.it/pirati-corsari-e-loro-cacciatori-nel-mediterraneo-xiii-secolo-xvii-secolo/>>.
- Poggendorf G. 2020. Herzog Bogislaw X. von Pommern, die Türken und der Ruhm. Gestern, heute, übermorgen... . *Baltische Studien* NF 106, 13–44.
- Pyl T. 1864. Petrus von Ravenna. *Baltische Studien* 20/1–2, 149–165.
- Röhricht R. 1889. *Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande*. Gotha.
- Romanin S. 1853. *Storia documentata di Venezia* 4. Venezia.
- Rymar E. 2004. *Wielka podróż wielkiego księcia: wyprawa Bogusława X Pomorskiego na niemiecki dwór królewski, do Ziemi Świętej i Rzymu (1496–1498)*. Szczecin.
- Rymar E. 2009. Rycerstwo ziemi świdwińskiej w XII–XVI wieku. *Przegląd Zachodniopomorski* 24/3, 7–50.
- Rymar E. 2016. Wyjście z zaścianka, czyli o podróży Bogusława X do Niemiec, Włoch i Ziemi Świętej raz jeszcze (Suplement 3). *Studia z Dziejów Średniowiecza* 20, 147–171.
- Rymar E. 2017. Pomorskie i polskie wątki w działalności i twórczości Johanna de Kitzschera (ok. 1460/65–1521). *Studia z Dziejów Średniowiecza* 21, 150–177.
- Sanudo M. 1879. *I Diarii* 1. Venezia. <http://www.liberliber.it/mediateca/libri/s/sanudo/i_diarii_tomo_i/pdf/i_diar_p.pdf>.
- Schleinert D. 2007. Der Codex Diplomaticus Bogislai X. *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands* 53, 37–70.
- Seckerwitz J. 1582. *Pomeraneidum Iohannis Seccervitii libri V*. Gryphiswalda. <urn:nbn:de:bvb:12-bsb10998285-6>.
- Simon A. 1998. *Sigmund Feyerabend's „Das Reyßbuch des heyligen Lands“*. A Study in Printing an Literary History. Wiesbaden.
- Spalatin G. 1851: *Friedrichs des Weisen Leben und Zeitgeschichte (historischer Nachlaß und Briefe)* 1, wyd. Ch. G. Neudecker, L. Preller. Jena 1851.
- Stojentin von M. 1898. Aus der Chronik des Cosmus von Simmer. *Baltische Studien* NF 3, 67–127.
- Tschudi L. 1606. *Reyß und Bilgerfahrt zum Heyligen Grab deß Edlen und Gestrengen Herren Ludwigen Tschudis von Glarus*. Rorschach. <<http://mdz-nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-bsb11212399-0>>.
- Tenenti A. 1985. *Venezia e i Turchi. Scontri e confronti di due civiltà*. Milano 1985.
- Tichy S. 2004. Dalla lotta antiturca alla mumaria: visioni e versioni del pellegrinaggio di Boghislao X di Pomerania (1497–1498). *Studi Veneziani* NS 47, 275–286.
- Treichel S. 1928. *Leben und Werke des Johannes Seccervitius*. Greifswald.
- Venturi L. 1983. *Le Compagnie della Calza (Sec. XV–XVI)*. Venezia.
- Verhelst S.R. 2005. *Hans Schürpf's Reise zum Mittelpunkt der Welt*. Luzern 2005. <www.hansschuerpfsreise.pdf>.
- Wehrmann M. 1900. Die Reise Herzog Bogislaws von Pommern in das Heilige Land. *Pommersche Jahrbücher* 1, 33–50.

- Wehrmann M. 1914. Beziehungen pommerscher Fürsten zu Florenz. *Baltische Studien* NF 18, 57–82.
- Wehrmann M. 1937. Vom pommerschen Herzogshaus. *Unser Pommerland* 22, 1–6.
- Werlich R.G. 2003. Pommern. W: J. Wettlaufer, W. Paravicini (red.), *Höfe und Residenzen im spätmittelalterlichen Reich. Ein dynastisch-topographisches Handbuch*. Stuttgart, 871–880. *Residenzenforschung* 15/1.
- Wundemann J.Ch.F. 1800. *Mecklenburg in Hinsicht auf Kultur, Kunst und Geschmack*. Schwerin. <urn:nbn:de:bvb:12-bsb10022185-3>.
- Zeissberg H. von (red.) 1877. *Kleinere Geschichtsquellen Polens im Mittelalter*. Wien. *Archiv für österreichische Geschichte* 55.
- Zober E.H. (red.) 1843. *Die Stralsunder Memorial-Bücher Joachim Lindemanns und Gerhard Hannemanns (1531–1611)*. Stralsund.

Summary

In 1497, Duke Bogislaw X of Pomerania made a pilgrimage to Jerusalem. With about 30 companions, he embarked on a galley in Venice at the beginning of June. On the ship, apart from German pilgrims, there were also those from Austria, Switzerland and France. The pilgrims signed a contract with the captain not only for the round trip, but also for food and safety on the way and in the Holy Land. At that time, there was peace between Venice and the Turkish Empire. However, when the pilgrim galley at the Peloponnese met a Turkish fleet of nine ships and about 1500 crew members, the Venetian captain denied them the honor of retracting the sails. Believing that those were pirates, the Christians quickly armed themselves with makeshift weapons and got into a fierce battle from both sides, in which the pilgrim ship was defeated after only five to six hours and the Venetian captain had to ask the Turkish captain for forgiveness. So the peace treaty between the Venetians and the Turks might not have helped much. There are several reports that describe Duke Bogislaw's pilgrimage from different perspectives and thus present it as something special: the later Pomeranian ones, which present him as a hero who is said to have saved the pilgrim galley, and the earlier Italian ones, which highlight the Venetian captain and the divine help of the Virgin Mary. All these reports will be discussed in this article: the first report, probably written as a play in Venice in 1497, plays a particularly important role.

Dr. Gabriele Poggendorf
Gesellschaft für pommersche Geschichte,
Altertumskunde und Kunst e. V.
gabriele@marcetus.de

Karolina Blusiewicz

Seventeenth-Century Leather Goods From the Old Town Moat in Gdańsk

Wyroby skórzane z XVII wieku z fosy Starego Miasta w Gdańsku

Abstract: The article discusses an assemblage of leather artefacts found during archaeological investigations of the moat enclosing the Old Town in Gdańsk (40 Wałowa Street). The medieval moat, functioning from the second half of the 14th century, began being backfilled in the 1630s. The collection in question comes from the intact backfill layer dated to the 1640s and 1650s. The collection includes 765 leather artefacts, mostly remains of multiple-soled footwear. The most numerous group of preserved uppers come from latchet shoes, commonly worn from the mid-16th and into the 17th centuries, following Western European fashion. Other leather items, i.e., clothing remains and dress accessories, account for only 3.5% of the recovered items. The most exceptional find of this category is the front part of a jerkin made from deerskin.

Abstrakt: W artykule omówiono zbiór wyrobów skórzanych odkrytych podczas badań archeologicznych fosy otaczającej Stare Miasto w Gdańsku (ul. Wałowa 40). Średniowieczną fosę, funkcjonującą od drugiej połowy XIV wieku, zaczęto zasypywać w latach trzydziestych XVII stulecia. Omawiany zbiór pochodzi z nienaruszonej warstwy zasypiskowej datowanej na lata czterdzieste i pięćdziesiąte XVII wieku. W zbiorze znajduje się 765 wyrobów skórzanych, w większości pozostałości wieloczęściowego obuwia. Najliczniejsza grupa zachowanych wierzchów pochodzi z obuwia wiązanego na podbiciu, noszonego powszechnie od połowy XVI do XVII wieku, zgodnie z modą zachodnioeuropejską. Pozostałe przedmioty skórzane, np. fragmenty odzieży i dodatki do ubiorów, stanowią zaledwie 3,5% zbioru. Najbardziej wyjątkowym znaleziskiem w tej kategorii jest przednia część kaftana wykonana ze skóry zwierząt z rodziny jeleniowatych.

Keywords: leather artefacts, archaeology, post-medieval footwear, latchet shoes, jerkin, Gdańsk
Słowa kluczowe: wyroby skórzane, archeologia, obuwie wczesnonowoczesne, obuwie wiązane na podbiciu, kaftan, Gdańsk

The article presents an assemblage of post-medieval leather artefacts, excavated during an archaeological survey at 40 Wałowa Street in Gdańsk. Compared to the medieval, documentation of archaeological footwear from the post-medieval period appears sporadically in Polish literature on the subject. The situation differs only for Gdańsk, where many intensive excavations have

been conducted. Post-medieval footwear has been published by researchers excavating the old shipyard (Lastadia site – Ceynowa 2020), the gate complex in Długa Street (Jędrzejczak-Skutnik 2016), urban plots in Długi Targ and in Powroźnicza Street (Blusiewicz 2022), and meat stalls in the Main Town in Gdańsk (single specimens – Ceynowa 2018). Remains of post-medieval leather shoes, presumably from a shoemaker's workshop, also were discovered during excavations in the Lower Town in Gdańsk (Jędrzejczak-Skutnik 2021). Nevertheless, post-medieval footwear is often problematic to date – it is frequently retrieved from dumping layers and backfills that span two or three centuries. Stylistic features and construction of footwear make it possible to narrow the chronology to some extent, but it still is common to broadly date the footwear to 17th–18th or 17th–19th centuries.¹

This difficulty makes the footwear assemblage from 40 Wałowa Street still more informative. The finds were obtained in 2016 from the backfill of a moat surrounding the Old Town in Gdańsk. The artefacts came from a backfill layer located on the bottom of the moat, undisturbed by later works but levelled gradually in the course of about 20 years, after a bastion was erected nearby in 1628. Therefore, they must have been deposited no later than the mid-17th century, an estimation verified by finds such as coins and textile seals (Longa 2020).

Characteristic of the assemblage

A total of 765 leather goods were found during the excavations within a single bottom layer of a backfill (no. 200), described as a homogeneous deposit showing levelling of the moat over the period of ca. 20 years (Longa 2020). The leather finds consist predominantly of remains of multi-part footwear, amounting to 95.6% of the assemblage (Tab. 1). The rest were scarce fragments of clothing and leather accessories, as well as production waste (offcuts) from cutting new leather.

Analysis of the raw material

The majority of the assemblage – 660 fragments of various leather goods and seven offcuts – was analysed (Tab. 2). Animal species of the skins were identified using a Nikon H550S stereomicroscope in 16–25x zoom and based on three taxonomic features of tanned leather: pattern of the grain side, layout and arrangement of follicular orifices on the grain side, and the thickness and structure of fibre bundles on the flesh side and cross-sections (Oborska 1977).

¹ One of the exceptions is a relatively precisely dated assemblage of leather artefacts retrieved from the 18th-century shipwreck of the “General Carleton” (Rodzik, Jakimowicz 2008).

Nearly all analysed items are made of bovine hides (95.7%), of which a mere 1.2% came from young animals (Tab. 2). Next are rare artefacts made from the skins of small ruminants and wild cervids (3.7%). Finally, four fragments (0.6%) could not be reliably assigned to a particular species, but the form of the fibres on their flesh sides precludes classification as from adult cattle.

It is worth noting that all the analysed elements of multi-layered soles (tread-soles, midsoles, insoles, heels, and welts) are made from bovine leather. This certainly is related to the desirable qualities of this raw material, such as durability and resistance to abrasion. Based on observation of the better-preserved specimens, the soles of footwear meant for adults are cut from leather characterised by compact tissue structure, presumably butts 3 mm to 6 mm thick, and tanned specifically for soles. The insoles are made from dense leather that is thinner and more flexible. In turn, the materials used for children's footwear are fleshy and with looser bundles of thick fibres on the flesh side, indicating that they were cut from hides softer than butts; likely obtained from the neck area of the animal. Heel and levelling lifts are made from offcuts of varying thicknesses and from re-used material.

Goatskin, sheepskin, and hides of cervids were used in 23.1% of soft uppers and their supplementary elements, such as linings and toe caps, as well as in half of the other items, including identified remains of clothing and a round-based money pouch. The remaining uppers are cut from soft, bovine leather, likely from the neck area or sides of the animal hide, whereas compact butts were used for belts and straps.

Footwear remains

The assemblage includes 731 identified fragments of multiple-soled shoes². Particular elements of uppers and soles are disjoined and mixed due to exposure to humic acids that led to decay of thread made from plant fibres, and as a result of interventions by conservators. Attempting to fit elements together, it is possible to distinguish the remains of 511 individual shoes in the assemblage (composed of 731 fragments), although the real number of specimens certainly is smaller³. A surprisingly insignificant part of the assemblage is parts of shoe uppers:

² The shoemaking terminology after Goubitz 1984 and Goubitz, Driel-Murray, Groenman-van Waateringe 2001. Based on the shape of the edges of vamps and soles, and examining the stitching traces, it was concluded that the footwear is a welted construction. This means it had at least an insole and an outsole.

³ Matching disconnected footwear elements after the conservation process was a challenging task due to the varying shrinkage of the leather upon drying and the high number of repetitive elements in the assemblage. In only a few cases was it possible to reassemble the sole, welt, and insole into a single specimen based on distinctive, preserved features. Similar challenges arise in connecting separated parts of uppers and soles.

32 vamps, 10 quarters, five linings, seven toe caps, and six heel stiffeners. On this basis, it is possible to identify 37 shoe specimens: 32 latchet shoes, four characteristic boots worn with Polish costume, and a mule.

Latchet shoes (Figs. 1–5)

The most numerous of the identified remains are of upper parts belong to low shoes, reaching the ankle, with latchets fastened on the instep. Since the mid-16th and into the 17th centuries, these were a very common type of footwear in Western Europe (i.e., Boucher 1996; Swann 2001a; Drązkowska 2011, 197–209). Their uppers consist of three construction elements: a vamp with a tongue extended over the instep and two symmetrical quarters that are joined together in the middle of the foot. The latchets are fastened together with the vamp on the instep, with a lace passing through holes punched in the vamp tongue.

During the analysis, 26 vamps and 10 quarters were identified as coming from 32 latchet shoes in varying states of preservation. Soles could be matched only to eight of these. The preserved vamps have a characteristic pattern of the sides and the extended tongue covering the instep. After they were joined with quarters, an elliptical side opening revealed part of the foot and added elegance to the shoe. Several specimens with slight excisions and wide, triangularly-cut tongues were observed (Fig. 1:1). Much more common are shoes with deep excisions and long narrow tongues, characteristic of footwear from the late-16th and 17th centuries. In more pristine specimens, the toes of these shoes are rounded. However, it is possible that some were rectangular as their state of preservation precludes more precise evaluation.

The vamp and quarters were joined with a double-needle stitch, either hidden on the inside of a shoe or visible and located on the right side. In the single case of a child's shoe, the tip of the tongue was also joined with this seam (Figs. 2:5, 4:3), being cut separately from the vamp or replaced during repair. The uppers were reinforced with toe caps and heel stiffeners stitched from the inside. A few specimens were found with these reinforcements (Figs. 2:1; 3:6). Traces of whip stitches, hidden in the thickness of leather on the inside of the shoes, indicate that the footwear also was protected from stretching or tearing on the edges of upper parts, either by braiding along their entire length, or only at the junction of vamps and quarters.

Thirteen uppers are ornamented (Figs. 2:5–8; 4; 5:1). The edges of vamps are cut into a serrated form, with a decorative double-needle tunnel stitch applied a few millimetres away creating a convex pattern, potentially embellished with trimming. On the inside of the stitch, notches shaped as stars, hearts, clovers, or four-petalled flowers were made, presumably with punches. In the case

of a single, heavily-damaged vamp with an intentionally removed tongue, an openwork rosette pattern is applied on the instep (Figs. 2:8; 4:8).

The vamps and quarters of latchet shoes mostly are made of soft bovine leather, with elegantly goffered grain sides, or leather obtained from young animals. Slightly more than $\frac{1}{4}$ of the preserved vamps and quarters (28.1%) are made of hides of small ruminants, mostly goats. Among these are three specimens with the grain side turned toward the inside of the shoe, with the uppers made of carefully polished flesh sides, resulting in semi-suede shoes (Fig. 4:4,5).

The specimens obtained have multi-layered soles, consisting of at least an upper attached to a treadsole and insole using a welt (Figs. 3:1; 4:4; 6:1). A low heel made of leather lifts joined together with stitching and wooden pegs are added (Fig. 5:1). Preserved dimensions of soles indicate that these shoes were worn by both adults – men and women alike – and children, even very little ones (around age three), as attested by a few specimens with soles 150 mm in length (Figs. 2:2,5; 5:1).

Latchet shoes were common in post-medieval Europe, a fact confirmed by numerous paintings and museum collections (i.a., Boucher 1996; Swann 2001a; 2001b). They also are recorded archaeologically, albeit rarely (in Gdańsk or Elbląg for instance; see Drażkowska 2011, 197–209; Ceynowa, Trawicka 2016, 72–74). Latchet shoes dated to the mid-16th century and through the 17th century were discovered during excavations in Warsaw (Blusiewicz 2009, 65–67). Specimens analogous to the simple, undecorated footwear found in Gdańsk were retrieved from the wreck of the *Vasa*, which sunk near Stockholm in 1628 (Swann 2001a, 104–105). Similarly decorated shoes, dated to around 1610, were excavated in the Old Town in Oslo (Swann 2001a, 99). Numerous examples also are known from the Netherlands (Goubitz, Driel-Murray, Groenman-van Waateringe 2001, 285–287).

Shoes accompanying the Polish national costume (Fig. 7)

Shoes worn with the Polish national costume grew in popularity in the second half of the 16th century and were in fashion until the mid-18th century (Turnau 1991). Similar to other elements of the Polish costume, shoes were modelled on Turkish and Hungarian designs; hence, they are often referred to as ‘Hungarian-type shoes’ (Eberle 1985; Turnau 1991, 7–14). Iconographic depictions, supplemented with information provided by 18th-century Polish diarist Jędrzej Kitowicz, draw a relatively precise picture of the appearance of footwear worn with the national costume, simultaneously attesting to significant differences in style and construction (Kitowicz 1985). The shoes are known to have been made of leather, dyed yellow, red, or black, with raised toes

and metal fittings or a low heel. The height of the upper would differ – from low, reaching the ankle, to high, covering the knee. Each could be narrow and rigid or wider and softly gathered; slipped-on or fastened from the side. The diversity of patterns is verified by depictions in paintings from the period and finds from crypts; along with other elements of the Polish costume (Grupa 2022, 202–210, 232).

A characteristic feature of the shoe designs is the specific shape of their soles, equipped with horseshoe-like fittings made with a high iron content instead of heels. Such soles feature a leaf-shaped forefoot with a short tip, a strongly narrowed waist, and rounded or triangular heel (Fig. 7:1). Remains of three shoes of this type were identified in the Wałowa Street assemblage (Fig. 7:1–3). The first consists of a sole and an insole, joined with the flesh sides facing each other and with holes left by a missing iron fitting on the heel (Fig. 1:1). The size of the sole (l. 258 mm, w. 102/30/73 mm) indicates that the shoe likely was worn by an adult male. The upper is preserved as a fragment of lining with traces of intentional cutting of the edge (Fig. 7:11). A lining of thin, bovine leather, was originally made of two symmetrical halves stitched together in the middle of the forefoot, partly with a whip stitch. The grain side is turned inward, fixed on the insole with a double-needle tunnel stitch (Fig. 6:3). The other preserved specimen (Fig. 7:2) is an analogously-cut and similarly-constructed lining for a vamp made of goatskin. A part of the vamp was intentionally removed. The third specimen (Fig. 7:3) survives only in the form of the sole of a child's shoe (l. 165 mm, w. 67/32/58 mm) that bears traces of a tunnel stitch in the forefoot and traces of welted construction in the heel. Signs of corrosion found near three large holes in the heel indicate use of an iron fitting. The grain side of the sole bears embossed lines, reflecting the planned cutting pattern.

Analogous finds were discovered in Warsaw and dated from the mid-16th century to the whole of the 17th century (Blusiewicz 2009, 72–77, 168–169; 2017). The remains of an upper resembling the Gdańsk specimen confirm that these were low, ankle-height shoes with pointed toes. Their vamps are made of pairs of symmetrical pieces of leather stitched together in the middle of the insteps and matching the shapes of the finds from Wałowa Street. They were excavated along with soles showing traces of iron fittings, some of which also were found alone. A similar shoe with analogous designs of both the upper and sole is preserved in the Bayerisches Nationalmuseum in Munich. It comes from Turkey and dates to 1600 (Fig. 8). However, it is possible that this type of footwear also had a relatively low shaft stitched to the edge of the upper, such as those depicted in portraits of Ladislaus IV of Poland and Sebastian Lubomirski.

Moreover, several soles of similar form and with traces of iron fittings were found in the Lastadia shipyard and in Powroźnicza Street in Gdańsk (see Ceynowa, Trawicka 2016, 114; Ceynowa 2020, 543, 580; Blusiewicz 2022).

This category of footwear may also include remains of a large male shoe (l. > 240 mm) preserved as a vamp made of bovine leather, half of a thin and delicate goatskin lining of the vamp, and an insole attached to the upper with a draw-stitched construction (Fig. 7:4). A double-needle, flesh-edge stitch running along the upper edge of the vamp confirms that the shaft was sewn, whereas the pattern of the lining resembles the above-described Hungarian-type footwear, albeit the shape of the insole and the lack of clear traces of an iron fitting preclude unambiguous classification. It is possible that the shoe had a high, slip-on upper on a flat heel – a design also worn with the Polish national costume.

Mule (Fig. 5:8)

The term *mule* refers to shoes consisting of an upper that covers only the forefoot (Goubitz, Driel-Murray, Groenman-van Waateringe 2001, 243–248; Volken 2022). The analysed assemblage contains one vamp of this type (Fig. 5:8). Made from soft, bovine leather, its instep is decorated with a stitch that creates a convex pattern of two lines parallel to the edge and flanking a regular row of triangles. The total length of the front edge of the vamp is turned inward and bears traces of a whip stitch showing that the upper used to have a leather or textile lining. There are no traces of seams after joining the quarter that indicate the type of shoe. Accurate reconstruction is impossible because the sole is missing. However, the preserved dimensions of the vamp (l. > 120 mm, w. 205 mm) indicate that it was an adult shoe.

The specimen finds its closest analogy in a shoe also from Bogusławskiego Street in Gdańsk, dated to the 16th–17th centuries, with a decorated vamp and a sole raised with wooden filling between insole and treadsole (Ceynowa, Trawicka 2016, 103). Shoes of this kind also were excavated in the Old Town in Toruń (Drażkowska 2007, 71–76). Several examples, dated to between the mid-16th and early 17th centuries, are known from Warsaw, including a single case with a preserved sole and low, wooden platform (Blusiewicz 2009, 70–71). Numerous shoes of this type dated to the 16th and 17th centuries are held in Dutch collections (Goubitz, Driel-Murray, Groenman-van Waateringe 2001, 243–248).

In the remaining cases, the poor state of preservation caused by intentional cutting make more accurate typological classification of the shoe uppers impossible. This is true for three damaged vamps, which likely are the remains of low shoes or boots for men given their large sizes (Fig. 5:6,7).

Shoe bottoms (Figs. 9–12)

The largest part of the assemblage are dispersed elements of shoe bottoms. They come from footwear of undetermined form but certainly manufactured in ways characteristic of post-medieval shoemaking. The majority feature elements of welted construction, which allows for the creation of durable, multi-layered bottoms, including with raised heels. Constructing shoes in this way, the vamps and soles are not stitched together directly. The upper first is joined with an insole by a welt. Then, the welt is wound under the bottom of the insole with its edges tied likely with thread (Fig. 6:1). The assemblage contains welts encircling the whole circumference of the foot, as well as welts cut separately for the forefoot and heel. Each welt would then be stitched to the bottom, consisting usually of two soles: a midsole with the grain side turned inward and a clear impression of the welt, and treadsole with the grain side directly touching the ground (Fig. 10:1). The thread was hidden in the diagonal incision on the grain side of the treadsole to protect the stitch. All unevenness was levelled with lifts inserted between the soles. Some treadsoles also are reinforced with additional clump soles attached with wooden pegs.

The bottoms could either be flat or with heels, usually made of leather lifts joined with stitches and/or wooden pegs, or, sporadically, iron nails (Figs. 5:1; 6:4–6; 9:8; 10:5,6). In one specimen, a wooden heel was used, presumably encased in leather (Fig. 11:1). The external soles could have been full-length and combined with the heel (Fig. 6:4,5; e.g. Figs. 9:3; 10:1,6) or end at the waist (Fig. 6:6; e.g. Fig. 9:2,8). Two-part soles also were found, usually joined at the forefoot or toe with flesh/edge stitching (Fig. 9:8).

The full length of the soles was recorded for 104 specimens⁴ (Tab. 3). The largest group (52.9%) was middle-sized shoes, between 215 mm and 260 mm, labelled as female but including the widest range of users – older adolescents, women, and smaller men. A significant share (43.3% in total) of the assemblage belonged to soles of children's shoes, including footwear manufactured in very small sizes, with soles spanning between 125 mm to 150 mm, for children aged approximately two-to-five years. Welted construction is used in shoes for adults and children (Fig. 9:1).

Remains of flat, multi-layered soles in large sizes (l. 255–282 mm) also are distinguished by a wide forefoot and gently rounded nose. Presumably for adult males, their edges were joined or reinforced along the circumference

⁴ Due to significant difference in length between the sole and the insole in one shoe and the risk of unintended duplication of results, the present calculations include only soles (treadsoles and midsoles) whose full length is preserved and measured.

with wooden pegs and iron nails (Figs. 9:4; 11:4,5). Some of these bottoms lack any traces of pressed fastening of the welt, which indicates that the upper edge of the shoe either was turned outward and stitched directly to the sole, or had an open welt (Fig. 6:7–9).

The methods employed in constructing the upper and bottom parts of shoes suggests a standardised manufacturing process. The high consistency of sole shapes with nearly identical proportions prove that the shoes were mass produced for anonymous customers, presumably with templates in uniform sizes. Some of the analysed specimens are clearly lateralised – meant either for the right or left foot – but in many cases, these differences are insignificant and stem rather from uneven wear (Fig. 13). Therefore, it appears that heeled footwear had symmetrical bottoms, cut for both feet based on the same template. Thus, the soles differ predominantly in the shapes of their toes. In regard to soles meant for adults, the analysed assemblage contains many more elements of bottoms with rounded toes (77.1%) than those with squared toes (22.9%). Among the children's shoes, rounded toes are found in 86.2% of bottoms. Apart from that, the soles have a wider forefoot, a waist gently narrowing on both sides, and a rounded heel. In only a few cases, different sole shapes were found: in two shoes with a straight forefoot matching a toe in width (Fig. 10:8,9), as well as in the aforementioned soles of the Hungarian-type footwear (Fig. 7:1,3) and platform shoes (Fig. 12:1,2).

The assemblage contains platform bottoms from adult shoes (Fig. 12:1,2), all with a characteristic, almond-shaped forefoot and low-placed narrowing of the mid-foot. They were manufactured using welted construction and each with wood fillings (h. 9–15 mm) between the treadsole and the insole over the length of the foot (Fig. 6:2). In two cases, the insoles are made of two parts – separately-cut and stitched toes, beneath which leather pads are attached instead of wood (Fig. 12:2). This design likely was intended to increase the elasticity of the shoes. The archaeological record available to date suggests that bottoms of this kind were usually used in *mules* (cf. Blusiewicz 2009; Drażkowska 2007).

Other goods

The assemblage contains few identifiable remains of other leather goods. The most noteworthy is the front part of a simple jerkin (Figs. 14:1; 16:1), made of soft fleshy leather, probably from cervids. The fragment came from the right side and has a semi-circular opening cut near the neck, another for the sleeve, and a diagonally-cut bottom edge. The front of the jerkin had at least eight buttonholes, carefully braided with coloured silk thread. All preserved edges show traces of minor stitches fixing the remaining elements (sleeves, basque)

or trimmings. Such leather jerkins are extremely rare finds, but their fragments, embellished with slashed sleeves according to the Renaissance fashion, have been discovered in previous excavations in Gdańsk (Ceynowa 2013).

Other remains, possibly of clothing, include also two pieces of goatskin. The first is trapezoidal in shape, with small, elongated, rectangular stitch-holes along the edge and an abrasion indicating that the longer edge of the skin was likely padded and stitched as a cuff of a glove or sleeve (Figs. 14:2; 16:3). The second is an irregularly-shaped fragment of soft, ductile leather bearing traces of running and whip stitching (Figs. 14:3; 16:2). A fragment of a wide strap of very thin and soft leather, probably goatskin, with numerous small stitch holes along the edge and near the ends may have been meant for stitching or otherwise attaching decorative applications to items of clothing or accessories (Fig. 14:5). The assemblage also contains a bovine leather strap, 25 mm wide and 2 mm thick and with four pairs of fastening holes, which could have served many purposes, for instance, as part of a costume or riding equipment (Fig. 14:6).

Other identified clothing accessories include a money pouch of soft delicate leather, probably sheepskin. It is made of a single piece measuring 180 mm in diameter and with a semi-circular cut (Figs. 15:1; 16:4). Round notches spanning 4 mm in diameter are regularly arranged near its edge and through which lacing passed to fasten the pouch. Traces of stitching near the semi-circular cut and the opposite side indicate that the purse was reinforced in these places (Fig. 17). Similar purses for coins and other small items enjoyed greater popularity in the late Middle Ages and early-modern period, remaining in use until the 20th century with little change in form (Goubitz 2007, 65–69).

Perhaps also the quasi-rectangular fragment of sheepskin, with ten notches on the shorter side (Figs. 15:2; 16:5) should be included to the category of pouches and cases. Alternating abrasions and folds between the notches indicate that they were used to pass a small strap fastening the mouth of the case. Its upper edge also bears traces of a whip stitch, perhaps for a top band, whilst the longer edges have visible holes left by a running stitch. Another, irregularly-shaped fragment with traces of a regular stitch along the edge is made of bovine leather and, presumably, is the internal bottom of a girdle purse (Figs. 15:3; 16:7).

The primary functions of the remaining fragments cannot be determined. One of the most interesting items of unknown function is a square piece of fleshy, bovine leather with sides measuring 160 mm (Figs. 14:4; 16:6). Except for a margin spanning between 1.5–3.0 cm from the edges, the inside of the square is filled with regular rows of relatively shallow incisions and small notches arranged at 6–7 mm intervals, sometimes doubled with slight deviations. Notches at the corners and along the edges feature pressed traces of nail heads or hobs,

indicating the fragment was attached to some kind of a base. Perhaps, it was a fragment of tapestry, padding, or a template for making regular notches on, for instance, parchment? Its exact function cannot be ascertained.

Possible remnants of leather tapestry are damaged fragments with small nail or peg holes along the edges and clear abrasions located near them of the grain side (Figs. 12:4; 15:4–7). The last group of finds includes straps of bovine leather with wear marks (Fig. 14:7,8) and nine intentionally cut or destroyed pieces with holes from regular stitches (Fig. 16:4).

Conclusion

The artefacts retrieved during the archaeological excavations in 40 Wałowa Street in Gdańsk, with few exceptions, are represented by remains of footwear which should be considered typical for post-medieval Europe in their stylistic and technological aspects. Deposited in the moat in the second quarter of the 17th century, remains of shoes reflect the fashion of the late 16th and the first half of the 17th century. Such dating is corroborated by the aforementioned analogies and well-dated museum exhibits (Swann 2001a; Drązkowska 2011, 201). The multi-layered soles with heavy proportions, lacking any heels but reinforced with nails, resemble footwear from the second half of the 16th century (Eberle 1985), whereas the platform bottoms become rare after the beginning of the 17th century (Swann 2001b, 97). It has to be noted, however, that most numerous analogies for the upper parts of analysed shoes come from the early decades of the 17th century, while the shoes with squared toes did not enter popular use until ca. the year 1590 (Swann 2001a, 205). Therefore, insights from studies on costume and fashion are in agreement with the stratigraphic observations.

Noteworthy is the vast disproportion between the numbers of preserved soles and uppers of shoes. This difference indicates that the excavated layers contained incomplete shoes – predominantly parts of multi-layered soles. The upper parts may have been re-used, by cutting off whatever leather was still usable, as was the case with other goods made of soft leather. This is supported by the discovered offcuts with traces of stitches which were produced by cutting off the remaining parts of the upper shoe. Such structure of the assemblage combined with the evidence of intentional cutting the leather off the items indicate that the layers deposited in the moat contained waste from a leather-working workshop, in which damaged shoes were mended or sourced for re-usable material. The workshops of cobblers are attested in Gdańsk already for the mid-14th century. They were allowed to mend shoes or make new ones from re-used leather. In the beginning of the 17th century, there were ca. 50 active cobblers in Gdańsk (Bogucka 1962, 127–130).

Table 1. The number of leather artefacts from the excavations at 40 Wałowa Street in Gdańsk
 Tabela 1. Liczebność zabytków skórzanych z wykopaliisk przy ul. Wałowej 40 w Gdańsku

Category Kategoria	n	%
Footwear	731	95.6
Leather items	27	3.5
Offcuts	7	0.9
Total	765	100

Table 2. Species identification of leather artefacts from the excavations at 40 Wałowa Street in Gdańsk
Tabela 2. Identyfikacja gatunkowa surowca wyrobów skórzanych z wykopaliisk przy ul. Wałowej 40 w Gdańsku

	Leather identification Oznaczenie gatunkowe								Total Łącznie
	Bovine (<i>Bos primigenius</i> f. <i>taurus</i>) Bydło		Goat (<i>Capra aegagrus</i> s. f. <i>hircus</i>) Koza	Sheep (<i>Ovis ammon</i> f. <i>aries</i>) Owca	Goat or sheep Koza / owca	Cervids (<i>Cervidae</i>) jelenio- wate	Goats or cervids Koza / jelenio- wate	unidenti- fied nieokre- ślone	
	adult.	juvenil.							
Elements of shoe uppers Elementy wierzchów obuwia									
Vamp	40	4	3	1	–	1	2	–	51
Quarter	2	3	4	–	1	–	–	–	10
Toe cap	3	–	–	–	1	1	1	2	8
Lining	1	–	2	1	–	–	–	–	4
Heel stiffener	5	–	–	–	–	–	–	–	5
Total (shoe uppers)	51	7	9	2	2	2	3	2	78
%	65.3	9.0	11.5	2.6	2.6	2.6	3.8	2.6	100
Elements of shoe bottoms Elementy spodów obuwia									
Soles	317	–	–	–	–	–	–	–	317
Welts	99	–	–	–	–	–	–	–	99
Heel lifts	103	–	–	–	–	–	–	–	103
Levelling lifts	47	–	–	–	–	–	–	–	47
Total (shoe bottoms)	566	–	–	–	–	–	–	–	566
%	100	–	–	–	–	–	–	–	100
Other leather items Inne wyroby skórzane									
Clothing and accessories	7	1	3	2	–	1	–	2	16
Offcuts	6	–	1	–	–	–	–	–	7
Total (leather artefacts) Łącznie (wyroby skórzane)									
N	630	8	13	4	2	3	3	4	667
%	94.5	1.2	2.0	0.6	0.3	0.4	0.4	0.6	100

Table 3. The number of soles in each size range
Tabela 3. Liczba podeszew w poszczególnych zakresach rozmiarów

Soles Podeszwy	< 150 mm	151-214 mm	215-259 mm	> 260 mm	Total Suma
n	7	38	55	4	104
%	6.7	36.6	52.9	3.8	100

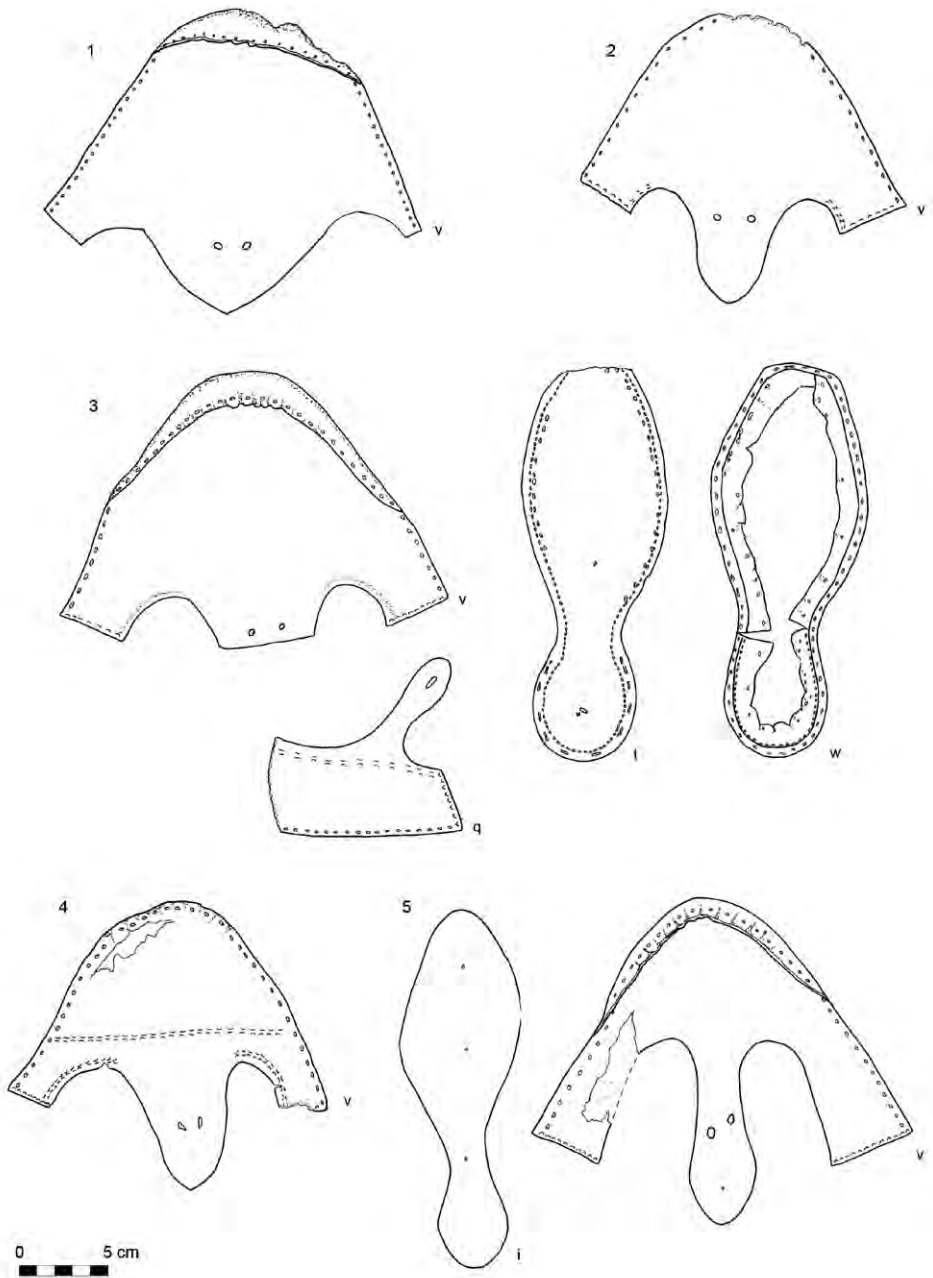

Fig. 1. Leather artifacts from Gdańsk (40 Wałowa St.). Latchet shoes (1–5): v – vamp; q – quarter; t – treadsole; i – insole; w – welt. Drawing by K. Blusiewicz

Ryc. 1. Wyroby skórzan z Gdańska (ul. Wałowa 40). Obuwie wiązane na podbiciu (1–5): v – przyszwia; q – kwatka obłożyny; t – podeszwa zewnętrzna; i – podpodeszwa; w – pas obuwniczy. Rys. K. Blusiewicz

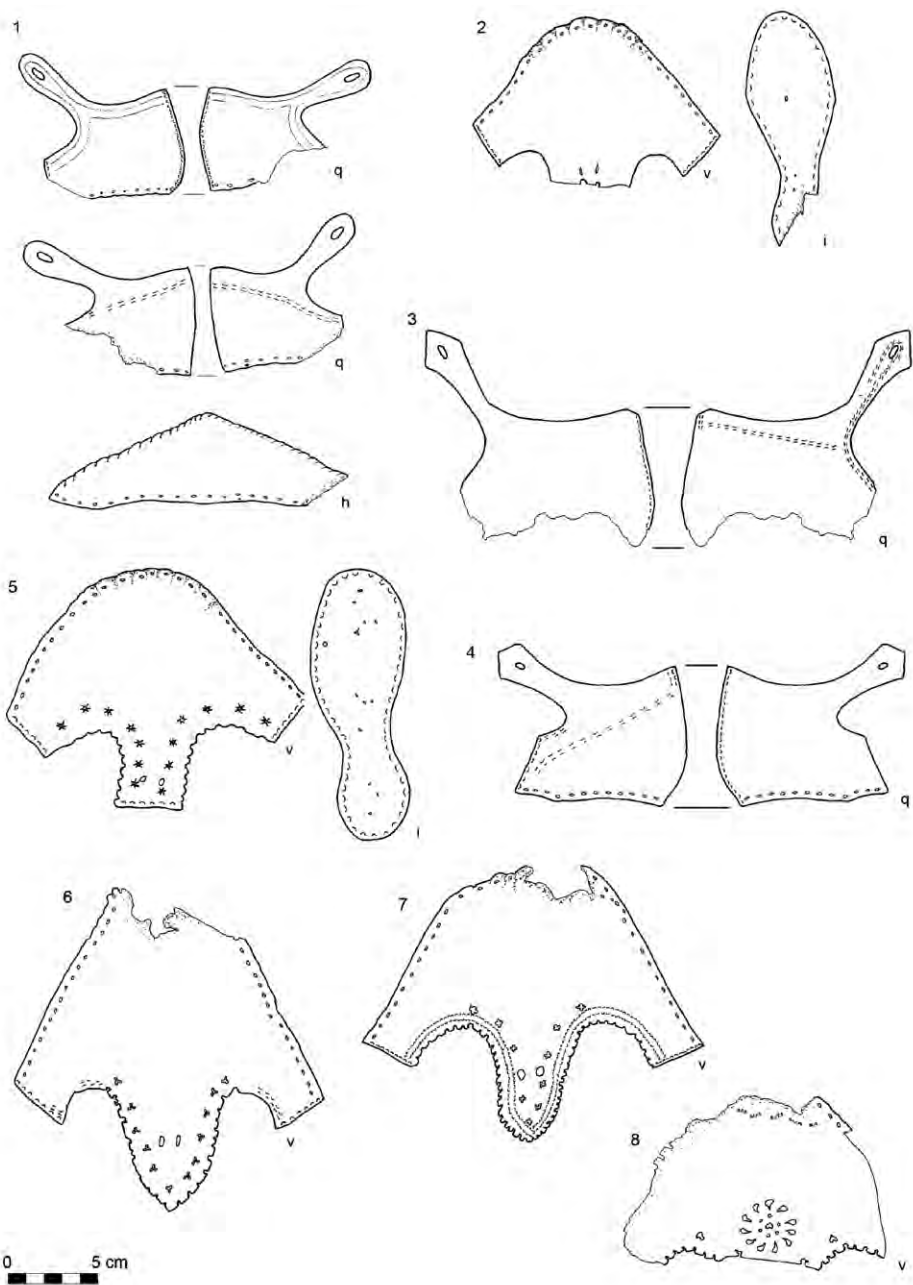

Fig. 2. Leather artifacts from Gdańsk (40 Wałowa St.). Latchet shoes (1–8): v – vamp; q – quarter; h – heel stiffener; i – insole; w – welt. Drawing by K. Blusiewicz
 Ryc. 2. Wyroby skórzone z Gdańska (ul. Wałowa 40). Obuwie wiązane na podbiciu (1–8): v – przyszwa; q – kwatarka obłożyny; h – zapiętek; i – podpodeszwa; w – pas obuwniczy.
 Rys. K. Blusiewicz

Fig. 3. Leather artifacts from Gdańsk (40 Wałowa St.). Latchet shoes (1–9): v – vamp; q – quarter; tc – toe cap; m – midsole; i – insole; w – welt. Photograph by K. Blusiewicz
 Ryc. 3. Wyroby skórzone z Gdańska (ul. Wałowa 40). Obuwie wiązane na podbiciu (1–9): v – przyszwa; q – kwatarka obłożyny; tc – podnosek; m – podeszwa wewnętrzna; i – podpodeszwa; w – pas obuwniczy. Fot. K. Blusiewicz

Fig. 4. Leather artifacts from Gdańsk (40 Wałowa St.). Latchet shoes (1–8): v – vamp; q – quarter; t – treadsole; i – insole; w – welt. Photograph by K. Blusiewicz

Ryc. 4. Wyroby skórzone z Gdańska (ul. Wałowa 40). Obuwie wiązane na podbiciu (1–8): v – przyszwa; q – kwaterek obłożyny; t – podeszwa zewnętrzna; i – podpodeszwa; w – pas obuwniczy. Fot. K. Blusiewicz

Fig. 5. Leather artifacts from Gdańsk (40 Wałowa St.). Latchet shoes (1–8): v – vamp; q – quarter; tc – toe cap; i – insole. Photograph by K. Blusiewicz
 Ryc. 5. Wyroby skórzane z Gdańska (ul. Wałowa 40). Obuwie wiązane na podbiciu (1–8): v – przyszwa; q – kwaterek obłożyny; tc – podnosek; i – podpodeszwa. Fot. K. Blusiewicz

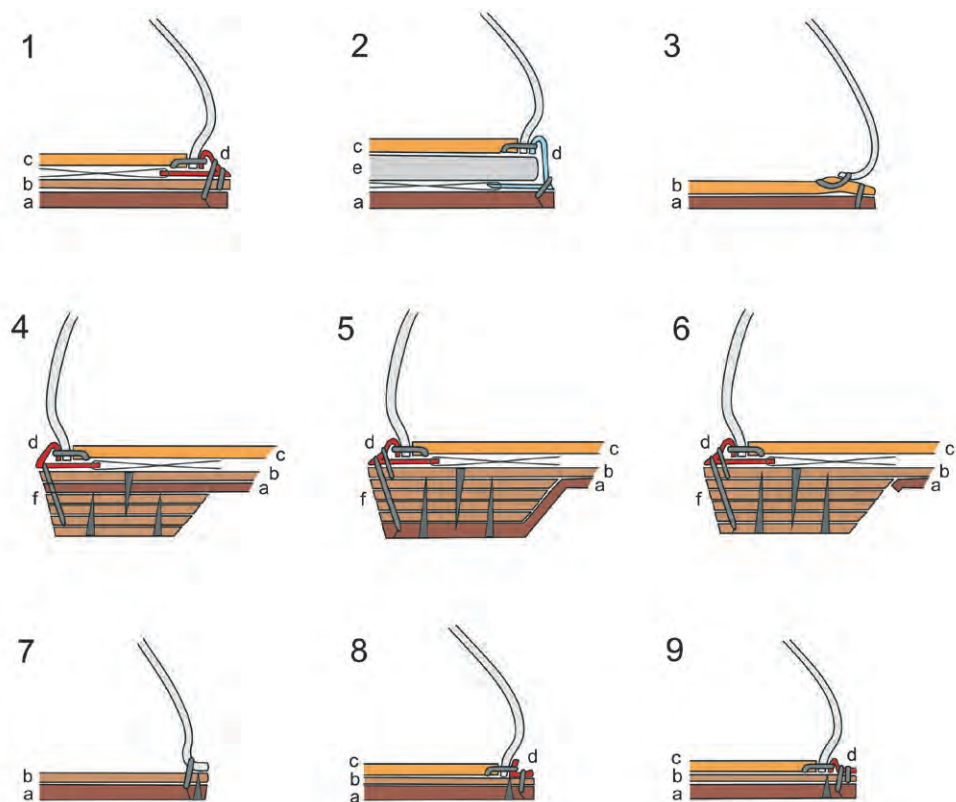

Fig. 6. Methods of post-medieval shoe/upper construction: a – treadsole; b – midsole; c – insole; d – welt; e – wooden platform; f – heel lifts. Drawing by K. Blusiewicz

Ryc. 6. Sposoby łączenia wierzchu ze spodem w obuwiu nowożytnym: a – podeszwa zewnętrzna; b – podeszwa wewnętrzna; c – podpodeszwa; d – pas obuwniczy; e – koturn; f – składki obcasa. Rys. K. Blusiewicz

Fig. 7. Leather artifacts from Gdańsk (40 Wałowa St.). Shoes in Polish national costume (1–4): v – vamp; l – lining; t – treadsole; i – insole. Drawing/photograph by K. Blusiewicz
 Ryc. 7. Wyroby skórzane z Gdańska (ul. Wałowa 40). Obuwie w polskim stroju narodowym (1–4): v – przyszwia; l – podszewka; t – podeszwa zewnętrzna; i – podpodeszwa. Rys./fot. K. Blusiewicz

Fig. 8. Pair of shoes with iron fitting, Turkey, c. 1600. Bayerisches Nationalmuseum in Munich (after: Durian-Ress 1991, 42, photo 24)

Ryc. 8. Para obuwia z podkówkami, Turcja, ok. 1600. Bayerisches Nationalmuseum w Monachium (za: Durian-Ress 1991, 42, photo 24)

Fig. 9. Leather artifacts from Gdańsk (40 Wałowa St.). Multi-layered soles (1–8): t – treadsole; m – midsole; i – insole; w – welt; s – sole. Photograph by K. Blusiewicz
 Ryc. 9. Wyroby skórzan z Gdańska (ul. Wałowa 40). Wielowarstwowe podeszwy obuwia (1–8): t – podeszwa zewnętrzna; m – podeszwa wewnętrzna; i – podpodeszwa; w – pas obuwniczy; s – podeszwa. Fot. K. Blusiewicz

Fig. 10. Leather artifacts from Gdańsk (40 Wałowa St.). Multi-layered soles (1-9): t – treadsole; m – midsole; i – insole; w – welt; s – sole. Photograph by K. Blusiewicz
 Ryc. 10. Wyroby skórzan z Gdańska (ul. Wałowa 40). Wielowarstwowe podeszwy (1-9): t – podeszwa zewnętrzna; m – podeszwa wewnętrzna; i – podpodeszwa; w – pas obuwniczy; s – podeszwa. Fot. K. Blusiewicz

Fig. 11. Leather artifacts from Gdańsk (40 Wałowa St.). Multi-layered soles (1-5). Photograph by K. Blusiewicz
Ryc. 11. WYROBY SKÓRZANE Z GDAŃSKA (UL. WAŁOWA 40). WIELOWARSTWOWE PODESZWY (1-5). FOT. K. BLUSIEWICZ

Fig. 12. Leather artifacts from Gdańsk (40 Wałowa St.). Multi-layered soles (1–4): t – treadsole; m – midsole; i – insole; w – welt; s – sole. Photograph by K. Blusiewicz
 Ryc. 12. Wyroby skórzane z Gdańska (ul. Wałowa 40). Wielowarstwowe podeszwy (1–4): t – podeszwa zewnętrzna; m – podeszwa wewnętrzna; i – podpodeszwa; w – pas obuwniczy; s – podeszwa. Fot. K. Blusiewicz

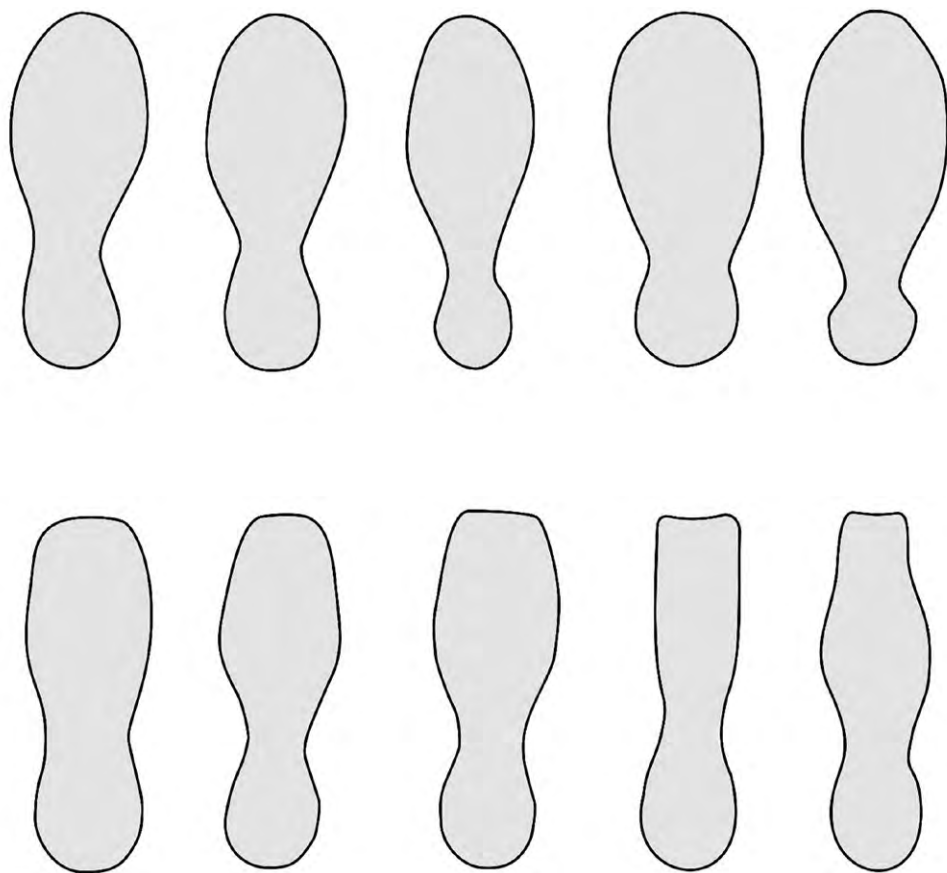

Fig. 13. Shapes of post-medieval shoe soles from 40 Wałowa Street in Gdańsk. Drawing by K. Blusiewicz
Ryc. 13. Kształty wczesnonowożytnych podeszew z ul. Wałowej 40 w Gdańsku. Rys. K. Blusiewicz

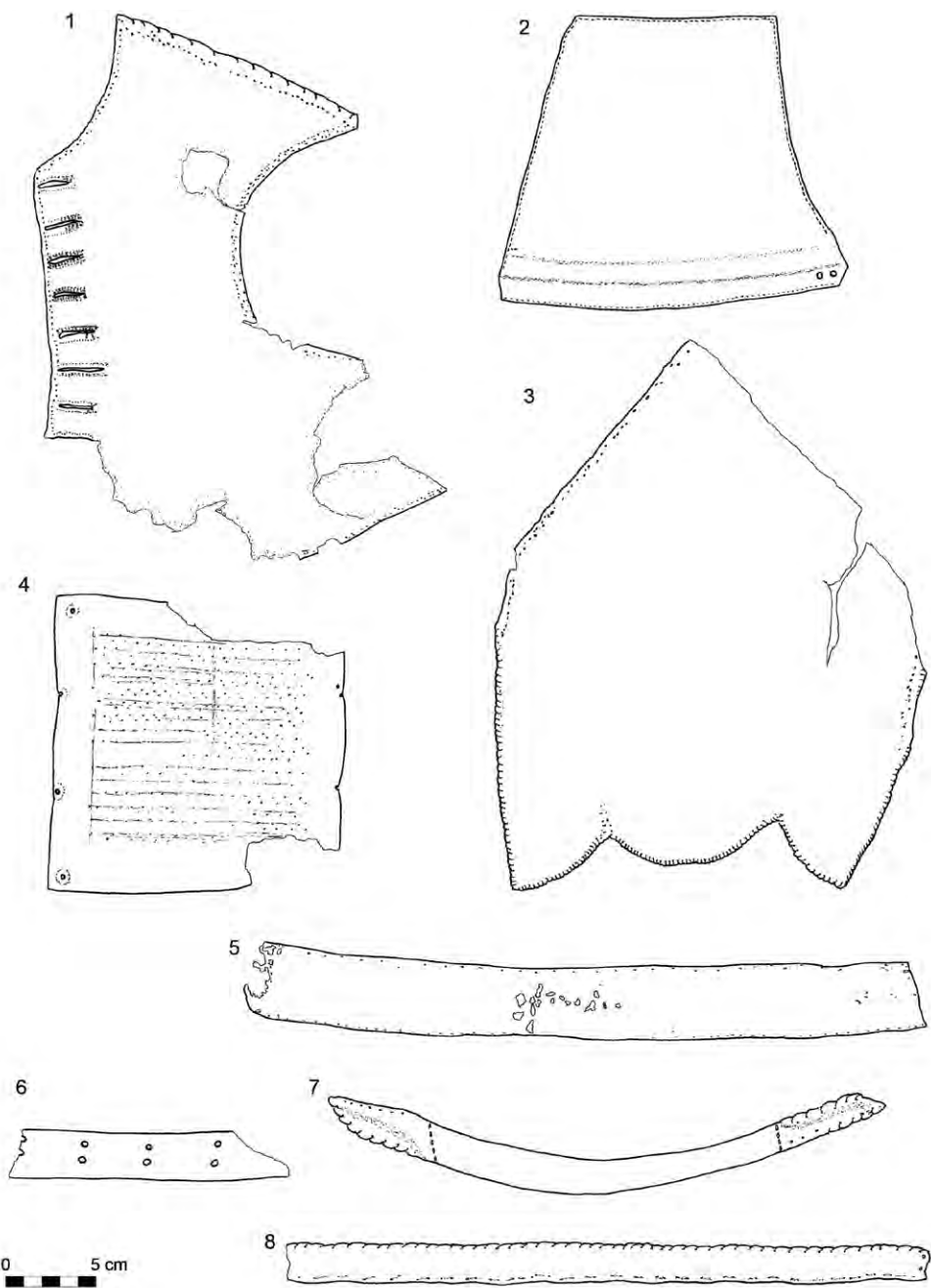

Fig. 14. Leather artifacts from Gdańsk (40 Wałowa St.): 1-3 – Clothing; 4 – Template (?); 5-8 – Belts and straps. Drawing by K. Blusiewicz
 Ryc. 14. Wyroby skórzane z Gdańska (ul. Wałowa 40): 1-3 – odzież; 4 – szablon (?); 5-8 – paski i paski. Rys. K. Blusiewicz

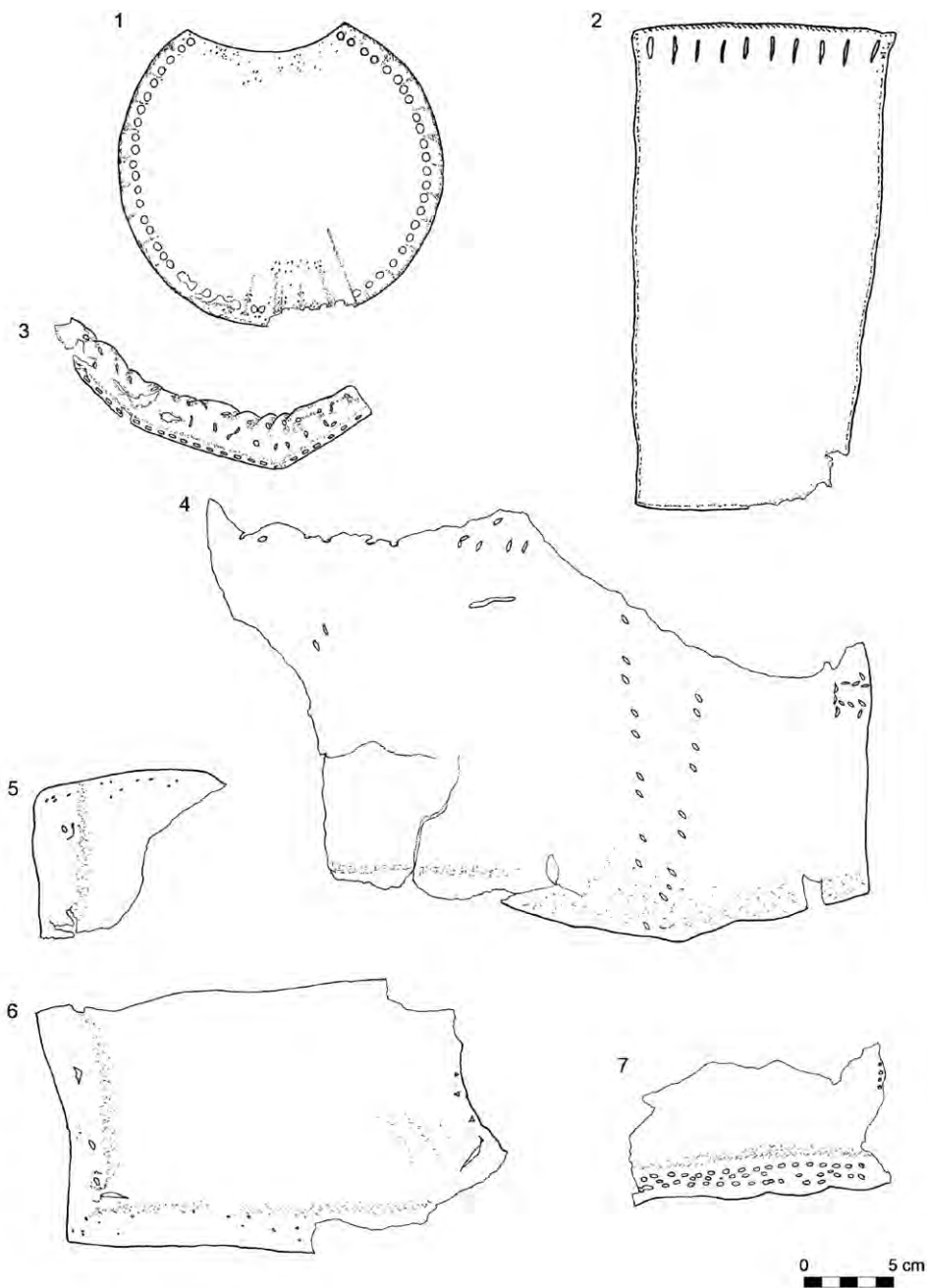

Fig. 15. Leather artifacts from Gdańsk (40 Wałowa St.): 1 and 2 – Pouches; 3 – Girdle purse; 4–7 – Upholstery (?). Drawing by K. Blusiewicz
 Ryc. 15. Wyroby skórzan z Gdańska (ul. Wałowa 40): 1 i 2 – sakiewki; 3 – kaletka; 4–7 – obicie mebli (?). Rys. K. Blusiewicz

Fig. 16. Leather artifacts from Gdańsk (40 Wałowa St.): 1–3 – Clothing; 4 and 5 – Pouches; 6 – Template (?); 7 – Girdle purse. Photograph by K. Blusiewicz.

Ryc. 16. Wyroby skórzane z Gdańska (ul. Wałowa 40): 1–3 – odzież; 4 i 5 – sakiewki; 6 – szablono (?); 7 – kaletka. Fot. K. Blusiewicz

Fig. 17. Money pouch (after: Goubitz 2007, 102)
Ryc. 17. Sakiewka (za: Goubitz 2007, 102)

Literature

- Blusiewicz K. 2009. *Obuwie warszawskie w XIV–XVIII wieku*. Warszawa. Archeologia dawnej Warszawy 1.
- Blusiewicz K. 2017. Wyroby ze skóry. In: K. Meyza, Z. Polak (Eds.), *Między miastem a dworem. Badania archeologiczne placu Zamkowego w Warszawie w latach 1977–1983*. Warszawa, 341–364.
- Blusiewicz K. 2022. Wyroby ze skóry z badań Długiego Targu i ul. Powroźniczej w Gdańsku. In: M. Starski, K. Blusiewicz (Eds.), *Między Długim Targiem a Powroźniczą. Parcele mieszczańskie na Głównym Mieście w Gdańsku w świetle badań archeologicznych*. Warszawa.
- Bogucka M. 1962. *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny w XIV–XVII wieku*. Warszawa.
- Boucher F. 1996. *Historie du costume en occident des origines à nos jours*. Paris.
- Ceynowa B. 2013. Renesansowe kaftany skórzane z badań przy ul. Toruńskiej w Gdańsku. In: M. Fudzińska (Ed.), *XVIII Sesja Pomorzoznawcza II: Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych*. Malbork, 191–197.
- Ceynowa B. 2018. Zabytki skórzane. In: A. Pudło, W. Ossowski, E. Trawicka (Eds.), *Jatki mięsne w Gdańsku od XIV do XX wieku*. Gdańsk, 465–498.
- Ceynowa B. 2020. Buty. In: B. Kościński (Ed.), *Lastadia. Najstarsza stocznia gdańska w świetle badań archeologicznych*. Archeologia Gdańska VII. Gdańsk, 541–553.
- Ceynowa B., Trawicka E. 2016. *Every Step Leaves a Trace. Historic Footwear From the Collection of the Archaeological Museum in Gdańsk. Catalogue*. Gdańsk.
- Drażkowska A. 2007. Obuwie typu mule wydobyte na Starym Mieście w Toruniu. *Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu* 12, 71–76.
- Drażkowska A. 2011. *Historia obuwia na ziemiach polskich od IX do końca XVIII wieku*. Toruń.
- Durian-Ress S. 1991. *Schuhe. Vom späten Mittelalter bis zur Gegenwart*. München.
- Eberle L. 1985. Źródła do poznania technologii kroju i szycia obuwia warszawskiego z XVI wieku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 33/3, 199–214.
- Goubitz O. 1984. The Drawing and Registration of Archaeological Footwear. *Studies in Conservation* 29, No. 4, 187–196.
- Goubitz O. 2007. *Purses in Pieces. Archaeological Finds of Late-Medieval and 16th-Century Leather Purses, Pouches, Bags and Cases in the Netherlands*. Zwolle.
- Goubitz O., Driel-Murray C. van, Groenman-van Waateringe W. 2001. *Stepping Through Time. Archaeological Footwear from Prehistoric Times until 1800*. Zwolle.
- Grupa M. 2022. *Czas żupanów, czas czechmanów. Strój polski w źródłach archeologicznych, ikonograficznych i pisanych*. Toruń.
- Jędrzejczak-Skutnik A. 2016. Zabytki skórzane pozyskane podczas badań archeologicznych z Zespole Przedbramia w Gdańsku. In: A. Pudło (Ed.), 2016. *Zespół Przedbramia ul. Długiej w Gdańsku. Studium archeologiczne*. Gdańsk, 161–182.
- Jędrzejczak-Skutnik A. 2021. *Wyroby skórzane ze stanowiska nr 24 przy ul. Reduta Wyskok 4–5 w Gdańsku*. Gdańsk, 307–318. Archeologia Gdańska 8.

- Kitowicz J. 1985. *Opis obyczajów za panowania Augusta III*. Warszawa.
- Longa A. 2020. Rozwój północno-wschodniego odcinka gdańskich obwałowań w świetle badań archeologicznych przy ulicy Wałowej 40. In: P. Fudziński (Ed.), *IV i V Pomorska Sesja Sprawozdawcza za lata 2016 i 2018*. Gdańsk, 127–132.
- Oborska T. 1977. Próby oznaczenia metodą mikromorfologiczną przynależności gatunkowej skór wczesnośredniowiecznych zwierząt. *Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu* 93, 40–47.
- Rodzic I., Jakimowicz B. 2008. Zabytki skórzane. In: W. Ossowski (Ed.), *Wrak statku General Carleton 1785*. Gdańsk, 213–222.
- Swann J. 2001a. *History of Footwear in Norway, Sweden and Finland. Prehistory to 1950*. Stockholm.
- Swann J. 2001b. Seventeenth Century Shoes. In: I. Plánka (Ed.), *Obuv w historii. Sborník materiálů ze III. mezinárodní konference 25. – 27. září 2000*. Zlín, 96–99.
- Turnau I. 1991. *Ubiór narodowy w dawnej Rzeczypospolitej*. Warszawa.
- Volken M. 2022. *Archaeological Footwear II. Sandals, Pattens and Mules from the Roman, Medieval and Modern Periods*. SPA Uitgevers.

Streszczenie

Poza nielicznymi wyjątkami przedmioty skórzane odkryte podczas badań archeologicznych przy ul. Wałowej 40 w Gdańsku to pozostałości obuwia, pod względem stylistycznym i technologicznym typowe dla wczesnonowoczesnej Europy. Zdeponowane w fosie w 2. ćwierci XVII wieku, odzwierciedlają modę końca XVI i pierwszej połowy XVII stulecia. Takie datowanie potwierdzają liczne znaleziska archeologiczne oraz analogiczne i dobrze datowane eksponaty muzealne (Swann 2001a; Drażkowska 2011, 201). Odnotowane w zbiorze wyprofilowane, wielowarstwowe podeszwy pozbawione obcasów, ale wzmocnione gwoździami, przypominają obuwie z 2. połowy XVI wieku (Eberle 1985), natomiast spody na koturnach w świetle dotychczasowych badań zanikają od początku XVII wieku (Swann 2001b, 97). Należy zaznaczyć, że najliczniejsze analogie dla wierzchów analizowanego obuwia pochodzą z pierwszych dziesięcioleci XVII wieku, zaś obuwie z kwadratowymi noskami weszło do powszechnego użytku wcześniej, około 1590 roku (Swann 2001a, 205). Wydaje się zatem, że ustalenia płynące z dotychczasowych badań nad ubiorem potwierdzają datowanie depozycji zbioru.

Na uwagę zasługuje także nieproporcjonalna liczba zachowanych podeszew i wierzchów. Różnica ta wskazuje, że w eksplorowanych warstwach znajdowało się niekompletne obuwie – przeważały fragmenty podeszew wielowarstwowych. Wierzchy mogły zostać ponownie wykorzystane poprzez odcięcie skóry, która nadawała się jeszcze do użytku, podobnie jak w przypadku innych wyrobów wykonanych z miękkiej skóry. Świadczą o tym ścinki ze śladami szwów. Ich obecność w zespołach znalezisk – w zestawieniu ze śladami celowego wycinania skóry z innych przedmiotów – wskazuje, że do fosy trafiały odpady z warsztatu skórniczego, w którym naprawiano zniszczone obuwie lub pozyskiwano surowiec do ponownego wykorzystania. Tego rodzaju warsztaty w Gdańsku są potwierdzone od połowy XIV wieku. Na początku XVII wieku w Gdańsku działało około 50 warsztatów naprawiaczy obuwia (Bogucka 1962, 127–130).

dr Karolina Blusiewicz
Uniwersytet Warszawski
Wydział Archeologii
k.blusiewicz@uw.edu.pl
ORCID: 0000-0002-2771-9336

Paulina Romanowicz

Gliniane fortuny. Dziedzictwo przemysłu cegielnianego w Stołczynie (Szczecin)¹

Clay fortunes. The legacy of the brickmaking industry in Stołczyn (Szczecin)

Abstract: Stołczyn is located in an area rich in clay deposits, which in the 19th and 20th centuries became the basis for the development of local brickyards related to the progress of industrialisation. In the second half of the 19th century, about a dozen brickyards have been functioning.

Abstrakt: Stołczyn leży na terenie bogatym w złoża gliny, które w XIX i XX wieku stały się podstawą rozwoju lokalnych cegielni, związanych z postępowaniem industrializacji. W 2. połowie XIX wieku działało ich już kilkanaście.

Keywords: Stołczyn, brickyards, industrialisation, cultural heritage

Słowa kluczowe: Stołczyn, cegielnie, industrializacja, dziedzictwo kulturowe

Dzisiejszy Stołczyn obejmuje teren trzech średniowiecznych wsi: rdzenego Stołczyna, Kraśnicy i Glinek. Dawny Stołczyn był wsią rolniczą położoną na wzgórzu, założoną przez rycerzy Stolzenhagen. Znajdujące się bliżej brzegu Odry wsie Kraśnica i Glinki przez długie wieki były niewielkimi osadami rybackimi. Te trzy organizmy zostały połączone w jedną gminę wiejską – Stolzenhagen-Kratzweick – w początkach XX wieku, w okresie intensywnej industrializacji oraz rozbudowy. Najsilniej zmiana ta dotknęła nadodrzańskie miejscowości, które niemal całkowicie przebudowano: najpierw wzdłuż brzegu Odry poprowadzono tor kolejowy, a następnie blisko spławnej rzeki powstawały kolejne fabryki: huta, cementownia, fabryka chemiczna i cegielnie. Te ostatnie mogły się tutaj świetnie rozwijać dzięki lokalnym złożom surowca. Celem niniejszego opracowania jest właśnie prześledzenie rozwoju (i zaniku) przemysłu cegielnianego w Stołczynie (losów poszczególnych cegielni) i jego wpływu na lokalne dziedzictwo kulturowe w przedwojennej gminie Stolzenhagen-Kratzweick w jej kształcie po połączeniu w 1907 roku wsi Stołczyn,

¹ Artykuł jest rozszerzoną i poprawioną wersją wpisu na blogu autorki pod tym samym tytułem (<<https://stolczyn.com/2020/01/26/gliniane-fortuny-czyli-cegielnie-na-stolczynie/>>)

Krańnica i Glinki w jeden organ administracyjny, który następnie – w 1939 roku – został włączony w obręb „Wielkiego Szczecina” (Kościńska 2002, 276). W tych granicach utrzymał się on do 1990 roku – do reformy administracyjnej, w wyniku której z części Stołczyna, Gołęcina i Warszawa utworzone zostało osiedle Bukowo.

Stołczyn położony jest na terenie dwóch formacji fizycznogeograficznych oraz geologicznych, które wykształciły się w czasie zlodowaceń w rejonie dzisiejszego Szczecina: Doliny Dolnej Odry oraz Wzniesień Szczecińskich, z których kluczowy dla tematu opracowania jest kompleks zwany Wzgórzami Warszawskimi (Kondracki 1998, 64–66). Jest to teren położony na północny zachód od centrum Szczecina, zbudowany z osadów morenowych oraz ilów i piasków trzeciorzędowych; jego cechą charakterystyczną są liczne doliny niewielkich potoków przecinające wzgórze, a także strome zbocza wzgórz ku dolinie Odry. Krawędź wschodnia Wzgórz Warszawskich jest gęsto porośnięta wąwozami, które łączą się w jeden ciąg u podnóża wzniesienia, tworząc piaszczysty taras na wysokości ok. 8 m nad Odrą. Taras ten prawie na całej swej długości zabudowany jest przez osiedla Gocław, Stołczyn i Skolwin (Borówka 2005).

Dzisiejszy Stołczyn leży zatem na połaciach gliny. W XIX i na początku XX wieku ten naturalny surowiec stał się lokalnym „złotem” i podstawą „glinianych fortun”. Jak bogate były to złoża i jak bardzo potrzebne w rozwoju lokalnego budownictwa mieszkalnego i przemysłowego, okazało się dopiero w XIX wieku, ale pierwsza znana wzmianka o cegielni i kopalni gliny pochodzi z dokumentu z 1592 roku², dotyczącego sporu pomiędzy rolnikami ze Stołczyna a lennikami księcia pomorskiego dzierżawiących od niego sporną łąkę na granicy Krańnicy³.

Kolejne pewne dane dotyczące cegielni w Stołczynie pochodzą z 1743 roku (Łuczak 2018, 180) i wiążą się ze wzrostem zapotrzebowania na materiały budowlane po zajęciu Szczecina przez Prusy. Cegielnia ta istniała na terenie wsi Krańnica, stanowiącej obecnie część Stołczyna (Berghaus 1865, 1866).

Szczytowy rozwój przemysłu cegielnianego, opartego na okolicznych złożach gliny, przypadł jednak na okres znacznie późniejszy, związany z procesem industrializacji tego terenu. Według źródeł w połowie XIX wieku działało tu pięć cegielni, zatrudniających łącznie 130 rodzin (Berghaus 1865, 1866): trzy cegielnie chłopskie oraz po jednej należącej do Schwinninga z Langenbergu (obecnie Święta) i Kocha. Wszystkie były ulokowane wzdłuż drogi wiodącej z Krańnicy do Babina. Na mapach z 1877 i 1879 roku znajdziemy już 10–11 cegielni. Wzrost ich liczebności był więc wykładniczy. Zarysowała się również druga oś usytuowania cegielni, na drodze między Przęsocinem a Gołęcinem.

² APSz sygn. 65/2/0/2.2/II/37.

³ W tym miejscu dziękuję Pawłowi Bokszczaninowi za znalezienie dokumentu, a Michałowi Gierke za odczytanie jego treści.

Ich pojawienie się w takiej liczbie należy wiązać z ogromnym wówczas wzrostem zapotrzebowania na cegły w tym rejonie – wraz z rozbudową infrastruktury przemysłowej, rozwojem mieszkalnictwa oraz budynków administracji publicznej na północ od Szczecina.

Swego czasu w Stołczynie największa była cegielnia wspomnianego wyżej Schwinninga, uruchomiona w latach 1858–1859, która wykorzystywała odkryte w okolicy złoża ilów septariowych. Znajdowały się tam trzy piece, które jednorazowo wypalały 260 tys. cegieł. Glinę wydobywano w kopalni pomiędzy obecnymi ulicami Nad Odrą i Witosa, zaś do wypału wykorzystywano torf z Wolfshorst (dziś opuszczona wieś Jedlina) (Berghaus 1865, 1866). Na mapie sytuacyjnej z 1915 roku widnieje już nowy właściciel o nazwisku Radzewski⁴ (ryc. 2). Bezpośrednio obok cegielni Schwinninga, na południe od niej, znajdowała się jeszcze jedna, której właścicielem w 1909 roku był Edward Pagel. W księdze adresowej Szczecina z 1917 roku pod adresem obu wcześniejszych cegielni Schwinninga/Radzewskiego i E. Pagela znajdziemy już informację, że zostały one połączone i stały się własnością Gustawa Pagela i H. Siebnera⁵. Z czasem jednak cegielnia ta została wchłonięta przez rozrastającą się hutę. Zabudowania cegielni na terenie huty zostały rozebrane dopiero w latach trzydziestych XX wieku (Łuczak 2018, 186). Huta wchłonięła jeszcze dwie inne cegielnie: jedną na wysokości dzisiejszego wejścia na schody wiodące na ul. Witosa, której właścicielem w 1909 roku był August Pagel (ryc. 3), drugą nieco bliżej dzisiejszej ul. Kolejowej, która w 1909 roku była własnością mieszczanina ze Szczecina Alfreda Brandy. Te przejęte cegielnie w pierwszym okresie służyły do wypału cegieł wykorzystanych do wybudowania infrastruktury huty.

Obok cegielni Schwinninga/Radzewskiego, od północy, jeszcze na przełomie XIX/XX wieku działała cegielnia chłopska (niem. *Bauern Ziegelei*) (ryc. 4), która najpierw została przejęta przez *Pommersche Industrieverein Stettin*. Z czasem jednak produkcja w niej została zakończona, a tereny wykupione przez rozrastającą się cegielnię parową rodziny Lindke (por. niżej, Dummann 1986, 137).

W 1850 roku przy dzisiejszej ulicy Nad Odrą 1 zbudowana została cegielnia z piecem, trzema szopami i budynkiem mieszkalnym (ul. Nad Odrą 2). Jej właścicielem był Michael Dittmer III, właściciel dużego gospodarstwa rolnego. W 1877 roku wydzierżawił ją, a następnie sprzedał mistrzowi ceglarskiemu Robertowi Twiegowi. Potem wdowa po Robercie wydzierżawiła ją Emilowi Pagelowi. Na początku XX wieku cegielnię wykupił zakład *Feldmühle* (papiernia w Skolwinie) (ryc. 5). Po modernizacjach w zakładzie uruchomiono nowoczesny piec pierścieniowy z suszarnią. Do zakładu należały domy przy dzisiejszej

⁴ Nazwisko to występowało w spisach w kilku wariantach: Radczewski (1912), Radeczewski (1922), Radsyewski (1931).

⁵ AfSuU 1917, 786.

ul. Nad Odrą 3 i 3a z pięcioma mieszkaniami dla pracowników cegielni. W domu tym mieszkał w 1938 roku mistrz ceglarski Robert Zienow oraz pracownicy cegielni i papierni (Łuczak 2018, 180–181). Cegielnia *Feldmühle* była jedną z dwóch, które funkcjonowały podczas drugiej wojny światowej (ryc. 6). Do dziś pozostał po niej jedynie dom przy ul. Nad Odrą 3 i 3a (w trakcie oczekiwania na rozbiórkę) oraz ceglany szyb windy towarowej (ryc. 7). Pozostałe zabudowania zostały wyburzone w XXI wieku.

Rodzinną cegielnię parową Gustawa Lindke była kolejnym przedsiębiorstwem czerpiącym z lokalnych złóż gliny, najbardziej zresztą znanym i dochodowym. Usytuowana przy ul. Nad Odrą 2–9 składała się z dwóch zakładów. Zakład I znajdował się po wschodniej stronie ul. Nad Odrą i rozciągał się w stronę rzeki. Założony został w 1875 roku w miejscu dawnej cegielni chłopskiej. Zakład II zbudowano w 1889 roku po zachodniej stronie linii kolejowej i sięgał aż do bogatych w złoża gliny wzgórz. Około 1910 roku wybudowany tam został nowoczesny piec kręgowy typu hoffmannowskiego z suszarnią nadpiecową (ryc. 8; Dummann 1986, 134).

Spółkę o znanej później nazwie *Gustaw Lindke und Co. Dampfziegelwerke* wpisano do rejestru handlowego 6 XII 1922 roku. Wtedy to obok braci Gustawa Lindke juniora i Johanna Lindke współwłaścicielkami spółki zostały ich matka, małżonka Gustawa seniora Hedwiga z domu Dittmer oraz siostra Elizabeth Bortz z domu Lindke. Zwracam tu uwagę na pochodzenie żony Gustawa Lindke seniora, gdyż Dittmerowie od wielu stuleci byli rodziną właścicieli ziemskich. Kilku jej przedstawicieli pojawiło się w końcu XVII wieku w tzw. katastrze szwedzkim Szczecina. Przypuszcza się, że była to rodzina, która zamieszkiwała Stołczyn od początku istnienia wsi, czyli od średniowiecza. Pomimo że sam Gustaw Lindke (1853–1935) był przyjezdny, dzięki zaangażowaniu żony z rodu Dittmerów cała inwestycja nabrała bardzo lokalnego charakteru. Gdy w 1935 roku zmarł Gustaw senior, kierownictwo przejął Gustaw junior, a drugi syn przejął nadzór nad handlem produktami firmy (Dummann 1986, 136).

Firma pozostała w rękach rodziny do końca wojny (ryc. 9). Dwa zakłady cegielni Lindkego działały obok siebie niezależnie i były w tamtym czasie bardzo nowoczesne. Piece, które jednorazowo umożliwiały wypalenie około 192 tys. cegieł, miały kominy o wysokości 48 i 50 m. Nad nimi ulokowane były suszarnie. Na terenie zakładów znajdowały się także szopy do suszenia cegieł, warsztaty rzemieślnicze i boksy dla trzech koni, stodoły na siano i spichrze, kuchnia zakładowa, sanitariaty oraz garaż dla ciężarówek i samochodów prywatnych. Była też remiza strażacka z zakładową załogą. Oprócz standardowych cegieł produkowano tutaj również kształtki oraz cegły licowe i okładzinowe

oraz dachówki. Produkowano 10–12 mln cegieł rocznie. Zakład I miał swój kanał z dostępem do Odry. Zakład II wyposażony był w rampę przeładunkową i bocznice kolejową (Dummann 1986, 133–136).

Przy ul. Nad Odrą 4 około 1882 roku zbudowano pierwszy dom rodziny Lindke, w którym znajdowały się również pomieszczenia biurowe (ryc. 10). W 1926 roku zbudowano nowy dom, przy ul. Nad Odrą 6, na terenie dawnej cegielni chłopskiej przejętej przez rodzinę Lindke (ryc. 11). Po śmierci ojca w starym domu zamieszkał Gustaw Lindke junior, zaś w nowym jego brat Johannes (Dummann 1986, 13). Dziś zachował się tylko drugi dom, ale znajduje się już na liście do wyburzenia w niedalekiej przyszłości (ryc. 12).

Podczas drugiej wojny światowej w cegielni pracowali robotnicy przymusowi. Początkowo ulokowano ich przy dzisiejszej ulicy Nad Odrą, w suszarni Zakładu II. Kiedy jednak w 1942 roku na terenie zasypanego basenu przy cegielni wybudowano szopę, którą jednak szybko przebudowano, dostosowując na potrzeby żołnierzy Wehrmachtu, zwiększono liczbę pracowników przymusowych, których ulokowano w specjalnie adaptowanej części wiaty, przy pomieszczeniach dla żołnierzy (Pilichowski 1979).

Po wojnie produkcja została uruchomiona w 1947 roku. Cegielnia ograniczyła się do części zachodniej, czyli dawnego Zakładu II, i otrzymała nazwę „Zgoda”. Produkowano wówczas około 1 mln cegieł rocznie. W 1948 roku kontrolę nad cegielnią przejęła poznańska centrala przy Ministerstwie Przemysłu i Handlu. Potem zakład miał jeszcze wielu kolejnych właścicieli, m.in. Kombinat Budownictwa Ogólnego czy Przedsiębiorstwo „Domus” Sp. z o.o. Przez długi czas funkcjonowania cegielni stopniowo wyburzane były jej pierwotne części: południowa suszarnia, budynek dawnej maszynowni i warsztatowy. Ostatni remont miał miejsce w 1988 roku (Łuczak 2018, 196).

Zakład I został zupełnie rozebrany, a kanał połączony z Odrą zasypany. Dwie suszarnie przekształcono w magazyny, które wraz z wcześniej istniejącym magazynem zostały opuszczone pod koniec XX wieku. Późnym wieczorem 25 X 2011 roku w ruinach Zakładu II, już wówczas wpisanego do rejestru zabytków, wybuchł pożar, który doszczętnie strawił drewniane elementy zabudowań. W efekcie pożaru z zabytkowej cegielni zostały tylko ceglane ściany parterów suszarni, ściany nośne maszynowni i ceglana obudowa pieca kręgowego oraz komin (ryc. 13).

Oprócz cegielni Lindkego oraz tej należącej do *Feldmühle* na początku XX wieku w Stołczynie działały jeszcze dwie inne cegielnie. Jedna położona była w rejonie Glinek, przy ul. Nad Odrą 60. Była to cegielnia F. Stocka należąca do *Hedwigs-hütte*. Produkcja okazała się jednak nierentowna, więc w 1936 roku zaniechano jej, a teren wykupiła huta. Ostatnim śladem tej cegielni do niedawna był

budynek przy dzisiejszej ul. Nad Odrą 60, dom właściciela cegielni (ryc. 14). Spłonął jednak w styczniu 2018 roku, a następnie został wyburzony przy okazji remontu ul. Łowieckiej.

Ostatnia z działających w początkach XX wieku cegielni znajdowała się przy drodze do Przęsocina, przy skrzyżowaniu obecnych ulic Szosa Polska i Na Wzgórzu. Była to cegielnia Ottona Streckerta. Zakład był jednak przestarzały i z powodu wyczerpania się własnych zasobów gliny nie był rentowny. W połowie lat dwudziestych XX wieku spłonął. Zachował się okazały budynek mieszkalny Streckerta, choć dziś już poza granicami Stołczyna, w obrębie Bukowa. W okresie PRL-u znajdowała się tam biblioteka, od wielu lat budynek stoi pusty.

Przez długi czas glina stołczyńska była jednym z podstawowych surowców naturalnych. Dzięki odpowiedniemu zaawansowaniu technologicznemu stała się podstawą prężnie działającej produkcji, przy której zatrudnienie znaleźli mieszkańcy tej części miasta. Po tej jakże intensywnej historii (oprócz wielu kamienic zbudowanych w większości z wykorzystaniem cegieł z lokalnych cegielni) pozostała już tylko garstka zabudowań integralnie związanych z działalnością zakładów. Znikają trawione pożarami i intencjonalnymi wyburzeniami.

Okres industrialny ma coraz więcej entuzjastów wśród badaczy architektury, historii, czy nawet archeologii. Uważam, że trzeba zwrócić uwagę osób odpowiedzialnych za stan tego dziedzictwa na jego wartość kulturową. Nie chodzi o zachowywanie wszystkiego za wszelką cenę, ale w istocie już niewiele zostało do zachowania. Z wpisanego w 1993 roku do rejestru kompleksu cegielni „Zgoda”, dawnej cegielni rodziny Lindke, zostały zaledwie ruiny i willa właścicieli, też już w ruinie. Tymczasem z konserwatorskiego opisu zabudowy i stanu cegielni z 1989 roku oraz przylegającego kompleksu mieszkalnego wyłania się opinia o wartości całego kompleksu i potrzebie uratowania go – wyremontowania budynków mieszkalnych oraz oddania willi w ręce jednego właściciela, który doceni jej wartość. Zmieniły się czasy i sposoby zarządzania nieruchomościami, ale tego rodzaju miejsca stanowią ponadczasową wartość. Dzisiaj istnieje ostatnia szansa na zachowanie i wyeksponowanie i tak zubożonego „cegielnianego” dziedzictwa Stołczyna.

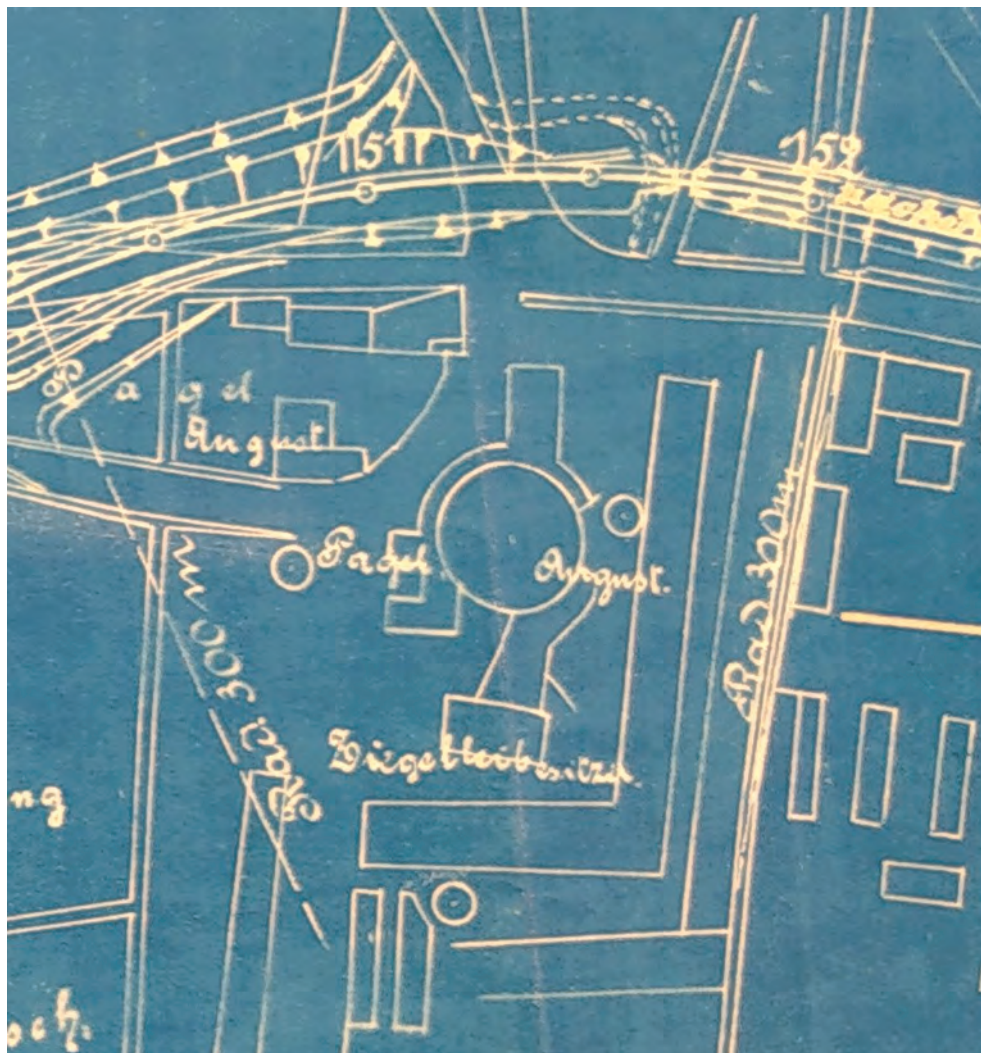
Ryc. 1. Rozmieszczenie wszystkich znanych cegielni na Stołczynie w XIX i XX wieku. Oprac. P. Bokszczanin

Fig. 1. Distribution of all known brickyards in Stolczyn in the 19th and 20th centuries. Prepared by P. Bokszczanin

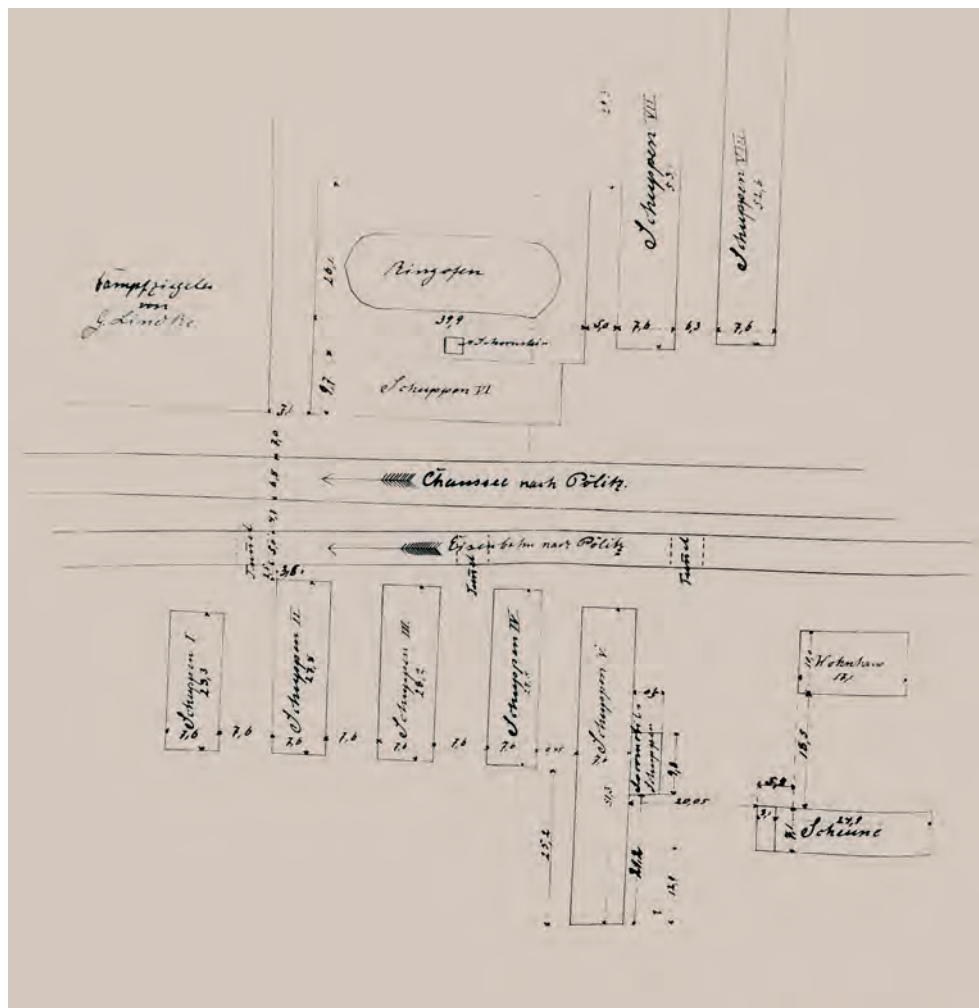

Ryc. 2. Fragment mapy sytuacyjnej brzegu Odry z 1915 r. z planem cegielni Karla Radzewskiego. Źródło: Archiwum Państwowe w Szczecinie

Fig. 2. Fragment of the location plan of the Oder bank in 1915 with a plan of Karl Radzewski's brickyard. Source: State Archives in Szczecin

Ryc. 3. Fragment mapy sytuacyjnej linii kolejowej z 1909 r. w rejonie cegielni Augusta Pagela.
Źródło: Archiwum Państwowe w Szczecinie
Fig. 3. Fragment of the location plan of the railway line in 1909 near August Pagel's brickyard.
Source: State Archives in Szczecin

Ryc. 4. Mapa sytuacyjna cegielni chłopskiej przy ul. Nad Odrą z 1898 r. Źródło: Archiwum Państwowe w Szczecinie

Fig. 4. Location plan of the peasant brickyard in Nad Odrą Street in 1898. Source: State Archives in Szczecin

Ryc. 5. Widok na cegielnię *Feldmühle* przy ul. Nad Odrą 2, 1935 r. Według: M. Łuczak 2018
Fig. 5. *Feldmühle* brickyard in 2 Nad Odrą Street, 1935. After: M. Łuczak 2018

Ryc. 6. Informacja o cegielni *Feldmühle* z książki adresowej Szczecina z 1942 r.
Fig. 6. Information on *Feldmühle* brickyard in the Szczecin address book from 1942

Ryc. 7. Szyb windy cegielni *Feldmühle*, ul. Nad Odrą. Fot. P. Romanowicz
Fig. 7. *Feldmühle* brickyard lift shaft, Nad Odrą Street. Photograph by P. Romanowicz

Ryc. 8. Widok na cegielnię rodziny Lindke. Źródło: K. Dummann 1986
 Fig. 8. Brickyards owned by the Lindke family. Source: K. Dummann 1986

Ryc. 9. Informacja o cegielni rodziny Lindke z książki adresowej Szczecina z 1942 r.
 Fig. 9. Information on a brickyard owned by the Lindke family in the Szczecin address book from 1942

Ryc. 10. Pierwszy – nieistniejący już – dom rodziny Lindke, ul. Nad Odrą 4. Źródło: Google Street View

Fig. 10. The first, no longer existing house of the Lindke family, 4 Nad Odrą Street. Source: Google Street View

Ryc. 11. Willa rodziny Lindke z 1926 r. przy ul. Nad Odrą 6. Źródło: K. Dummann 1986
Fig. 11. House of the Lindke family in 6 Nad Odrą Street in 1926. Source: K. Dummann 1986

Ryc. 12. Stan willi rodziny Lindke po wysiedleniu ostatnich mieszkańców, ul. Nad Odrą 6.
Fot. P. Romanowicz

Fig. 12. State of the Lindke's house after relocating the last residents, 6 Nad Odrą Street.
Photograph by P. Romanowicz

Ryc. 13. Widok na cegielnię „Zgoda”, dawniej należącej do rodziny Lindke. Fot. K. Rychel
Fig. 13. “Zgoda” brickyard, formerly owned by the Lindke family. Photograph by K. Rychel

Ryc. 14. Wyburzony już dom mistrza cegielnianego przy ul. Nad Odrą 60. Stan po pożarze w 2019 r. Fot. P. Romanowicz

Fig. 14. Brick master's house in 60 Nad Odrą Street has already been demolished. The actual state after the fire in 2019. Photograph by P. Romanowicz

Bibliografia

Źródła

- APSzsygn. 65/2/0/2.2/II/37 – Archiwum Państwowe w Szczecinie, *Allerlei Nachrichten über die Ortschaft Kratzwick-Amts Stettin*. Archiwum Książąt Szczecińskich.
- AfSuU 1917 – *Adressbuch für Stettin und Umgebung*, <https://www.digitale-bibliothek-mv.de/viewer/image/PPN770593852_1917/1/> [dostęp: 15 IV 2023].
- Berghaus H. 1865. *Landbuch des Herzogthum Pommern und des Fürstenthums Rügen. Der Randowsche Kreis und Allgemeines über die Kreise auf dem linken Oder-Ufer*, Th. II, Bd. 2. Anklam.

Literatura

- Borówka R.K., 2005. Budowa geologiczna i rozwój rzeźby Pomorza Zachodniego. W: R.K. Borówka, S. Musielak (red.), *Środowisko przyrodnicze wybrzeży Zatoki Pomorskiej i Zalewu Szczecińskiego*. Szczecin, 5–18.
- Dummann K. 1986. *Stettin – Stolzenhagen, Kratzwieck und Gotzlow*. Krempel.
- Kondracki J. 1998. *Geografia regionalna Polski*. Warszawa.
- Kozińska B. 2002. *Rozwój przestrzenny Szczecina od początku XIX wieku do II wojny światowej*. Szczecin.
- Łuczak M. 2018. *Szczecin. Skolwin, Stolczyn*. Szczecin.
- Pilichowski C. 1979. *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945*.

Summary

The industrial period has more and more enthusiasts among researchers of architecture, history and even archaeology. It is necessary to draw the attention of those responsible for the condition of this heritage to its cultural value. Stołczyn is located in an area rich in clay deposits brought by a glacier. In the 19th and early 20th centuries this natural raw material became “local gold” and the basis for building “clay fortunes”. The first information about a functioning brickyard comes from 1743. In the mid-19th century, there were five of them, whereas on maps published in 1877 and 1879 as many as 10–11 can be noticed. They appeared in such numbers due to a huge increase in demand for bricks in the region. Their stories were very different, but all were strongly linked to the development of the local industry. At the beginning of the 20th century, only a few larger ones operated in Stołczyn, including the most famous family steam brickyard of Gustaw Lindke, co-owned by Hedwig, Gustaw’s wife, from the respected Dittmer family from Stołczyn.

dr Paulina Romanowicz
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
p.romanowicz@iaepan.edu.pl
ORCID: 0000-0001-7522-1156

Michał Adamczyk

Toporek z poroża z Łukęcina w powiecie kamieńskim

Antler axe from Łukęcín, Kamień Pomorski district

Abstract: The article presents a stray find of an antler axe from Łukęcín discovered on the coast of the Baltic. The artefact resembles the Late Mesolithic Kongemose type axe, although its exact chronology is unclear.

Abstrakt: W artykule przedstawiono topór z poroża znaleziony w miejscowości Łukęcín na wybrzeżu Bałtyku. Narzędzie przypomina późnomezolityczny topór typu Kongemose, choć jego dokładna chronologia nie jest pewna.

Keywords: Western Pomerania, Baltic coast, Mesolithic, antler, heavy duty tools

Słowa kluczowe: Pomorze Zachodnie, wybrzeże Bałtyku, mezolit, poroże, narzędzia do prac ciężkich

W 2011 lub 2012 roku mieszkańiec miejscowości Łukęcín (gm. Dziwnów, pow. kamieński, woj. zachodniopomorskie) znalazł na brzegu Bałtyku pomiędzy zejściem na plażę a obozowiskiem harcerskim toporek z poroża. W 2017 roku rodzina znalazcy zdecydowała się podarować go Muzeum Historii Ziemi Kamieńskiej w Kamieniu Pomorskim. Dyrektor MHZK Grzegorz Kurka zgłosił to znalezisko Zachodniopomorskiemu Wojewódzkiemu Konserwatorowi Zabytków (ZWKZ) w Szczecinie, który ostatecznie podjął decyzję o przekazaniu toporka do zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie. Zgodnie z dokumentacją dostarczoną przez ZWKZ okoliczności wskazują na wtórny kontekst odkrycia, dlatego też nie zostało utworzone nowe stanowisko archeologiczne.

Niewielki toporek (149,70 × 61,52 × 47,71 mm) z lekko owalnym otworem na trzonek (24,90 × 25,79 mm) wykonano z poroża jelenia szlachetnego (*Cervus elaphus*), z prawej tyki osobnika o średniej lub słabej kondycji, być może dość młodego lub starszego, na co wskazują rozmiary róży (46,94 × 44,89 mm)

i tyki (między oczniakiem a nadoczniakiem: $34,54 \times 51,87$ mm). Brak pozostałości moździerza przy róży świadczy, że do wyrobu narzędzia użyto zrzutki. Proces produkcji najpewniej rozpoczęto od zmiękczenia poroża. Następnie odcięto oczniak i nadoczniak, tyka została przycięta, a ostrze usytuowano pod kątem około 45° w stosunku do planowanego otworu na trzonek, którego wywiercenie było ostatnim etapem wytwarzania. Co ciekawe, otwór ten nawiercano z dwóch stron i wytwórcy nie udało się precyzyjnie trafić w oś otworu. Na toporku nie ma śladów przecierania bądź spłaszczania powierzchni przed nawiercaniem otworu do osadzenia trzonka.

Toporek najprawdopodobniej był użytkowany przez dłuższy czas. Świadczą o tym dwie cechy: niewielka długość, która sugeruje kilkukrotne naprawianie ostrza, oraz wyraźnie widoczne ślady pobijania na obuchu. W części pracującej (przy ostrzu) brak spongiozy, która wykruszyła się wskutek intensywnej pracy. Ze względu na znaczny stopień zniszczenia powierzchni – jej częściowe zdarcie i zagładzenie wynikające z zalegania w strefie brzegowej morza – większość śladów użytkowych została zniesiona. Nie jest zatem możliwe bliższe określenie rodzaju pracy wykonywanej tym narzędziem.

Pod względem formy toporek z Łukęcina nawiązuje do typu Kongemose i najbardziej przypomina dwa okazy znajdujące się w zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie. Pierwszym z nich jest toporek ze Szczecina¹, prawdopodobnie wyłowiony z Odry pod koniec XIX wieku (Archiwum Działu Archeologii MNS,teczki nr 1810 i 1811). Drugi został odkryty na przełomie XIX/XX wieku w okolicy Koszalina², prawdopodobnie w torfowisku lub jeziorze, na co wskazują pozostałości osadów organicznych zachowane na powierzchni. Do 1909 roku toporek ten znajdował się w posiadaniu Towarzystwa Naukowego w Koszalinie (*Der wissenschaftliche Verein in Köslin*), a następnie przekazany został do zbiorów *Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertums-kunde* w Szczecinie (ADA MNS,teczka nr 616; Stubenrauch 1909; Ilkiewicz 2011, 25; Borkowski, Kuczkowski 2011, 299–300; Kowalski, Kozłowska 2020, 525, 529, nr 34, 543, ryc. 7:3). Należy jednak zaznaczyć, że toporek z Łukęcina jest znacznie mniejszy od okazów ze Szczecina i Koszalina, co wynika ze wspomnianych wcześniej rozmiarów poroża, które posłużyło jako surowiec, oraz ze stopnia zużycia. Niemal identyczne pod względem formy i rozmiarów egzemplarze odkryto także na Rugii. Pierwszy z nich znaleziono w 1876 roku podczas wydobywania torfu w pobliżu miejscowości Frankental. Wraz z łopatką łośia zalegał on w warstwie piasku na głębokości około 1,5 m i początkowo

¹ Nr inw. MNS/A/5998, dawny nr PS.757.

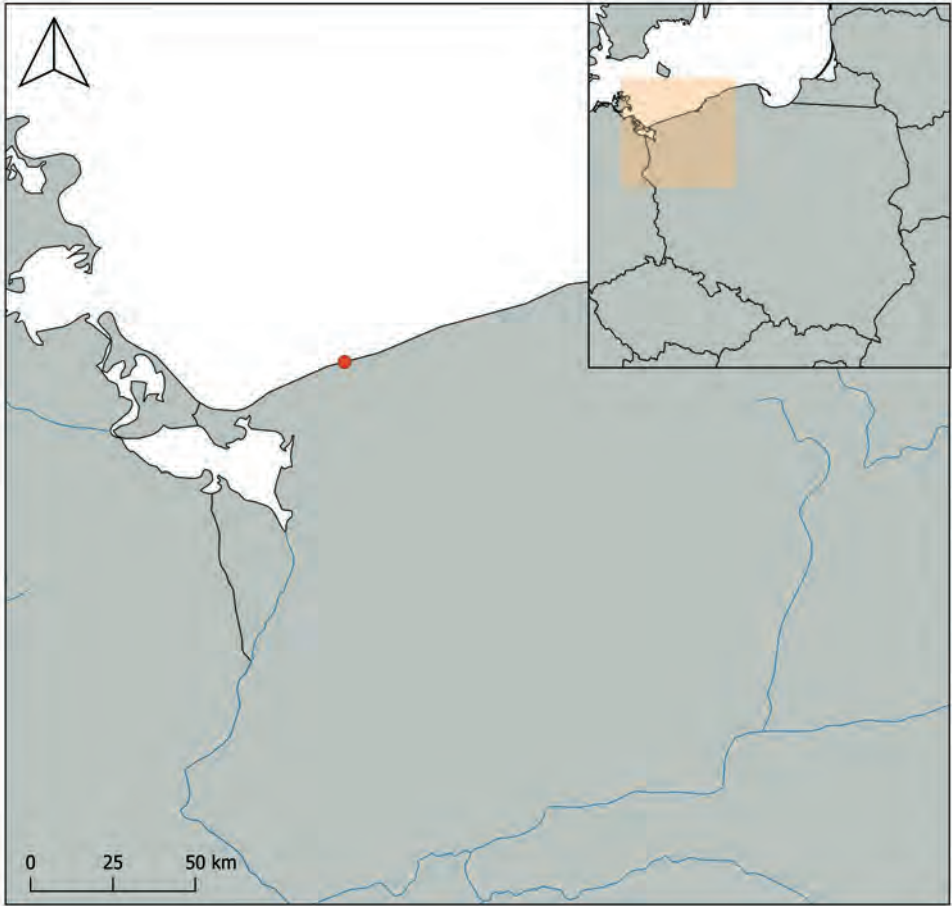
² Nr inw. MNS/A/5789, dawny nr 5971.

miał trzonek, który jednak rozpadł się wkrótce po wydobyciu. Drugi toporek odkryto w nieznanych okolicznościach w torfowisku w pobliżu wsi Neklade (Petzsch 1928, 21–32; Berlekamp 1957, 49).

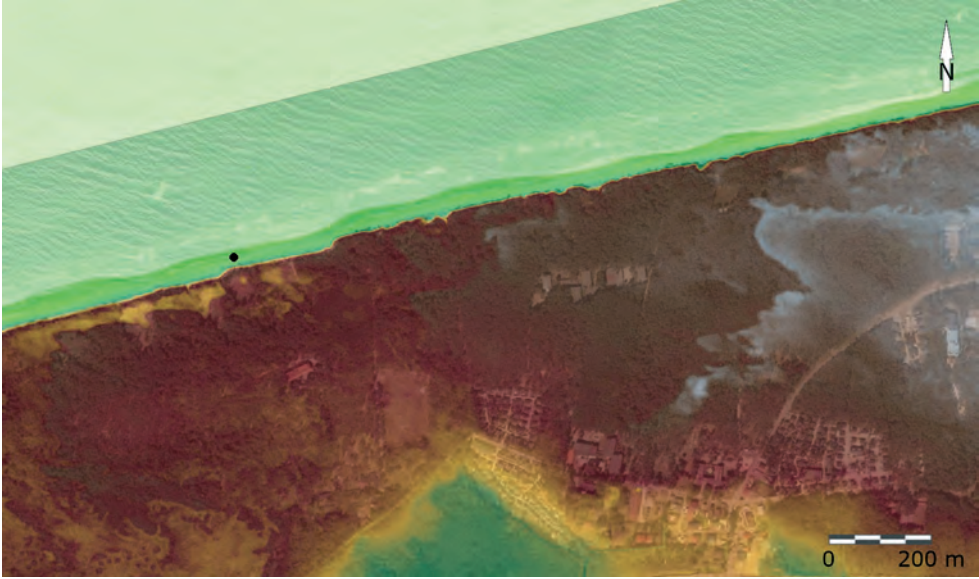
Toporek z Łukęcina należy do bardzo interesującej kategorii zabytków mezolitycznych, jakimi są narzędzia do wszelkiego rodzaju prac ciężkich, np. kopania, obróbki drewna czy wybijania przerębli. Jest to powszechna kategoria zabytków z surowców organicznych, o dużym znaczeniu w kulturze społeczności mezolitycznych łowców-zbieraczy.

Podstawowy problem z interpretacją tego rodzaju narzędzi wynika z faktu, że często odkrywane są przypadkowo, a zatem pozbawione kontekstu lub o kontekście nieodpowiednio udokumentowanym. Ponadto zmienność form toporków w czasie jest niewielka, co sprawia, że bez datowań radiowęglowych często możliwe jest jedynie przybliżone określenie ich wieku. Tak jest również w omawianym przypadku – próba ustalenia chronologii jedynie na podstawie formy jest mocno utrudniona. Toporek nawiązuje do późnomezolitycznego typu Kongemose, ale ze względu na silne zużycie i wielokrotne przeróbki wniosek ten należy przyjąć z dużą ostrożnością. Fakt odkrycia zabytku na brzegu morza wskazuje, że należy łączyć go z osadnictwem mezolitycznym funkcjonującym przed lub w trakcie transgresji lityrynowej, która na obszarze Zatoki Pomorskiej rozpoczęła się około 6050 cal BC i z różną intensywnością trwała do około 3780 cal BC (Janke 2002, 22–23).

Pomimo opisanych powyżej problemów z chronologią toporek z Łukęcina jest cennym źródłem archeologicznym z kilku powodów. Po pierwsze, fakt znalezienia go na brzegu Morza Bałtyckiego wskazuje na obecność wciąż nieodkrytych stanowisk, które zostały zalane wskutek zmian linii brzegowej. W oczywisty sposób motywuje to do prowadzenia ich poszukiwań. Po drugie, zabytek ten można datować radiowęglowo, co w przyszłości z pewnością pomoże w zawężeniu ram chronologicznych osadnictwa mezolitycznego funkcjonującego na wybrzeżu przed transgresją lityrynową oraz przemian środowiskowych, jakie miały wówczas miejsce. Po trzecie, jest to cenne źródło do studiów nad technologią wytwarzania narzędzi z surowców organicznych przez łowców-zbieraczy. Każdy tego rodzaju zabytek, nawet pozbawiony kontekstu, w istotny sposób przyczynia się do powiększenia wiedzy na temat kultury życia codziennego społeczności mezolitycznych zamieszkujących Pomorze Zachodnie.

Ryc. 1. Lokalizacja znaleziska z Łukęcina. Oprac. M. Witek
Fig. 1. Location of the Łukęcina find. Prepared by M. Witek

Ryc. 2. Zobrazowanie LIDAR ALS brzegu morskiego w rejonie Łukęcina. Prawdopodobne miejsce znalezienia toporka oznaczono czarnym punktem. Zobrazowanie ALS za: <geoportal.gov.pl> [dostęp: 23 VI 2023]

Fig. 2. LIDAR ALS image of the coastline near Łukęcina. The probable discovery site is marked with a black dot. ALS images after: <geoportal.gov.pl> [accessed: 23 VI 2023]

Ryc. 3. Łukęcin, toperek z poroża. Fot. M. Adamczyk
Fig. 3. Łukęcin, antler axe. Photograph by M. Adamczyk

Literatura

- Berlekamp H. 1957. Zur Frage des Mesolithikums auf der Insel Rügen. *Forschungen für Vor- und Frühgeschichte* 2. *Varia Praehistorica*, 41–51.
- Borkowski J., Kuczkowski A. 2011. *Cussalyn – Cößlin – Koszalin. Źródła archeologiczne do dziejów Koszalina*. Koszalin. Koszalińskie Zeszyty Muzealne, Seria B-VIII: Archeologia 1.
- Ilkiewicz J. 2011. Narzędzia z poroża jeleniowatych z Pobrzeża Koszalińskiego. *Materiały Zachodniopomorskie* NS 6/7, 15–42.
- Janke W. 2002. Glacial and coastal geomorphology of eastern Rügen Island. W: R. Lampe (Ed.), *Holocene Evolution of the South-Western Baltic Coast – Geological, Archaeological and Palaeo-environmental Aspects*. Greifswald, 21–25. Greifswalder Geographische Arbeiten 27.
- Kowalski K., Kozłowska D. 2020. Zabytki archeologiczne z XIX-wiecznej kolekcji Stowarzyszenia Naukowego w Koszalinie w zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie. W: A. Kasprzak, A. Kuczkowski, M. Krzepakowski (red.), *Archaeologia Pomoranica Musealia. Studia z okazji 80. urodzin Ignacego Skrzypka*. Koszalin, 515–544.
- Petsch W. 1928. *Die Steinzeit Rügens*. Greifswald. Mitteilungen aus der Sammlung vaterländischer Altertümer der Universität Greifswald 3.
- Stubenrauch A. 1909. Die Sammlung des wissenschaftlichen Vereins in Köslin. *Monatsblätter der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde* 23/7–8, 97–101.

dr Michał Adamczyk
Muzeum Narodowe w Szczecinie
m.adamczyk@muzeum.szczecin.pl
ORCID: 0000-0002-9996-578X

Dorota Kozłowska, Iwona Teul

Dawne odkrycie grobu szkieletowego z wczesnej epoki brązu w Drzeninie. Aspekt archeologiczno-antropologiczny

**Old discovery of an Early Bronze Age inhumation grave in Drzenin.
Archaeological and anthropological aspect**

Abstract: At the end of the 19th century an inhumation was found in the town of Drzenin. Preserved archaeological data indicate the discovery should be associated with the Early Bronze Age. An anthropological analysis of the discovered bones was carried out in 2023.

Abstrakt: Pod koniec XIX wieku w Drzeninie odkryto pochówek. Dane archeologiczne wskazują, że odkrycie należy wiązać z wczesną epoką brązu. Analizę antropologiczną kości odkrytych w grobie przeprowadzono w 2023 roku.

Keywords: Drzenin, inhumation grave, pin with a conical pierced head, Early Bronze Age, anthropological analysis of bones

Słowa kluczowe: Drzenin, grób szkieletowy, szpila ze stożkową przekłutą główką, wczesna epoka brązu, badania antropologiczne kości

W związku z realizacją pracy pt. „Początki epoki brązu w strefie dolnej Odry. Katalog znalezisk” (Kozłowska, w druku) grób z Drzenina poddano niezbędnej weryfikacji pod kątem zawartości i budowy oraz, co istotne, podjęto analizę antropologiczną zachowanych kości. W artykule zaprezentujemy szerzej wyniki tych badań, ale najpierw przypomnimy historię odkrycia grobu i jego kontekst archeologiczny.

Wprowadzenie (historia odkrycia i jego kontekst archeologiczny)

Drzenin (dawniej *Neuhaus*, *Kreis Greifenhagen*) to niewielka osada położona we wschodniej części gminy Gryfino (ryc. 1). Odsłonięcie przedmiotowego obiektu na gruntach miejscowości miało miejsce w marcu 1893 roku podczas prac w obrębie żwirowni położonej na wzniesieniu opadającym w stronę dawnego jeziora i należącej do majątku rodziny Zelter. Tuż po całkowitym odkopaniu zawartość grobu uległa rozproszeniu i tylko częściowo została odzyskana. Robotnicy oddali kości, natomiast szpila i nóż – stanowiące pośmiertne dary

– bezpowrotnie zaginęły. Szczątki kostne przywiózł do zbiorów Towarzystwa Historii Pomorza i Starożytności w Szczecinie (*Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde in Stettin*)¹ student Albrecht Bethe; on też opisał obiekt i układ znajdujących się w nim przedmiotów oraz resztek dwóch ludzkich szkieletów. Relacja ta – w formie odręcznej notatki oraz szkicowego rysunku grobu (z dużym prawdopodobieństwem sporządzonego na miejscu odkrycia) i osobno szpila – znajduje się w Archiwum Dawnym MNS (teczka 332; ryc. 2). Na podstawie tego odręcznego zapisu pojawiły się pierwsze publikowane informacje o pochówku („Nabytki” 1893, 96, nr 9; Stubenrauch 1894, 19–20; por. Kersten 1958, 62, nr 599, tabl. 59).

Grób miał kształt owalnej jamy, przypuszczalnie wielkości 120–130 × 80 cm, zorientowanej wzdłuż osi E-W². Wypełniały go dwa poziomy bruku kamiennego przedzielone warstwą ciemnej ziemi, w której znajdowały się niespalone kości oraz wspomniany nóż i szpila z brązu. Albrecht Bethe pojawił się na miejscu tuż po dokonanych odkryciach. W ziemnym wypełnisku niezniszczonej części grobu natrafił tylko na kilka kości, natomiast wśród resztek szkieletu, który otrzymał od robotników, zidentyfikował dwóch osobników. Na podstawie pomiarów górnej części czerepu³ stwierdził, że bez wątpliwości zachowany fragment czaszki należał do mężczyzny. Poza tym rozpoznał żuchwę, fragment kości ramiennej⁴ i kręgosłupa⁵. Z pozostawionego rysunku wynika także, że przynajmniej jeden zmarły skierowany był głową w stronę zachodnią. Odkryty w grobie nóż został określony jako wąski; A. Bethe nie mógł powiedzieć nic więcej na jego temat (Stubenrauch 1894, 20; por. Gedl 1984, 69, nr 210). Naszkicował jedynie przedmiot w obrębie obiektu – w miejscu, które wskazywali mu najpewniej robotnicy (ryc. 2). Drugi zabytek to szpila o długości 24,7 cm z dużą stożkową i przekłutą główką (Gedl 1983, 34, nr 87, tabl. 4; Blajer 1990, 73). Szpile tego typu nie są same w sobie dobrymi datownikami (Gedl 1983, 35). Chronologię okazu z Drzenina można próbować uściślić pośrednio,

¹ Znależisku nadano sygnaturę 3648.

² Rozmiary grobu można szacować na podstawie szkicowego rysunku – jedyne, jaki istnieje. Przy założeniu, że A. Bethe wykonał go w najczęściej stosowanej skali 1:10 lub 1:20, grób mógł mieć wymiary około 130 × 80 cm lub 260 × 160 cm (Archiwum Dawne Działu Archeologii MNS, teczka 332; zob. ryc. 2).

³ Jak wynika z opisu (Stubenrauch 1894, 20), A. Bethe zmierzył na podstawie dwóch kawałków czerepu największą długość czaszki (G-OP, *glabella-opisthokranion*) i największą jej szerokość (*eu-eu-erion-eurion*), obliczając wskaźnik szerokościowo-długościowy, który wyniósł 80. Badacz nie podał jednak, według jakiej klasyfikacji określił ten wskaźnik i co on oznacza.

⁴ Wśród zachowanych kości nie natrafiono na kość ramieniową, zamiast niej zidentyfikowano nasadę kości udowej (por. analiza poniżej).

⁵ Odkryte w grobie z Drzenina niespalone kości ludzkie znajdują się pod numerem inwentarowym MNS/A/12318.

odwołując się do czterech bardzo podobnych szpil, które wystąpiły w skarbie przedmiotów brązowych z miejscowości Steklno, gm. Gryfino na Pomorzu. Depozyt ten Marek Gedl łączył ogólnie z początkiem II okresu epoki brązu (Gedl 1983, 36), natomiast Wojciech Blajer umieszczał go w grupie zespołów typu Czeszewo i datował na fazę przejściową BA2/B1, określaną też jako faza BA3, mającą związek z zespołami typu Bühl-Ackenbach w Dorzeczu górnego Dunaju i Renu (Blajer 1990, 14–15, 87; 2001, 318, przypis 206). Pokrywałoby się to częściowo z końcem fazy Br. IB na Pomorzu, której ramy czasowe zostały zakreślone między 1700 a 1600 BC (Czebreszuk, Kozłowska-Skoczka 2008, 33, tab. 6), a w części obszaru północnych Niemiec z przełomem faz PIB/PIIA (por. Rassmann 1993, 50, 70, ryc. 30). Datowanie to bez wątplenia winno być zweryfikowane przy pomocy pomiarów ¹⁴C.

Analiza antropologiczna kości

Fragmenty kości pochodzą ze szkieletu dwóch osobników płci męskiej w wieku 16–18 (*Juvenis*) i 30–35 lat (*Adultus*).

Osobnik 1 (ryc. 3 i 4)

Ze szkieletu bardzo młodego mężczyzny zmarłego przed 18. rokiem życia zachowała się tylko nasada kości udowej prawej. Dystalna część kości udowej charakteryzuje się dużym stopniem fosylizacji.

Nasada jest bardzo masywna i duża jak na młody wiek – jej szerokość to 94,7 mm. Na podstawie pomiarów fragmentów kości (por. Piontek 1985) wysokość ciała oszacowano na 171–175 cm. Na powierzchni stawowej bocznej i przyśrodkowej kłykcia oraz powierzchni rzepkowej, a także w obrębie dołu międzykłykciowego nie stwierdzono żadnych zmian zwyrodnieniowo-przeciążeniowych.

Osobnik 2 (ryc. 5–9)

Był to mężczyzna zmarły w przedziale wieku 30–35 lat. Zachowały się fragmenty szkieletu osiowego: cztery z czaszki oraz kręgosłupa z odcinka lędźwiowego kręgosłupa. Stan zachowania kości średnio dobry. Fragmenty te charakteryzuje bardzo zaawansowany stopień fosylizacji, duża masywność oraz grubość ścian.

Największy zachowany fragment z części mózgowej czaszki rozpoznano jako odłamek części środkowej łuski kości potylicznej. Z bardzo dobrze wykształconą i silnie zaznaczoną guzowatością potyliczną zewnętrzną, kresami karkowymi górną i dolną oraz grzebieniem potylicznym zewnętrznym. Są to cechy morfologiczne bardzo wyraźnie wskazujące na płęć męską.

Dwa pozostałe zachowane fragmenty to odłamy z kości ciemieniowej oraz łuski kości skroniowej prawej. Oba odłamy kostne charakteryzują się dużą masywnością oraz grubością ścian 6–7 mm. Na ułamku z kości ciemieniowej zachował się fragment szwu strzałkowego ze średnio zaawansowaną obliteracją, szew zarastający od wewnątrz, półotwarty od zewnątrz. Wskazuje to na kategorię wieku dorosły (*Adultus*) powyżej 30 lat.

Ostatni fragment z zachowanych kości czaszki mężczyzny to część trzonu żuchwy, która przetrwała bez części bocznych trzonu, gałęzi i wyrostków. Analizowany ułamek trzonu jest masywny, wysoki, z bardzo wyraźną bródką i masywną krawędzią dolną (patrz schemat poniżej).

Schemat układu zębów w żuchwie: numery – zęby zachowane w zębodołach, X – niezachowane, 0 – zagubione pośmiertnie, R – żuchwa:

żuchwa	X	X	X	0	0	43	R	41	0	32	33	34	35	X	X	X
---------------	---	---	---	---	---	----	---	----	---	----	----	----	----	---	---	---

W widocznych zębodołach brak jest śladów obliteracji, które świadczyłyby o ubytkach przeżyciowych (utracie zęba przed śmiercią lub we wcześniejszym okresie życia). Brak na zachowanych zębach ubytków próchnicowych, kamienia nazębnego, śladów po chorobach przyzębia. Na kle widoczna jest słaba hipoplazja szkliwa. Szkliwo na powierzchni koron zębów odznacza się małym stopniem starcia.

Z części postkranialnej (szkieletowej) zachował się niekompletny pierwszy kręg lędźwiowy. Na rycinie 9 czerwonym okręgiem zaznaczono zmiany o charakterze zwyrodnieniowym w postaci guzków Schmorlla.

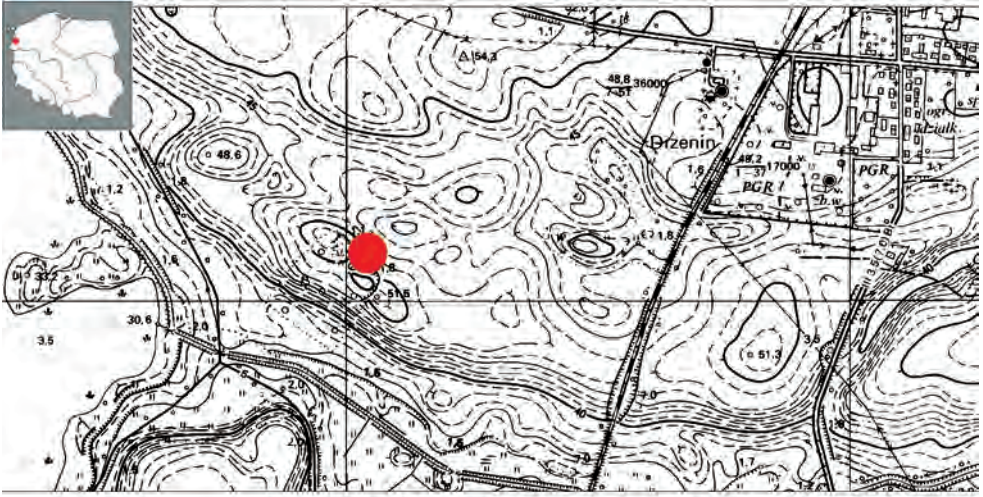
Wnioski

Przeprowadzona analiza osteobiograficzna fragmentów kości ludzkich pochodzących ze szkieletów dwóch mężczyzn była próbą odtworzenia przebiegu ich życia. Historia tych osobników jest zarazem składową historią życia grupy, w której egzystowali. Badania zmierzały do wykazania zależności ich stanu biologicznego, kondycji zdrowotnej od uwarunkowań środowiskowych i społeczno-ekonomicznych (Larsen 2015). Porównując frekwencje zmian o charakterze zwyrodnieniowo-zniekształcającym, urazów, zmian o charakterze zapalnym, śladów zaburzeń metabolicznych (hipoplazja szkliwa), schorzeń narządu żucia (próchnica, kamień nazębny, ropnie, przetoki okołowierzchołkowe korzenia), stwierdzono:

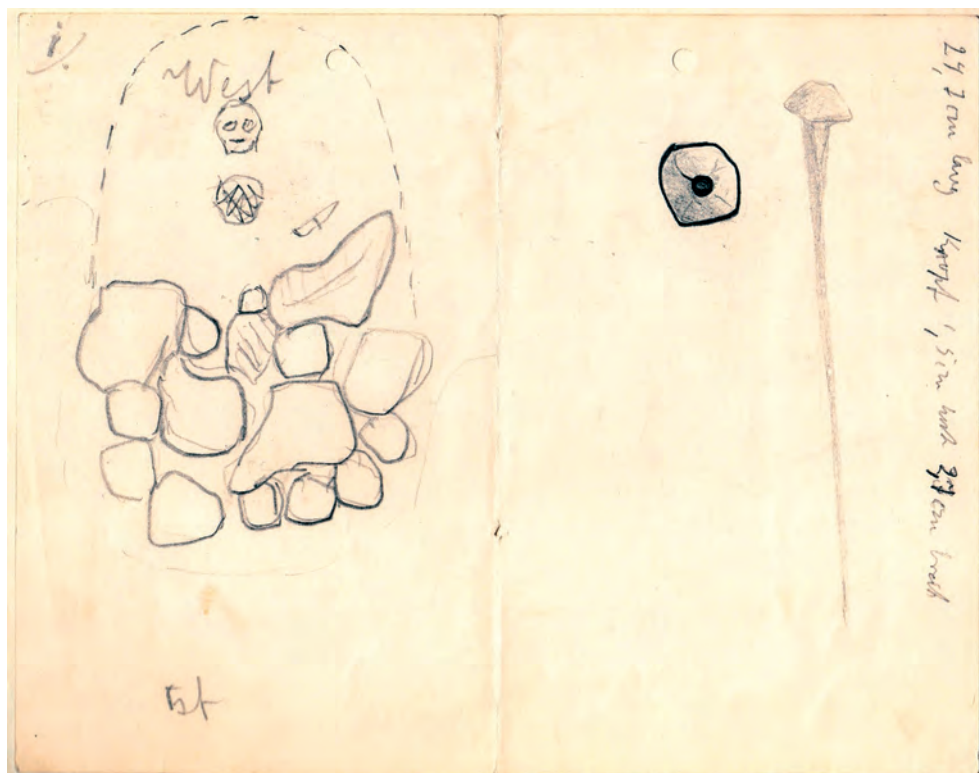
- zmiany o charakterze zwyrodnieniowym w postaci guzków Schmorlla, potwierdzające u mężczyzny w wieku 30–35 lat aktywność fizyczną i określony rodzaj wykonywanej pracy (wysiłkowa, np. dźwiganie);
- widoczną na kle hipoplazję szkliwa, która powstaje w czasie zaburzenia procesu amylogenezy; jej pojawienie się mogło być spowodowane

- awitaminozą, chorobami wieku dziecięcego lub ogólnie niedożywieniem (Buikstra 2023; Steckel *et al.* 2005; Larsen 2015); hipoplazja ma charakter liniowy i nie jest intensywna, co świadczy o tym, że i stres żywieniowy w dzieciństwie tego mężczyzny nie był długotrwały ani intensywny;
- brak próchnicy i ubytków przeżyciowych, co wskazuje na ogólnie dobry stan zdrowia i warunków higienicznych;
 - dużą, masywną nasadę dalszej kości udowej bardzo młodego mężczyzny, która pozwoliła na rekonstrukcję przeżyciowej wysokości ciała (171–175 cm); jest to bardzo ważny miernik – dobrego w tym wypadku – stanu zdrowia; istnieje też zależność między wysokością ciała a statusem społeczno-ekonomicznym; oczywiście, wpływ na osiąganą wysokość ciała mają z jednej strony geny, z drugiej środowisko, w jakim organizm dorasta; chociaż młody mężczyzna zmarł wcześniej, to jego wysokość ciała może świadczyć o dostępie do odpowiedniej ilości i rodzaju żywności; może sugerować również dobry status społeczno-ekonomiczny (Buikstra 2023).

Wyniki przeprowadzonej analizy antropologicznej warto byłoby wzbogacić analizą stabilnych izotopów, co umożliwiłoby poznanie strategii żywieniowej obu mężczyzn i całej populacji pradziejowej, z której pochodzili.

Ryc. 1. Położenie miejscowości Drzenin, gm. Gryfino, woj. zachodniopomorskie. Czerwony punkt wskazuje prawdopodobną lokalizację grobu odkrytego w 1893 r. Oprac. D. Kozłowska
 Fig. 1. Location of Drzenin, Gryfino commune, West Pomeranian Voviodeship. The probable location of the grave discovered in 1893 is marked with a red point. Prepared by D. Kozłowska

Ryc. 2. Drzenin, gm. Gryfino. Jedyńy istniejący szkic grobu oraz szpili wykonany przez A. Behtego w 1893 r. Archiwum Dawne MNS,teczka nr 332

Fig. 2. Drzenin, Gryfino commune. The only existing sketch of the grave and the pin made by A. Behte in 1893. The Old Archive of the National Museum in Szczecin, folder No. 332

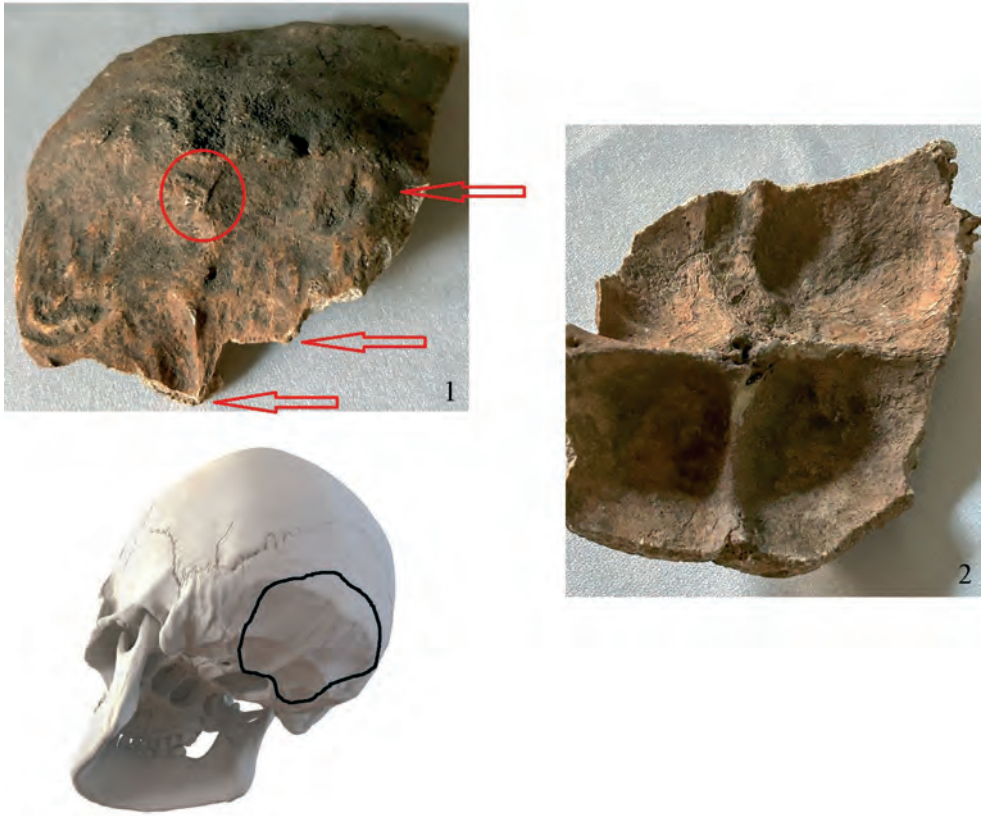
Ryc. 3. Drzenin, gm. Gryfino. Grób z 1893 r. Osobnik 1 (mężczyzna w wieku 16–18 lat): schemat kości udowej z niezrośniętymi nasadami oraz zdjęcia zachowanej nasady dalszej z prawej kości udowej. Fot. I. Teul

Fig. 3. Drzenin, Gryfino commune. The grave discovered in 1893. Individual 1 (male age 16–18): diagram of a femur with unfused epiphyses and photographs of a right distal femoral epiphysis. Photograph by I. Teul

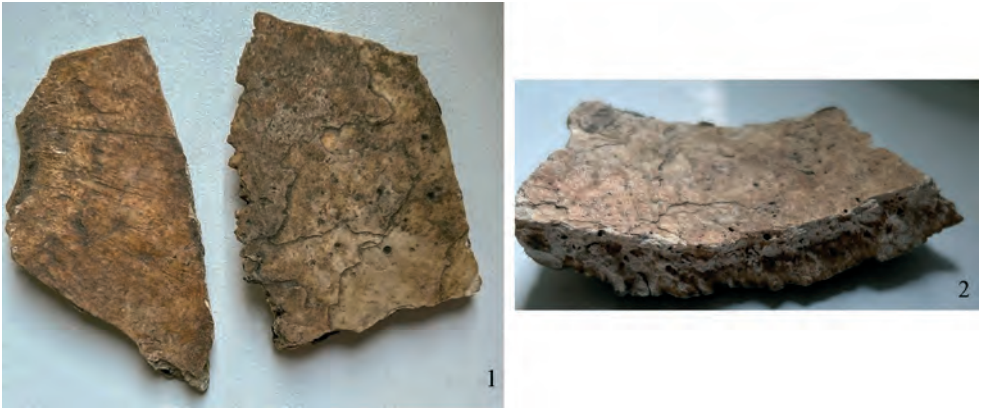
Ryc. 4. Drzenin, gm. Gryfino. Grób z 1893 r. Osobnik 1: nasada dalsza z powierzchniami stawowymi na kłykciach bocznym i przyśrodkowym oraz dół międzykłykciowy bez zmian zwyrodnieniowych i przeciążeniowych oraz okostnowych. Fot. I. Teul

Fig. 4. Drzenin, Gryfino commune. The grave discovered in 1893. Individual 1: the distal femoral epiphysis with articular surfaces on the lateral and medial condyles, and the intercondylar notch without degenerative, overload and periosteal changes. Photograph by I. Teul

Ryc. 5. Drzenin, gm. Gryfino. Grób z 1893 r. Osobnik 2 (mężczyzna w wieku 30–35 lat), zachowany fragment z łuski potylicznej na tle modelu czaszki: 1 – zaznaczenie (kolejno od góry do dołu) guzowatości potylicznej zewnętrznej, kres karkowych górnej i dolnej oraz grzebienia zewnętrznego kości potylicznej na czaszce męskiej; 2 – powierzchnia wewnętrzna tego samego fragmentu łuski z widoczną guzowatością potyliczną wewnętrzną oraz bruzdami zatoki poprzecznej oraz grzebieniem potylicznym wewnętrznym. Fot. I. Teul

Fig. 5. Drzenin, Gryfino commune. The grave discovered in 1893. Individual 2 (male age 30–35), a preserved fragment of a squamous part of the occipital bone marked on a model of the skull: 1 – marked from top to bottom: the external occipital protuberance, the superior and inferior nuchal lines and the external occipital crest on the male skull; 2 – inner surface of the same fragment of the squamous part of occipital bone with a visible internal occipital protuberance, groove for transverse sinus and internal occipital crest. Photograph by I. Teul

Ryc. 6. Drzenin, gm. Gryfino. Grób z 1893 r. Osobnik 2: 1 – odłam z łuski kości skroniowej prawej (po lewej) i fragment kości ciemieniowej z brzegiem szwu strzałkowego (po prawej); 2 – widok na szew z obliteracją oraz grubość ściany kości sklepienia. Fot. I. Teul

Fig. 6. Drzenin, Gryfino commune. The grave discovered in 1893. Individual 2: 1 – a fragment from the squamous part of the right temporal bone (on the left); a fragment of the parietal bone with the edge of the sagittal suture (on the right); 2 – view of the suture with obliteration and the thickness of the bone wall of the calvaria. Photograph by I. Teul

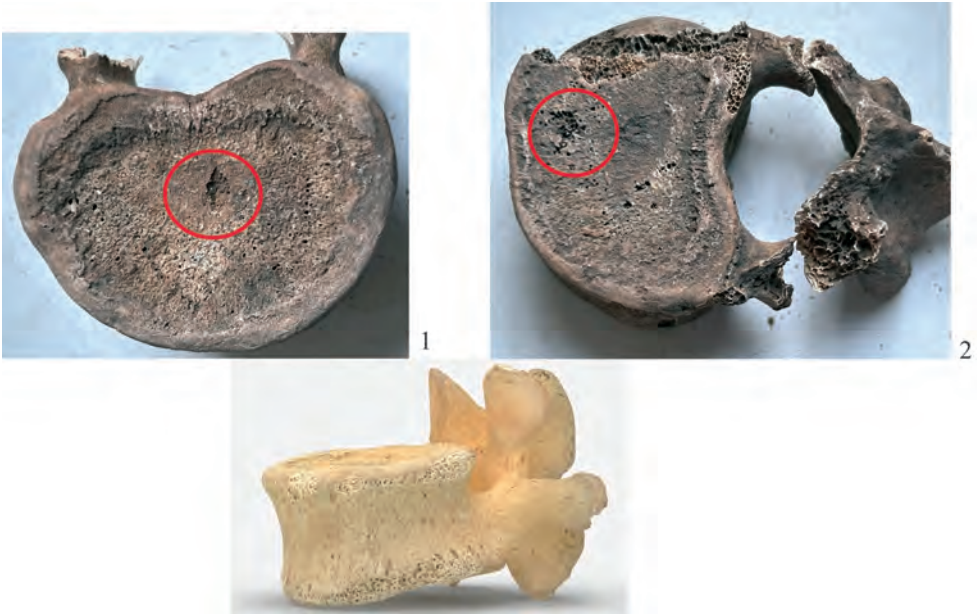

Ryc. 7. Drzenin, gm. Gryfino. Grób z 1893 r. Osobnik 2: stan rzeczywisty zachowania trzonu żuchwy z czaszki na tle schematu całej żuchwy. Fot. I. Teul
Fig. 7. Drzenin, Gryfino commune. The grave discovered in 1893. Individual 2: the actual state of preservation of the mandible body from a skull on a diagram of the complete mandible. Photograph by I. Teul

Ryc. 8. Drzenin, gm. Gryfino. Grób z 1893 r. Osobnik 2: 1 – stan zachowania i starcia zębów w żuchwie z czaszki (dwa siekacze, kły i dwa zęby przedtrzonowe prawe); 2 – hipoplazja liniowa szkliska na kły. Fot. I. Teul

Fig. 8. Drzenin, Gryfino commune. The grave discovered in 1893. Individual 2: 1 – state of preservation and abrasion of teeth in the mandible in a skull (two incisors, canines and two right premolars); 2 – linear enamel hypoplasia of a canine. Photograph by I. Teul

Ryc. 9. Drzenin, gm. Gryfino. Grób z 1893 r. Osobnik 2, wygląd kompletnego L1 i stan zachowania kręgu lędźwiowego. Fot. I. Teul

Fig. 9. Drzenin, Gryfino commune. The grave discovered in 1893. Individual 2, the complete L1 vertebra and the state of preservation of the lumbar vertebra. Photograph by I. Teul

Literatura

- Blajer W. 1990. *Skarby z wczesnej epoki brązu na ziemiach polskich*. Kraków. Prace Komisji Archeologicznej PAN. Oddział w Krakowie 28.
- Blajer W. 2001. *Skarby przedmiotów metalowych z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza na ziemiach polskich*. Kraków.
- Buikstra J.E. 2023. *A Companion to Biological Anthropology, Second Edition*. Wiley.
- Czebreszuk J., Kozłowska-Skoczka D. 2008. *Sztylety krzemienne na Pomorzu Zachodnim*. Szczecin.
- Gedl M. 1983. *Die Nadeln in Polen I*. München. Prähistorische Bronzefunde XIII/7.
- Gedl M. 1984. *Die Messer in Polen*. München. Prähistorische Bronzefunde VII/4.
- Kersten K. 1958. *Die Funde der älteren Bronzezeit in Pommern*. Hamburg. 7. Beiheft zum Atlas der Urgeschichte.
- Kozłowska D. w druku. *Początki epoki brązu w strefie dolnej Odry. Katalog znalezisk*. Szczecin.
- Larsen C. 2015. *Bioarcheology: Interpreting behavior from the human skeleton*. Cambridge.
- Martin R., Saller K. 1957. *Lehrbuch der Anthropologie*. Stuttgart.
- „Nabytki” – Zuwachs der Sammlungen, z *Monatsblätter der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde*. Stettin.
- Piontek J. 1985. *Biologia populacji pradziejowych*. Poznań.
- Rassmann K. 1993. *Spätneolithikum und frühe Bronzezeit in Flachland zwischen Elbe und Oder*. Lübsdorf. Beiträge zur Ur und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns 28.
- Steckel R., Larsen C.S., Sciulli P.W., Walker P.L. 2005. *Data collection codebook. The Global History of Health Project*. Columbus: The Ohio State University. <https://www.researchgate.net/publication/255869694_The_Global_History_of_Health_Data_Collection_Codebook> [dostęp: 20 XI 2023].
- Stubenrauch A. 1894. Ein Skelettgrab mit bronzenen Beigaben in Neuhaus, Kr. Greifenhagen. *Monatsblätter der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde* 2, 19–22.

Dorota Kozłowska
Muzeum Narodowe w Szczecinie
d.kozłowska@muzeum.szczecin.pl

dr hab. n. med. Iwona Teul
Pomorski Uniwersytet Medyczny
iwona.teul@pum.edu.pl
ORCID: 000-0001-9616-2706

Kamil Nowak, Justyna Baron, Jakub Michalik,
Dawid Sych, Marek Grześkowiak, Grzegorz Kurka

Skarby przedmiotów metalowych z Dargobądza i Kamienia Pomorskiego w zbiorach Muzeum Ziemi Kamieńskiej w Kamieniu Pomorskim

**Hoardings of metal objects from Dargobądz and Kamień Pomorski
in the collection of the Kamień Land History Museum in Kamień Pomorski**

Abstract: In recent years, several assemblages as well as individual objects have been discovered in northern Poland which can be dated to the beginning of the Bronze Age. The article presents two newly discovered hoards of metal objects found in Kamień Pomorski (eight artefacts) and Dargobądz, Kamień Pomorski district (three artefacts). Their chronology was determined to be the end of the Early Bronze Age and the beginning of the second period of the Bronze Age based on their stylistic features, as well as on the results of radiocarbon dating of the wooden remains of the axe handle. It was also established a shaft was made of soft linden wood.

Abstrakt: W ostatnich latach na terenie północnej Polski odkryto kilka zespołów i pojedynczych obiektów, które generalnie można datować na początek epoki brązu. W artykule przedstawiono dwa nowo odkryte skarby przedmiotów metalowych znalezione w Kamieniu Pomorskim (8 zabytków) i Dargobądz, pow. kamieński (3 zabytki). Ich chronologię ustalono na koniec wczesnej epoki brązu i początek drugiego okresu epoki brązu na podstawie cech stylistycznych, a także wyników datowania radiowęglowego drewnianych pozostałości rękojeści topora. Ustalono także, że trzon wykonano z miękkiego drewna lipowego.

Keywords: Early Bronze Age, hoard, metal object, radiocarbon dating, pieces of wood
Słowa kluczowe: wczesna epoka brązu, skarby, przedmioty metalowe, datowanie ¹⁴C, szczątki drewna

Wprowadzenie

W ostatnich latach na terenie północnej Polski odkryto kilka zespołów i pojedynczych przedmiotów, które ogólnie można datować na początki epoki brązu. Niektóre z nich, jak na przykład odkryte w 2019 roku berło sztyletowe z Leszczyna (pow. kołobrzeski) czy seria przedmiotów z wielu stanowisk z terenu

Wielkopolski, Kujaw i Mazowska, zostały już opublikowane (Kozak 2020; Kowalski *et al.* 2021).

W niniejszym artykule chcielibyśmy zaprezentować dwa zespoły z pow. kamieńskiego w województwie zachodniopomorskim: z Kamienia Pomorskiego i z Dargobądz (ryc. 1). Cechy stylistyczne odkrytych tam przedmiotów umożliwiającą ich datowanie na początki epoki brązu. Zabytki te zostały poddane serii badań mających na celu określenie ich składu pierwiastkowego, sposobów produkcji, stopnia zużycia, a także (w przypadku jednego z przedmiotów metalowych) do uzyskania dodatkowych informacji na temat towarzyszących mu pozostałości organicznych.

W badaniach miało swój udział kilka różnych instytucji. W Instytucie Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego opracowano dokumentację fotograficzną i rysunkową, przeprowadzono analizę mikrośladów oraz badania składu pierwiastkowego metodą spektrometrii fluorescencji rentgenowskiej. Analizę typologiczno-chronologiczną oraz ksylogiczną wykonano w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Dokumentację RTG siekierki z Dargobądz opracowano we Wrocławskim Parku Technologicznym. Datowanie radiowęglowe pobranej próbki drewnianej rękojeści ustalono natomiast w Poznańskim Laboratorium Radiowęglowym¹.

Okoliczności odkrycia skarbów²

24 września 2015 roku w pobliżu Kamienia Pomorskiego pan Adam Panońka odkrył przedmioty metalowe znajdujące się w dwóch miejscach oddalonych od siebie o około 3 m, w podmokłym gruncie. O ich odkryciu znalazca niezwłocznie poinformował Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Szczecinie, który zlecił konserwację. Na podstawie decyzji Zachodniopomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków znalezisko trafiło jako depozyt do Muzeum Historii Ziemi Kamieńskiej.

Ze względu na wystąpienia przedmiotów w dwóch osobnych miejscach zasadne wydaje się ich rozdzielenie jako dwóch skarbów (A i B). W inwentarzu A znalazło się siedem wytworów zaliczanych do kategorii ozdób: naszyjnik, cztery naramienniki oraz dwie bransolety. Znalazca przedmiotów wskazał, że na tej samej (nieokreślonej) głębokości odkrył obosieczny topór z otworem (skarbu B). Określenie pojedynczego zabytku jako skarbu nie jest zgodne z klasyczną definicją skarbu jako zespołu złożonego z co najmniej dwóch przedmiotów (por. Blajer 2001, 16; Maciejewski 2016, 16). W tym jednak przypadku obecność

¹ Datowanie radiowęglowe zostało przeprowadzone ze środków Centrum Archeologii Stosowanej, grupy badawczej Instytutu Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

² W dalszej części tekstu zamiennie i równoważnie stosowane będą nazwy „skarbu” i „depozyt”.

topora w okolicy zespołu z tego samego okresu chronologicznego wydaje się być celowa i pasuje do wskazywanej przez Wojciecha Blajera kategorii depozytów pojedynczych (Blajer 2001, 16; tam dalsza literatura).

Skarb z Dargobądza odkryty został w 2022 roku przez mieszkańca Świnoujścia podczas legalnych poszukiwań prowadzonych przy użyciu detektora metali na terenie powiatu kamieńskiego. Znalazły się w nim trzy przedmioty: dwa dłuta i siekierka. Odkrywca przekazał zabytki do Starostwa Powiatowego w Kamieniu Pomorskim, a następnie decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie zostały one umieszczone w zbiorach Muzeum Historii Ziemi Kamieńskiej.

Inwentarze skarbów. Analiza typologiczno-chronologiczna

Skarb A z Kamienia Pomorskiego obejmuje siedem otwartych niezdobionych obręczy o różnych średnicach (ryc. 2:2 i 4:1) ze zwężonymi końcami. W przypadku dwóch egzemplarzy końce zachodzą na siebie, w jednym przypadku częściowo, co jest związane z rozgięciem pręta. Ze względu na zróżnicowane rozmiary przedmiotów część obręczy nawiązuje formą do ozdób szyi, dwie mniejsze natomiast do bransolet. Rozpatrując depozyt w kategoriach ozdób, można stwierdzić, że w skarbie A zdeponowano dwa podwójne komplety masywnych owalnych obręczy-naszynników, komplet dwóch mniejszych kolistych obręczy-bransolet oraz jedną dużą obręcz o silnie ścienionych końcach, wykonaną z pręta o mniejszym przekroju. Elementy tworzące pary miały bardzo zbliżone wymiary i wagę (tab. 1).

Skarb B z Kamienia Pomorskiego to topór o podwójnym ostrzu w tzw. typie unietyckim (*Aunjetizer Doppelaxt*), o długości 320 mm, szerokości 27 mm i wadze 457 g. Jego boki są gładkie, a w przekroju podłużnym ma kształt prostokąta (ryc. 2:1 i 4:1). Po obu stronach, tj. na płaszczyznach z otworem do osadzania rękojeści o średnicy 14 mm, przez całą długość biegną zgrubienia. Są to szwy odlewnicze powstałe w wyniku odlania topora w dwuczęściowej formie. Zgrubienia dochodzą do otworu na rękojeść znajdującego się w centralnej części i są kontynuowane za nim. Wskazuje to, że nie wiercono otworu w gotowym odlewie, ale wykorzystano dodatkowy rdzeń umieszczony w formie odlewniczej, który miał na celu uzyskanie pustej przestrzeni.

Z terenu Polski znanych jest sześć przedmiotów tego typu (Gedl 2004, 29–30) ze skarbów w miejscowości Karszów (pow. strzebiński, woj. dolnośląskie), z jeziora Objezierze (pow. choszczeński, woj. zachodniopomorskie), z Wojcieszyna (dawny pow. szubiński, woj. kujawsko-pomorskie; dwie sztuki) oraz skarbu (?) z okolic Głogowa (woj. dolnośląskie). Pojedyncze znalezisko pochodzi z Serocka, pow. świecki, woj. kujawsko-pomorskie (Blajer 1990, 28; Gedl 2004, 29, tabl. 4:31). Topory omawianego typu wystąpiły na terenie Saksonii,

na Łużycach oraz w Dolnej Saksonii (Blajer 1990, 28). Najbliższą analogią z terenu Niemiec jest egzemplarz ze skarbu z Bresinchen w Brandenburgii (Breddin 1969, ryc. 10:5). Został on odkryty w naczyniu ceramicznym wraz z naszyjnikami o końcach zaklepanych i zawiniętych w uszka, masywnymi bransoletami, siekierkami z podniesionymi brzegami, sztyletami oraz berłami sztyletowymi. Topory tego typu datowane są na fazę BA2, czyli około 1700–1600 BC (Blajer 2001, 97). Skarby A i B z Kamienia Pomorskiego można więc datować (przede wszystkim na podstawie cech topora z podwójnym ostrzem) na fazę BA2 wczesnej epoki brązu.

Skarb z Dargobądza obejmuje dwa dłuto oraz siekierkę (ryc. 3 i 4:2). Mniejsze dłuto, o wymiarach $107 \times 10 \times 11$ mm i wadze 46,3 g (ryc. 3:1), zaliczyć należy do płaskich egzemplarzy o dwóch ostrzach (Gedl 2004, 76). Jedna ze stron jest nieznacznie poszerzona względem drugiej. Na podstawie zestawienia Marka Gedla wszystkie egzemplarze tego typu wystąpiły na terenie północnej Polski. Większość znalezisk wykonana była z miedzi, a ich chronologia określona została na schyłek neolitu. Kształtem zbliżonym do rombu dłuto przypomina egzemplarze z podniesionymi brzegami i poszerzeniem w partii środkowej (por. np. znalezisko w Słupach w woj. kujawsko-pomorskim; Szpunar 1987, 83; Gedl 2004, tabl. 20:290). Ten typ datowany jest na BA2 (Szpunar 1987, 83; Gedl 2004, 82), czyli około 1700–1600 BC. Być może znalezisko z Dargobądza stanowi wersję przejściową – od dłułt o prostych płaskich formach do egzemplarzy zaopatrywanych w podniesione brzegi, analogicznych na przykład do egzemplarza odkrytego na terenie Mecklemburgii-Pomorza Przedniego w Pasewalku (stan. 249), Lkr. Vorpommern-Greifswald (Weiß, Schmidt 2019).

Odkryta w skarbie siekierka jest wysmukła, ma lekko rozszerzone, półokrągłe ostrze, a jej boki niemal na całej długości zaopatrzone są w podniesione brzegi (ryc. 3:2). Jej wymiary to $175 \times 34 \times 11$ mm, waga 140 g. Jest to typ szeroko rozpowszechniony w Europie Środkowej (np. Mayer 1977, 77–84; Říhový 1992, 79–90). Siekierki z przewężeniem w partii środkowej występują na terenie Polski w kilku typach. Omawiany egzemplarz ma lekko zaokrąglony obuch, co skłania do zaliczenia go do typu Czeszewo, zwłaszcza na podstawie analogii do egzemplarza z eponimicznego skarbu z Czeszewa (Szpunar 1987, 45, tabl. 14:258). Tego typu siekierki datowane są na fazę BB, a konkretnie na początek II okresu epoki brązu (Szpunar 1987, 46). Wojciec Blajer (2001, 78) zalicza siekierki typu Czeszewo do fazy przejściowej BA2/B1–BB1.

Drugie dłuto ze skarbu z Dargobądza należy do egzemplarzy z podniesionymi brzegami, które nie dochodzą do górnej partii (ryc. 3:3). Ma ono 210 mm długości, szerokość maksymalna ostrza wynosi 20 mm, a grubość liczona z podniesionymi brzegami – 11 mm. Dłuto waży 127,5 g. Obecność chropowatej

i porowatej korozji w części obuchowej wyraźnie wyznacza zasięg nieistniejącej już oprawy. Dłuto o tak uformowanej partii górnej oraz z podniesionymi brzegami, sięgającymi najwyżej do 2/3 wysokości, pochodzą m.in. ze Schwenzenz, Lkr. Vorpommern-Greifswald (krępe dłuto; Kersten 1958, tabl. 48:495), z Töging am Inn (z nierozchylonym ostrzem) i z Dillingen an der Donau w Bawarii (Pászthory, Mayer 1998, 161–162, tabl. 72:1079 i 73:1080), z obszaru Hesji w zachodniej części Niemiec (Kibbert 1980, 125, tabl. 13:168), ze skarbu z Plawnic, kraj południowoczeski (Moucha 2005, 139, tabl. 55:8). Pojedyncze znalezisko pochodzi z okolic Rakovníka, kraj środkowoczeski (Moucha 2005, 147, tabl. 61:7). Egzemplarz z Rakovníka datowany jest na BA1/A2, dłuto z Plawnic oraz egzemplarze bawarskie – na BA2, a dłuto z nieznanego miejsca w Hesji – na początek kultury mogiłowej. W kontekście dłuta z Dargobądza bardzo interesujący jest skarb ze Smederov, kraj pilzneński (Moucha 2005, 151, tabl. 187:1–6). Znalazło się w nim m.in. sześć wysmukłych dłut – cztery z brzegami podniesionymi analogicznie jak w przypadku egzemplarza z Dargobądza oraz dwa z piętka. Skarb ze Smederov datowany jest na początki kultury mogiłowej (BA2/BB1), co koresponduje z chronologią siekier z podniesionymi brzegami typu Czeszewo. Niewykluczone, że wysmukłe dłuta z piętka wykształciły się z dłut z podniesionymi brzegami niedochodzącymi do górnej partii obucha, czyli takich jak zabytek z Dargobądza.

W górnej partii siekierki zachowane są pozostałości drewnianej rękojeści (trzonka) owiniętej metalowym drutem o przekroju w kształcie litery D, którego zadaniem było ściśle przytwierdzenie drewna do metalu. Dokumentacja rentgenowska siekierki z Dargobądza pokazuje, w jaki sposób drut obwijał drewno (ryc. 5). Dla lepszej stabilizacji umieszczono go równolegle do obucha siekierki, następnie obwijał, wykonując kilka zwojów (zachowane są cztery). Drut nie zachował się w całości, dlatego nie można zrekonstruować końcowego splotu i sposobu mocowania, ale nie jest wykluczone, że koniec drutu również był gdzieś zakotwiczony. Dla zachowanych pozostałości rękojeści siekierki z wczesnej epoki brązu oraz dla mocowania drutem nie znamy analogii z terenu Polski. Wystąpiły one jednak m.in. na terenie Bawarii czy Moraw (Niederlauterbach kurhan 1, Lkr. Pfaffenhofen an der Ilm; Höhengau, Lkr. Amberg-Sulzbach; Unterbrunnham, Lkr. Traunstein; Borotice, kurhan 15, pow. Znojmo; Říhový 1994, 100, Taf. 16:224; Pászthory, Mayer 1998, 60, 65, Taf. 18:250 i 20:295,296).

Pozostałości drewna z rękojeści siekierki z Dargobądza posłużyły do przeprowadzenia datowania, które wykonane zostało w Poznańskim Laboratorium Radiowęglowym (nr laboratoryjny: Poz-164201). Uzyskana data to: 3220 ± 30 BP, która po kalibracji (OxCal) dała wynik 1507BC–1448BC (68,3%) oraz 1533BC–1427BC (95,4%).

Badania śladów produkcji i używania

Przedmioty ze wszystkich omawianych skarbów różniły się stanem zachowania. Zespól z Dargobądza nie był konserwowany, powierzchnie przedmiotów pokryte są korozją oraz nawarstwieniami mineralnymi i organicznymi. Skarb z Kamienia Pomorskiego został poddany konserwacji w 2016 roku i powierzchnia przedmiotów jest aktualnie pokryta 10-procentową żywicą akrylową *Paraloid* oraz woskiem mikrokrystalicznym. Szczegółowa dokumentacja konserwatorska jest dostępna w Muzeum Historii Ziemi Kamieńskiej w Kamieniu Pomorskim. Zarówno konserwacja przedmiotów metalowych, jak i jej brak miały wpływ na obserwacje mikroskopowe oraz wyniki analiz. Ślady na toporze z Kamienia Pomorskiego sugerują, że był wykorzystywany do różnych celów. Wskazuje na to nierówna krawędź linii ostrza, jak również inna faktura powierzchni oraz odmienny kolor patyny na obuchu i ostrzu (ryc. 6:1). Na wyrobach z Dargobądza obserwację śladów utrudniała gruba warstwa korozji i zanieczyszczeń przylegających do powierzchni. Tam, gdzie oryginalna powierzchnia była miejscami odsłonięta, np. na dłucie z podniesionymi brzegami, zaobserwowano ślady szlifowania równoległe do dłuższej osi (ryc. 6:2). Z kolei na jednej z powierzchni dłuta sztabkowego po usunięciu zanieczyszczeń ujawniły się dobrze zachowane ślady szlifowania równoległe do krawędzi, a także wielokierunkowe rysy na ostrzu wskazujące na jego ostrzenie (ryc. 6:3). Intensywne użytkowanie najlepiej widoczne jest w przypadku siekiery z zachowanymi fragmentami drewnianej rękojeści. Jej ostrze jest wyraźnie asymetryczne, widać też na nim drobne wgniecenia. Zauważalne na ostrzu duże uszkodzenia, odznaczające się jaśniejszą patyną, powstały prawdopodobnie w wyniku procesów podepozycyjnych.

Określenie składu pierwiastkowego zabytków metalowych

W większości przypadków przedmioty analizowane były w dwóch miejscach (punktach) – oczyszczonych z produktów korozji powierzchniach rdzenia metalicznego. W każdym wytypowanym miejscu pomiar wykonywany był przynajmniej trzy razy. Ostateczny wynik dla każdego przedmiotu to średnia z sześciu punktów pomiarowych. Wyniki zaprezentowano w tabeli 2. Siekierkę ze skarbu z Dargobądza oraz drut owijkę drewnianej rękojeści analizowano w jednym punkcie, wykonując kilka pomiarów (trzy lub cztery) na odsłoniętej powierzchni. Wyniki zostały uśrednione.

Do prowadzenia pomiarów wykorzystano przenośny spektrometr XRF Bruker Tracer 5i, w trybie kalibracji fabrycznych „copper alloys” (bez filtra; colimator 3 mm). Pomiaru dokonywano każdorazowo przez 75 s (z podziałem na dwie fazy: pierwsza – 30 s, druga – 45 s). Wyniki wskazują na wykorzystanie miedzi i brązu cynowego. W przypadku skarbu A z Kamienia Pomorskiego

wszystkie obręcze wykonano z miedzi, najprawdopodobniej bez intencjonalnego dodatku stopowego w postaci cyny, której zawartość waha się między około 0,1–0,5%. Surowiec użyty do produkcji tych przedmiotów charakteryzuje się znaczną zawartością naturalnych zanieczyszczeń (głównie niklu, antymonu i srebra). Topór pochodzący ze skarbu B wykonano z podobnie zanieczyszczonego surowca (około 6% Sb!), ale do stopu odlewniczego dodano cynę (około 5%), uzyskując brąz cynowy. Zupełnie odmiennie przedstawia się rodzaj surowca użytego do odlewu przedmiotów ze skarbu z Dargobądza. Wykonane analizy wykazały użycie brązu cynowego, który charakteryzował się małym stopniem naturalnych zanieczyszczeń (Ni, Sb, Ag oraz As; tab. 2). Zidentyfikowano wyjątkowo wysoki poziom cyny (około 16–23%), wykorzystanej również do wykonania drutu, którym obwiązano rękojeść siekierki.

Oznaczenie gatunku drewna

Drewniana rękojeść siekierki zachowała się w niewielkim fragmencie, co spowodowane było długotrwałym zaleganiem w ziemi. Element, który przetrwał do naszych czasów, był utrzymywany przez drut z brązu cynowego, którego korozja miała wpływ na zachowanie się drewna. Bezpośredni kontakt z miedzią lub jej stopami może wpływać spowalniająco na rozkład materii organicznej, w tym przypadku drewna (Haneca *et al.* 2012, 894). Dzięki temu możliwe było przeprowadzenie analizy ksylogicznej.

Do oznaczeń drewna wykorzystano mikroskop ze światłem odbitym, a obserwacje przeprowadzono bezpośrednio na próbce drewna po uprzednim wyrównaniu trzech przekrojów jego tkanki: poprzecznego, stycznego i promieniowego. Oznaczenia wykonano przy użyciu mikroskopu Leica M205 C z kamerą Leica MC190 HD, posilując się atlasami anatomicznymi drewna (Greguss 1959; Grosser 1977; Schweingruber 2011).

Obserwacje elementów charakterystycznych dla budowy tkanki drewna pozwoliły na stwierdzenie, że okładziny wykonano z drewna liściastego o rozprzeczłonaczyniowym układzie naczyń. Znaczny rozkład drewna utrudniał obserwację tkanki, lecz mimo to możliwe było stwierdzenie, że najprawdopodobniej do produkcji okładzin użyto drewna lipowego. Świadczyć o tym może występowanie naczyń o charakterystycznym nieregularnym kształcie, a także widoczne i szeroko rozstawione promienie drzewne (ryc. 7:1). W przekrojach wzdłużnych zaobserwowano także spiralne zgrubienia ścian naczyń, a także podłużne i szerokie promienie drzewne. Porównanie z próbką pochodzącą ze współczesnego drewna lipy (ryc. 7:2) potwierdza nasze obserwacje.

Niestety, oznaczenie drewna rękojeści możliwe było tylko do poziomu rodzaju. Spowodowane jest to zbyt zbliżoną do siebie budową anatomiczną większości gatunków drzew i krzewów w Polsce, w tym lipy (Moskal-del Hoyo 2020, 42).

Na naszych ziemiach rośnie dziko tylko lipa drobnolistna (*Tilia cordata* Mill.) i szerokolistna (*Tilia platyphyllos* L.). Są to drzewa długowieczne, żyją nawet do 800–1000 lat, przy czym osiągają wysokość około 25–30 m (Warywoda 1957, 124; Mowszowicz 1979, 274–276; Godet 2008, 126; Seneta, Dolatowski 2012, 387). Drewno tych drzew jest miękkie, łupliwe i proste w obróbce, co często było wykorzystywane do produkcji m.in. przedmiotów codziennego użytku (Kluk 1778, 27–28; Gerald-Wyżycki 1845, 49–51; Warywoda 1957, 126, 128; Krzysik 1975, 650; Godet 2008, 126).

Zastanawiać może użycie lipy do elementu narzędzia, które powinno być bardzo wytrzymałe. Być może wynikało to z jego dostępności i łatwości w obróbce, dzięki czemu przy zniszczeniu trzonka była możliwa jego szybka wymiana. Nie można wykluczyć także doraźnej produkcji oprawy mającej związek jedynie z zamiarem depozycji narzędzia.

Podsumowanie

Odkrycie w ostatnich latach dwóch zespołów zawierających wyroby z końca wczesnego lub przełomu wczesnego i starszego okresu epoki brązu wskazuje, że na Pomorzu Zachodnim bardzo wcześnie zrodziła się tradycja deponowania przedmiotów metalowych, charakterystyczna dla niemal całego obszaru Europy. Zwyczaj ten miał charakter ponadregionalny i choć nie można jednoznacznie wskazać, z jakiego powodu do takich depozycji dochodziło, jego występowanie potwierdza rozległe kontakty kulturowe Pomorza Zachodniego w 1. połowie 2 tysiąclecia p.n.e., m.in. z terenami Łużyc, Śląska czy Bawarii.

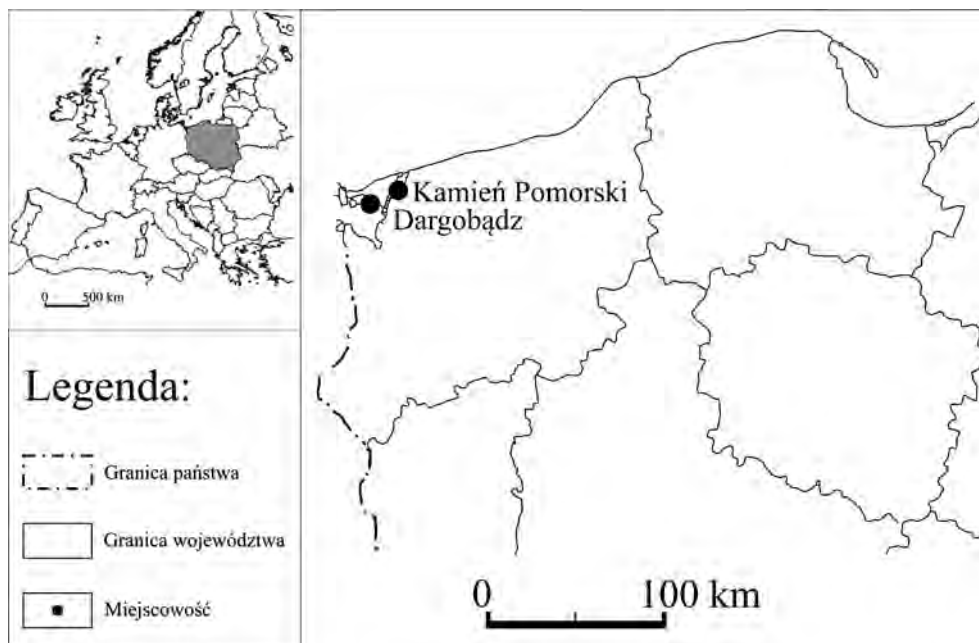
Przeprowadzone przez nas analizy wykazały, że odkryte w okolicy Kamienia Pomorskiego i w Dargobądzu przedmioty wyprodukowano zarówno z miedzi, jak i ze stopu miedzi z cyną. W przypadku siekiery zidentyfikowano ślady używania, co wskazuje, że przedmiot był w pełni funkcjonalnym narzędziem. Nasze badania uzupełniają stan wiedzy dotyczący chronologii wczesnej epoki brązu o nową datę radiowęglową, która potwierdza datowanie artefaktualne. Wyniki analizy palinologicznej wskazały, że do oprawy w pełni funkcjonalnych narzędzi wykorzystywano miękkie gatunki drzew.

Tabela 1. Wymiary przedmiotów obręczowych pochodzących ze skarbu A z Kamienia Pomorskiego
Table 1. Measurements of ring objects from hoard A from Kamień Pomorski

Numer przedmiotu Object number	Średnica [mm] Diameter [mm]	Grubość pręta [mm] Thickness of bar [mm]		Waga [g] Weight [g]
		maksymalna maximum	na końcach at terminals	
1	122 × 91	11	4 i 4	156,5
2	120 × 89	11	4 i 4	142,6
3	124 × 94	9	4 i 4	116,4
4	130 × 93	8	3 i 4	113,4
5	152×?	7	1 i 1	68,7
6	72 × 62	5	2 i 2	23,3
7	70 × 59	5	2 i 3	20,7

Tabela 2. Skład pierwiastkowy przedmiotów pochodzących z badanych skarbów (% wagi).
Wartość „0,00” oznacza wynik poniżej poziomu detekcji. Oprac. M. Grześkowiak
Table 2. Chemical composition of objects from the hoards (% by weight). Value of “0,00”
indicates a result below the detection level. Prepared by M. Grześkowiak

Skarb Hoard	Nr No	Przedmiot Object	Cu	Sn	As	Ni	Sb	Fe	Ag	Pb	Cr	Co	
Dargobądz	1	dłuto	75,50	23,44	0,59	0,15	0,00	0,09	0,00	0,00	0,03	0,00	
	2	dłuto	81,13	18,26	0,14	0,13	0,00	0,10	0,00	0,00	0,04	0,00	
	3	siekiera	83,03	16,54	0,09	0,04	0,00	0,06	0,00	0,01	0,03	0,00	
	–	dрут-owijka	77,08	21,37	0,51	0,10	0,00	0,10	0,00	0,06	0,00	0,00	
Kamień Pomorski	A	1	obręcz	91,85	0,48	0,69	2,29	2,22	0,13	1,66	0,00	0,09	0,09
		2	obręcz	92,35	0,55	0,59	2,04	2,14	0,12	1,70	0,00	0,09	0,06
		3	obręcz	89,88	0,11	1,04	2,44	3,82	0,13	1,83	0,00	0,08	0,21
		4	obręcz	93,47	0,39	0,20	1,05	1,84	0,12	2,34	0,00	0,10	0,00
		5	obręcz	91,94	0,35	0,37	1,04	2,59	0,15	2,84	0,00	0,09	0,06
		6	obręcz	94,27	0,40	0,35	1,50	1,14	0,13	1,58	0,00	0,09	0,00
		7	obręcz	89,45	0,52	0,65	2,03	2,23	0,09	4,16	0,01	0,07	0,09
	B	1	topór	81,86	5,18	1,4	2,14	6,39	0,14	2,34	0,09	0,04	0,27

Ryc. 1. Lokalizacja odkrycia skarbów z Dargobądz i Kamienia Pomorskiego. Oprac. J. Michalik
 Fig. 1. Location of hoards from Dargobądz and Kamień Pomorski. Prepared by J. Michalik

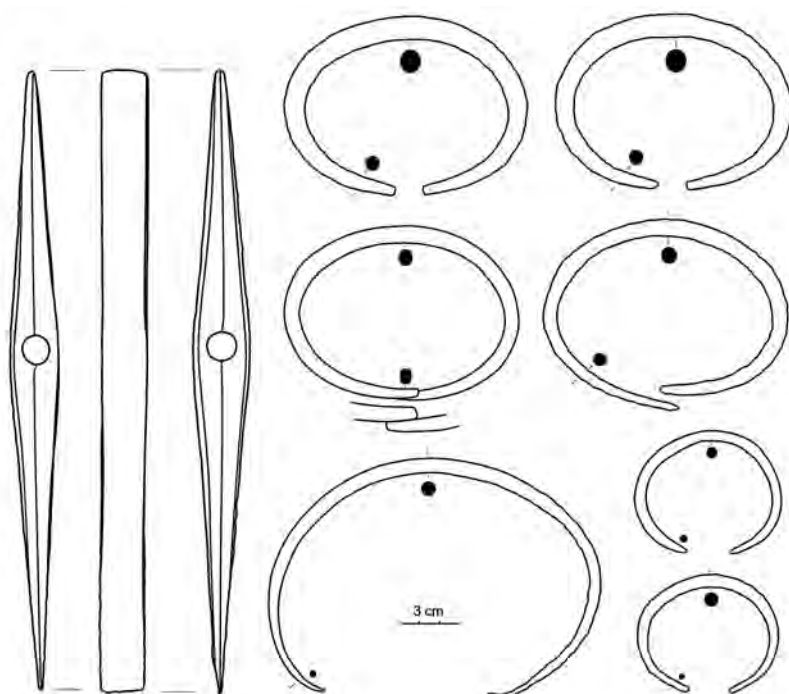
Ryc. 2. Kamień Pomorski: 1 – topór o podwójnym ostrzu z depozytu A; 2 – siedem otwartych obręczy. Fot. J. Baron

Fig. 2. Kamień Pomorski: 1 – double axe from deposit A; 2 – seven open rings. Photograph by J. Baron

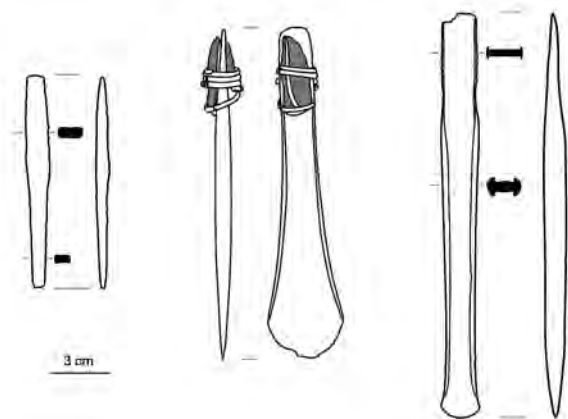

Ryc. 3. Dargobądz, pow. kamieński: 1 – dłuto; 2 – siekierka z podniesionymi brzegami z zachowanym fragmentem trzonka obwiązanego drutem; 3 – dłuto z podniesionymi brzegami. Fot. J. Baron

Fig. 3. Dargobądz, Kamień Pomorski district: 1 – chisel; 2 – flanged axe with a preserved fragment of the handle tied with wire, 3 – flanged chisel. Photograph by J. Baron

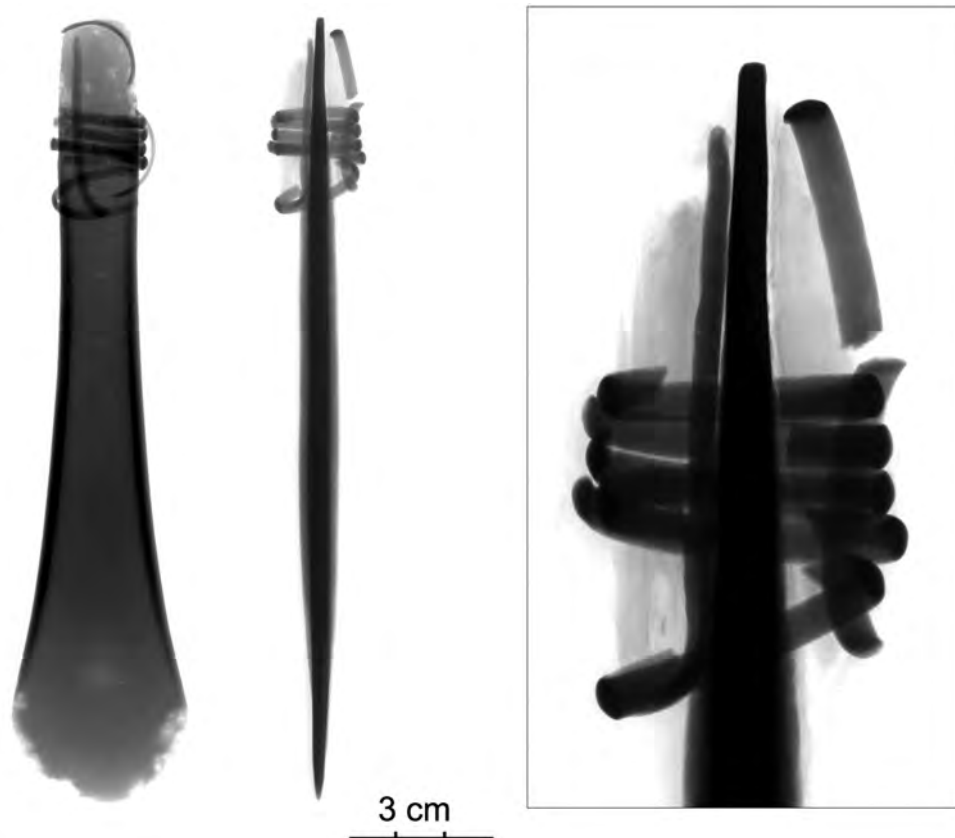
1

2

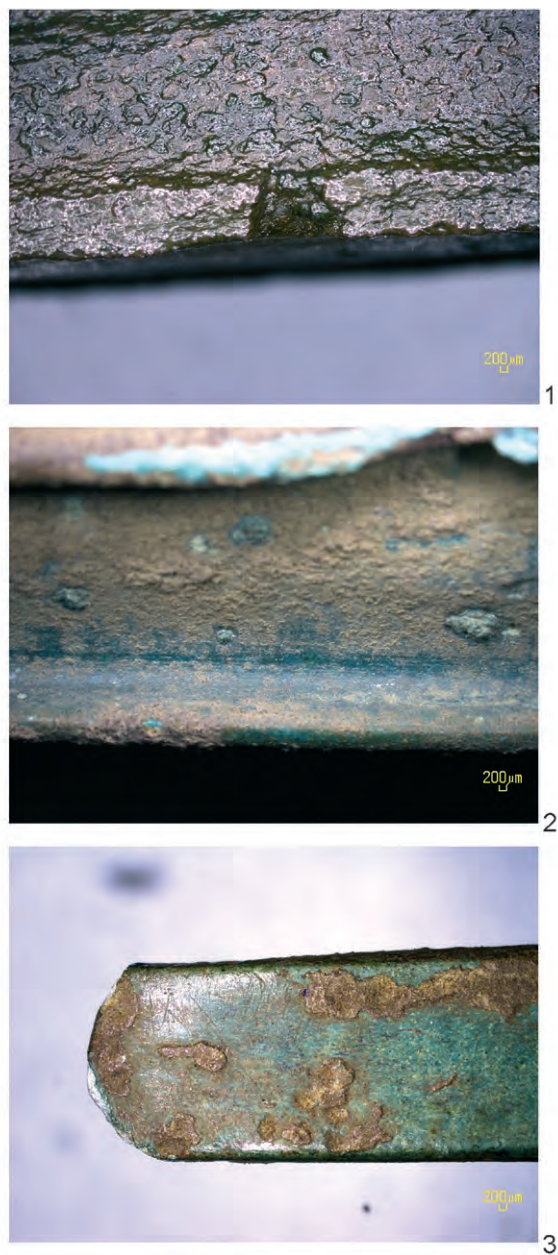
Ryc. 4. Dokumentacja rysunkowa skarbów znajdujących się w zbiorach Muzeum Ziemi Kamieńskiej w Kamieniu Pomorskim: 1 – skarby A i B z Kamienia Pomorskiego; 2 – skarb z Dargobądz. Rys. J. Baron

Fig. 4. Drawings (from the documentation) of the hoards in the collection of the Kamień Land History Museum in Kamień Pomorski: 1 – hoards A and B from Kamień Pomorski; 2 – hoard from Dargobądz. Drawing by J. Baron

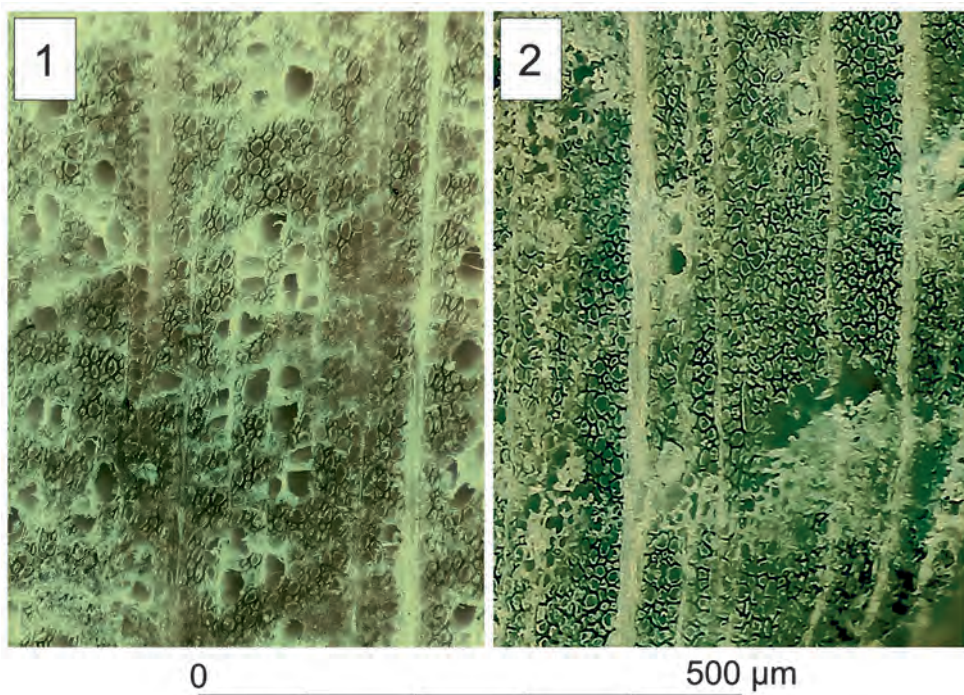

Ryc. 5. Zdjęcie RTG siekierki z podniesionymi brzegami z Dargobądza ilustrujące sposób obwiązania drewnianego trzonka. Fot. P. Wilk

Fig. 5. X-ray of a Dargobądz flanged axe showing how the wooden handle was tied. Photograph by P. Wilk

Ryc. 6. Ślady zachowane na powierzchniach przedmiotów: 1 – szczyrba w partii bocznej topora; 2 – podłużne rysy widoczne na odsłoniętej partii dłuta z podniesionymi brzegami; 3 – ślady szlifowania i ostrzenia na ostrzu dłuta sztabkowego. Fot. J. Baron
Fig. 6. Traces on the surfaces of objects: 1 – chip in the side of the axe; 2 – lengthwise scratches visible on the exposed part of the flanged chisel; 3 – traces of grinding and sharpening on the blade of a bar chisel. Photograph by J. Baron

Ryc. 7. Zestawienie przekrojów poprzecznych drewna: A – współczesna lipa drobnolistna (*Tilia cordata* Mill.); B – rękojeść siekierki z Dargobądza. Fot. J. Michalik

Fig. 7. Cross-sections of wood: A – modern small-leaved lime (*Tilia cordata* Mill.); B – Dargobądz axe handle. Photograph by J. Michalik

Literatura

- Blajer W. 1990. *Skarby z wczesnej epoki brązu na ziemiach polskich*. Kraków.
- Blajer W. 2001. *Skarby przedmiotów metalowych z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza na ziemiach polskich*. Kraków.
- Bredden R. 1969. Der Aunjetitzer Bronzehortfund von Bresinchen, Kr. Guben, *V Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam* 5, 15–56.
- Gedl M. 2004. *Die Beile in Polen IV (Metalläxte, Eisenbeile, Hämmer, Ambosse, Meißel, Pfrieme)*. Stuttgart. *Prähistorische Bronzefunde* IX/24.
- Gerald-Wyżycycki J. 1845. *Zielnik ekonomiczno-techniczny czyli opisanie drzew, krzewów i roślin dziko rosnących w kraju, jako też przyswojonych, z pokazaniem użytku ich w ekonomice, rękodzielactwach, fabrykach i medycynie domowej, z wyszczególnieniem jadowitych i szkodliwych oraz mogących służyć ku ozdobie ogrodów i mieszkań wiejskich ułożony dla gospodarzy i gospodyń* 1. Warszawa.
- Godet J.-D. 2008. *Atlas drewna*. Warszawa.
- Gregus P. 1959. *Holz-anatomie der Europäischen Laubhölzer und Sträucher*. Budapest.
- Grosser D. 1977. *Die Hölzer Mitteleuropas. Ein mikrophotographischer Lehratlas*. Berlin–Heidelberg–New York.
- Haneca K., Deforce K., Boone M.N., Van Loo D., Dierick M., Van Acker J., Van Den Bulcke J. 2012. X-ray sub-micron tomography as a tool for the study of archaeological wood preserved through the corrosion of metal objects. *Archaeometry* 54 (5), 893–905. DOI: 10.1111/j.1475-4754.2011.00640.x.
- Kersten K. 1958. *Die Funde der Älteren Bronzezeit in Pommern*. Hamburg. 7. Beiheft zum Atlas der Urgeschichte, Museum für Völkerkunde und Vorgeschichte.
- Kibbert K. 1980. *Die Äxte und Beile im mittlerem Westdeutschland* I. München. *Prähistorische Bronzefunde* IX/10.
- Kluk J.K. 1778. *Roslin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych, osobliwie kraioowych, albo ktore w kraiu użyteczne byc mogą, utrzymanie, rozmnozenie i zazycie 2: O drzewach i ziołach dzikich, lasach etc.* Drukarnia Pijarów. Warszawa.
- Kokociński W. 2005. *Anatomia drewna*. Poznań.
- Kowalski Ł., Adamczak K., Bokinić A., Bielińska-Majewska B., Karczmarek Ł., Krzyszowski A., Osipowicz G., Garbacz-Klempka A., Gan P., Szczepańska G., Wawrzykowska B. 2021. New data for research on the early bronze age in northern Poland (2350–1600 BC). *Archäologisches Korrespondenzblatt* 51/1, 473–499. DOI: 10.11588/ak.2021.4.93266.
- Kozak E. 2020. O berle sztyletowym z Leszczyna. *Rocznik Kołobrzeski* 2020, 15–20.
- Krzysik F. 1975. *Nauka o drewnie*. Warszawa.
- Maciejewski M. 2016. *Metal – granica – rytuał. Badania nad depozytami przedmiotów metalowych w kontekście sieci osadniczej*. Poznań. *Archeologia Bimaris* 7.

- Mayer E. F. 1977. *Die Äxte und Beile in Österreich*. München. Prähistorische Bronzefunde IX/9.
- Moskal-del Hoyo M. 2021. Archeobotanika. W: A. Kurzawska, I. Sobkowiak-Tabaka (red.), *Mikroprzeszłość. Badania specjalistyczne w archeologii*. Poznań, 31–64.
- Moucha V. 2005. *Hortfunde der frühen Bronzezeit in Böhmen*. Praha.
- Mowszowicz J. 1979. *Przewodnik do oznaczania drzew i krzewów krajowych i aklimatyzowanych*. Warszawa.
- Pászthory K., Mayer E.F., 1998. *Die Äxte und Beile in Bayern*. Stuttgart. Prähistorische Bronzefunde IX/20.
- Říhovský J. 1992. *Die Äxte, Beile, Meißel und Hämmer in Mähren*. Stuttgart. Prähistorische Bronzefunde IX/17.
- Schweingruber F.H. 2011. *Anatomie europäischer Hölzer – Anatomy of European Woods*. Kessel.
- Seneta W., Dolatowski J. 2012. *Dendrologia*. Warszawa.
- Szpunar A. 1987. *Die Beile in Polen I (Flachbeile, Randleistenbeile, Randleistenmeißel)*. München. Prähistorische Bronzefunde IX/16.
- Warywoda A. 1957. *Encyklopedia techniczna 1: Drzewa użytkowe w architekturze przestrzennej i przemyśle A–Z. Ważniejsze gatunki iglaste i liściaste produkujące drewno i inne surowce znane na międzynarodowych rynkach handlowych*. Kraków.
- Weiß U., Schmidt J.P. 2019. Pasewalk, Lkr. Vorpommern-Greifswald. Fpl. 249. Kurze Fundberichte 2019, *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 67, 273–274.

dr Kamil Nowak
Instytut Archeologii Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
kamil.nowak@umk.pl
ORCID: 0000-0002-8137-0059

dr hab. prof. UW r Justyna Baron
Uniwersytet Wrocławski
Instytut Archeologii
justyna.baron@uwr.edu.pl
ORCID: 0000-0001-6429-2872

Jakub Michalik
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
Instytut Archeologii
jakmich94@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7495-2528

dr Dawid Sych
University of Leicester
School of Archaeology and Ancient History
das51@leicester.ac.uk
ORCID: 0000-0002-3166-5211

Marek Grześkowiak
Uniwersytet Wrocławski
Instytut Archeologii
marek.grzeskowiak2@uwr.edu.pl
ORCID: 0000-0002-1111-3743

Grzegorz Kurka
Muzeum Historii Ziemi Kamieńskiej
archeokam@wp.pl

Marek Dworaczyk

Wyniki interwencyjnych badań archeologicznych w Ługowinie, gm. Resko

Results of the rescue excavation in Ługowina, Resko commune

Abstract: Archaeological sites Ługowina 12 (AZP: 24-14/5) and Ługowina 13 (AZP: 24-14/6) have been discovered during a field survey conducted in 1988. Initially, they were recorded as settlement points – prehistorical (12 and 13) and late medieval (12). Based on recent finds, the function of the sites has been changed. Now these are settlements, or perhaps parts of one settlement, the chronology of which – based on a small assemblage of potshards – was established to the fifth period of the Bronze Age – the Hallstatt period.

Abstrakt: Stanowiska archeologiczne Ługowina 12 (AZP: 24-14/5) i Ługowina 13 (AZP: 24-14/6) zostały odkryte podczas badań terenowych prowadzonych w 1988 roku. Początkowo oznaczono je jako punkty osadnicze – prehistoryczne (12 i 13) i późno-średniowieczny (12). W oparciu o najnowsze znaleziska zmieniono funkcję stanowisk. Obecnie są to dwie, a być może fragmenty jednej osady, której chronologię – na podstawie niewielkiego zbiorowiska ułamków ceramiki – ustalono na piąty okres epoki brązu – okres halsztacki.

Słowa kluczowe: Pomorze Zachodnie, epoka brązu, okres halsztacki, osadnictwo, Ługowina

Keywords: Western Pomerania, Bronze Age, Hallstatt period, settlement, Ługowina

W latach 2012–2013 w okolicach Reska zbudowano elektrownię wiatrową. Część turbin zlokalizowana na gruntach miejscowości Ługowina¹ znajdowała się na terenach ochrony konserwatorskiej stanowisk archeologicznych (ryc. 1): Ługowina, stan. 12 (AZP 24-14/5) – punkty osadnicze z pradziejów i późnego średniowiecza; Ługowina, stan. 13 (AZP 24-14/6) – punkt osadniczy z pradziejów. Stanowiska te zostały odkryte w trakcie badań powierzchniowych przeprowadzonych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski w 1988 roku². Na podstawie liczby i rozrzutu zabytków ruchomych powierzchnie każdego

¹ Na kartach AZP miejscowość ta określana jest jako Ługawino, jednak poprawna jej nazwa to Ługowina, dlatego tej właśnie formy używam w niniejszym artykule.

² Por. Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Szczecinie, teczka AZP 24-14.

z nich określono na około 0,5 ha. W trakcie inwestycyjnych robót ziemnych prowadzonych w granicach stref ochrony konserwatorskiej wymienionych stanowisk w lutym i marcu 2013 roku przeprowadzono interwencyjne badania archeologiczne. Odhumusowanie części terenu (pod platformy przy wiatrakach) wykonano sprzętem mechanicznym, a w uzasadnionych przypadkach także ręcznie. Prace inwestycyjne wiązały się ponadto z wykonaniem wykopów o szerokościach 4,0–5,0 m pod drogi dojazdowe, wykopów pod przewody elektroenergetyczne o głębokościach 1,0–1,5 m i szerokościach około 1,0 m, oraz wykopów pod wiatraki o średnicach około 30 m i głębokościach 2,5–4,0 m. Poniżej warstwy humusu (szarobrazowej, gliniastej, miejscami spiaszczonej próchnicy o miąższości od 25–30 do 40 cm) zaobserwowano dwa skupienia pozostałości osadniczych na terenie działki nr 269/1 oraz działek nr 233 i 264 (ryc. 2).

Obiekty na terenie działki nr 269/1

Pierwsze skupisko odkryto w strefie ochrony stanowiska Ługowina 13. Wyodróżniono w nim sześć obiektów.

Obiekt nr 1 (ryc. 2 i 3)

Nieregularny w zarysie obiekt o wymiarach 170 cm (W-E) × 82 cm (N-S) to palenisko o nieustalonej chronologii. W jego zachodniej części znajdowało się koliste zagłębienie o wymiarach 64 cm (W-E) × 76 cm (N-S), wypełnione spalenizną z szarym piaskiem, w którym znajdował się niewielki kamień. Wypełnisko wschodniej części obiektu składało się z przemieszanej warstwy spalenizny z szarym piaskiem, próchnicą i żółtą gliną oraz wytrąceniami orsztynu. W profilu obiekt miał kształt nieckowaty, a jego miąższość dochodziła do 9 cm. Obiekt był nieznacznie zagłębiony w calec – żółtą, tłustą glinę z wytrąceniami orsztynu.

Obiekt nr 2 (ryc. 2 i 4)

Czworoboczny obiekt o zaokrąglonych narożnikach, o wymiarach 90 (W-E) × 62 cm (N-S), to palenisko o nieokreślonej chronologii. W profilu miał kształt nieckowaty, a jego miąższość dochodziła do 10 cm. Wypełnisko jamy składało się ze spalenizny z węglami drzewnymi, szarym piaskiem i niewielką ilością małych kamieni. Przy krawędzi wschodniej obiektu zalegała przemieszana warstwa spalenizny z szarym piaskiem i żółtą, spiaszczoną gliną. Obiekt był nieznacznie zagłębiony w calec – żółtą, spiaszczoną glinę z wytrąceniami orsztynu.

Obiekt nr 3 (ryc. 2 i 5A)

Kolista jama o nieokreślonej funkcji i chronologii miała wymiary 54 cm (N-S) × 58 cm (W-E) i była zagłębiona w podłoże na 14 cm. W profilu miała nieckowaty kształt. W jej stropie zalegała gliniasta, miękka warstwa spalenizny, węgli drzewnych i szarej próchnicy (warstwa 3A), natomiast w spągu wystąpiła spalenizna z węglami drzewnymi (warstwa 3B). Obiekt był zagłębiony w calec – żółta, spiaszczoną glinę z wytrąceniami orsztynu.

Obiekt nr 4 (ryc. 2 i 5B)

Kolista jama o nieokreślonej funkcji i chronologii miała wymiary 72 cm (W-E) × 76 cm (N-S) i zagłębiona była w calec (żółta, spiaszczona glina z wytrąceniami orsztynu) na 19 cm. W profilu miała miskowaty kształt. Wypełniskiem była miękka warstwa szarej próchnicy ze spalenizną i węglami drzewnymi.

Obiekt nr 5 (ryc. 2 i 6A)

Kolista jama o nieokreślonej funkcji i chronologii i wymiarach 60 cm (W-E) × 62 cm (N-S) była zagłębiona na 16 cm w żółtą, spiaszczoną glinę z wytrąceniami orsztynu (calec). W profilu była nieckowata. W stropie zalegała gliniasta, miękka warstwa szarej próchnicy ze spalenizną i węglami drzewnymi (warstwa 5A), natomiast w spągu średnioziarnisty piasek (warstwa 5B).

Obiekt nr 6 (ryc. 2 i 6B)

Jama o nieokreślonej funkcji i chronologii w rzucie poziomym miała kształt wydłużonego na osi NE-SW owalu o wymiarach 130 cm (NE-SW) × 50 cm (W-E) i zagłębiona była na 24 cm w żółtą, spiaszczoną glinę z wytrąceniami orsztynu (calec). W profilu miała kształt miskowaty. Wypełniskiem był szary, gliniasty piasek z plamami spalenizny i szarej próchnicy (warstwa 6C). Jedyne w stropie, w części północnowschodniej i południowozachodniej obiektu znajdowały się owalne, płytkie zagłębienia (o głębokości do 2 cm) wypełnione spalenizną z szarą próchnicą i węglami drzewnymi (warstwy 6A i 6B).

Obiekty na terenie działek nr 233 i 264

Drugie skupisko, złożone z 25 obiektów, odkryto w granicach i sąsiedztwie strefy ochrony konserwatorskiej stanowiska Ługowina 12 (AZP 24-14/5) (ryc. 2).

Obiekt nr 1 (ryc. 2 i 7)

W rzucie poziomym obiekt miał kształt kolisty o wymiarach 50 cm (NE-SW) × 50 cm (W-E), natomiast w profilu był trapezowaty. Zagłębiony był na 13 cm w żółty, lekko gliniasty piasek z wytrąceniami orsztynu (calec). Jego wypełnisko stanowiła warstwa szarego piasku z domieszką szaro-brązowej próchnicy. Znalaziono w nim 9 bryłek polepy i 229 fragmentów ceramiki naczyniowej pochodzącej z minimum 4 naczyń. Zdecydowana większość ułamków (226) to pozostałości jednego dużego naczynia zasobowego. Naczynie to ma dno o grubości do 1,4 cm i średnicy 22 cm (ryc. 22:2). Grubość jego ścianek waha się od 0,8 poprzez 1,3 do 1,6–1,7 cm. Powierzchnia zewnętrzna jest szorstka, chropowata, o barwie szarej, brązowej i ceglastej, natomiast wewnętrzna jest gładka, miejscami wygładzona, o barwie jasnoceglastej, gdzieś czarnej. W zbiorze ceramiki wyróżniono ponadto: jeden niewielki fragment (brzeg z górną częścią brzuśca) lekko lejkowato rozchylonego brzegu o krawędzi pogrubionej i płasko ściętej, szorstki i chropowaty, jasnoszary do czarnego od zewnątrz i gładki czarny od wewnątrz (ryc. 22:1); jeden fragment niewyodrębnionego, płaskiego dna z częścią przydenną o grubości dna 0,9 cm i grubości ścianki przy dnie 1,0 cm; jeden fragment brzuśca naczynia stołowego z oboma powierzchniami gładkimi, na zewnątrz czarną, a wewnątrz szarą i czarną (zachował się w nim także ślad po taśmowatym uchu o szerokości 3,2 cm).

Wydaje się, że obiekt nr 1 to pozostałość po wkopanym w podłoże dużym naczyniu zasobowym, które należy datować na V okres epoki brązu – okres halszacki.

Obiekt nr 2 (ryc. 2, 8 i 9)

Obiekt – palenisko – odkryto we fragmencie przy profilu południowym wykopu pod drogę dojazdową do wiatraka nr 5 oraz w profilu wschodnim wykopu pod sieć elektroenergetyczną. W rzucie poziomym miał najpewniej kształt prostokąta o zaokrąglonych narożach, a jego wymiary to około 150 cm (W-E) × 84 cm (N-S), w przekroju był nieckowaty, zagłębiony do 34 cm w żółty piasek (calec). Wypełnisko stanowiła spalenizna z szarobrązową próchnicą, miejscami z plamkami żółtego piasku, w której tkwiły niewielkie kamienie, w części przepalone. Brak danych do ustalenia chronologii.

Obiekt nr 3 (ryc. 2, 8 i 9)

Obiekt – palenisko – odkryto we fragmencie przy profilu południowym wykopu pod drogę dojazdową do wiatraka nr 5, w odległości 58 cm na wschód od obiektu nr 2. Uchwycony fragment miał wymiary 96 cm (W-E) × 20 cm (N-S). W przekroju był nieckowaty, a jego miąższość wynosiła 20 cm. Wypełniskiem obiektu była spalenizna z szarobrązową próchnicą, w której zalegały

nieliczne kamienie, w części przepalane. Obiekt wkopany był w calec – żółty piasek. Brak danych do ustalenia chronologii.

Obiekt nr 4 (ryc. 2, 8 i 9)

Obiekt – palenisko – odkryto około 80 cm na północ od obiektów nr 2 i 3, w wykopie pod drogę dojazdową do wiatraka nr 5. W rzucie poziomym miał kształt owalny, a jego wymiary wynosiły 130 (N-S) × 130 cm (W-E), w przekroju był nieregularny, zagłębiony na 14 cm w żółty piasek (calec). Wypełniskiem obiektu była spalenizna z węglami drzewnymi, przemieszana z szarobrazową próchnicą i z plamkami żółtego piasku, w której zalegały pojedyncze kamienie. Brak danych do ustalenia chronologii.

Obiekt nr 5 (ryc. 2 i 10)

Obiekt – palenisko – odkryto w wykopie pod drogę dojazdową do wiatraka nr 5. W rzucie poziomym miał kształt owalny, a jego wymiary wynosiły 194 cm (NW-SE) × 138 cm (W-E). W profilu był nieckowaty, jego miąższość dochodziła do 24 cm. W stropie obiektu zalegała warstwa szarobrazowej, spiaszczonej próchnicy z plamami spalenizny, w której tkwiły kamienie, w części przepalane (warstwa 5A). W spągu znajdowała się warstwa spalenizny, miejscami z domieszką szarobrazowej, spiaszczonej próchnicy (warstwa 5B). Obiekt wkopany był w calec – żółty piasek, miejscami z soczewkami żwiru.

W wypełniku paleniska odkryto 3 fragmenty ceramiki naczyniowej: 2 brzuśców i 1 dna. Jeden fragment brzuśca ma obie powierzchnie gładkie: zewnętrzna jest brązoceglasta, z naniesionym żłobkiem, a wewnętrzna szara. Drugi fragment ma powierzchnię zewnętrzną gładką, czarną, z naniesionym żłobkiem, i wewnętrzną gładką, szarą. Fragment niewyodrębnionego płaskiego dna ma powierzchnię wewnętrzną gładką, ciemnoszarą, zewnętrzną – także gładką, szarojasnobrazową. Dno zostało połączone ze ścianką za pomocą wałków dolepianych od wewnątrz. Na podstawie fragmentu ceramiki obiekt wydatowano na V okres epoki brązu – okres halsztacki.

Obiekt nr 6 (ryc. 2 i 11)

Obiekt – palenisko – odkryto w wykopie pod drogę dojazdową do wiatraka nr 5. W rzucie poziomym miał kształt owalny, a jego wymiary wynosiły 92 cm (N-S) × 76 cm (W-E). W przekroju był nieckowaty, zagłębiony do 16 cm w calec (żółty piasek). Wypełniskiem obiektu była szarobrazowa, spiaszczona próchnica, miejscami z plamkami spalenizny, z niewielką liczbą małych kamieni (warstwa 6A). Przy krawędzi SE zalegała warstwa spalenizny z węglami drzewnymi (warstwa 6B).

W wypełniku odkryto 1 niewielki fragment brzośca naczynia glinianego o powierzchni zewnętrznej szorstkiej, szarej, a wewnętrznej gładkiej, czarnej. Na podstawie tego fragmentu palenisko wydatowano na V okres epoki brązu – okres halszacki.

Obiekt nr 7 (ryc. 2 i 12A)

Obiekt – palenisko – odkryto we fragmencie w północnozachodnim narożniku wykopu pod platformę przy wiatraku nr 5. W rzucie poziomym miał pierwotnie najpewniej kształt owalny, a jego uchwycone wymiary wynosiły 140 cm (N-S) × 100 cm (W-E). W przekroju był nieckowaty, wkopany w calec (żółty piasek, miejscami lekko gliniasty, z wytrąceniami orsztynu) do głębokości 20 cm. Wypełnikiem była spalenizna z węglami drzewnymi, z szaro-brązową próchnicą, plamkami żółtego piasku, w której tkwiły pojedyncze niewielkie kamienie, w części przepalone. Brak danych do ustalenia chronologii.

Obiekt nr 8 (ryc. 2 i 12B)

Obiekt – palenisko – odkryto w wykopie pod platformę przy wiatraku nr 5. W rzucie poziomym miał kształt owalny o wymiarach 138 cm (W-E) × 92 cm (N-S). W przekroju był nieckowaty, wkopany w calec (żółty piasek, miejscami lekko gliniasty, z wytrąceniami orsztynu) do głębokości 22 cm. Wypełnik obiektu stanowiła szara, spiaszczona próchnica ze spalenizną, w której tkwiły kamienie, w części przepalone (warstwa 8A). W spągu obiektu, w części zachodniej, zalegała niewielka soczewka spalenizny (warstwa 8B). Brak danych do ustalenia chronologii.

Obiekt nr 9 (ryc. 2 i 13A)

Obiekt – palenisko – odkryto w wykopie pod platformę przy wiatraku nr 5. W rzucie poziomym miał kształt owalny o wymiarach 200 cm (W-E) × 142 cm (N-S). W przekroju nieckowaty o faliście ukształtowanym dnie był wkopany w calec (żółty piasek, miejscami lekko gliniasty, z wytrąceniami orsztynu) do głębokości 16 cm. Wypełnikiem obiektu była spalenizna z węglami drzewnymi, z domieszką szarobrązowej, spiaszczonej próchnicy, w której tkwiły kamienie, w części przepalone. Brak danych do ustalenia chronologii.

Obiekt nr 10 (ryc. 2 i 13B)

Obiekt – palenisko – odkryto w wykopie pod platformę przy wiatraku nr 5. W rzucie poziomym miał kształt owalu o wymiarach 200 cm (W-E) × 136 cm (N-S). W przekroju był nieckowaty, wkopany w calec (żółty piasek, miejscami

lekko gliniasty, z wytrąceniami orsztynu) do głębokości 24 cm. Wypełniskiem obiektu była spalenizna z węglami drzewnymi, z domieszką szarobrazowej, spiaszczonej próchnicy, w której tkwiły kamienie, w części przepalone. Brak danych do ustalenia chronologii.

Obiekt nr 11 (ryc. 2 i 14A)

Obiekt – palenisko – odkryto w wykopie pod platformę przy wiatraku nr 5. W rzucie poziomym miał kształt owalu o wymiarach 142 cm (W-E) × 84 cm (N-S). W przekroju był nieckowaty, wkopany w calec (żółty piasek, miejscami lekko gliniasty, z wytrąceniami orsztynu) do głębokości 26 cm. Wypełniskiem obiektu była spalenizna z węglami drzewnymi, z domieszką szarobrazowej, spiaszczonej próchnicy, w której tkwiły kamienie, niektóre przepalone. W wypełnisku odkryto fragment brzuśca naczynia glinianego o powierzchni zewnętrznej szorstkiej, czarnej i wewnętrznej gładkiej, czarnej. Na podstawie tego fragmentu chronologię obiektu ustalono na V okres epoki brązu – okres halsztacki.

Obiekt nr 12 (ryc. 2 i 14B)

Obiekt – palenisko – odkryto w wykopie pod platformę przy wiatraku nr 5. W rzucie poziomym miał kształt prostokąta o zaokrąglonych narożach i wymiarach 160 cm (W-E) × 110 cm (N-S). W przekroju był nieckowaty, wkopany w calec (żółty piasek, miejscami lekko gliniasty, z wytrąceniami orsztynu) do głębokości 26 cm. Wypełniskiem obiektu była spalenizna z węglami drzewnymi, z domieszką szarobrazowej, spiaszczonej próchnicy i plamkami żółtego piasku, w której tkwiły kamienie, w części przepalone. Brak danych do ustalenia chronologii.

Obiekt nr 13 (ryc. 2 i 15A)

Obiekt – palenisko – odkryto w wykopie pod platformę przy wiatraku nr 5. W rzucie poziomym miał kształt kolisty o wymiarach 180 cm (W-E) × 164 cm (N-S). W przekroju był nieckowaty, wkopany w calec (żółty piasek, miejscami lekko gliniasty, z wytrąceniami orsztynu) do głębokości 30 cm. Wypełniskiem obiektu była spalenizna z węglami drzewnymi, z domieszką szarobrazowej, spiaszczonej próchnicy i plamkami żółtego piasku, w której tkwiły kamienie, w części przepalone. W wypełnisku odkryto niewielki fragment brzuśca naczynia glinianego o powierzchni zewnętrznej szorstkiej, brązowoceglastej i wewnętrznej gładkiej, czarnej. Na jego podstawie chronologię obiektu ustalono na V okres epoki brązu – okres halsztacki.

Obiekt nr 14 (ryc. 2 i 15B)

Obiekt – palenisko – odkryto w wykopie pod platformę przy wiatraku nr 5. W rzucie poziomym miał kształt prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami, zorientowanego na osi NE-SW, o wymiarach 188 cm (NE-SW) × 130 cm (W-E). W przekroju był nieckowaty i miał faliście ukształtowane dno. Wkopany był w calec (żółty piasek, miejscami lekko gliniasty, z wytrąceniami orsztynu) na głębokości do 18 cm. Wypełnisko obiektu stanowiła spalenizna z węglami drzewnymi, z domieszką szarobrazowej, spiaszczonej próchnicy i plamkami żółtego piasku, w której tkwiły kamienie, w części przepalone. Brak danych do ustalenia chronologii.

Obiekt nr 15 (ryc. 2 i 16A)

Obiekt – palenisko – odkryto w wykopie pod platformę przy wiatraku nr 5. W rzucie poziomym był prawie kolisty, o wymiarach 150 cm (N-S) × 140 cm (W-E). W przekroju był nieckowaty, wkopany w calec (żółty piasek, miejscami lekko gliniasty, z wytrąceniami orsztynu) na głębokości do 20 cm. Wypełniskiem obiektu była spalenizna z węglami drzewnymi, z domieszką szarobrazowej, spiaszczonej próchnicy i plamkami żółtego piasku, w której tkwiły kamienie, w części przepalone. Brak danych do ustalenia chronologii.

Obiekt nr 16 (ryc. 2 i 16B)

Obiekt – palenisko – odkryto w wykopie pod platformę przy wiatraku nr 5. W rzucie poziomym był prawie kolisty, o wymiarach 92 cm (N-S) × 100 cm (W-E). W przekroju był nieckowaty, wkopany w calec (żółty piasek, miejscami lekko gliniasty, z wytrąceniami orsztynu) na głębokości do 16 cm. Wypełniskiem obiektu była spalenizna z węglami drzewnymi, z domieszką szarobrazowej, spiaszczonej próchnicy i plamkami żółtego piasku, w której tkwiły kamienie, w części przepalone. Brak danych do ustalenia chronologii.

Obiekt nr 17 (ryc. 2 i 17A)

Obiekt odkryto w wykopie pod platformę przy wiatraku nr 5. W rzucie poziomym był owalny, o wymiarach 76 cm (N-S) × 110 cm (W-E). W przekroju był nieckowaty, wkopany w calec (żółty piasek, miejscami lekko gliniasty, z wytrąceniami orsztynu) na głębokości do 16 cm. Wypełniskiem obiektu była spalenizna z węglami drzewnymi, z domieszką szarobrazowej, spiaszczonej próchnicy i plamkami żółtego piasku, w której tkwiły kamienie, w części przepalone. Brak danych do ustalenia chronologii.

Obiekt nr 18 (ryc. 2 i 17B)

Obiekt – palenisko – odkryto w wykopie pod platformę przy wiatraku nr 5. W rzucie poziomym miał kształt kwadratu o zaokrąglonych narożach i wymiarach 104 cm (N-S) × 100 cm (W-E). W przekroju był nieckowaty, wkopany w calec (żółty piasek, miejscami lekko gliniasty, z wytrąceniami orsztynu) na głębokości do 22 cm. Wypełniskiem obiektu była spalenizna z węglami drzewnymi, z domieszką szarobrazowej, spiaszczonej próchnicy i plamkami żółtego piasku, w której tkwiły kamienie, w części przepalone. Brak danych do ustalenia chronologii.

Obiekt nr 19 (ryc. 2 i 18A)

Obiekt – palenisko – odkryto w wykopie pod platformę przy wiatraku nr 5. W rzucie poziomym miał kształt owalu o wymiarach 70 cm (N-S) × 112 cm (W-E). W przekroju był nieckowaty, wkopany w calec (żółty piasek, miejscami lekko gliniasty, z wytrąceniami orsztynu) na głębokości do 44 cm. Wypełniskiem obiektu była spalenizna z węglami drzewnymi, z domieszką szarobrazowej, spiaszczonej próchnicy i plamkami żółtego piasku, w której tkwiły kamienie, w części przepalone. W wypełnisku odkryto bryłkę polepy i fragment brzegu naczynia glinianego z górną częścią brzuśca. Lekko wygięty na zewnątrz brzeg miał krawędź lekko zaokrągloną (ryc. 22:4). Obie powierzchnie ułamka są szorstkie: zewnętrzna jest plamista, czarna i szara; wewnętrzna – czarna ze śladami zagładzania. Prawdopodobnie jest to brzeg naczynia jajowatego, które można datować na V okres epoki brązu – okres halsztacki.

Obiekt nr 20 (ryc. 2 i 18B)

Obiekt – palenisko – odkryto w wykopie pod platformę przy wiatraku nr 5. W rzucie poziomym miał kształt owalu o wymiarach 136 cm (N-S) × 160 cm (W-E). W przekroju był nieckowaty, wkopany w calec (żółty piasek, miejscami lekko gliniasty, z wytrąceniami orsztynu) na głębokości do 28 cm. Wypełniskiem obiektu była spalenizna z węglami drzewnymi, z domieszką szarobrazowej, spiaszczonej próchnicy i plamkami żółtego piasku, w której tkwiły kamienie, w części przepalone. Brak danych do ustalenia chronologii.

Obiekt nr 21 (ryc. 2 i 19A)

Obiekt – palenisko – odkryto w wykopie pod platformę przy wiatraku nr 5. W rzucie poziomym miał kształt prostokąta o zaokrąglonych narożach i wymiarach 144 cm (N-S) × 182 cm (W-E). W przekroju był nieckowaty, wkopany w calec (żółty piasek, miejscami lekko gliniasty, z wytrąceniami orsztynu) na głębokości do 26 cm. Wypełniskiem obiektu była spalenizna z węglami drzewnymi,

z domieszką szarobrazowej, spiaszczonej próchnicy i plamkami żółtego piasku, w której tkwiły kamienie, w części przepalone. W wypełniku odkryto fragment silnie skorodowanego przedmiotu żelaznego i 2 fragmenty ceramiki naczyniowej: brzuśca o powierzchni zewnętrznej szorstkiej, szarej i wewnętrznej wygładzanej, siwej oraz brzegu z szyjką, z obiema powierzchniami gładkimi, szarobrazowymi, lekko lejkowato rozchyloną zewnątrz, o krawędzi pogrubionej (ryc. 22: 3). Obiekt wydatowano na V okres epoki brązu – okres halsztacki.

Obiekt nr 22 (ryc. 2 i 19B)

Obiekt – palenisko – odkryto w wykopie pod platformę przy wiatraku nr 5. W rzucie poziomym miał kształt owalu o wymiarach 150 cm (N-S) × 180 cm (W-E). W przekroju był nieckowaty, wkopany w calec (żółty piasek, miejscami lekko gliniasty, z wytrąceniami orsztynu) na głębokości do 28 cm. Wypełnikiem obiektu była spalenizna z węglami drzewnymi, z domieszką szarobrazowej, spiaszczonej próchnicy i plamkami żółtego piasku, w której tkwiły kamienie, w części przepalone. W wypełniku odkryto 2 fragmenty ceramiki naczyniowej: cienkościennego brzuśca (naczynie stołowe) o powierzchni zewnętrznej wygładzanej, siwej i powierzchni wewnętrznej wygładzanej, szarej oraz grubościennego brzuśca (naczynie kuchenne) o powierzchni zewnętrznej chropowatej, szarobrazowej i powierzchni wewnętrznej gładkiej, szarobrazowej. Na podstawie fragmentu ceramiki chronologię obiektu ustalono na V okres epoki brązu – okres halsztacki.

Obiekt nr 23 (ryc. 2 i 20A)

Obiekt – palenisko – odkryto w wykopie pod platformę przy wiatraku nr 5. W rzucie poziomym miał kształt kwadratu o zaokrąglonych narożach i wymiarach 170 cm (N-S) × 160 cm (W-E). W przekroju był nieckowaty, wkopany w calec (żółty piasek, miejscami lekko gliniasty, z wytrąceniami orsztynu) na głębokości do 20 cm. Wypełnikiem obiektu była spalenizna z węglami drzewnymi, z domieszką szarobrazowej, spiaszczonej próchnicy i plamkami żółtego piasku, w której tkwiły kamienie, w części przepalone. W wypełniku odkryto fragment brzuśca naczynia glinianego o obu powierzchniach gładkich, brązo-woceglastych. Na podstawie fragmentu ceramiki chronologię obiektu ustalono na V okres epoki brązu – okres halsztacki.

Obiekt nr 24 (ryc. 2 i 20B)

Obiekt – palenisko – odkryto w wykopie pod platformę przy wiatraku nr 5. W rzucie poziomym miał kształt owalu o wymiarach 124 cm (N-S) × 150 cm (W-E). W przekroju był nieckowaty, z faliście ukształtowaną linią dna (przemycia),

wkopany w calec (żółty piasek, miejscami lekko gliniasty, z wytrąceniami orsztynu) na głębokości do 10 cm. Wypełniskiem obiektu była spalenizna z węglami drzewnymi, z domieszką szarobrazowej, spiaszczonej próchnicy i plamkami żółtego piasku, w której tkwiły kamienie, w części przepalone. Brak danych do ustalenia chronologii.

Obiekt nr 25 (ryc. 2 i 21)

Obiekt – palenisko – odkryto w wykopie pod drogę dojazdową pomiędzy turbinami 5 i 6 (działka nr 233). W rzucie poziomym miał kształt owalu o wymiarach 126 cm (N-S) × 130 cm (W-E). W przekroju był nieckowaty, z faliście ukształtowaną linią dna (przemycia), wkopany w calec (żółty piasek, miejscami lekko gliniasty z wytrąceniami orsztynu) na głębokości do 20 cm. Wypełniskiem obiektu była szarobrazowa próchnica ze spalenizną i plamkami żółtego piasku, w której tkwiły kamienie, w części przepalone (warstwa 25A), a także kolista plama spalenizny z kamieniami, zalegająca w części wschodniej obiektu (warstwa 25B). Brak danych do ustalenia chronologii.

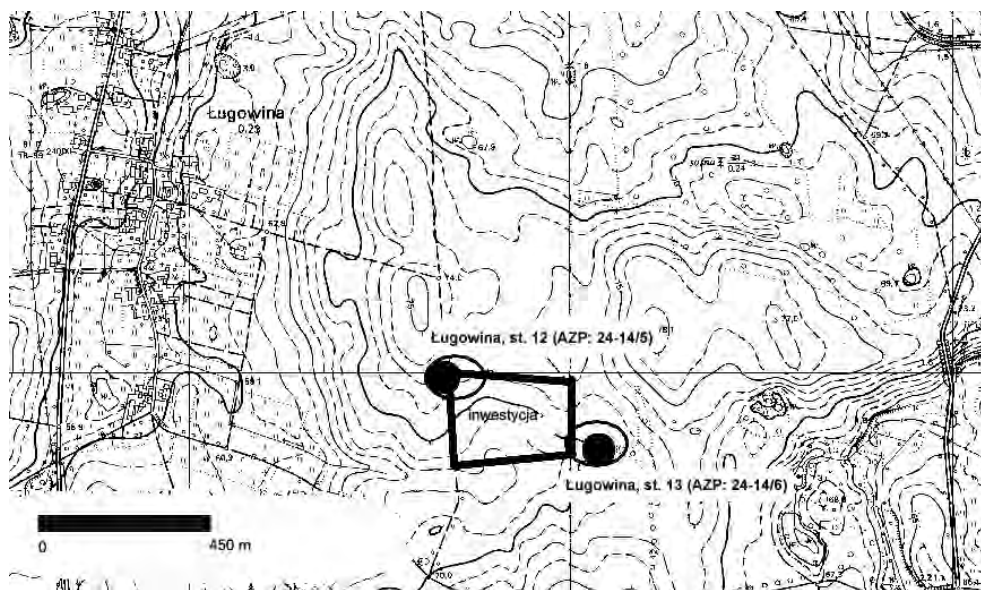
★ ★ ★

Depozyt kulturowy pochodzący tylko z jednego stanowiska Ługowina 12 – dokładnie z 9 na 25 odkrytych obiektów (nr 1, 5, 6, 11, 13, 19, 21, 22, 23) – jest nieliczny i poza jednym silnie skorodowanym przedmiotem żelaznym ograniczony do jednej kategorii źródeł. Po wyklejeniu jest to zbiór 16 fragmentów ceramiki (jak wyżej zaznaczono, 226 fragmentów znalezionych w obiekcie nr 1 pochodzi od jednego naczynia), z czego większość to ułamki środkowych części naczyń. W zespole tym na bliższą ocenę chronologiczną pozwala jedynie fragment lekko wychylonego na zewnątrz brzegu naczynia jajowatego, o esowatym profilu, znaleziony w obiekcie nr 19 (ryc. 22:4). Pojemniki te występowały w kulturze łużyckiej od IV okresu epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego (Kostrzewski 1958, 54 n.; Cnotliwy 1976, 38). W IV okresie epoki brązu miały one jednak bardziej wyodrębnioną szyjkę. Okazy smuklejsze, z brzuściami łagodnie przechodzącymi w szyjkę, pojawiły się dopiero w V okresie epoki brązu (Kostrzewski 1958, 115–117). Nieco później, w okresie halsztackim, te formy naczyń zaczęto zaopatrywać w brzegi lekko wygięte na zewnątrz, co było charakterystyczne dla grupy zachodniopomorskiej kultury łużyckiej w okresie halsztackim. W tym też czasie powszechnym składnikiem zastawy kuchennej ludności kultury łużyckiej stały się egzemplarze z guzkami dolepiionymi poniżej krawędzi brzegu (Cnotliwy 1960, 57; 1961, 265–266; 1976, 38). Naczynia te, zaopatrzone jednak w ucha bądź listwy na przejściu brzuśca w szyjkę, były również charakterystyczne dla grupy górzyckiej kultury łużyckiej w końcu wczesnej

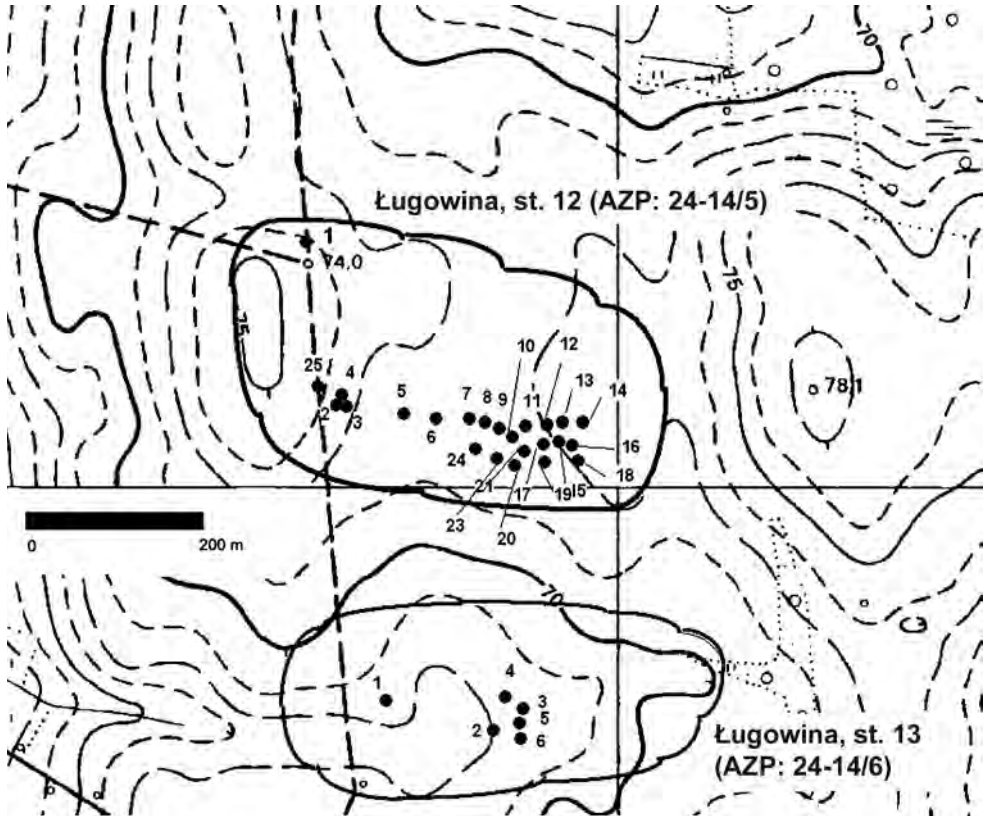
epoki żelaza i w początkach okresu lateńskiego (Griesa 1982, 19–23, 36, tabl. 3:14 i 4:1) i wskazują na południowe oddziaływania na jej zachodniopomorską grupę w okresie halsztackim (Kostrzewski 1958, 184). Zbliżone formy do okazji z Ługowiny znane są z innych stanowisk zachodniopomorskich, m.in. z halsztackiego grodu funkcjonującego na obecnym Wzgórzu Zamkowym w Szczecinie, gdzie część z nich ma ucha dolepione do krawędzi (Cnotliwy *et al.* 1972, 198–201, ryc. 24:6; Cnotliwy 1976, 37–38, 60, ryc. 1.4:5,6; 1.7:2 i 1.9:1,3,8), oraz z Wierzchlasu, gdzie datowane są na V okres epoki brązu i okres halsztacki (Wilgocki 1991, 31–32, ryc. 2.3.:2; 2.6:10). Chronologię podobnych naczyń z położonej w pobliżu Pyrzyc osady w Brzezinie ustalono natomiast na V okres EB (Uciechowska-Gawron 1992, 128, 139–140, ryc. 6:3,4).

Zgodnie z przytoczonymi powyżej danymi najpewniej także i okaz z Ługowiny można datować ogólnie na V okres epoki brązu – okres halsztacki. Prawdopodobnie w tym długim okresie funkcjonowały także pozostałe obiekty ze stanowiska nr 12. Mimo braku źródeł ruchomych ze stanowiska nr 13 nie można wykluczyć, że również i ono funkcjonowało w tym samym odcinku czasu. Wydaje się, że oba stanowiska stanowią części jednej dużej osady. Uchwycone paleniska w obu skupieniach mogły być wykorzystywane do wytapiania żelaza z rud darniowych wydobywanych w sąsiedztwie istniejącego tu niegdyś zbiornika wodnego, jak można przypuszczać na podstawie obecnej konfiguracji terenu.

Zaprezentowane powyżej odkrycia pozwoliły na zmianę dotychczasowej funkcji stanowisk archeologicznych Ługowina 12 i 13 z punktów osadniczych na osady. Dzięki znaleziskom zwiększono także ich obszar, gdyż pierwotnie określany był maksymalnie na 0,5 ha. Obecnie można założyć, że zajmowały one co najmniej kilka hektarów (ponad 5). Poza tym stan zachowania odkrytych obiektów wskazuje, że mimo dość grubej warstwy przykrywającego je humusu były one sukcesywnie niszczone w trakcie prac rolnych. Nie jest więc wykluczone, że inne znajdujące się w tym rejonie stałe pozostałości osadnicze są również niszczone w wyniku prowadzonej działalności rolniczej.

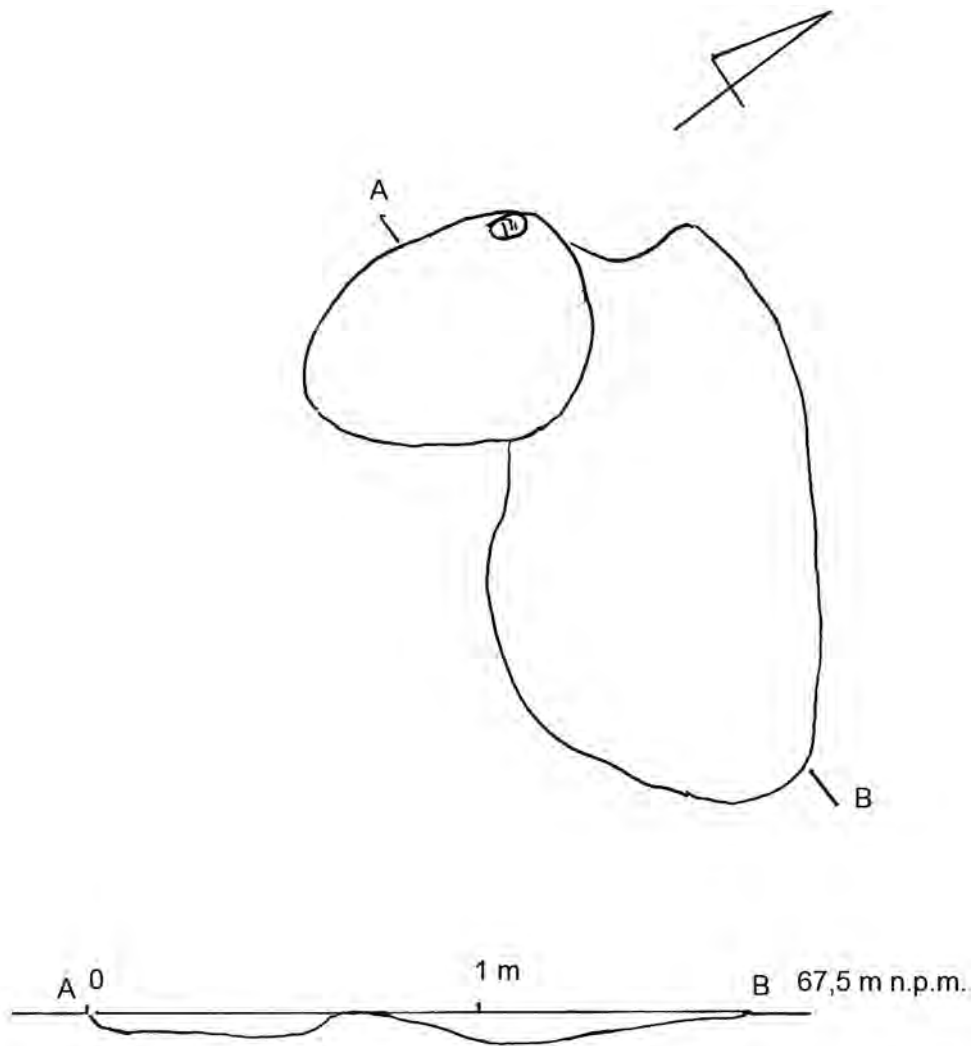

Ryc. 1. Ługowina, gm. Resko. Lokalizacja inwestycji i stanowisk archeologicznych. Oprac. M. Dworaczyk
 Fig. 1. Ługowina, Resko commune. Location of the development and archaeological sites. Prepared by M. Dworaczyk

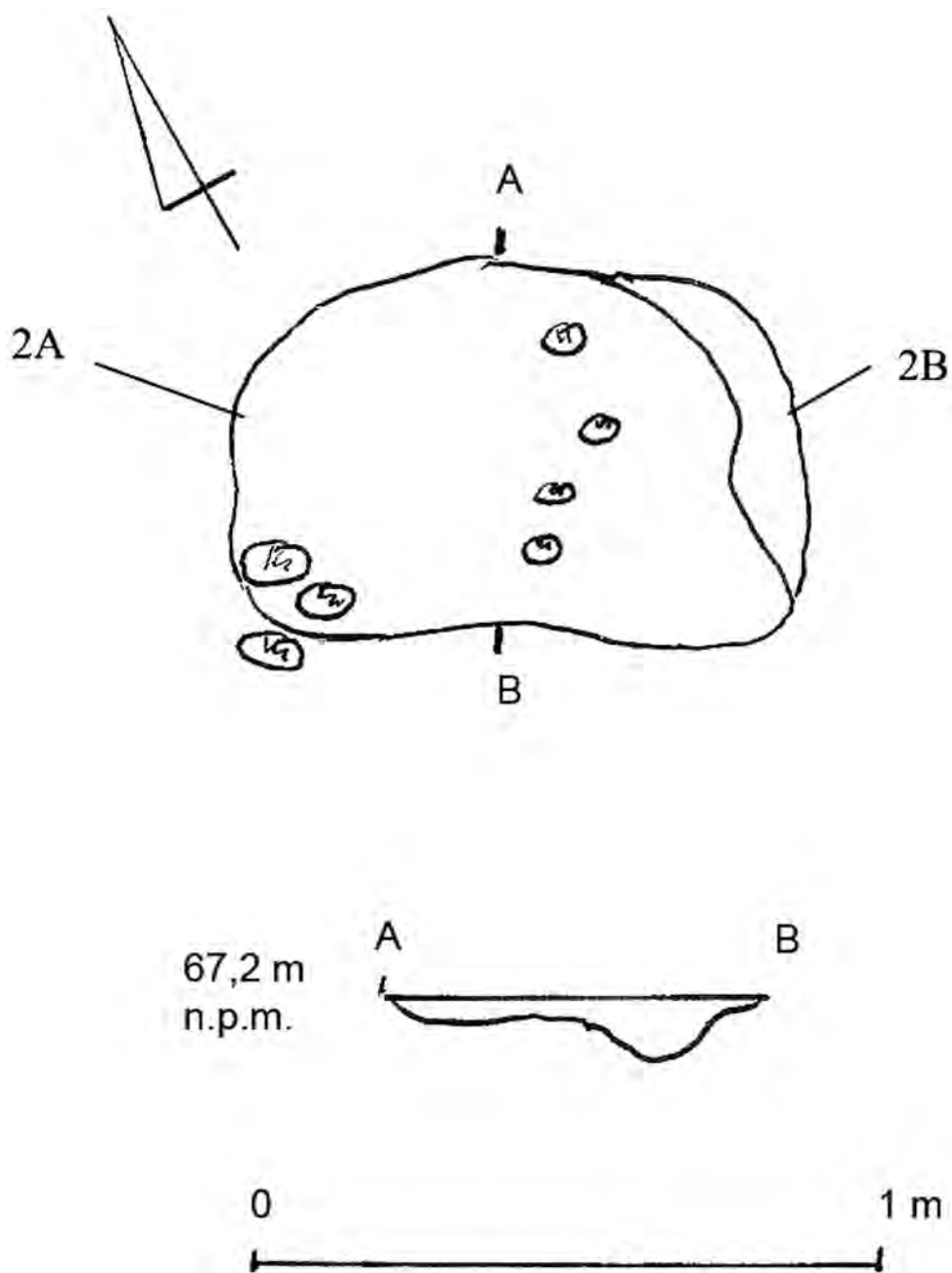
Ryc. 2. Ługowina, gm. Resko. Lokalizacja obiektów archeologicznych w obrębie stanowisk nr 12 i 13. Oprac. M. Dworaczyk

Fig. 2. Ługowina, Resko commune. Location of features within sites 12 and 13. Prepared by M. Dworaczyk

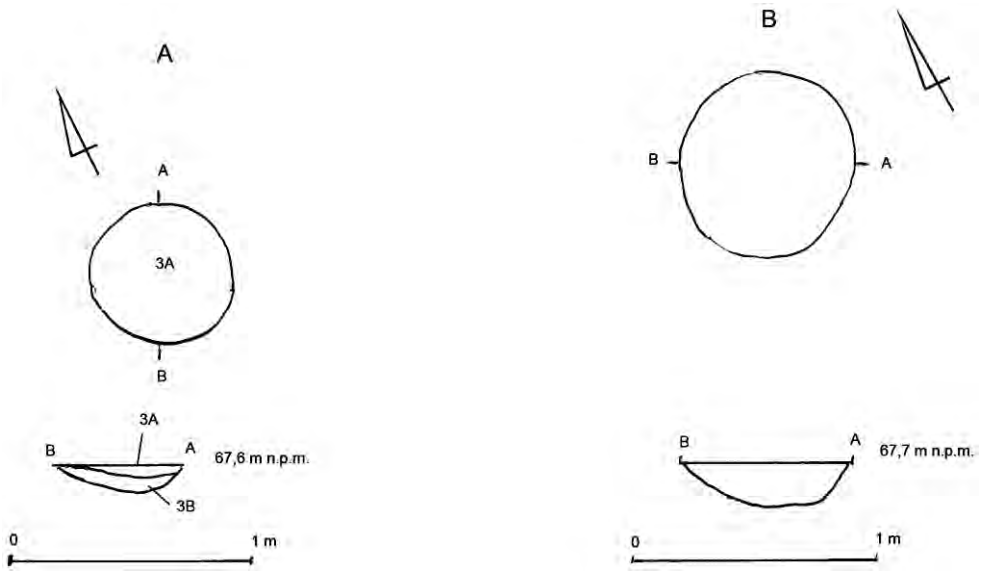

Ryc. 3. Ługowina, gm. Resko. Działka nr 269/1, stan. nr 13 (AZP 24-14/6). Obiekt nr 1 – rzut poziomy i profil N. Rys. M. Dworaczyk

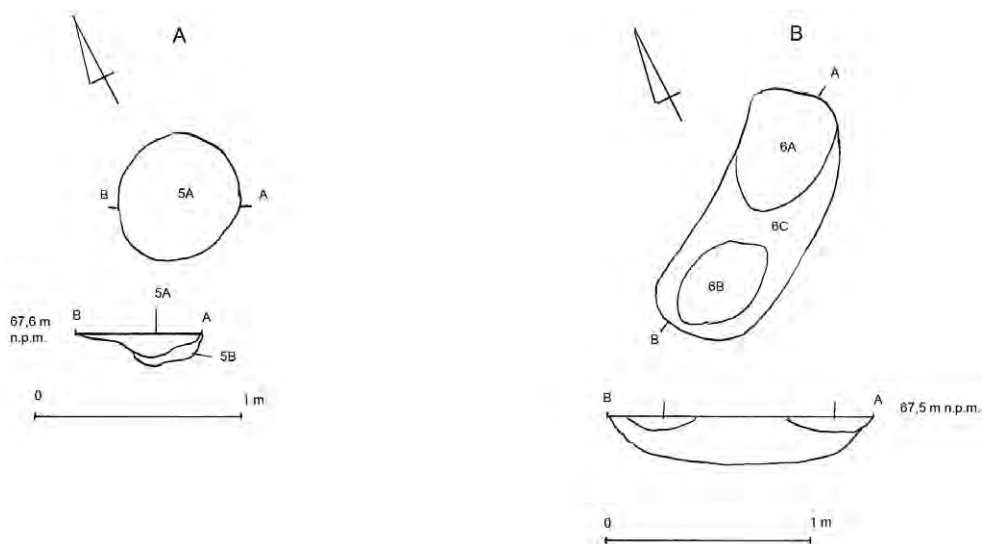
Fig. 3. Ługowina, Resko commune. Plot 269/1, site 13 (AZP 24-14/6). Feature 1 – plan and section N. Drawing by M. Dworaczyk

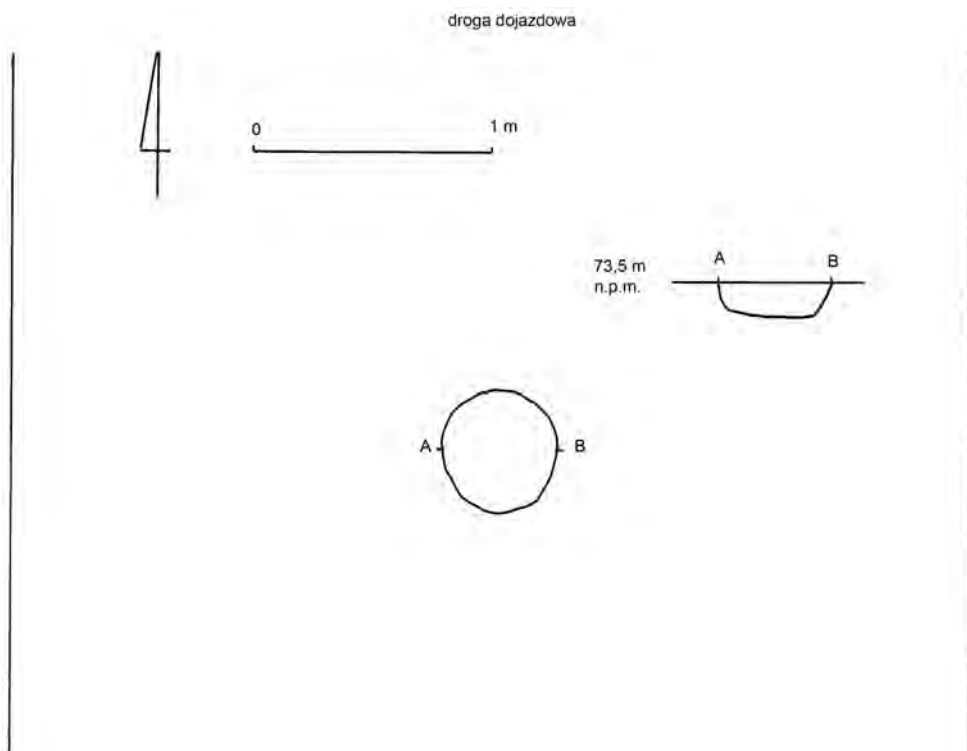
Ryc. 4. Ługowina, gm. Resko. Działka nr 269/1, stan. nr 13 (AZP 24-14/6). Obiekt nr 2 – rzut poziomy i profil E. Rys. M. Dworaczyk
 Fig. 4. Ługowina, Resko commune. Plot 269/1, site 13 (AZP 24-14/6). Feature 2 – plan and section E. Drawing by M. Dworaczyk

Ryc. 5. Ługowina, gm. Resko. Działka nr 269/1, stan. nr 13 (AZP 24-14/6): A – obiekt nr 3, rzut poziomy i profil W; B – obiekt nr 4, rzut poziomy i profil N. Rys. M. Dworaczyk
 Fig. 5. Ługowina, Resko commune. Plot 269/1, site 13 (AZP 24-14/6): A – feature 3, plan and section W; B – feature 4, plan and section N. Drawing by M. Dworaczyk

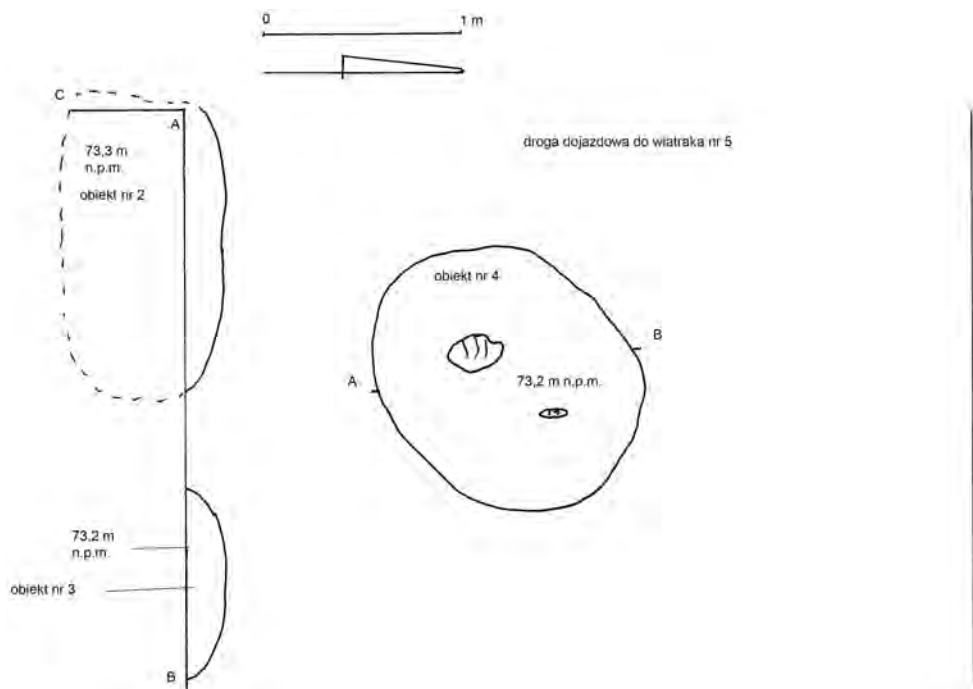

Ryc. 6. Ługowina, gm. Resko. Działka nr 269/1, stan. nr 13 (AZP 24-14/6): A – obiekt nr 5, rzut poziomy i profil N; B – obiekt nr 6, rzut poziomy i profil W. Rys. M. Dworaczyk
 Fig. 6. Ługowina, Resko commune. Plot 269/1, site 13 (AZP 24-14/6): A – feature 5, plan and section N; B – feature 6, plan and section W. Drawing by M. Dworaczyk

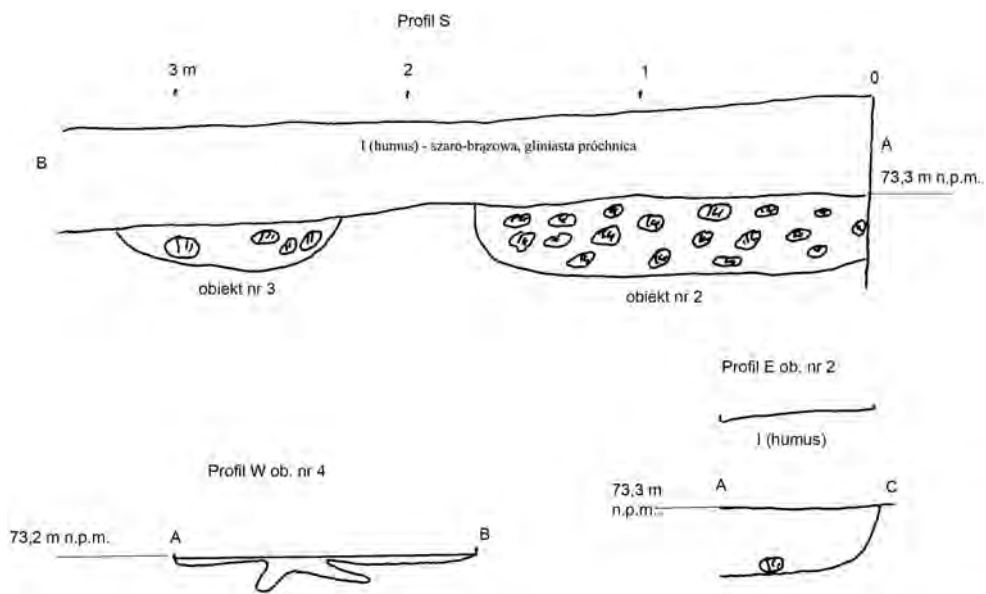
Ryc. 7. Ługowina, gm. Resko. Działka nr 233, stan. nr 12 (AZP 24-14/5). Obiekt nr 1 – rzut poziomy i profil N. Rys. M. Dworaczyk

Fig. 7. Ługowina, Resko commune. Plot 233, site 12 (AZP 24-14/5). Feature 1 – plan and section N. Drawing by M. Dworaczyk

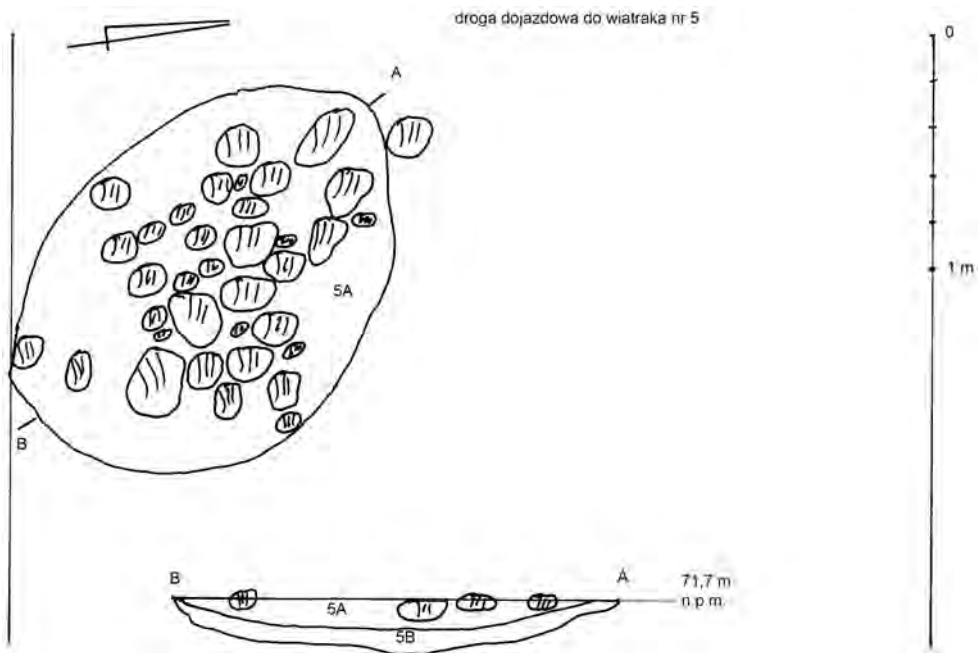

Ryc. 8. Ługowina, gm. Resko. Działka nr 264, stan. nr 12 (AZP 24-14/5). Rzut poziomy obiektów nr 2–4. Rys. M. Dworaczyk

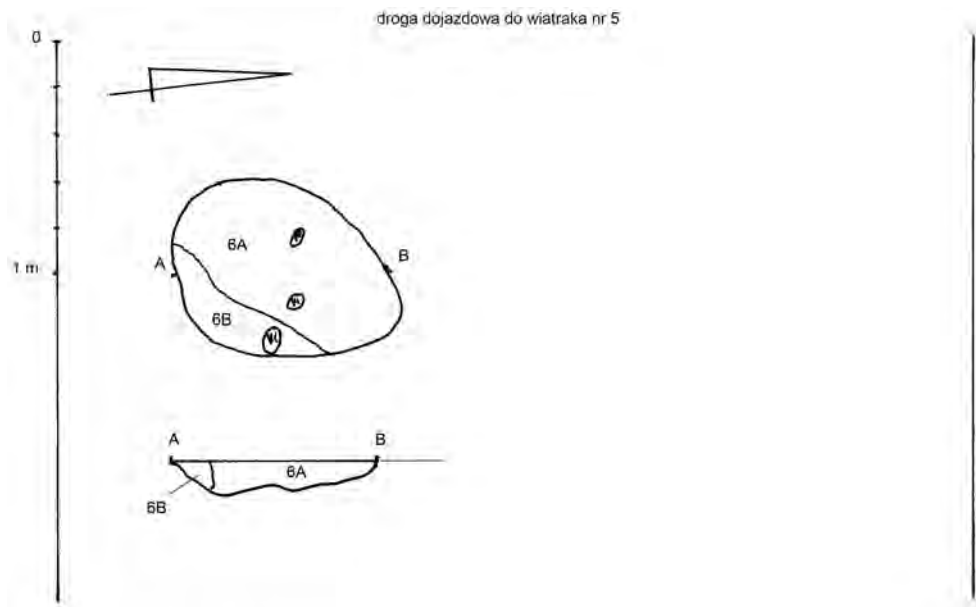
Fig. 8. Ługowina, Resko commune. Plot 264, site 12 (AZP 24-14/5). Plan of features 2–4. Drawing by M. Dworaczyk

Ryc. 9. Ługowina, gm. Resko. Działka nr 264, stan. nr 12 (AZP 24-14/5). Profile obiektów nr 2-4.
 Rys. M. Dworaczyk
 Fig. 9. Ługowina, Resko commune. Plot 264, site 12 (AZP 24-14/5). Sections of features 2-4.
 Drawing by M. Dworaczyk

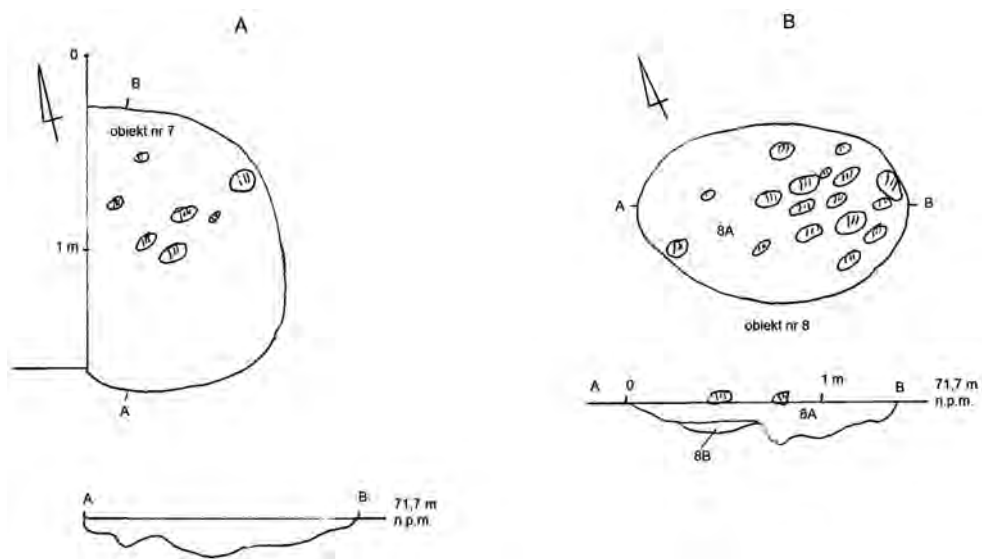

Ryc. 10. Ługowina, gm. Resko. Działka nr 264, stan. nr 12 (AZP 24-14/5). Obiekt nr 5 – rzut poziomy i profil W. Rys. M. Dworaczyk
 Fig. 10. Ługowina, Resko commune. Plot 264, site 12 (AZP 24-14/5). Feature 5 – plan and section W. Drawing by M. Dworaczyk

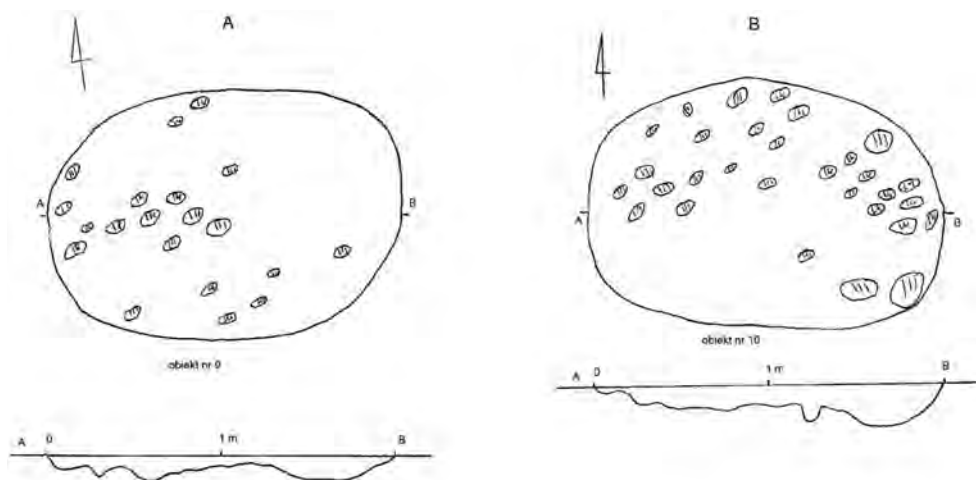

Ryc. 11. Ługowina, gm. Resko. Działka nr 264, stan. nr 12 (AZP 24-14/5). Obiekt nr 6 – rzut poziomy i profil W. Rys. M. Dworaczyk

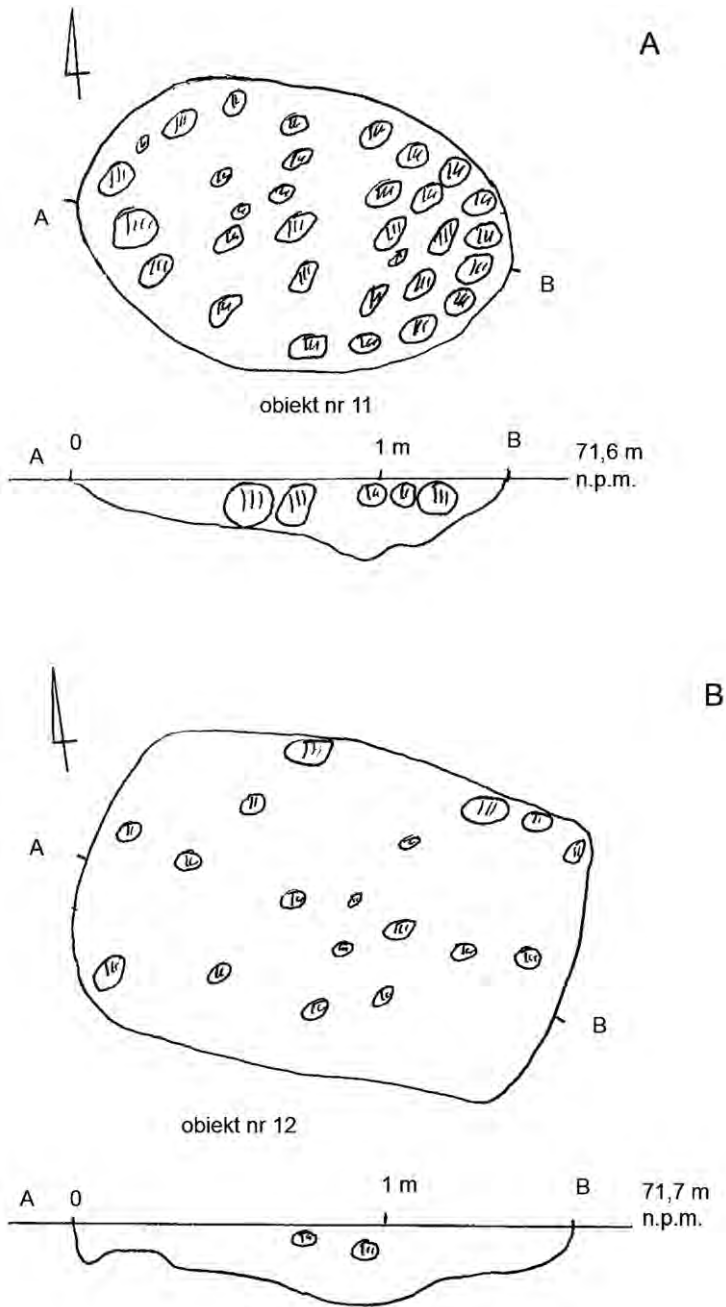
Fig. 11. Ługowina, Resko commune. Plot 264, site 12 (AZP 24-14/5). Feature 6 – plan and section W. Drawing by M. Dworaczyk

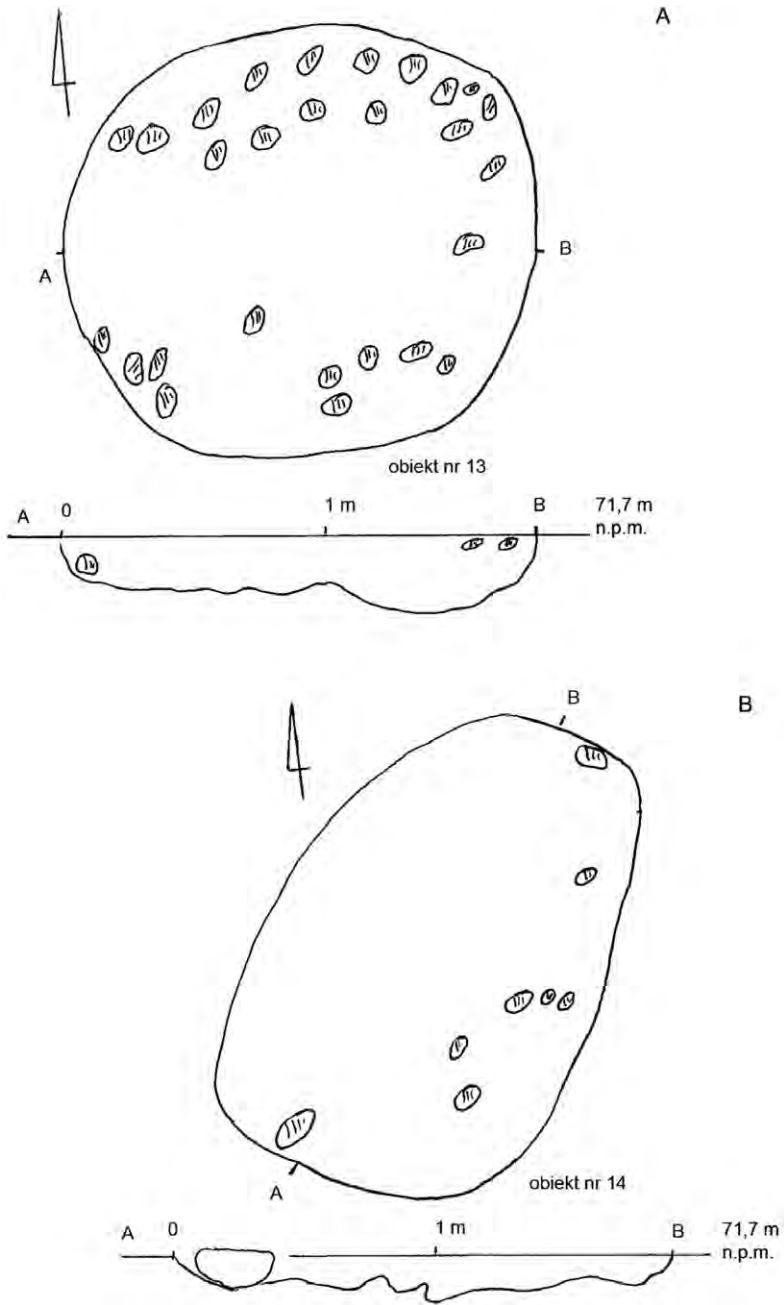
Ryc. 12. Ługowina, gm. Resko. Działka nr 264, stan. nr 12 (AZP 24-14/5): A – obiekt nr 7, rzut poziomy i profil W; B – obiekt nr 8, rzut poziomy i profil N. Rys. M. Dworaczyk
 Fig. 12. Ługowina, Resko commune. Plot 264, site 12 (AZP 24-14/5): A – feature 7, plan and section W; B – feature 8, plan and section N. Drawing by M. Dworaczyk

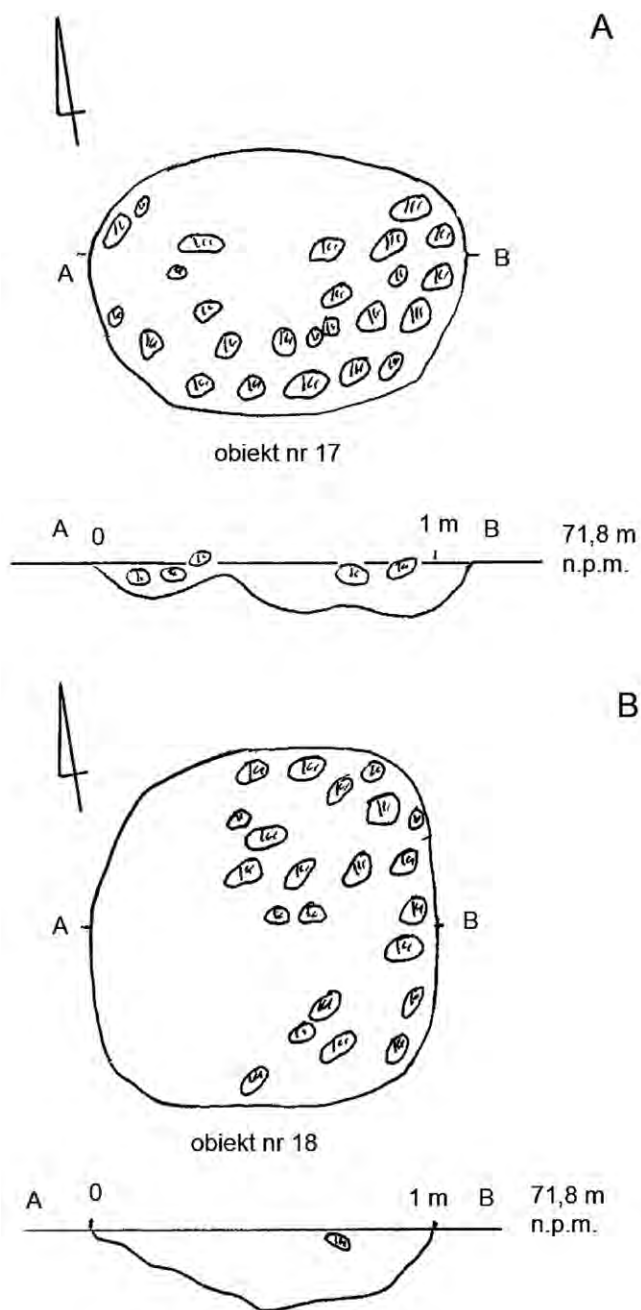
Ryc. 13. Ługowina, gm. Resko. Działka nr 264, stan. nr 12 (AZP 24-14/5): A – obiekt nr 9, rzut poziomy i profil N; B – obiekt nr 10, rzut poziomy i profil N. Rys. M. Dworaczyk
 Fig. 13. Ługowina, Resko commune. Plot 264, site 12 (AZP 24-14/5): A – feature 9, plan and section N; B – feature 10, plan and section N. Drawing by M. Dworaczyk

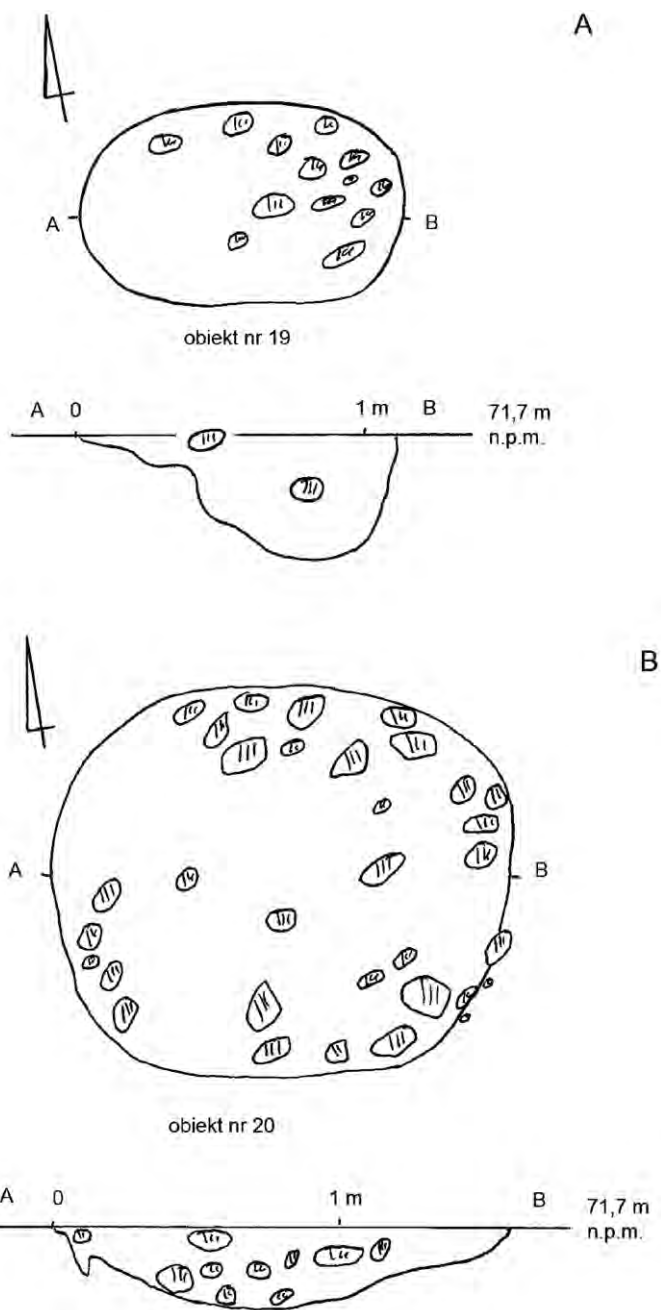
Ryc. 14. Ługowina, gm. Resko. Działka nr 264, stan. nr 12 (AZP 24-14/5): A – obiekty nr 11, rzut poziomy i profil N; B – obiekty nr 12, rzut poziomy i profil N. Rys. M. Dworaczyk
 Fig. 14. Ługowina, Resko commune. Plot 264, site 12 (AZP 24-14/5): A – feature 11, plan and section N; B – feature 12, plan and section N. Drawing by M. Dworaczyk

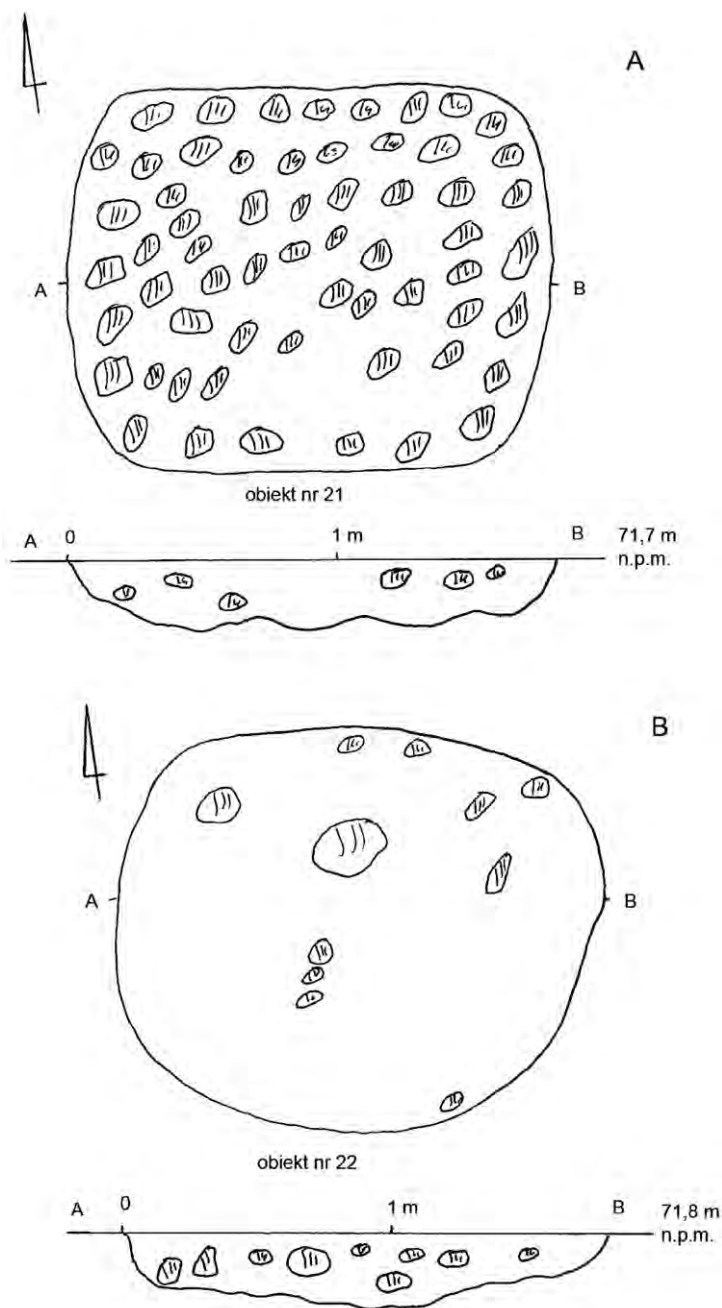
Ryc. 15. Ługowina, gm. Resko. Działka nr 264, stan. nr 12 (AZP 24-14/5): A – obiekt nr 13, rzut poziomy i profil N; B – obiekt nr 14, rzut poziomy i profil W. Rys. M. Dworaczyk
 Fig. 15. Ługowina, Resko commune. Plot 264, site 12 (AZP 24-14/5): A – feature 13, plan and section N; B – feature 14, plan and section W. Drawing by M. Dworaczyk

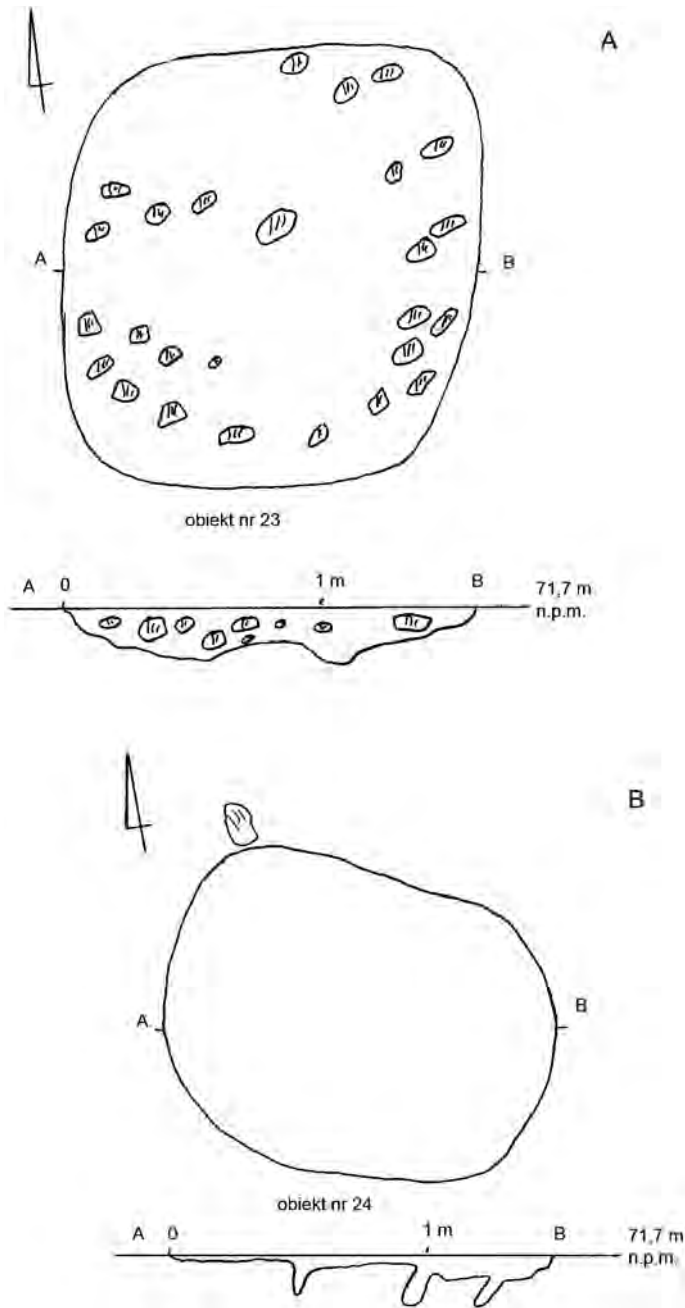
Ryc. 17. Ługowina, gm. Resko. Działka nr 264, stan. nr 12 (AZP 24-14/5): A – obiekt nr 17, rzut poziomy i profil N; B – obiekt nr 18, rzut poziomy i profil N. Rys. M. Dworaczyk
 Fig. 17. Ługowina, Resko commune. Plot 264, site 12 (AZP 24-14/5): A – feature 17, plan and section N; B – feature 18, plan and section N. Drawing by M. Dworaczyk

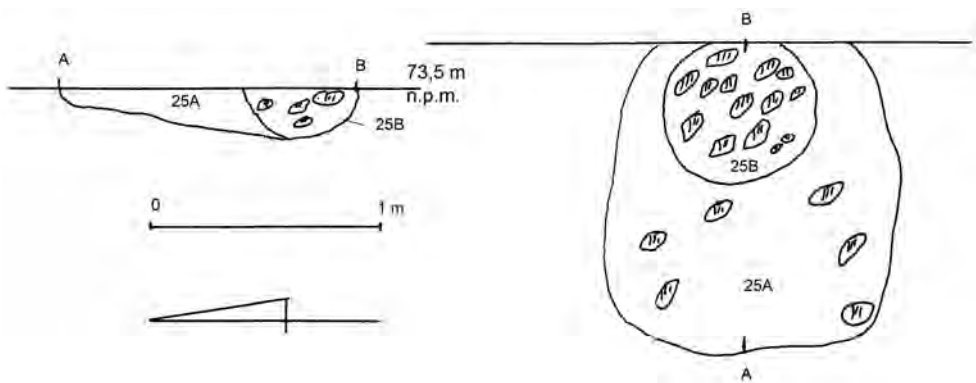
Ryc. 18. Ługowina, gm. Resko. Działka nr 264, stan. nr 12 (AZP 24-14/5): A – obiekt nr 19, rzut poziomy i profil N; B – obiekt nr 20, rzut poziomy i profil N. Rys. M. Dworaczyk
 Fig. 18. Ługowina, Resko commune. Plot 264, site 12 (AZP 24-14/5): A – feature 19, plan and section N; B – feature 20, plan and section N. Drawing by M. Dworaczyk

Ryc. 19. Ługowina, gm. Resko. Działka nr 264, stan. nr 12 (AZP 24-14/5): A – obiekt nr 21, rzut poziomy i profil N; B – obiekt nr 22, rzut poziomy i profil N. Rys. M. Dworaczyk
 Fig. 19. Ługowina, Resko commune. Plot 264, site 12 (AZP 24-14/5): A – feature 21, plan and section N; B – feature 22, plan and section N. Drawing by M. Dworaczyk

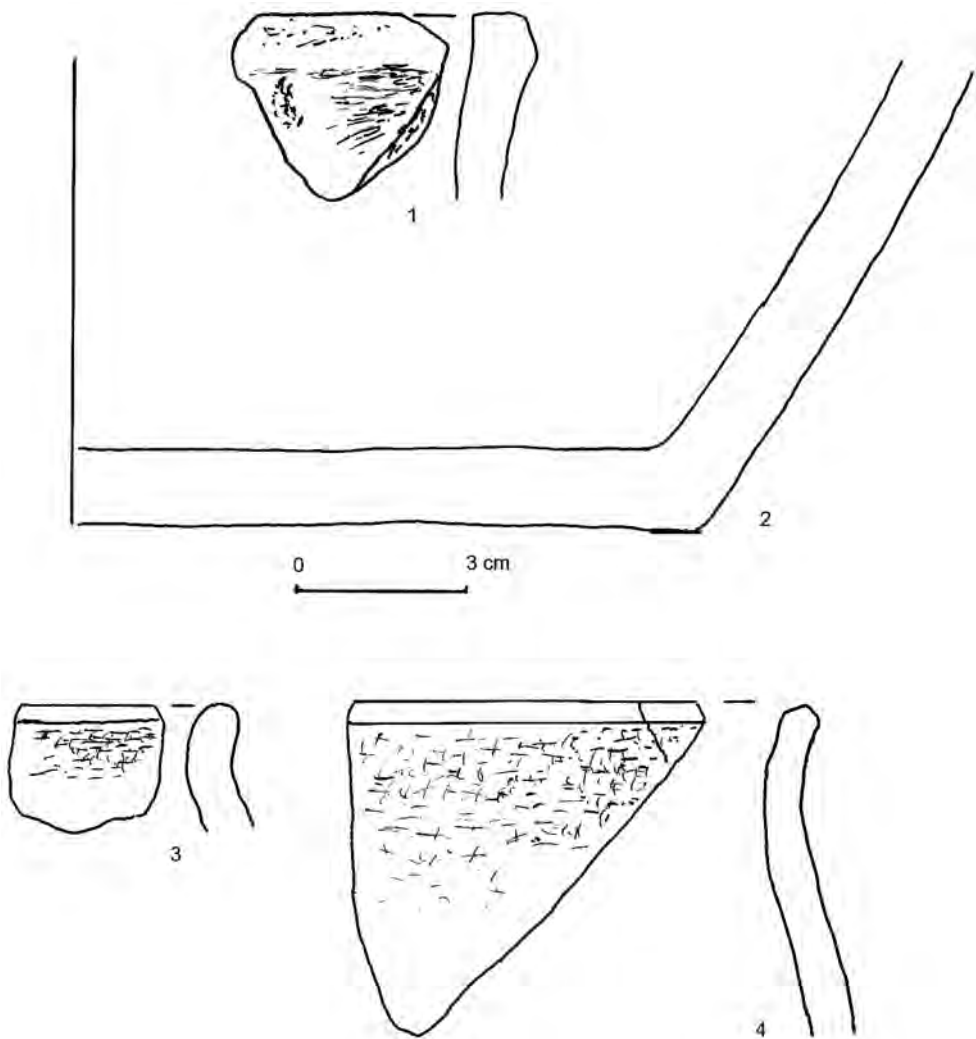

Ryc. 20. Ługowina, gm. Resko. Działka nr 264, stan. nr 12 (AZP 24-14/5): A – obiekt nr 23, rzut poziomy i profil N; B – obiekt nr 24, rzut poziomy i profil N. Rys. M. Dworaczyk
 Fig. 20. Ługowina, Resko commune. Plot 264, site 12 (AZP 24-14/5): A – feature 23, plan and section N; B – feature 24, plan and section N. Drawing by M. Dworaczyk

Ryc. 21. Ługowina, gm. Resko. Działka nr 233, stan. nr 12 (AZP 24-14/5). Obiekt nr 25 – rzut poziomy i profil N. Rys. M. Dworaczyk

Fig. 21. Ługowina, Resko commune. Plot 233, site 12 (AZP 24-14/5). Feature 25 – plan and section N. Drawing by M. Dworaczyk

Ryc. 22. Ługowina, gm. Resko. Działki nr 233 i 264. Stan. nr 12 (AZP 24-14/5). Wybór ceramiki naczyniowej: 1 i 2 – obiekt nr 1; 3 – obiekt nr 21; 4 – obiekt nr 19. Rys. M. Dworaczyk
 Fig. 22. Ługowina, Resko commune. Plots 233 and 264. Site 12 (AZP 24-14/5). Selected pottery vessels: 1 and 2 – feature 1; 3 – feature 21; 4 – feature 19. Drawing by M. Dworaczyk

Literatura

- Cnotliwy E. 1960. Wyniki badań ratowniczych na osadzie kultury łużyckiej w Sibinie, pow. Kamień, *Materiały Zachodniopomorskie* 6, 41–60.
- Cnotliwy E. 1961. Wyniki archeologicznych badań ratunkowych na Wzgórzu Wisielców w Wolinie w 1959 r. *Materiały Zachodniopomorskie* 7, 181–292.
- Cnotliwy E. 1976. Osadnictwo ludności kultury łużyckiej na Wzgórzu Zamkowym w Szczecinie w świetle badań w latach 1967–1974. *Materiały Zachodniopomorskie* 22, 7–70.
- Cnotliwy E., Nawroński T., Rogosz R. 1972. Wyniki badań archeologicznych w piwnicach Zamku Książąt Pomorskich w Szczecinie. *Materiały Zachodniopomorskie* 18, 159–233.
- Griesa S. 1982, *Die Göritzer Gruppe*. Berlin. Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam 16.
- Kostrzewski J. 1958. *Kultura łużycka na Pomorzu*. Poznań.
- Uciechowska-Gawron A. 1992. Osadnictwo kultury łużyckiej w Brzezynie, gm. Pyrzyce. *Materiały Zachodniopomorskie* 38, 123–153.
- Wilgocki E. 1991. Osada ludności kultury łużyckiej na stanowisku 1 w Wierzchlasie, woj. szczecińskie. *Materiały Zachodniopomorskie* 37, 19–45.

Marek Dworaczyk
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
m.dworaczyk@iaepan.szczecin.pl
ORCID: 0000-0001-7510-2317

Materiały Zachodniopomorskie
Nowa Seria, t. XIX, s. 257–261
ISSN 2956-9893
DOI 10.62076/MZP00011

Piotr Piętkowski

**Edward Rymar, *Barnim I książę Słowian na Pomorzu*, Kraków 2022, ss. 560
ISBN 978-83-7730-601-7**

Postać Barnima I, jak słusznie zauważył autor omawianej tu publikacji, obrosła w historiografii legendą i od dawna oczekiwała w polskiej mediewistyce na kompleksowe ujęcie monograficzne. Do tej pory ten XIII-wieczny książę pomorski mógł być szerzej znany jedynie z biogramu zamieszczonego w książce Zygmunta Borasa (1978). Pozycja ta ma jednak charakter popularyzatorski, a nie naukowy. Tylko pewne jej wycinki można oceniać nieco łaskawiej, tzn. postrzegając je w kategoriach opracowania popularnonaukowego¹. Dokładniejszych i ściślejszych informacji o Barnimie I trzeba więc było poszukiwać w gąszczu wielu publikacji naukowych traktujących o XIII-wiecznych dziejach Pomorza, które szczególnie w dwóch ostatnich dziesięcioleciach są przedmiotem wzmożonego zainteresowania.

Prof. Edward Rymar był bez wątpienia najbardziej odpowiednią i kompetentną osobą do napisania monografii Barnima I. W ciągu swoich wieloletnich wnikliwych badań zebrał bowiem wszystkie dostępne źródła konieczne do przedstawienia tej postaci. Dorobek Pana Profesora znalazł też oczywiście odzwierciedlenie w obszernej bibliografii. Gros z jego uwzględnionych tam prac odnosi się przecież do czasów panowania Barnima I. Pod względem chronologicznym monografia wykracza jednak poza lata życia tego władcy – dotyka zagadnień

¹ Książka Z. Borasa doczekała się trzech wydań (1968, 1978, 1996). Nota o Barnimie I pojawiła się dopiero w drugim wydaniu (Boras 1978), a w kolejnym została nieznacznie zmodyfikowana (Boras 1996). Prof. E. Rymar postrzega to dziełko – może zbyt surowo, zważywszy na fakt, że przez dziesięciolecia wywierało ono pozytywny wpływ na kolejne generacje miłośników dziejów Pomorza – jako elukubrację i w ogóle nie uznaje go za naukowe opracowanie historyczne dotyczące panowania tego władcy.

wcześniejszych, głównie XII-wiecznych, ale także wybiega na kilku płaszczyznach znacząco w przyszłość, szczególnie w ostatnim XIV rozdziale, poświęconym współczesnej recepcji postaci pomorskiego księcia². Wielowątkowość monografii z jednej strony wydaje się jej zaletą, gwarancją naukowej uczty dla osób zajmujących się zawodowo tą częścią historii Pomorza, z drugiej jednak strony paradoksalnie stanowi – w moim odczuciu – również pewną wadę.

Po obiecujących pierwszych rozdziałach czytelnik dochodzi do punktu, w którym orientuje się, że niestety praca nie będzie klasyczną biografią, lecz raczej zbiorem kilkunastu studiów z zakresu XIII-wiecznej pomorskiej polityki, genealogii, historiograficznych problemów badawczych. Ich spoiwem jest oczywiście okres życia i panowania Barnima I, ale ta wielość pobocznych wątków odrywa nas od głównej linii narracyjnej, która – w świetle tytułu – powinna przecież dotyczyć osoby księcia. Trzeba jednak zwrócić uwagę na specyfikę bazy źródłowej – otóż składają się na nią głównie zabytki dyplomatyczne, które na temat życia Barnima I pozostawiają wiele niezapisanych kart. Nie da się więc tak prosto ułożyć satysfakcjonującej dzisiejszego odbiorcę zwartej opowieści biograficznej, na co w wielu miejscach swej pracy wskazuje uczciwie sam autor. Ten stan wiedzy był też dla wielu jego poprzedników przeszkodą nie do pokonania, stąd też tak długo czekaliśmy na porządne naukowe opracowanie poświęcone postaci władcy, który tak dobrze zapisał się w średniowiecznych dziejach księstwa pomorskiego.

Te niełatwe uwarunkowania źródłowe znajdują bezpośrednie odzwierciedlenie w układzie omawianej pracy. Składa się ona ze wstępu oraz (aż) 14 rozdziałów, które nie są spięte jakimś wyraźnym podsumowaniem czy zakończeniem; wspomniany już ostatni rozdział („Ocena Barnima I. Pamięć o nim potomnych”) pełni bowiem nieco inną funkcję. Bardzo obszerne dwa wcześniejsze rozdziały (XII i XIII) podejmują z kolei wiele ciekawych zagadnień (rozdział XIII m.in. itinerarium książęcego dworu i otoczenia księcia, tytułatury oraz pieczęci), ale znaczna ich część mogłaby stanowić osobne aneksy. Autor podjął jednak inną decyzję i umieścił te dwa potężne quasi-appendyksy po części opisującej okoliczności śmierci pomorskiego księcia (rozdział XI).

Zgodnie z obecnymi standardami wydawania prac naukowych książka jest okraszona wieloma wykresami, grafikami, mapami, zdjęciami (w tym kolorowymi), które są bardzo czytelne i ubogacają lekturę. Niestety brakuje samego

² Oprócz wymienionych przez prof. E. Rymara ulic, pomników, miejsc, szkół, lekkoatletycznego klubu sportowego z Goleniowa (UKS Barnim) etc. noszących imię XIII-wiecznego władcy Pomorza warto też wspomnieć o pociągu PKP Intercity Barnim, kursującym między Katowicami a Szczecinem. Niegdyś przysłużył się on znacząco autorowi tych słów w dotarciu na Pomorze Zachodnie, na sympozjum zorganizowane w Kulicach poświęcone rezydencjom biskupim na Pomorzu. Wcześniejsze nocne połączenia były bowiem odwoływane ze względu na usuwanie skutków wichur, które w połowie października 2018 r. przechodziły nad Polską.

spisu ilustracji. Odnajdziemy zaś bardzo przydatny i rozbudowany indeks osobowy, a także pomocne – szczególnie dla badaczy zza Odry – streszczenie w języku niemieckim. Podczas lektury dostrzec można wpadki edytorskie i drukarskie: literówki, połączone słowa, powtórzenia wyrazów.

Kwerenda źródłowa została przeprowadzona niezwykle rzetelnie i nie stwierdzamy tu pominięcia jakiegokolwiek istotnego świadectwa traktującego o działalności XIII-wiecznego władcy Pomorza Zachodniego. Dostrzegamy natomiast pewien zgrzyt związany z (nie)doborem literatury przedmiotu, który jednak nie ma bezpośredniego wpływu na narrację dotyczącą samego księcia. Omawiając sytuację kościelną księstwa pomorskiego w XII i początku XIII wieku, autor praktycznie zupełnie pominął dorobek wrocławskiego środowiska mediewistów, a w szczególności prof. Stanisława Rosika i jego pracę *Conversio gentis Pomeranorum* z 2010 roku³. Być może ma to związek z dyskusją, jaką panowie toczyli na różnego rodzaju spotkaniach bądź w swoich publikacjach, m.in. nad kwestią lokalizacji *civitas Zitarigroda* czy lokalizacji Gardźca (nad Odrą czy na wyspie Wolin?), do którego miała dotrzeć misja Ottona z Bambergu. Co więcej, przy omawianiu kwestii chrystianizacyjnych autor w zasadzie nie odnosi się do dorobku badań archeologicznych zebranych chociażby przez prof. Mariana Rębkowskiego, które to wyniki zebrał i zinterpretował w swej najnowszej pracy *Jak powstało Pomorze? Studium tworzenia państwowości we wczesnym średniowieczu* z końca 2020 roku, a także znacznie wcześniejszej (z 2007 roku) – i zapewne znanej prof. E. Rymarowi w momencie pisania omawianej pracy – *Chryścianizacja Pomorza Zachodniego. Studium archeologiczne*. Niestety powyższych pozycji próżno szukać w obszernej skądinąd bibliografii. Szczególnie w pierwszych rozdziałach omawianej pracy braki te są bardzo zauważalne i zastanawiające. Trzeba jednak oddać autorowi, że do swojej narracji o XIII wieku (w tym m.in. do analizy lokalizacji *curia in Sovin* w okolicach Choszczna) sprawnie wplótł wyniki znanych mu współczesnych badań archeologicznych; zachęca zresztą kolejnych badaczy do ich przeprowadzenia również w innych wskazanych miejscach na Pomorzu Zachodnim.

³ Za to w jednym miejscu autor niezwykle ciepło odnosi się do bardzo specyficznej – naukowej /popularnonaukowej/popularyzatorskiej (o czym świadczą przytoczone m.in. na wstępie cytaty z *Władcy pierścieni* J.R.R. Tolkiena) – pracy prof. Tomasza Kruszewskiego (Kruszewski 2017). Ten wykładowca z Wydziału Prawa UWkr krytykuje praktycznie wszystkich przywoływanych przez siebie badaczy, oprócz prof. E. Rymara. Jako ówczesny słuchacz studiów doktoranckich z zakresu nauk historycznych byłem zdziwiony objawieniem się pracy badacza, który był mi do tej pory w środowisku wrocławskich mediewistów zupełnie nieznamy.

Jednocześnie rozumiem, że mój głos w tej kwestii (Piętkowski 2015), w tym rozważania na temat rozwoju majątku klasztoru w Grobe, uwzględnione są w uwadze prof. Rymara co do innych badaczy zajmujących się w ostatnich latach tą tematyką (rozdział II, przypis 13, s. 62).

Zainteresowany postacią Barnima I czytelnik otrzymuje autorskie studium XIII-wiecznego księstwa pomorskiego i panowania tego księcia, co oczywiście stanowi wielką wartość tej publikacji. Dodatkowym walorem i uzasadnieniem monografii jest to, że syntetyzuje wyniki dotychczasowych prac. Książka nie jest jednak prostą kompilacją z bogatego dorobku autora. W wielu miejscach prof. Rymar odnosi się bowiem krytycznie do wyrażanych przez siebie poglądów, a pewne studia rozbudowuje i rozszerza o nowszą literaturę przedmiotu. Słusznie podkreśla przy tym swoje niezaprzeczalne osiągnięcia na gruncie badań genealogicznych, będąc tu niekwestionowanym autorytetem. Jest to niezwykle istotne z uwagi na tworzenie tak wielowątkowej biografii, w której postać głównego bohatera autor stara się jednak cały czas utrzymywać w centrum swojej narracji. To wszystko wpływa bardzo pozytywnie na odbiór omawianej pracy, którą należy gorąco polecić, szczególnie znawcom tematu oraz miłośnikom średniowiecznej historii Pomorza.

Bibliografia

- Boras Z. 1968. *Książęta Pomorza Zachodniego. Z dziejów dynastii Gryfitów*, wyd. 1. Poznań
- Boras Z. 1978. *Książęta Pomorza Zachodniego. Z dziejów dynastii Gryfitów*, wyd. 2. Poznań
- Boras Z. 1996. *Książęta Pomorza Zachodniego. Z dziejów dynastii Gryfitów*, wyd. 3. Poznań
- Kruszewski T. 2017. *Rodowód pierwszych Piastów (potomstwo Mieszka III Starego i jego synów) na tle rodowodu książąt pomorskich. Studium historycznoprawne i genealogiczne*. Wrocław.
- Piętkowski P. 2015. *Biskupstwo pomorskie jako początek biskupstwa kamieńskiego*. Wrocław.
- Rębkowski M. 2007. *Chryścianizacja Pomorza Zachodniego. Studium archeologiczne*. Szczecin.
- Rębkowski M. 2020. *Jak powstało Pomorze? Studium tworzenia państwowości we wczesnym średniowieczu*. Warszawa.
- Rosik S. 2013. *Bolesław Krzywousty*. Wrocław.
- Rosik S. 2010. *Conversio gentis Pomeranorum. Studium świadectwa o wydarzeniu (XII wiek)*. Wrocław.
- Rymar E. 2011. Czy Zitarigroda z 1124 roku to Stargard nad Iną? *Stargardia* 6, 13–23.
- Rymar E. 2015. *Historia polityczna i społeczna Nowej Marchii w średniowieczu (do roku 1535)*. Gorzów Wielkopolski.
- Rymar E. 2005. *Rodowód książąt pomorskich*, wyd. 2, Szczecin.
- Smoliński M. 2016. *Świętopelk gdański*. Poznań.
- Spors J. 1973. *Dzieje polityczne ziem stawieńskiej, słupskiej i białogardzkiej: XII–XIV w.* Poznań–Słupsk.
- Spors J. 1988. *Studia nad wczesnośredniowiecznymi dziejami Pomorza Zachodniego: XII – pierwsza połowa XIII w.* Słupsk.
- Śliwiński B. 2015. *Sambor II. Książę tczewski (1211 lub 1212 – 30 grudnia 1276/1278)*, Kraków.

BIBLIOGRAFIA ARCHEOLOGII POMORZA ZACHODNIEGO

Materiały Zachodniopomorskie
Nowa Seria, t. XIX, s. 263–326
ISSN 2956-9893
DOI 10.62076/MZP00012

Marta Kurzyńska

Materiały do bibliografii archeologii Pomorza Zachodniego. Wstęp

„Materiały do bibliografii archeologii Pomorza Zachodniego” stanowią kontynuację serii publikowanej na łamach „Materiałów Zachodniopomorskich” w latach 1956–1997 („Materiały do bibliografii archeologii polskiej Pomorza Zachodniego”, tomy 2–43), opracowywanej najpierw przez prof. Władysława Filipowiaka (za lata 1945–1956), a następnie przez Marię Danutę Wołągiewicz (za lata 1957–1996).

Bibliografia gromadzi publikacje naukowe i popularnonaukowe z danego roku, dotyczące zagadnień archeologicznych i dziedzin pokrewnych, w tym historii, sztuki, architektury czy numizmatyki. Rejestruje również doniesienia z regionalnej prasy i wybranych portali internetowych dotyczących archeologii, składające się na kalendarium bieżących badań i zainteresowań. Zakres terytorialny bibliografii to obszar Pomorza Zachodniego rozumianego jako kraina historyczno-geograficzna obejmująca tereny obecnego województwa zachodniopomorskiego i dawnego Księstwa Pomorskiego, w tym północno-zachodnie części województw pomorskiego i wielkopolskiego, północną część Meklemburgii-Pomorza Przedniego oraz północno-zachodnią część dawnej Nowej Marchii.

Podstawą opracowania są elektroniczne bazy bibliograficzne:

- *Baza Publikacji Pracowników US* (Biblioteka Uniwersytetu Szczecińskiego),
- *Bibliografia Narodowa* (Biblioteka Narodowa w Warszawie),
- *Bibliografia Pomorza* (Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Gdańsku oraz Miejska Biblioteka Publiczna w Słupsku),

- *Bibliografia Pomorza Zachodniego* (Książnica Pomorska w Szczecinie oraz Biblioteka Muzeum Narodowego w Szczecinie),
 - *Bibliografia Regionalna* (Biblioteka Publiczna w Koszalinie),
 - *Bibliotheks- und Bibliografieportal Herder-Institut* (Instytut Herdera do Badań Historycznych nad Europą Środkowo-Wschodnią w Marburgu),
 - *Landesbibliographie Mecklenburg-Vorpommern* (Uniwersytet w Greifswaldzie),
 - *Regesta Imperii – Literaturdatenbank zum Mittelalter* (Akademia Nauk i Literatury w Moguncji),
 - *ResearchGate GmbH* [międzynarodowy serwis społecznościowy naukowców wszystkich dyscyplin] (Berlin)
- oraz katalogi bibliotek i wydawnictw wybranych instytucji.

Materiały do bibliografii archeologii Pomorza Zachodniego za rok 2022. Suplement za rok 2021

1. Abraham-Diefenbach Magdalena, Stürmer Rhenia

Juden an der mittleren Oder. Transfer und Verflechtung im deutsch-polnischen Grenzland vom Mittelalter bis zum 20. Jahrhundert. Forschungsstand, Quellenlage und angewandte Projekte, „Studia Zachodnie” 22, 2021, 49–75.

2. Adam

Adam of Bremen's „Gesta hammaburgensis ecclesiae pontificum”. Origins, reception and significance, ed. G. Bartusik, R. Biskup, J. Morawiec. London 2022, 308.

(Studies in medieval history and culture)

[Dot.: **Bremensis Adam**, *Gesta hammaburgensis ecclesiae pontificum*, 1075–1080. Zawiera m.in.: **Gardela Leszek**, *Harald Bluetooth and the Western Slavs Cultural interactions in light of textual and archaeological sources*, 246–267; **Piętkowski Piotr**, *The description of the Oder (Odra) estuary in Adam of Bremen's Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum. The oldest accounts of the river until the end of the twelfth century*, 268–278 (Wolin; rzeki: Dziwna, Peene, Świna); **Filipowiak Wojciech**, *Est sane maxima omnium, quas Europa claudit, civitatum. Adam of Bremen and the estimation of size and population of early medieval Wolin*, 279–287; **Migdalski Paweł**, *Adam of Bremen's Gesta Hammaburgensis pontificum as an inspiration for Polish politics of history in Wolin after WW2*, 288–300]

Adamczyk Dariusz (red.)

Zob. Kardasz Cezary (rec.).

3. Akademia

Akademia zmienia Szczecin. Pałac Ziemstwa Pomorskiego, red. A. Lisowska, oprac. historyczne Radosław Walkiewicz. Szczecin 2022, 132.

4. Auer Jens

Slawische Schiffbaukunst, „Archäologie in Deutschland” 4 (38), 2022, 57.

5. Auge Oliver, Kieseler Andreas, Harlaß Robert

Das Klosterregister und Klosterbuch für Pommern. Ein interdisziplinäres Forschungs- und Publikationsprojekt zur Kloster- und Stiftsgeschichte in der historischen Landschaft Pommern, „Baltische Studien” 107 (2021), 2022, 69–96.

Auge Oliver

Zob. *Expansion...*

6. Adamczyk Michał

Siekiera czworoscienna z Godziszewa w powiecie łobeskim = Flint square axe from Godziszewo, Łobez district, „Materiały Zachodniopomorskie” 18, 2022, 243–249.

[Zasób: Muzeum Narodowe w Szczecinie]

7. Adamczyk Michał

Siekiera czworoscienna z Radziszewa w powiecie gryfińskim = Flint square axe from Radziszewo, Gryfino district, „Materiały Zachodniopomorskie” 18, 2022, 235–241.

[Zasób: Muzeum Narodowe w Szczecinie]

8. Adamczyk Michał

Sierpak krzemienny z Zaborska w powiecie pyrzyckim = Flint sickle insert from Zaborsko, Pyrzyce district, „Materiały Zachodniopomorskie” 18, 2022, 229–234.

[Zasób: Muzeum Narodowe w Szczecinie]

9. Adamczyk Michał

Wólczkowo – badania wyrobów kultury Federmesser = Wólczkowo – The Federmesser Collection Reconsidered, „Materiały Zachodniopomorskie” 18, 2022, 7–39.

[Zasób: Muzeum Narodowe w Szczecinie]

Adamczyk Michał

Zob. Chmiel-Chrzanowska Marta..., *Archeologia*; Chmiel-Chrzanowska Marta..., *The Settlement...; Świt... .*

10. Afeltowicz Beata

Słownik nazw miast województwa zachodniopomorskiego. Szczecin 2022, 408.

11. Album

Album studiosorum Pedagogium Książęcego w Szczecinie (1576–1666), oprac. i red. A. Borysowska, M. Gierke. Szczecin 2022, 452.

[Edycja na podstawie rękopisu: **Pfuel Johann Ernst**, *Album studiosorum Gymnasi Regi Stetinensis, vetus et novum [...]*, 1699. Projekt: „Dziedzictwo akademickie Pomorza Zachodniego XVII–XIX w.”, 2021/2022. Opracowanie zawiera roczne spisy studentów Pedagogium Książęcego z lat 1576–1666 sporządzane na podstawie matrykuły szkoły (imię, nazwisko, nazwę miejscowości rodzinnej, data rekrutacji) wraz z indeksami: osobowym, 297–396, geograficznym, 397–447]

12. Aniszewska Jolanta

Zamęt. Czas powojnia w Stargardzie i okolicznych miejscowościach. Cz. 1, *Ku końcowi* / Cz. 2, *Początek*. Poznań–Stargard 2022, 335 / 599.

[Książka Laureatka: 13. edycji konkursu Zachodniopomorskie Wydarzenie Muzealne Roku 2022 w kategorii działalność wydawnicza, konserwatorska, naukowa, popularyzatorsko-informacyjna za „wyjątkową dokumentacyjną skrupulatność i pisarską umiejętność opowiedzenia o przełomowym czasie wojny i powojnia” (10.10.2023); 4. edycji konkursu o Nagrodę Literacką Marszałka Województwa Zachodniopomorskiego „Jantar” 2022 (25.11.2023). Zawiera wzmianki dotyczące wielu miejscowości Pomorza Zachodniego poza powiatem Stargard]

13. Ansorge Jörg

Heilig Blut auf dem Klosterhof in Güstrow, Lkr. Rostock – Wallfahrten und Pilgerzeichen, „Archäologische Berichte aus Mecklenburg-Vorpommern” 29, 2022, 85–105.

[M.in.: Barth, Greifswald, Stralsund]

14. Antosik Łukasz, Słomska-Bolonek Joanna

Jubilee of Scientific Activity of Professor Jerzy Maik, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 35, 2022, 8–21.

[Zawiera bibliografię Jerzego Maika, 11–21]

15. Archäologischen

Die archäologischen Funde aus Polen und dem Baltikum im Germanischen Nationalmuseum. Gedenkschrift für Wilfried Menghin, Hrsg. A. Hofmann, W. Nowakowski. Nürnberg 2022, 170. (Wissenschaftliche Beibände zum Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums 45) [Kommission zur Erforschung von Sammlungen Archäologischer Funde und Unterlagen aus dem nordöstlichen Mitteleuropa (KAFU). Zawiera m.in.: **Neumayer Heino**, *Schriftenverzeichnis Wilfried Menghin*, 17–27; **Hofmann Angelika**, „Und würde ich mich freuen, etwas zu der dortigen Sammlung beigetragen zu haben” – *Die polnischen und baltischen Bodenfunde in der archäologischen Abteilung des Germanischen Nationalmuseums*, 29–45 (m.in. Kamień Pom., Pomorze Środkowe); **Cieśliński Adam**, *Die kaiserzeitlichen und frühvölkerwanderungszeitlichen Funde der Wielbark-Kultur*, 72–85 (m.in.: Nowy Łowicz); **Hofmann Angelika**, *Katalog der archäologischen Funde aus Polen und dem Baltikum im Germanischen Nationalmuseum*, 130–170 (m.in.: Ehemalige Provinz Pommern, 142–143)]

16. Arnold Volker

Celtic Fields auf Rügen, „Archäologie in Deutschland” 2 (38), 2022, 57.

Asche Matthias (red.)

Zob. Biermann Felix.

17. Auge Oliver, Harlaß M. A. Robert, Hillebrand Katja, Kieseler Andreas

Klostererbe Pommern – die mittelalterlichen Klöster, Stifte und Kommenden in der historischen Landschaft, „Pommern” 3, 2022, 4–15.

[Zawiera: Abb. 9 **Kiesler Andreas**, *Die pommerschen Klöster, Stifte und Kommenden*, 7]

Auge Oliver

Zob. Frieden... ; Pommern – Land... ; Pomorze – kraina...

18. Baales Michael (rec.)

[**Winkler Katja**, *Ahrensburgien und Swiderien im mittleren Oderraum Technologische und typologische Untersuchungen an Silexartefakten der Jüngerer Dryaszeit*. Kiel–Hamburg 2019, 495. *Untersuchungen und Materialien zur Steinzeit in Schleswig-Holstein und im Ostseeraum 11*], „Bonner Jahrbücher” 220 (2020), 2022, 415–417.

[Praca doktorska: Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, 2018]

19. Balcerzak Tatiana, Gibczyński Maciej, Słowiński Sławomir

Historia miejsca. Siedzizwo dwóch siedzib w Wolinie, „Stargardia” 14–15 (2019–2020), 2022, 7–30.

20. Balcerzak Tatiana, Musiał-Gąsiorowska Anna

Synagoga w Baniach. Historia i współczesność, „Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie” 11 (2021), 2022, 89–100.

21. Baltic

The Baltic in the Bronze Age. Regional patterns, interactions and boundaries, ed. D. Hofmann, F. Nikulka, R. Schumann. Leiden 2022, 388.

[Zawiera m.in.: **Bunnefeld Jan H.**, *Swords and sword-bearers across the Baltic Sea in the Early Bronze Age*, 73–90; **Harten-Buga Hella**, **Meller Birte**, **Terberger Thomas**, **Nikulka Frank**, **Jantzen Detlef**, **Orschiedt Jörg**, *The arrowheads of the Tollense Valley. From use-wear analysis to the sequence of violence*, 91–102; **Maciejewski Marcin**, **Nowak Kamil**, *Hoards, metallurgy and points. Proposal of an analytical tool for describing hoards with components related to metalworking*, 123–143; **Ślusarska Katarzyna**, *The Late Bronze Age to Early Iron Age transition in the lower Oder and the Oder lagoon region from settlement and environmental perspectives*, 289–308]

Baranowski Piotr

Zob. *Chrószcz Aleksander...*

Bartosik Przemysław / Bartosik Przemysław (red.)

Zob. *Z dziejów...*

Bartusik Grzegorz (red.)

Zob. *Adam...*

Bastowska Krystyna

Zob. *[Pięćdziesiąt]...*

Becker Bert

Zob. *Pommern – Land... ; Pomorze – kraina...*

Bonsdorff Jan von (red.)

Zob. *Gotland...*

22. Białecki Tadeusz

Moje Mścięcino. Szczecin 2022, 113.

[*Aneks historyczny*, 90–113 (ulice, grodzisko, rzeki, obiekty historyczne, Christian Bachmann 1859–1938). M.in.: **Dworaczyk Marek**, *Grodzisko w Mścięcinie*, 94–96; **Łopuch Maria**, *Mścięcino*, 99–103 (rozdziały: *Wczesne średniowiecze – okres słowiański; Średniowiecze – czasy nowożytne do 1945; Przynależność administracyjna; Nazwa; Zabudowa mieszkalna (wg ulic)*]

23. Białecki Tadeusz

Nasz Stolczyn, Kraśnica i Glinki. Szczecin 2022, 127.

[*Aneks historyczny*, 106–126 (ulice, osiedla, obiekty historyczne, zakłady przemysłowe)]

24. Białecki Tadeusz

Z aparatem fotograficznym po Polsce w latach dwudziestych XXI w. Cz. 6, *Pomorze Zachodnie*. Szczecin 2022, 397.

25. Bierca Andrzej, Opęchowski Mirosław

Sprawozdanie z działalności działów merytorycznych Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie w latach 2019–2020. Dział Dokumentacji Zabytków, „Stargardia” 14–15 (2019–2020), 2022, 215–224.

26. Bierca Marta, Tarnawski Piotr

Sprawozdanie z działalności działów merytorycznych Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie w latach 2019–2020. Dział Historii i Badań nad Społecznością Lokalną, „Stargardia” 14–15 (2019–2020), 2022, 200–215.

27. Biermann Felix

Frühmittelalterliche slawische Einwanderung in den brandenburgischen Raum. W: Hier geblieben? Brandenburg als Einwanderungsland vom Mittelalter bis heute, Hrsg. M. Asche, T. Brechenmacher. Potsdam 2022, 35–48.

28. Biermann Felix

Sklawerei und Menschenhandel im frühen Mittelalter – Slawen an Elbe und Ostsee, „Archäologie in Deutschland” 1, 2022, 8–13.

[M.in.: Demmin, Menzlin, Ralswiek, Uckermark (powiat)]

Biermann Felix

Zob. *Pommern – Land... ; Pomorze – kraina...*

Biermann Felix (red.)

Zob. *Frühmittelalterliche...*

Biewer Ludwig

Zob. *Pommern – Land... ; Pomorze – kraina...*

Biskup Radosław (red.)

Zob. *Adam...*

29. Bismarck-Osten Friedrich K. von, Onnen Elke

Ploty = Plathe. Berlin 2021, XVI, 36.

(Zamki i ogrody w Województwie Zachodniopomorskim 8)

30. Bock Sabine

Bergen Burg Rugard. Schwerin 2022, 93.

[Bergen (Rügen)]

31. Bock Sabine

Herrenhäuser. Manor Houses. Entwicklung eines Bautyps, 1: Die Vorgeschichte = Development of a Building Type, 1: The Background. Schwerin 2022, 291.

Borgwardt Ronald

Zob. Terberger Thomas... , *Worship...*

Borysowska Agnieszka (red.)

Zob. *Album...*

Brechenmacher Thomas (red.)

Zob. Biermann Felix.

Bremensis Adam (ca 1050–ca 1081)

Zob. *Adam...*

Brüggemann Karsten (red.)

Zob. Ptaszyński Maciej (rec.); Simiński Rafał (rec.).

32. Brzeziński Piotr

Prace sondażowe na działce 232/2, obręb Mysłibórz 2 w Mysłiborzu przy ul. Klasztornej, w dniu 7 marca 2020 r., „Civitas et musem” 1, 2022, 207–212.

33. Buko Jacek, Gaziński Radosław, Makowski Adam

O potrzebie badań nad dziejami, współczesnością i perspektywami rozwoju Odry i Nadodrza, „Przegląd Zachodniopomorski” 37 (66), 2022, 33–52.

Bunnefeld Jan H.

Zob. *Baltic...* .

34. Burdziej Marcin, Majewski Marcin, Stań Karolina, Szeremeta Mateusz

Odkrycia i badania archeologiczne [Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie] w latach 2019–2020, „Stargardia” 14–15 (2019–2020), 2022, 257–316.
[Białowąs, Kurcewo, Stargard, Witkowo Drugie, Zarowo, Zelewo]

Büttner Bengt

Zob. *Frieden...* .

Ceynowa Tadeusz (red.)

Zob. [Pięćdziesiąt]... .

35. Chaline Olivier, Goetze Dorothee, Richard Nicolas

The „Land by the Sea”. Pomerania between the Baltic Sea and the Holy Roman Empire, „XVIIe siècle” 4 (297): „Le pays au bord de la mer”. La Poméranie entre la Baltique et le Saint-Empire, 2022, 597–611.

36. Chłudziński Andrzej, Kowalski Krzysztof

Digitalizacja pomorskiego zasobu toponimicznego Roberta Holstena z lat trzydziestych XX wieku, „Słowo” 13, 2022, 144–160.

[Dot. **Holsten Robert**, *Die pommersche Flurnamensammlung*, 1918–1944. Zasób Działu Archeologii Muzeum Narodowego w Szczecinie: 35 tomów rękopisów z 21 jednostkami terytorialnymi, ok. 300 map topograficznych (Messtischblätter) – cały zasób zdigitalizowany. Zakres terytorialny dokumentacji: 1. Kreis Anklam (A–Z) – Niemcy, 2. Kreis Belgard (A–Z) – Polska (w przybliżeniu pow. białogardzki), 3. Kreis Bublitz (A–Z) – Polska (w przybliżeniu część pow. koszalińskiego), 4. Kreis Bütow (A–Z) – Polska (w przybliżeniu pow. bytowski), 5. Kreis Demmin (A–Z) – Niemcy, 6. Kreis Dramburg (B–Z) – Polska (w przybliżeniu pow. drawski), 7. Kreis Franzburg (P–Z) – Niemcy, 8. Kreis Greifenberg: (A–Z) – Polska (w przybliżeniu pow. gryficki), 9. Kreis Kammin (A–Z) – Polska (w przybliżeniu pow. kamieński), 10. Kreis Kolberg-Körlin (A–Z) – Polska (w przybliżeniu pow. kołobrzeski), 11. Kreis Köslin (A–M) – Polska (w przybliżeniu pow. koszaliński), 12. Kreis Naugard (A–Z) – Polska (w przybliżeniu pow. goleniowski), 13. Kreis Neustettin (A–Z) – Polska (w przybliżeniu pow. szczeciński), 14. Kreis Randow 1 (A–W) – Niemcy / Polska (w przybliżeniu pow. policki i miasto Szczecin), 15. Kreis Regenwalde (A–Z) – Polska (w przybliżeniu pow. łobeski), 16. Kreis Rügen (A–N, P–Z) – Niemcy, 17. Kreis Rummelsburg (A–Z) – Polska (w przybliżeniu część pow. bytowski), 18. Kreis Saatzig (A–Z) – Polska (w przybliżeniu pow. stargardzki), 19. Kreis Schlawe (A–N, P–Z) – Polska (w przybliżeniu pow. sławieński), 20. Kreis Ueckermünde 1 (A–Z), – Niemcy, 21. Kreis Usedom-Wollin (A–Z) – Niemcy / Polska (w przybliżeniu część pow. kamieńskiego)]

Chłudziński Andrzej (red.)

Zob. *Pomorzanie...* .

37. Chmiel-Chrzanowska Marta, Adamczyk Michał

Archeologia lasu w Bagiczu (północno-zachodnia Polska) = Archaeology of the Bagicz forest, north-western Poland, „Materiały Zachodniopomorskie” 18, 2022, 41–71.

38. Chmiel-Chrzanowska Marta, Adamczyk Michał

The Settlement and Economy of the Pyrzyce Lowland in the Pre-Roman and Roman Iron Ages, „Przegląd Archeologiczny” 70, 2022, 115–136.

39. Chojecki Dariusz

Działalność naukowa profesora Edwarda Włodarczyka w świetle publikacji autorskich (1973–2020). Kontekst ilościowy, „Zapiski Historyczne” 1 (87), 2022, 107–132.

40. Chrószcz Aleksander, Baranowski Piotr, Janowski Andrzej, Poradowski Dominik, Janeczek Maciej, Onar Vedat, Sudoł Beata, Spychalski Przemysław, Dudek Agnieszka, Sienkiewicz Waldemar, Czernski Albert

Witchers height estimation in medieval horse samples from Poland comparing the international cranial cavity-based modified Wýrost and Kucharczyk method with existing methods, „International Journal of Osteoarchaeology” 2 (32), 2022, 378–395.
[M.in. Kołobrzeg, Szczecin, Wolin]

Chudziak Wojciech

Zob. Matczak Magdalena D.

Cichon Matthias E. (red.)

Zob. *Slawen...* .

Ciechanowicz Jarosław

Zob. *Z dziejów...* .

Cieśliński Adam

Zob. *Archäologischen...* .

Cieśluk Małgorzata (tłum. i oprac.)

Zob. Friedeborn Paul.

Czerniak Lech

Zob. Matuszewska Agnieszka... .

Czernski Albert

Zob. Chrószcz Aleksander... .

Czerwiakowska Jolanta

Zob. *Polska...* .

Częścik Tomasz

Zob. *Polska...* .

41. Danker-Carstensen Peter

Die Kolberger Museen 1925–1945. Versuch einer Rekonstruktion. Teil 2, „Pommern” 1, 2022, 37–43.

[Teil 1: „Pommern” 4, 2021, 43–48. Zasób: Archiv des Deutschen Meeresmuseums – Museum für Meereskunde und Fischerei Stralsund]

Dargacz Janusz (red.)

Zob. Fiuk Piotr.

Dehnert Gunter / Dehnert Gunter (red.)

Zob. *Pommern – Land...* ; *Pomorze – kraina...* .

42. **Diabelski**

Diabelski Głaz koło Pilchowa = Teufelsstein bei Polchow. Szczecin 2022, 20 [online]. Dostęp [18.11.2023]: <https://naszewycieczki.pl>

43. **Dollinger Philippe, Henn Volker, Jörn Nils, Krabusch-Schaefer Marga, Krabusch Hans**

Die Hanse mit sechs Karten und einer Zeittafel. 6. vollständig überarbeitete und aktualisierte Auflage, Stuttgart 2022, XIX, 655.
(Kröners Taschenausgabe 371)

44. **Doktor**

Doktor Honoris Causa Uniwersytetu Szczecińskiego – [Prof. Michael North, 9 lipca 2020], red. P. Migdalski, J. Hackmann. Wrocław 2022, 198.

[Zawiera: **Hackman Jörg**, *Prof. dr hab. Michael North laudation*, 11–20; **Gaziński Radosław**, *Dorobek naukowy Profesora Michaela Northa*, 33–41; **North Michael**, *Wymiana kulturowa w regionie Morza Bałtyckiego*, 51–61]

45. **Dragnea Mihai**

Christian identity formation across the Elbe in the tenth and eleventh centuries. (Christianity and Conversion in Scandinavia and the Baltic Region, c. 800–1600, 1). New York et al. 2021, 118.

Dudek Agnieszka

Zob. Chrószcz Aleksander... .

46. **Dudziak Marek**

Zapomniane miejsca. Zachodniopomorskie. Część Północna. Przewodnik. Warszawa 2022, 174.
[Kołobrzeg, Koszalin, Sławno, Świnoujście; okolice tychże]
(Zapomniane miejsca 23)

Durdyń Grzegorz

Zob. Świt... .

47. **Dworaczyk Marek**

Szczecin-Podzamcze. Kwartał 3. Wczesnośredniowieczna ceramika naczyńowa, „Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie” 11 (2021), 2022, 53–67.

Dworaczyk Marek

Zob. Białecki Tadeusz, *Moje*... .

48. **Działalność**

Działalność MPM [Muzeum Pojezierza Mysliborskiego] w latach 2016-2020 / Działalność MPM [Muzeum Pojezierza Mysliborskiego] w 2021 r., „Civitas et museum” 1, 2022, 213–234 / 235–239.

49. **Dziemba Robert**

Benjamin Raule i brandenburska flota kaperska w Kołobrzegu w XVII wieku, „Rocznik Kołobrzegi” 2022, 53–66.

50. **Dziemba Robert**

O grobownictwie wojennym i zaginionej kartotece żołnierzy poległych w walkach o Kołobrzeg, „Rocznik Kołobrzegi” 2022, 142–153.

51. **Expansion**

The expansion of the faith. Crusading on the frontiers of latin christendom in the high middle ages, ed. P. Srodecki, N. Kersken. Turnhout 2022, 350.

(Outremer 14)

[M.in.: **Güttner-Sporzyński Darius von**, *The Periphery of Europe and the Idea of Crusade. Adaptation and Evolution of Crusader Ideology in Poland under the Piast Dynasty (1100–47)*, 69–88; **Kersken Norbert**, *The Crusade Idea in the Areas of the North-Western Slavs around the Time of the Second Crusade*, 113–130; **Auge Oliver**, *The Conquest of the Island of Rugia, 1168/1169. A Danish Crusade?*, 197–208]

52. **Faber Annette**

Bamberg, Rundweg auf den Spuren des hl. Otto. Regensburg 2022, 34.

(Schnell, Kunstführer 2937)

Felliński Andrzej W.

Zob. *Historia...* .

53. **Fijałkowska Joanna**

Sprawozdanie z działalności działów merytorycznych Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie w latach 2019–2020. Dział Upowszechniania Sztuki, Edukacji i Promocji, „Stargardia” 14–15 (2019–2020), 2022, 226–235.

54. **Filipowiak Wojciech**

Korabnictwo Wolina 800–1200. Studium archeologiczne. Szczecin 2022, 256.

[Zaktualizowana wersja pracy doktorskiej: Uniwersytet Szczeciński, 2016, promotor prof. dr. hab. Marian Rębkowski. Zbiory: Muzeum Narodowe w Szczecinie, Muzeum Regionalne w Wolinie, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk – Oddział w Szczecinie]

Filipowiak Wojciech

Zob. *Adam...* . DI: *VII Kongres...* .

55. **Firago Paweł**

„*Sanus per aquam*”, czyli krótki wykład o historii uzdrowiska kołobrzeskiego w latach 1802–1939, „*Rocznik Kołobrzeski*” 2022, 74–102.

56. **Fiuk Piotr**

Szczecin – przeobrażenia z przełomu XIX i XX w. na tle rozwoju uprzemysłowionych miast północnoeuropejskich (Berlin, Hamburg). W: *Między prowincjonalizmem a nowoczesnością. Przeobrażenia Gdańska na tle procesów modernizacyjnych wschodnich prowincji Prus w XIX wieku*, red. J. Dargacz, T. Krzemiński. Gdańsk–Warszawa 2022, 84–110.

[Konferencja: *Między Prowincjonalizmem a Nowoczesnością. Gdańsk w XIX wieku*, Muzeum Gdańska, Zakład Dziejów Pomorza – Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, Gdańsk 12–13.11.2019]

Foltyń Rafał

Zob. *Polska...* .

57. Frankowska-Makała Monika

Ukryte znaczenia. Sztuka na Pomorzu w XVI i XVII wieku. Wystawa stała [Muzeum Narodowego w Szczecinie], „Materiały Zachodniopomorskie” 18, 2022, 389–396.
[Wystawa stała: Muzeum Narodowe w Szczecinie, od 22.09.2021]

58. Frankowska-Makała Monika

Ukryte znaczenia. Sztuka na Pomorzu w XVI i XVII wieku. Przewodnik po wystawie. Szczecin 2022, 48.
[Osobno wydane wersje językowe: *Hidden Meanings. Art in Pomerania in the 16th and 17th Centuries. Exhibition guide / Verborgene Botschaften. Kunst in Pommern im 16. und 17. Jahrhundert. Ausstellungsführer.* Wystawa stała: Muzeum Narodowe w Szczecinie, od 22.09.2021]

Frankowska-Makała Monika

Zob. *Pommern – Land... ; Pomorze – kraina...*

59. Friedeborn Paul

Historyczny opis miasta Szczecina (z 1613 roku). T. 1: *Księga pierwsza / T. 2, Księga druga / T. 3, Księga trzecia*, tłum. R. Simiński, J. Grzelak, A. Gut, M. Cieśluk; oprac. E. Rymar, J. Grzelak, P. Gut, R. Simiński, A. Gut, M. Cieśluk. Szczecin 2022, LXXXVII, 215 / 240 / 217.
[Dot.: **Friedeborn Paul**, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin in Pommern, Alten Stettin 1613.* Zawiera: t. 1–3 inf. dot. miejscowości (miast) przynależących do księstwa zachodniopomorskiego oraz miast i państw, z którymi księstwo pozostawało w układach; t. 2 wykazy urzędników miejskich, drzewo genealogiczne książąt pomorskich z komentarzami; t. 3 wykazy osobowe elity miasta]

Friedeborn Paul (1572–1637)

Zob. DP: AJ, *Kronika...* ; Kraśnicki Andrzej (jr).

60. Frieden

Frieden im Ostseeraum. Konfliktbewältigungen vom Mittelalter bis 1945, Hrsg. D. Schleinert. Köln 2022, 244.
(Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Pommern 5. Forschungen zur Pommerschen Geschichte 59)
[M.in.: **Schleinert Dirk**, *Stralsund und die Herzöge von Pommern-Wolgast zur Zeit des Stralsunder Friedens*, 15–40; **Auge Oliver**, *Ein mittelalterlicher Frieden mit Konsequenzen bis heute. Der Vertrag von Perleberg vom 23. August 1420*, 41–58; **Neitmann Klaus**, *Landfriedensbündnisse zwischen dem Deutschen Orden und den pommerschen Herzogtümern aus der Mitte des 15. Jahrhunderts – Vertragsschließungsverfahren und Vertragsinhalte. Ein Beitrag zur spätmittelalterlichen Diplomatiegeschichte nordostdeutscher Reichsterritorien*, 59–94; **Büttner Bengt**, *Der Frieden von Stettin 1570 und die Entwicklung der dänisch-schwedischen Rivalität bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts*, 95–112; **Krüger Joachim**, „Und dass dieser Friedens-Ort des Krieges Erinnerung sei“. *Die Friedensschlüsse am Ende des Großen Nordischen Krieges 1719–1721*, 113–136]

61. Frühmittelalterliche

Frühmittelalterliches Hacksilber im nördlichen westslawischen Raum. Archäologie und Archäometallurgie. Ergebnisse des Projektes „Hacksilberschätze im Oder-Neiße-Raum“. Teil 1: *Beiträge der internationalen Konferenz im Kulturhistorischen Museum Görlitz, 18./19. Oktober 2019*, Hrsg. F.P. Biermann, A. Kieseler, E. Pernicka, J. Richthofen. Bonn, 2022, 324.
(Studien zur Archäologie Europas 36)

[M.in.: **Kieseler Andreas**, *Herkunftsforschungen zum früh- und hochmittelalterlichen Hacksilber-Schmuck des Elbe-Weichsel-Raums in Ostdeutschland und Polen im 19. und 20. Jahrhundert*, 17–50; **Steuer Heik**, *Zur Intensität der Gewichtsgeldwirtschaft auf der Basis von Silber zwischen Elbe und Oder*, 51–64; **Urbańczyk Przemysław**, *The Immaterial Power of Silver*, 65–73; **Hårdh Birgitta**, *Die slawische Komponente in den schwedischen Hacksilberschätzen – Beziehungen über die Ostsee im 10. und 11. Jahrhundert*, 75–85; **Ruchhöft Fred**, *Beobachtungen zum Hacksilber aus Mecklenburg-Vorpommern*, 139–150]

62. Gabinet

Gabinet pomorski – w zwierciadle monet, banknotów i pieczęci, red. G. Horoszko. Wyd. 2 poprawione. Szczecin 2022, 59.

[Wystawa: *Gabinet pomorski ...*, Muzeum Tradycji Regionalnych – Muzeum Narodowe w Szczecinie, luty 2016. Zawiera: **Horoszko Genowefa**, *Wprowadzenie / Monety książęce (ok. 1170–1637) / Monety miejskie (XIV–XV w.) / Monety biskupie (2. poł. XIII – pocz. XV w.) / Monety okresu szwedzkiego (1640–1808) / Monety pomorskie okresu brandenbursko-pruskiego (1640–1753)*, 4–28; **Pawłowski Mieszko**, *Pieniądz zastępczy na Pomorzu (1917–1923)*, 30–38; **Pawłowska Agnieszka**, *Pieczęcie pomorskie (XIII–XIX w.)*, 40–50]

63. Galiński Tadeusz

Siekierka kamienna z Bolkowa nad jeziorem Świdwie. Najstarszy ślad penetracji terenów nad dolną Odrą przez społeczności wczesnoneolityczne?, „Archeologia Polski” 67, 2022, 31–59.

64. Garbe Irmfried

Christliche Archäologie in Greifswald 1884–2010. Aufstieg und Niedergang einer theologischen Disziplin. Für Prof. Dr. Dr. Hans Georg Thümmel zum 90. Geburtstag am 5. März 2022. W: Forschungsgeschichte als Aufbruch. Beiträge zur Geschichte der Christlichen Archäologie und Byzantinischen Kunstgeschichte, Hrsg. S. Schrenk, U. Versteegen. Bonn 2022, 111–137.

Garbe Irmfried

Zob. *Pommern – Land... ; Pomorze – kraina...*

Gardela Leszek

Zob. *Adam...*

Garecki Damian (red.)

Zob. *Inwentarz...*

65. Gaziński Radosław

Die Beziehungen zwischen Pommern und Kurland in der Zeit der polnisch-schwedischen Auseinandersetzungen in den Jahren 1621 und 1622, „Baltische Studien” 107 (2021), 2022, 97–107.

66. Gaziński Radosław

Dębnińskie księgi urzędu stanu cywilnego w zbiorach Archiwum Państwowego w Szczecinie, „Rocznik Chojeński” 14, 2022, 113–122.

67. Gaziński Radosław

Źródła do dziejów Odry w Archiwum Państwowym w Szczecinie (do 1945 roku), „Przegląd Zachodniopomorski” 37 (66), 2022, 53–63.

68. Gaziński Radosław

Źródła dotyczące zjawisk demograficznych w Archiwum Książąt Szczecińskich. W: Jednostka, rodzina i struktury społeczne w perspektywie historycznej. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Cezaremu Kukli z okazji 45-lecia pracy naukowej, red. P. Łozowski, R. Poniak. Białystok 2022, 287–293.

(Prace Centrum Badań Struktur Demograficznych i Gospodarczych Przednowoczesnej Europy Środkowo-Wschodniej 12)

Gaziński Radosław

Zob. Buko Jacek... ; Doktor... ; Pomerania... ; Pomorskie... .

69. Gesellschaft

[*Gesellschaft Für Pommersche Geschichte, Altertumskunde Und Kunst – Jahresberichte 2021*], „Baltische Studien” 107 (2021), 2022, 241–265.

70. Gibczyński Maciej

Badania architektoniczne odkrytych reliktyw Bramy Kapitulnej w Kamieniu Pomorskim, „Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie” 11 (2021), 2022, 43–52.

Gibczyński Maciej

Zob. Balcerzak Tatiana.

Gierke Michał (red.)

Zob. *Album...* .

Goetze Dorothée

Zob. Chaline Olivier.

Goetze Dorothée (red.)

Zob. *Stadt...* .

71. Gotland

Gotland. Kulturelles Zentrum im Hanseraum = Cultural Centre in the Hanseatic Area, Hrsg. J. von Bonsdorff, K. Petermann, A. Rasche. Petersberg [2022], 240.
(Coniunctiones – Beiträge des Netzwerks Kunst und Kultur der Hansestädte 2)

Górkiewicz–Bucka Ewa

Zob. *Świt...*

72. Gralak Tomasz

Podstawy społeczne i ekonomiczne powstania fenomenu złotnictwa wielbarskiego, „Slavia Antiqua” 63, 2022, 7–40.

[M.in.: Bałtyk (wybrzeże), Nowy Łowicz]

Górajek Halina

Zob. *Historia...* .

Grüneisen Emma

Zob. *Z dziejów...* .

Grzelak Jerzy

Zob. *Inwentarz...* .

Grzelak Jerzy (tłum. i oprac.)

Zob. Friedeborn Paul.

73. Gut Agnieszka

Dokumentacja sądowa w procesach o czary w Sądzie Nadwornym w Szczecinie (XVI – poł. XVII w.). W: Belliculum diplomaticum VIII Thorunense. Dokumentacja i materiały archiwalne instytucji wymiaru sprawiedliwości – problemy, wyzwania, perspektywy, red. K. Kopiński. Toruń 2022, 9–32.

Gut Agnieszka (oprac.)

Zob. Friedeborn Paul.

74. Gut Paweł

O zasobie zaginionego historycznego archiwum miasta Szczecina, „Przegląd Zachodniopomorski” 37 (66), 2022, 65–99.

Gut Paweł

Zob. Friedeborn Paul ; *Palace...* ; *Pomorskie...* .

75. Gut-Czerwonka Anna

Historia kartuszy epitafijnych w zbiorach Muzeum w Koszalinie, „Nasze Pomorze” 23, 2022, 54–60.

Güttner-Sporzyński Darius von

Zob. *Expansion...* .

Gwiazdowska Ewa

Zob. *Pomorzanie...* .

Gwiazdowska Małgorzata

Zob. *Pomorskie...* .

76. Hackmann Jörg

The many notions of „Baltic” space. Historical and political imaginaries of North-Eastern Europe, 19th–21st centuries, „Diacronie” 4 (52), 2022, 1–19.

Hackmann Jörg

Zob. *Doktor...* ; *Region...* ; *Pommern – Land...* ; *Pomorze – kraina...* ; *Slawen...* .

Hackmann Jörg (red.)

Zob. *Doktor...* .

77. Hamberg-Federowicz Aleksandra

Strategie ochrony betonu historycznego. Alternatywne podejścia konserwatorskie, „Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie” 11 (2021), 2022, 101–114.

78. Hamel Jürgen

Clara von Braunschweig-Lüneburg in Neuenkamp und ihr Verhältnis zu Bogislaw XIII, „Baltische Studien“ 107 (2021), 2022, 43–67.

79. Hamel Jürgen, Mählmann Stephanie P.

Die Urkunden der Fürsten von Rügen. Beurkundungsorte und Register der Beurkundungszeugen als Beitrag zur Geschichte des Fürstentums Rügen. Leipzig 2022, 143.

(Veröffentlichungen des Stadtarchives Barth 5)

80. Hamel Jürgen, Mählmann Stephanie P.

Urkundenbuch der Stadt Barth. Teil 1, Die Urkunden des Barther Stadtarchivs von 1255 bis 1808. Leipzig 2021, 287.

(Veröffentlichungen des Stadtarchivs Barth 4)

81. Hammerström Eckart

Hammerström – eine schwedische Einwandererfamilie. Steinfurt 2022, 196.

[M.in.: Szczecin, Świnoujście]

Hårdh Birgitta

Zob. *Frühmittelalterliche...*

Harlaß Robert

Zob. *Auge Oliver...*, *Klostererbe...*; *Auge Oliver...*, *Das Klosterregister...*

Harten-Buga Hella

Zob. *Baltic...*

Henn Volker

Zob. *Dollinger Philippe...*

Henning Detlef (red.)

Zob. *Ptaszyński Maciej (rec.)*; *Simiński Rafał (rec.)*.

Hillebrand Katja

Zob. *Auge Oliver*.

82. Historia

Historia techniki na Pomorzu, red. J. Ogrodniczak. Szczecin 2022, 207.

[Zawiera m.in.: **Górajek Halina**, *Przed łodziami pomorskich chłopskich uciekały drakkary wikingów*, 5–19; **Kraśnicki Andrzej jr**, *Transatlantyki, pancerniki i U-Booty. Stocznie w Stettinie od XVIII do połowy XX wieku*, 20–37; **Felliński Andrzej W.**, *Stettiner Ware – naczynia dla ludu*, 38–51; **Wolf D. Machel**, *Z dziejów kolei wąskotorowej na Pomorzu*, 70–85; **Jaszczyński Marek**, *Quistorpowie – znani przedsiębiorcy, sławni filantropi*, 86–99]

Hofmann Angelika / Hofmann Angelika (red.)

Zob. *Archäologischen...*

Hofmann Daniela (red.)

Zob. *Baltic...*

Holbach Rudolph (red.)

Zob. *Märkte...* .

Holstein Anke (red.)

Zob. *770 Jahre...* .

Holsten Robert

Zob. Chludziński Andrzej...

83. Hormann Werner, Machel Wolf D.

Kleinbahnen um Stettin. Teil 1, „Stettiner Bürgerbrief” 48, 2022 , 12–19.

Horoszko Genowefa / Horoszko Genowefa (red.)

Zob. *Gabinet...* .

Huber Florian (red.)

Zob. *Zeitreisen...* .

Igielska Barbara (red.)

Zob. *Inwentarz...* .

84. Inwentarz

Inwentarz spuścizny księcia Jana Fryderyka z 1600 roku, tłum. i oprac. J. Grzelak, red. B. Igielska, J. Rybkiewicz, R. Zdero, D. Garecki. Szczecin 2022, 320.

[Zawiera: **Grzelak Jerzy**, *Wstęp do inwentarza spuścizny księcia Jana Fryderyka (1542–1600) z 1600 roku*, 13–47; **Grzelak Jerzy (oprac.)**, *Inwentarz spuścizny księcia Jana Fryderyka z 1600 roku – transkrypcja*, 49–121 / *Inwentarz spuścizny księcia Jana Fryderyka z 1600 roku – przekład*, 123–207, XVI k. tabl.; **Łopuch Maria**, *Komentarz historyka sztuki do inwentarza spuścizny księcia Jana Fryderyka (1542–1600) z 1600 roku*, 213–241; **Jerzy Grzelak (oprac.)**, *Spis przedmiotów ze spuścizny Jana Fryderyka ofiarowanych przez Barnima X różnym osobom – transkrypcja*, 243–249 / *Spis przedmiotów ze spuścizny Jana Fryderyka ofiarowanych przez Barnima X różnym osobom – przekład*, 251–257 / *Słowniczek rzeczowy*, 258–273 / *Indeks rzeczowy*, 274–297]

85. Jaath Kristine

Oder von der Neißemündung bis zur Ostsee – mit Neuzelle, Frankfurt (Oder), Kostrzyn, Szczecin, Wólin und Usedom. Berlin 2022, 422.

Jager Michael (red.)

Zob. Wartenberg Heiko (red.).

Jagoda Joanna

Zob. *Rekonstrukcje...* .

Jakubczyk Marlena

Zob. *Z dziejów...* .

Janeczek Maciej

Zob. Chrószcz Aleksander...

86. Janowski Andrzej, Kajkowski Kamil

Elementy ręcznej broni palnej z zamku w Bytowie, „Nasze Pomorze” 23, 2022, 227–234.

Janowski Andrzej

Zob. Chrószcz Aleksander... .

Jantzen Detlef

Zob. *Baltic...* .

Jaszczyński Marek

Zob. *Historia...* .

87. Jędrzejewska Sylwia

Pochodzenie Słowian w świetle analiz genetycznych i genomicznych. Podstawowe informacje o metodach i przegląd dotychczasowych wyników badań z punktu widzenia archeologa, „Slavia Antiqua” 63, 2022, 41–64.

88. Jordan Bernd

Jahrestagung der Gesellschaft für pommersche Geschichte, Altertumskunde und Kunst 2022 in einem Kleinod Pommerns, „Pommern” 4, 2022, 46–47
[Stargard]

Jörn Nils

Zob. Dollinger Philippe... ; *Pommern – Land...* ; *Pomorze – kraina...* .

Jörn Nils (red.)

Zob. *Stadt...* .

Juchniewicz Katarzyna

Zob. *Muzeum...* .

Jurkiewicz Henryk

Zob. *Polska...* .

89. Kaczorowski Bartłomiej

Dwory, zamki i pałace Polski. Bielsko-Biała 2022, 432.
[M.in.: Darłowo]

90. Kacprzak Dariusz

O regionalnej, narodowej i europejskiej tożsamości. Muzeum Narodowe w Szczecinie w latach 2001–2021, „Kronika Szczecina” 2021: *Powrót do normalności?*, 2022, 207–230.
[Dot. m.in. wystaw stałych w tym: *Świt...* , Muzeum Narodowe w Szczecinie, od 30.12.2022]

Kajda Kornelia (red.)

Zob. Przybyła Bogdan, *W poszukiwaniu...* .

Kajkowski Kamil

Zob. Janowski Andrzej... ; *Muzeum...* .

91. Kajkowski Kamil (polemika)

„Żdźbło w oku bliźniego widzisz, a belki w swoim nie dostrzegasz” (MAT. 7: 3–5). *W odpowiedzi Pawłowi Szczepanikowi*, „Slavia Antiqua” 63, 2022, 331–344.

[Dot. publ.: **Szczepanik Paweł**, *Rzeczywistość mityczna Słowian północno-zachodnich i jej materialne wyobrażenia*, Toruń 2020; recenzja: **Kajkowski Kamil**, „Slavia Antiqua” 61, 2020, 183–211; polemika: **Szczepanik Paweł**, „Slavia Antiqua” 62, 2021, 413–434]

Kalinowski Daniel

Zob. *Muzeum...* .

Kalinowski Zygmunt (red.)

Zob. *Rekonstrukcje...* .

92. Kara Michał

Archaeology, mainly polish, in the current discussion on the ethnogenesis of the Slavs, „Slavia Antiqua” 63, 2022, 65–128.

93. Kardasz Cezary (rec.)

Monetisation and Commercialisation in the Baltic Sea, 1050–1450, ed. D. Adamczyk, B. Możejko, „Zapiski Historyczne” 4 (87), 2022, 152–157.

[Dot. publ.: *Monetisation and Commercialisation in the Baltic Sea, 1050–1450*, ed. D. Adamczyk, B. Możejko. *Studies in Medieval History and Culture*. London–New York 2021, 175). Konferencja: *Monetarisierungsmomente und Kommerzialisierungszonen im Ostseeraum 1050–1450*, Niemiecki Instytut Historyczny, Warszawa 09.2018]

Karwowska Iwona

Zob. *Rekonstrukcje...* .

94. Kaute Peter, Mulsow Ralf, Schäfer Heiko, Schindler Giannina

Ein Feldsteinschacht des 18. Jahrhunderts aus der Mühlenstraße 3 in der Hansestadt Rostock – Ein Massenfund von Glasmarken aus dem Herzogtum Mecklenburg-Schwerin mit einem historischen Überblick zum zeitgleichen Rostocker Glashandel, „Archäologische Berichte aus Mecklenburg-Vorpommern” 29, 2022, 106–147.

[Zawiera: mapę hut szkła, których wyroby z XVIII w. znaleziono w Rostocku, 136–144. M.in.: Demmin, Ferdinandshof, Stolec, Stralsund]

Kersken Norbert / Kersken Norbert (red.)

Zob. *The expansion...* .

Kiarszys Grzegorz

Zob. DI: „AZP+”.

Kieseler Andreas

Zob. Auge Oliver... , *Klostererbe* ; Auge Oliver..., *Das Klosterregister...* ; *Frühmittelalterliche...* .

Kieseler Andreas (red.)

Zob. *Frühmittelalterliche...* .

Klassa Barbara

Zob. *Pomerania...* .

Kleśta-Nawrocki Rafał (red.)

Zob. Oliński Piotr, *Triumpf...*

95. Klinger Dirk

Geschichte des Dorfes Zettin im Kreis Rummelsburg in Pommern. Norederstedt 2022, 265.
[Cetyń]

96. Klinger

[**Klinger Dirk**, *Geschichte des Dorfes Zettin im Kreis Rummelsburg in Pommern*, Norederstedt 2022, 265], „Pommern” 4, 2022, 457.
[Cetyń]

97. Kmiecińska Ewa, Wilgocka Aleksandra

Cyfrowe zbiory muzeów dostępne w jednym miejscu – projekt www.muzeach (2019–2022), „Materiały Zachodniopomorskie” 18, 2022, 383–387.
[M.in. zabytki archeologiczne Muzeum Narodowego w Szczecinie. Zob. DI: *Projekt www.muzeach*]

Kobiąka Dawid (red.)

Zob. Przybyła Bogdan, *W poszukiwaniu...*

98. Kokowski Andrzej, Niemirowski Wienczysław

O dziejach muzeum i archeologii myśliborskiej w okresie międzywojennym, „Civitas et musem” 1, 2022, 95–129.

99. Kolassa Damian

Wieża Quistorpa od monumentu po ruinę. Szczecin 2022, 146.

100. Kołucki Tadeusz

Trzcіńsko-Zdrój – dzieje miasta i dawne pocztówki. Gryfino 2022, 82.

101. Kompowska Maria

Działalność społecznych opiekunów zabytków w świetle akt archiwalnych Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków z lat 1945–1990, „Szczecińskie Studia Archiwalno-Historyczne” 6 (2021), 2022, 155–162.

[Powiaty: Chojna, Choszczno, Goleniów, Gryfice, Gryfino, Kamień Pomorski, Łobez, Myślibórz, Nowogard, Pyrzyce, Stargard, Szczecin, Trzebiatów, Wolin]

102. Konkel Henryk

Rozwój sieci osadniczej na gruntach miejskich Myśliborza do 1870 roku, „Civitas et musem” 1, 2022, 57–94.

103. Konkel Henryk A.

Z dziejów kościoła parafii w Golenicach. Cz. 2, *Od 1945 roku*, „Rocznik Chojeński” 14, 2022, 35–66.

104. Kontny Bartosz

Po trzykroć unikat – łódź jednopienna z pawężą odkryta w jeziorze Lubanowo, „Civitas et musem” 1, 2022, 9–35.

Kopiński Krzysztof (red.)

Zob. Gut Agnieszka.

Kopydłowski Janusz

Zob. Muzeum... .

105. Kostkiewicz-Górska Grażyna

Bibliografia historii regionu 2021–2022, „Rocznik Chojeński” 14, 2022, 157–185.

[Nowa Marchia, w tym fragm. części środkowej i dolnej Doliny Odry]

Kowalska Anna / Kowalska Anna B. (red.)

Zob. Świt... .

Kowalski Krzysztof

Zob. Chłudziński Andrzej... ; Świt... .

Kowalski Krzysztof (red.)

Zob. Świt... .

106. Kozłowska Dorota

Obiekty osadnicze cyklu lużycko-pomorskiego na stanowisku nr 1 w Bagiczu i nr 27 w Kołobrzegu, pow. kołobrzeski = Settlement features of the Lusatian and Pomeranian culture cycle from site 1 in Bagicz and 27 in Kołobrzeg, Kołobrzeg district, „Materiały Zachodniopomorskie” 18, 2022, 257–281.

[Zasób: Muzeum Narodowe w Szczecinie]

107. Kozłowska Dorota

Sztylet krzemienisty z Bezzrzeczka koło Szczecina = Flint dagger from Bezzrzeczko near Szczecin, „Materiały Zachodniopomorskie” 18, 2022, 251–256.

[Zasób: Muzeum Narodowe w Szczecinie]

Kozłowska Dorota

Zob. Świt... .

Kozłowski Kazimierz

Zob. Pomorskie... .

Kozłowski Tomasz

Zob. Matczak Magdalena D.

Krabusch Hans i Krabusch-Schaefer Marga

Zob. Dollinger Philippe... .

108. Krasnodębska Kinga

Misterium Światła. Sztuka średniowieczna na Pomorzu. Wystawa stała [Muzeum Narodowe w Szczecinie], „Materiały Zachodniopomorskie” 18, 2022, 397–404.

[Osobno wydane wersje językowe: *The Mystery of Light. Medieval art in Pomerania. Exhibition guide / Das Mysterium des Lichts. Mittelalterliche Kunst in Pommern. Ausstellungsführer*. Wystawa stała: Muzeum Narodowe w Szczecinie, od 23.09.2021]

109. Krasucki Eryk, Ślepowroński Tomasz

Trudna tożsamość na krańcu mapy. Szczecin 2022, 72.

[Zawiera: **Krasucki Eryk**, *Region z krańca mapy. Pomorze Zachodnie 1945–1989/90 – przewodnik historyczny po tym, co wydaje się najważniejsze*, 5–40; **Ślepowroński Tomasz**, *Kraj na krańcu mapy – krótki kurs historii Pomorza Przedniego (Vorpommern) w latach 1945–1989/90*, 41–72]

Krasucki Eryk (red.)

Zob. *Pomorskie...* .

Kraszczuk Robert

Zob. *Z dziejów...* .

Kraśnicki Andrzej jr

Zob. *Historia...* .

Kroll Stefan

Zob. *Stadt...* .

110. Krüger David

Häuser und Familien in Demmin 1625–1865. Norderstedt 2022, 620.

111. Krüger Joachim

Faith and religion. The confessional situation in the Duchy of Pomerania (seventeenth century), „XVIIe siècle” 4 (297): „Le pays au bord de la mer”. La Poméranie entre la Baltique et le Saint-Empire, 2022, 629–640.

Krüger Joachim

Zob. *Frieden...* ; *Pommern – Land...* ; *Pomorze – kraina...* ; *Stadt...* ; *Terberger Thomas...* , *Neufund... / Worship...* .

Krüger Joachim (red.)

Zob. *Pommern – Land...* ; *Pomorze – kraina...* .

112. Krzos Jan

Włączenie Kołobrzegu w struktury poczty na Pomorzu w XVII wieku, „Rocznik Kołobrzeski” 2022, 67–73.

113. Księżnik Kamilla

Możliwości wykorzystania materiałów źródłowych Polskiego Atlasu Etnograficznego – na przykładzie Pomorza Zachodniego, „Przegląd Zachodniopomorski” 37 (66), 2022, 315–338.

[Projekt: *Polski Atlas Etnograficzny – opracowanie naukowe, elektroniczny katalog danych, publikacja zasobów sieci Internet*, etap II, 2020–2024]

114. Kubiak Szymon P.

Archeomoderna – polska sztuka nowoczesna i mity państwowotwórcze = Polnische moderne Kunst und staatsbildende Mythen. Szczecin 2021, 100.

[Wystawa: *Archeomoderna...* , Muzeum Narodowe w Szczecinie, 13.03.–16.05.2021, zorganizowana na jubileusz 75-lecia polskiego muzealnictwa w Szczecinie oraz 50-lecia funkcjonowania placówki w sieci muzeów narodowych. Zawiera: zbiory Działu Archeologii Muzeum Narodowego w Szczecinie]

Kubicki Rafał (red.)

Zob. *Pomerania...*

Kucharski Wojciech (red.)

Zob. *Region...*

115. Kuczkowski Andrzej

Nieznane grodziska wczesnośredniowieczne powiatu kołobrzeskiego, „Rocznik Kołobrzeski” 2022, 12–28.

[Drozdowo, Gościno, Mołtowo, Nieżyn, Siemyśl]

116. Kuczkowski Andrzej

Rymań i okolice w średniowieczu, „Rocznik Kołobrzeski” 2022, 29–39.

117. Kuczkowski Andrzej, Orliński Jan

Odkrycie studni w kołobrzeskim ratuszu, „Rocznik Kołobrzeski” 2022, 40–48.

Kuczkowski Andrzej

Zob. DP.

Kugler Franz (1808–1858)

Zob. Ochendowska-Grzelak Barbara.

Kukier Ryszard

Zob. *Muzeum...*

118. Kurasiński Tomasz

Wczesnośredniowieczne groby z elementami uzbrojenia na terenie ziem polskich (X–XIII w.). Materiały do studiów. Warszawa 2021, 676.

[Praca doktorska: Ośrodek Badań nad Dawnymi Technologiami, Instytut Archeologii i Etnologii, Polska Akademia Nauk, Łódź–Warszawa 2012, promotor prof. dr hab. Witold Świątosłowski. M.in. Cedynia]

Kurka Grzegorz

Zob. DI: GS24.pl 08.06.2022, 21.06.2022.

119. Kurzyńska Małgorzata

Zarys problematyki wojny w religii i mitologii mieszkańców Pomorza na przełomie epok brązu i żelaza, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia” 38, 2022, 123–162.

[M.in.: Mojszewko, Witkowo (Słupsk)]

120. Kurzyńska Marta

Materiały do bibliografii archeologii Pomorza Zachodniego 2021. Wstęp. Indeks nazw geograficznych za rok 2021, „Materiały Zachodniopomorskie” 18, 2022, 307–361.

121. Kwaśkiewicz Maciej

Relikty gotyckich dekoracji malarskich w zamku krzyżackim w Bytowie, „Nasze Pomorze” 23, 2022, 13–53.

Kwaśkiewicz Maciej

Zob. *Muzeum...* .

Kwaśniewska Anna

Zob. *Region...* .

Lenné Peter J. (1789–1866)

Zob. Stanecka Ewa.

Lindblom Charlotta (red.)

Zob. *Magt...* .

122. Lisiecka Katarzyna

Romantyczna wizja granic Polski. Mapa Pomorza (i Nowej Marchii) Jędrzeja Słowaczyńskiego, „Z Dziejów Kartografii” 24, 2022, 433–448.

[Dot.: **Słowaczyński Jędrzej**, *Karta Pomorza*, 1:1 680 000, Paryż 1844. Konferencja: XXXIII Ogólnopolska Konferencja Historyków Kartografii. *Mapa a tekst. Związki kartografii z literaturą i innymi tekstami kultury*, Supraśl 16–18.09.2020]

Lisowska Agnieszka (red.)

Zob. *Akademia...* .

123. Loeck Gottfried

Rügenwalde, Rügenwaldermünde – doppelt hält besser, „Pommern” 2, 2022, 38–43.

[Darłowo, Darłówek]

Lorenz Sebastian

Zob. *Pommern – Land...* ; *Pomorze – kraina...* ; *Terberger Thomas...* , *Neufund... / Worship...*

Lubinus Eilhard (1565–1621)

Zob. Skrycki Radosław , *The Map...* . DP: Jaszczyński Marek, *Pomorze...* .

124. Łonka Wojciech A.

Dreierey na ziemiach polskich, „Biuletyn Numizmatyczny” 1 (2021), [2022], 13–28.

[M.in.: Rożnowo (Gryfino)]

Łopuch Maria

Zob. Białecki Tadeusz, *Moje...* ; *Inwentarz...* .

Łozowska-Patynowska Anna

Zob. *Polska...* .

Łozowski Piotr (red.)

Zob. Gaziński Radosław, *Źródła dotyczące...* .

125. Łuczak Marek

Szczecin – Warszewo, Osów, Głębokie = Warsaw, Wussow, Glambeck. Wyd. 2 poszerzone. Szczecin 2022, 384.

[Warszewo: historia, kościoły, cmentarze, wodociągi, majątek Alt Buchholz, osiedle Neu Buchholz, osiedle Podbórz, osiedle Goślice, domy dziecka, restauracje, szkolnictwo, cegielnie, zakład elektryczny, Warszewo obecnie. Osów: historia, kościół, cmentarze, młyny wodne, szkolnictwo, restauracje, pomnik Friesena, Osów obecnie. Głębokie: historia, jezioro Głębokie, restauracje, koszary, szkolnictwo, kościół, Głębokie obecnie]

Łuczak Marek

Zob. DP: Pajdała Izabela. DI: GS24.pl – *Inwentaryzacja...*

126. Machajewski Henryk

The Turn of Antiquity to the Early Middle Ages on the Southern Shore of the Baltic Sea (2nd/3rd to 7th/8th Centuries AD) – The Example of the Parsęta Central Glacial Valley. An Archaeological Perspective, „Offa” 73–77 (2021), 2022, 81–97.

[M.in.: Białogard, Borkowice, Czarnówko, Darłowo, Demmin, Dębczyno, Divitz, Drzewo, Dzierżęcín, Friedefeld, Gąskowo, Głowczyce, Głuszyno, Gustow, Karlino, Karsibór, Koszalin, Kowalki, Laski, Malechowo, Piotrowice, Pyrzyce, Radewitz, Resko, Ribnitz-Damgarten, Sierakówko, Stargard, Stramnica, Stuchowo, Witkowo]

Machałek Małgorzata (red.)

Zob. *Pomorskie...*

Machel Wolf D.

Zob. *Historia...*; Hormann Werner...

Maciejewski Marcin

Zob. *Baltic...*

127. Maciszewski Rafał

Szkieletowy obrządek pogrzebowy na Pomorzu Szczecińskim we wczesnym średniowieczu (X–XII w.). T. 1, *Analiza* / T. 2, *Źródła*. Raszyn 2022, 343 / 494.

128. Magt

Magt og guld – Vikinger i øst, ed. M. Ravn, Ch. Lindblom. Turbine 2022, 128.
[m.in.: Wolin]

Mählmann Stephanie P.

Zob. Hamel Jürgen..., *Die Urkunden...* / *Urkundenbuch...*

129. Maik Jerzy

Sukiennictwo w średniowiecznej Polsce. Łódź-Warszawa 2021, 226.

[Zawiera reprodukcję obiektu ze zbiorów Działu Archeologii Muzeum Narodowego w Szczecinie, fig. 22. M.in.: Bałtyk (wybrzeże), Dębczyno, Franzburg, Kamień Pom., Kołobrzeg, Szczecin, Wolin, Zarańskie (jezioro), Żółte]

Maik Jerzy

Zob. Antosik Łukasz.

130. Majewski Marcin

Die ersten keramischen „Zwerge“. Dekoration des neuzeitlichen Kachelofens der Grafen von Eberstein-Naugard (Nowogard/PL)? W: *Keramik im häuslichen und repräsentativen Gebrauch 52. Internationales Keramiksymposium in Bad Muskau vom 16. bis zum 20. September 2019*, Hrsg. C. Wenzel. Bad Muskau 2022, 135–140.
(Muskauer Schriften 9)

131. Majewski Marcin

Grapen luttick und grodt. Production and Use of Bronze Three-Legged Cauldrons, or Grapens, in the Baltic Sea Region in the Late Middle Ages and Early Modern Times – Example of Western Pomerania, „Światowit” 60 (2021), 2022, 171–192.
[Anklam, Bodzęcin, Greifswald, Kamień Pom., Karsk, Kołki, Kłodzino (Pyrzyce), Kościuszki, Lublino, Łosośnica, Łoźnica, Mechowo (Kamień Pom.), Mechowo (Pyrzyce), Niemierze, Obromino, Pasewalk, Porost, Redostowo, Rzecko, Rzystnowo, Słodkówko, Sokolniki, Stargard, Stradzewo, Stralsund, Suchań, Suliborek, Węgorza. Zbiory m.in.: Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie, Muzeum Narodowego w Szczecinie]

132. Majewski Marcin, Stań Karolina, Sturm Kamil, Walaszczyk Patrycja

Sprawozdanie z działalności działów merytorycznych Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie w latach 2019–2020. Dział Archeologiczny, „Stargardia” 14–15 (2019–2020), 2022, 175–200.

Majewski Marcin

Zob. Burdziej Marcin... .

Majewski Marcin (red.)

Zob. *Inwentarz... ; Palace... .*

133. Makąła Rafał

Destrukcja, przemiana, akceptacja. Przekształcenia pomników architektonicznych i architektoniczno-rzeźbiarskich w Europie w XX wieku. W: *Zachować, zmienić, zburzyć. Losy pomników w czasach przemian*, red. P. Żuchowski, T.J. Żuchowski. Historia Sztuki – Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu 48. Poznań 2022, 191–206 .
[M.in.: Maszewo, Szczecin]

Makąła Rafał

Zob. *Pommern – Land... ; Pomorze – kraina... .*

Makowski Adam

Zob. Buko Jacek... .

134. Manzke Hermann

Zitelmann's Hof in Hökendorf. Landsitz einer berühmten Patrizierfamilie aus Stettin, „Pommern” 4, 2022, 14–19.
[Szczecin-Klęskowo]

Marciniak Arkadiusz (red.)

Zob. Przybyła Bogdan, *W poszukiwaniu...* .

135. Märkte

Märkte, Messen und Waren im hansischen Handel, Hrsg. R. Holbach, J. Sarnowsky. Wismar 2021, 280.

(Hansische Studien 30)

136. Matczak Magdalena D., Kozłowski Tomasz, Chudziak Wojciech

A multidisciplinary study of anti-vampire burials from early medieval Culmen, Poland: were the diseased and disabled regarded as vampires?, „Archaeologia Historica Polona” 29, 2021, 219–252.

[M.in.: Cedynia, Dębczyno, Drawsko Pom., Wolin]

Matijević Krešimir (red.)

Zob. Schmidt Jens P. ..., *Flussfunde...* .

137. Matuszewska Agnieszka, Czerniak Lech

Neolityczne centrum ceremonialne („rondel”) w Nowym Objezierzu, „Rocznik Chojeński” 14, 2022, 5–33.

138. Matuszewska Agnieszka, Schiller Marek

Is it just the location? Visibility analyses of the West Pomeranian megaliths of the Funnel Beaker Culture, „Open Archaeology” 1 (8), 2022, 402–435.

139. Mazur Zbigniew

Z badań nad stosunkiem mieszkańców Ziemi Zachodnich i Północnych do historycznego dziedzictwa kulturowego. Raport ze spotkań środowiskowych (1995–1996), red. M. Wagińska-Marzec. Poznań 2021, 168.

Mazurkiewicz Krzysztof

Zob. [Pięćdziesiąt]... .

Meier Martin

Zob. *Stadt...* .

Meller Birte

Zob. *Baltic...* .

Meng Stefan

Zob. *Pommern – Land... ; Pomorze – kraina...* .

140. Mieczkowski Zbigniew

Derczewo 1945. Supplement do „Derczewo – monografia wsi zamkowej”. Derczewo 2022, 191.
[Dot.: **Mieczkowski Zbigniew**, *Derczewo – monografia wsi zamkowej*, Derczewo–Linowo 2020, 310]

141. Miedziński Paweł

Szczeciński fotograf Witold Chromiński. Szczecin 2022, 120.
(Zeszyty Szczecińskie. Szczeciński Fotograf)
[Zawiera fot. z lat 40.–70. XX w. Szczecina i miejscowości Pomorza Zachodniego]

142. Migdalski Paweł

The interest of Polish Communist Security Services in German Pomeranians and their historical organizations in the Federal Republic of Germany, „Journal für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa” = „Journal for Culture and History of the Germans in Eastern Europe” 3: *Unter Beobachtung. Vertriebenenverbände im Blick der sozialistischen Sicherheitsdienste = Under Surveillance. The monitoring of Expellee Organizations by the Socialist Security Services*, 2022, 53–66.

143. Migdalski Paweł

Kazimierz Ślaski (1912–1990). W: *Mediewiści IX*, red. J. Strzelczyk. Poznań 2022, 257–269.
[Pionier badań historycznych nad Pomorzem Zachodnim w l. 1945–1956]

144. Migdalski Paweł

Sprawozdanie z działalności Stowarzyszenia Historyczno-Kulturalnego „Terra Incognita” za rok 2021, „Rocznik Chojeński” 14, 2022, 153–156.

Migdalski Paweł

Zob. *Adam...* ; *Palace...* ; *Region...* . DP; DI: *Mare...* .

Migdalski Paweł (red.)

Zob. *Doktor...* ; *Palace...* .

145. Moesgaard Jens Ch.

What Do „Known Knowns” Teach Us About „Known Unknowns” and „Unknown Unknowns”? Reflections On Our Knowledge of Early Medieval/Viking Age Coinage and Currency, „Wiadomości Numizmatyczne” 210, 2022, 85–109.

146. Möller Gunnar

Historische Flößerei im spätmittelalterlichen und neuzeitlichen Vorpommern, „Pommern” 1, 2022, 4–9.

Morawiec Jakub (red.)

Zob. *Adam...*

Możejko Beata (red.)

Zob. Kardasz Cezary (rec.).

Mühle Eduard

Zob. Rosik Stanisław (rec.).

Mulsow Ralf

Zob. Kaute Peter... .

147. Musiał-Gąsiorowska Anna

Remont Baszty Więziennej w Kolbaczu, „Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie” 11 (2021), 2022, 127–136.

Musiał-Gąsiorowska Anna

Zob. Balcerzak Tatiana... .

148. Musin Aleksandr, Stanisławski Błażej

Ośrodki węzłowe i kontakty transbałtyckie pomiędzy społecznościami północno-zachodniej Rusi i ziem polskich w X stuleciu, „Przegląd Archeologiczny” 70, 2022, 175–210.

[M.in.: Wolin]

149. Muzeum

Muzeum Zachodniokaszubskie w Bytowie – szkice do dziejów 1972–2022. Monografia zbiorowa, red. T. Siemiński. Bytów 2022, 407.

[M.in.: **Skrzypek Ignacy**, *Dzieje muzeum w Bytowie*, 21–39; **Kukier Ryszard, Tyborczyk Jan (oprac.)**, „*Ile ja tam włożyłem swego trudu, tego w ogóle nie da się opowiedzieć*”. Początki Muzeum Zachodnio-Kaszubskiego w Bytowie w świetle listów profesora Ryszarda Kukiera, 43–86; **Kopydłowski Janusz**, *Powołanie i organizacja Muzeum Zachodniokaszubskiego*, 87–96; **Kwaśkiewicz Maciej**, *Wieża kościoła św. Katarzyny w Bytowie. Wspomnienia z organizacji oddziału historii miasta*, 97–108; **Kwaśkiewicz Maciej**, *Muzealia, eksponaty, zabytki – esej o kolekcji muzeum w Bytowie*, 133–151; **Juchniewicz Katarzyna**, *Muzeum Zachodniokaszubskie w Bytowie w XXI wieku*, 219–228; **Sudoł Magdalena**, *Działalność naukowa pracowników merytorycznych oraz wydawnictwa i projekty Muzeum Zachodniokaszubskiego w Bytowie*, 229–256; **Kalinowski Daniel**, *Swoje i własne. Kilka słów o „Naszym Pomorzu. Roczniku Muzeum Zachodniokaszubskiego w Bytowie”*, 286–290; **Kalinowski Daniel**, *Dwadzieścia jeden lat konferencji kaszuboznawczych w Bytowie*, 291–299; **Kajkowski Kamil**, *Kilka słów o archeologii w Muzeum Zachodniokaszubskim w Bytowie*, 300–304; **Pluto-Prądyńska Gabriela**, *Archiwa działowe – ogólny opis zawartości*, 305–312; **Siemiński Tomasz**, *Wykaz wystaw 1972–2022 (siedziba główna w zamku)*, 315–336]

150. Myśliwski Grzegorz

Bałtycka strefa gospodarcza w badaniach Henryka Samsonowicza, „Zapiski Historyczne” 4 (87), 2022, 39–67.

Neitmann Klaus

Zob. Frieden... .

Neitmann Klaus (red.)

Zob. Porada Haik T.

151. Nałęcka-Czerniawska Ilona

Gotyckie relikty w kolegiacie Najświętszej Maryi Panny Królowej Świata w Stargardzie odnalezione podczas prac konserwatorskich w latach 2020–2022, „Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie” 11 (2021), 2022, 71–88.

152. Neumann Rainer

„*Auch die Glocken werden diesen Weg gehen, den der Krieg ihnen aufgezwungen hat*”. *Die Abgabe von Glocken und Orgelpfeifen 1917 in Greifswald*, „Herbergen der Christenheit” 42/43 (2018/2019), 2022, 163–197.

153. Neumayer Heino

Bericht über die Arbeit der Kommission zur Erforschung von Sammlungen archäologischer Funde und Unterlagen aus dem nordöstlichen Mitteleuropa (KAFU) im Jahr 2020 / 2021, „Acta Praehistorica et Archaeologica” 53, 2021, 223–225 / 54, 2022, 305–307.

[Zawiera m.in. wykaz publikacji osób stowarzyszonych zajmujących się dziedzictwem archeologicznym dawnych Prus Wschodnich, w tym obszaru Pomorza Zachodniego]

Neumayer Heino

Zob. *Archäologischen...*

Niemirowski Wieńczysław

Zob. Kokowski Andrzej...

154. Nießen Paul von

Geschichte der Neumark im Zeitalter ihrer Entstehung und Besiedlung (von den ältesten Zeiten bis zum Aussterben der Askanier). Unveränderter Nachdruck der Ausgabe des Jahres 1905. Potsdam 2022, 611.

Nikulka Frank / Nikulka Frank (red.)

Zob. *Baltic...*

North Michael

Zob. *Doktor...*

Nowak Kamil

Zob. *Baltic...*

Nowakowski Wojciech (red.)

Zob. *Archäologischen...*

155. Ochendowska-Grzelak Barbara

Znaczenie „Pommersche Kunstgeschichte” (1840) Franza Kuglera w odkrywaniu sztuki Pomorza, „Zapiski Historyczne” 2 (87), 2022, 53–87.

156. Ogiewa-Sejnota Monika

Jan Fryderyk – miłośnik luksusu. Szczecin 2022, 24.

(Zapytaj o Gryfite..., czyli krótkie historie o miłych księżętach, ich strasznych obyczajach, okropnych poddanych i wrednych sąsiadach, nie bez należytej powagi opowiedziane 3)

157. Ogiewa-Sejnota Monika

Kartografia. Katalog zbiorów Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie. Stargard 2022, 143.

[Zawiera: *Historia pomorskiej kartografii od XVI do XX w. / Samoistne mapy Pomorza do 1945 r. / Kartografia Pomorza po II wojnie światowej / Plany miast, 8–17; Kolekcja zbiorów kartograficznych Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie, 18–20; Katalog – Mapy Pomorza i obejmujące Pomorze / Mapy innych krain / Plany i widoki miast, 21–30; Mapy, 63–139]*

158. Ogiewa-Sejnota Monika

Nabytki [Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie]. Mapa Prowincji Pomorskiej autorstwa Davida Gillygo, „Stargardia” 14–15 (2019–2020), 2022, 237–248.

159. Ogiewa Monika, Opęchowski Mirosław

Szlakiem zakonów. Miejscowości poklasztorne i ich zabytki sakralne w wybranych miejscowościach na obszarze Stowarzyszenia „WIR” – Wiejska Inicjatywa Rozwoju. Stargard 2022, 78. [Biała, Bielice, Białoboki (Trzebiatów), Bielkowo, Brzesko, Dzwonowo, Gramzow, Ińsko, Kolin, Kołbacz, Kołowo, Koszewko, Kozielice, Lisowo, Lutkowo, Łęczycza, Łozice, Marianowo, Mechowo, Mielno Pyrzyckie, Pęczino, Pyrzyce, Ryszewo, Rzeplino, Stare Chrapowo, Stargard, Strachocin, Suchań, Tetyń, Tychowo, Trzebiatów, Warszyn, Wierzbno, Witkowo Drugie, Załęże]

Ogrodniczak Jacek (red.)

Zob. *Historia...*

Okonek Jakub

Tollense – bitwa, którą ominęła historia, „Archeologia Żywa” 2, 2022, 20–25.

161. Oliński Piotr

Pogoda i klimat regionów południowobałtyckich od końca XIV do początków XVI w. w źródłach narracyjnych. Toruń 2022, 299.

162. Oliński Piotr

Triumf żywiołu. Siła sztormów na Bałtyku u schyłku średniowiecza. W: Bariery, możliwości, wyzwanie. Środowisko przyrodnicze na przestrzeni dziejów, red. R. Kleśta-Nawrocki, P. Oliński, W. Piasek. Toruń 2022, 217–228.

(Natura, Homines, Historia. Studia z historii środowiskowej 3)

[M.in. Stralsund]

Oliński Piotr (red.)

Zob. Oliński Piotr, *Triumf...*

163. Olschewski Jana

Ländlicher Kirchenbau in Pommern im 19. Jahrhundert. Teil 1, „Pommern” 4, 2022, 40–45.

Olszewski Jakub

Zob. DP: Gapińska Monika.

Onar Vedat

Zob. Chrószcz Aleksander...

Onnen Elke

Zob. Bismarck-Osten Friedrich K. von.

164. Opęchowski Mirosław

Informacja o wydawnictwach dot. problematyki konserwatorskiej i dziedzictwa kulturowego Pomorza Zachodniego (wybór) [2021–2022], „Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie” 11 (2021), 2022, 167–170.

Opęchowski Mirosław

Zob. Bierca Andrzej..., *Sprawozdanie...*; Ogiewa Monika...

Orliński Jan

Zob. Kuczkowski Andrzej...

Orschiedt Jörg

Zob. Baltic...

165. Pahl Guido

Ein Denkmal der Avantgarde – Kriegerehrung in Massow, „Pommern” 2, 2022, 16–18.
[M.in. Maszewo, Szczecin-Zdroje – pomniki poległych w I wojnie światowej]

166. Pałace

Palace, dwory i zamki w dorzeczu Parsęty, red. P. Migdalski. [Karlino] 2021, 193 + mapa turystyczna 1: 85 000.

[Zawiera: **Migdalski Paweł**, *Zarys dziejów Pomorza i regionu dorzecza Parsęty*, 9–10; **Migdalski Paweł**, *Kolonizacja na prawie niemieckim i początki kultury rycerskiej*, 11–12. *Świat właścicieli i mieszkańców: Simiński Rafał*, *Od rycerzy i biskupów do przedsiębiorców*, 13–14; **Gut Paweł**, *Świat rycerski i szlachecki właścicieli dworów i zamków od XVI do XVIII wieku*, 14–19; **Szudarek Agnieszka**, *Długi wiek XIX (do 1945 roku)*, 16–19; **Migdalski Paweł**, *Resume – godzina zero i jej następstwa*, 19–20. *Ewolucja od ogrodu, przez ogródek, po dwór i pałac: Janowski Andrzej*, *Od ogrodu do zamku*, 20–22; **Majewski Marcin**, *Od zamku do dworu i folwarku*, 22–25. *Katalog obiektów*, 26–190 (inicjały autorów): Białogard (MM), Białowas (ASz), Biesiekierz (ASZ), Boboliczki (ASZ), Bolkowo (ASz), Bożniewice (ASZ), Budzistowo (ASZ), Bukówko (ASz), Chwalimki (ASZ), Cybulino (ASZ), Dargin (AJ), Dobrowo (ASZ), Gawroniec (ASZ), Jezierzycze (ASz), Juchowo (ASz), Karlino (PM), Kikowo (ASz), Kłanino (RS), Kłopotowo (RS), Kołacz (RS), Kozia Góra (RS), Krępa (RS), Krzecko (ASz), Lipie (AJ), Lubiechowo (RS), Luboradza (RS), Łęgi (RS), Modrzewiec (RS), Myślino (RS), Nasutowo (RS), Nawino (RS), Nosibądy (RS), Nosowo (RS), Nowe Ludzicko (RS), Ostre Bardo (AJ), Parchlino (RS), Parsowo (RS), Podwilcze (AJ), Połczyn-Zdrój (PM), Popielewo (PG), Pustary (PG), Radacz (PG), Rymań (PG), Siemczyno (PG), Skoczów (PG), Smęcino (PG), Stanomino (PG), Stare Dębno (AJ), Stare Resko (PG), Szczecinek (PM), Świątki (PG), Świdwin (PM), Trzebiechowo (PG), Turowo (PG), Tychówko (PG), Wilcze Łaski (RS)]

Paśnik Czesław

Zob. Skrycki Radosław, *Czesława...*

Pawłowska Agnieszka

Zob. *Gabinet...*

167. Pawłowski Mieszko

Pieniądz zastępczy Szczecina podczas Wielkiej Inflacji (1922–1923) w świetle dokumentów prezydium rejencji szczecińskiej przechowywanych w Archiwum Państwowym w Szczecinie = Money substitutes in Szczecin during Hyperinflation (1922–1923) in the light of Region of Stettin Presidium documents stored in the State Archive in Szczecin, „Materiały Zachodniopomorskie” 18, 2022, 185–201.

Pawłowski Mieszko

Zob. *Gabinet...*

Pernicka Ernst (red.)

Zob. *Frühmittelalterliche...*

Peterlejtner Marcjn

Zob. DP: AJ, *Fragmenty... / Kościół... / Sensacyjne...* ; Wójcik Leszek, *Odkopują... / Ruszyły... / Wiemy...* ; WS.

Petermann Kerstin (red.)

Zob. *Gotland...* .

Pfuel Johann Ernst (1640–1705)

Zob. *Album...* .

Philippen Jürgen

Zob. Wilfert Michael.

Piasek Wojciech (red.)

Zob. Oliński Piotr, *Triumf...* .

Piętkowski Piotr

Zob. *Adam...* .

Pliszka Ewa / Pliszka Ewa (red.)

Zob. *Rekonstrukcje...* .

Płotkowiak Maciej

Zob. DP: AJ, *Fragmenty... / Kościół... / Sensacyjne...* ; Wójcik Leszek, *Odkopują... / Ruszyły... / Wiemy...* ; WS.

168. Poklewska-Kozieł Magdalena

Późnośredniowieczne i nowożytnie kafle z terenu Nowej Marchii. Poznań 2022, 244.

[Praca doktorska: *Późnośredniowieczne i nowożytnie kafle z terenu Nowej Marchii jako przejaw wytwórczości kaflarskiej w strefie kontaktów Brandenburgii, Pomorza, Wielkopolski i Śląska*, Uniwersytet Poznański – Wydział Historyczny 2018, promotor Hanna Kóčka-Krenz. M.in. zbiory muzeów: Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie, Muzeum Pojezierza Myśliborskiego]

(Bibliotheca Fontes Archaeologici Posnaniense 27)

169. Polska

Polska i sąsiedzi na przestrzeni wieków. Przekazy, relacje, zależności, red. W. Skóra, A. Teterycz-Puzio. Słupsk 2022, 284.

(Prace doktorantów historii 6)

[Zawiera m.in.: **Częścik Tomasz**, *Morze i woda w kulturze duchowej Pomorzan przed chrystianizacją*, 11–21; **Romankiewicz-Częścik Małgorzata**, *Średniowieczne pożywienie roślinne na Pomorzu*, 23–37; **Foltyn Rafał**, *Słowiańszczyzna nadbałtycka – Kronika Wielkopolska a źródła niemieckie z XI–XII stulecia*, 59–74; **Łozowska-Patynowska Anna**, *Mit piastowski wskrzeszony przez Mistrza Wincentego. Ślady krystalizacji świadomości narodowej w Kronice polskiej*, 75–97; **Jurkiewicz Henryk**, *Zakon dominikański w Pasewalku od XIII do XVI wieku*, 113–126; **Czerwiakowska Jolanta**, *Słupsk niemiecki – Słupsk polski. Przyczynę do bilansu zmian w zabudowie miasta*, 183–221]

170. Porada Haik T.

Bugenhagens Erbe in einem geteilten Land. Die Konfessionsfrage in Pommern in den ersten beiden Jahrhunderten nach Einführung der Reformation. W: Vom ein- zum mehrkonfessionellen Landesstaat. Die Religionsfrage in den brandenburg-preußischen Territorien vom 16. bis zum frühen 18. Jahrhundert, Hrsg. K. Neitmann. Berlin 2021, 249–282.
(Forschungen zur brandenburgischen und preussischen Geschichte NF 16)

171. Porada Haik T.

Die kartographische Erfassung von Landschaften im Ostseeraum im 17. Jahrhundert als Herrschaftsinstrument des frühmodernen schwedischen Staates. W: Landschaft – Region – Identität. Winfried Schenk zum 65. Geburtstag, Hrsg. H.T. Porada et al., Darmstadt 2022, 349–377.

172. Porada Haik T.

Die Missionsreisen des Bischofs Otto von Bamberg zu den Ostseeslawen. Spuren einer regionalen Identität im Wandel von neun Jahrhunderten Rezeptionsgeschichte, „Blätter für deutsche Landesgeschichte” 158, 2022, 1–31.

173. Porada Haik T.

Der südliche Ostseeraum in historisch-geographischer Perspektive. Zur Entwicklung des Historischen Atlas von Pommern seit 1911, „Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte” 2 (83), 2021, 367–388.

Porada Haik T. (red.)

Zob. Porada Haik T.

Poradowski Dominik

Zob. Chrószcz Aleksander...

174. [Pięćdziesiąt]

50 lat Kościoła koszalińsko-kołobrzeskiego, red. T. Ceynowa. Radom-Koszalin 2022, 15–28.
[Konferencja: 50 lat... , Koszalin 14.05.2022. M.in.: **Rębkowski Marian**, *Początki Kościoła na Pomorzu – biskupstwo kołobrzeskie*, 15–28; **Wejman Grzegorz**, *Od Ottona z Bambergu do Erazma von Manteuffla*, 29–41; **Mazurkiewicz Krzysztof**, *Herby biskupów diecezji koszalińsko-kołobrzeskiej w perspektywie heraldyki kościelnej*, 189–211; **Bastowska Krystyna**, *Zabytkowe budownictwo sakralne na terenie diecezji koszalińsko-kołobrzeskiej*, 155–171]

175. Piskorski Jan M.

Gorzka sól historii. Migracje i transformacje. Warszawa 2021, 625.

176. Piwek Aleksander

Architektura dawnego kościoła cysterek w Koszalinie, „Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie” 11 (2021), 2022, 11–26.

Płotkowiak Maciej

Zob. Słowiński Sławomir.

177. Poeck Dietrich

Unde we dit bock leff hefft unde gerne leset, de bidde vor uns. Memoria in Hansestädten. Dortmund 2021, 369.
(Gesammelte Studien von Dietrich W. Poeck. *Contribuciones Mittelalterforschung* 9)
[M.in.: Greifswald, Stralsund, Szczecin]

178. Pokorski Mikołaj

Próba interpretacji zjawiska rytualnego składania ofiar z ludzi na Słowiańszczyźnie Zachodniej = An attempt to interpret the issue of ritual sacrifices from people on Western Slavdom territory, „Folia Praehistorica Posnaniensia” 26, 2021, 373–397.

[M.in.: Czarnogłowy, Radogoszcz (Retra), Rugia, Świelubie, Wolin]

179. Pommern

Pommern – Land am Meer. Katalog zur landesgeschichtlichen Dauerausstellung des Pommerschen Landesmuseums Greifswald, red. G. Dehnert, J. Krüger. Greifswald 2022, 256.

[Zob. Pomorze – kraina...]

180. Pomerania

Pomerania – Prussia – Polonia. Rozprawy ofiarowane prof. Wiesławowi Długokęckiemu, red. R. Kubicki. Gdańsk 2022, 618.

[Zawiera m.in.: **Rosik Stanisław**, „Chrzesz Pomorza” a hagiografia św. Wojciecha. Refleksje nad kształtowaniem pamięci o początkach chrześcijaństwa nad Bałtykiem, 42–49; **Simiński Rafał**, Albert Hasenvot – mieszczanin koszaliński i kolobrzeski z przełomu XIV i XV w. Z badań nad pochodzeniem i podstawami majątkowymi elity władzy miasta Kolobrzeg w późnym średniowieczu, 92–118; **Gaziński Radosław**, Źródła do dziejów żeglugi i handlu morskiego w księżycach zespolach archiwalnych przechowywanych w Archiwum Państwowym w Szczecinie, 175–185; **Klassa Barbara**, Obraz średniowiecznego Pomorza w Dziejach Polski Wacława Sobieskiego, 186–202]

181. Pomorskie

Pomorskie ścieżki... . Studia ofiarowane prof. Kazimierzowi Kozłowskiemu w 80. rocznicę urodzin, red. E. Krasucki, M. Machalek, R. Ptaszyński. Szczecin 2022, 303.

[Zawiera m.in.: **Gaziński Radosław**, **Gut Paweł**, *Depozyt Miasta Szczecina w zasobie szczecińskiego archiwum państwowego*, 157–174; **Gwiazdowska Małgorzata**, *Archiwum w Szczecinie – dzieje budowy i powojenna konserwacja budynku*, 175–188]

182. Pomorzanie

Pomorzanie znani i nieznan... 4, red. A. Chłudziński. Pruszcz Gdański 2022, 184.

[Zawiera m.in.: **Gwiazdowska Ewa**, *Karl Friedrich Schinkel (Szczecin, Pomorze) – architekt Pomorza*, 91–147]

183. Pomorze

Pomorze – kraina nad morzem. Katalog wystawy stałej poświęconej historii regionalnej, red. G. Dehnert, J. Krüger. Greifswald 2022, 256.

[Wystawa stała: *Pommern – Land am Meer...*, Pommersches Landesmuseum Greifswald, od 01.04. 2021. Osobne wydania w j. niem i ang. Zawiera: **Meng Stefan**, **Lorenz Sebastian**, *Kraina nad morzem – geologia historyczna*, 14–29; **Terberger Thomas**, *Pomorze – od epoki lodowcowej do epoki żelaza*, 30–43; **Biermann Felix**, *Słowianie i Wikingowie na Pomorzu*, 44–53; **Auge Oliver**, *Pomorze i Hanza*, 54–69; **Garbe Irmfried**, *Reformacja na Pomorzu*, 70–83; **Makała Rafał**, **Frankowska-Makała Monika**, *Sztuka Złotego Wieku na Pomorzu*, 84–109; **Krüger Joachim**, *Pomorze spalone – od wojny trzydziestoletniej do kapitulacji Pomorza Szwedzkiego w 1815 roku*, 110–121; **Jörn Nils**, *Prawie 200 lat Szwecji?!*, 122–135; **Biewer Ludwig**, *Pod pruskim orłem (1848–1815)*, 136–149; **Stamm-Kuhlman Thomas**, *Pomorze 1815–1913*, 150–169; **Becker Bert**, *Pomorze w I wojnie światowej*, 170–181; **Becker Bert**, *Pomorze w Republice Weimarskiej*, 182–191; **Krüger Joachim**, *Pomorze w czasach Narodowego Socjalizmu (1933–1939)*, 192–201; **Wartenberg Heiko**, *Wojna dociera na Pomorze*.

Ucieczka i wypędzenie, 202–211; **Dehnert Gunter**, *Zniknięcie nazwy „Meklemburgia Wschodnia”*, 212–221; **Dehnert Gunter**, *Nowy początek na zachodzie*, 222–231; **Ślepowroński Tomasz**, *Polskie Pomorze Zachodnie*, 232–245; **Hackmann Jörg**, *Pomorze bez granic? Renesans Pomorza na początku XXI wieku*, 246–254. Zbiory m.in. Muzeum Narodowego w Szczecinie]

Poniat Radosław (red.)

Zob. Gaziński Radosław, *Źródła dotyczące...*

184. Przybyła Bogdan

Dawne znaki graniczne na Pomorzu Zachodnim w świetle prospekcji archeologicznej. Przykłady z pogranicza drawsko-łobeskiego = Old border markers in Western Pomerania in the light of the archaeological prospection. Examples from the borderland between Drawsko Pomorskie and Łobez, „Materiały Zachodniopomorskie” 18, 2022, 119–144.

185. Przybyła Bogdan

W poszukiwaniu tożsamości kulturowej na Ziemiach Zachodnich. Archeologia wspólnotowa w działaniach Łobeskiej Fundacji Archeologicznej = In search of cultural identity of Western Territories. Community archaeology within Łobeska Archaeological Foundation. W: *Archeologia wspólnotowa. Poznając przeszłość, nie zapominając o teraźniejszości*, red. K. Kajda, D. Kobiałka, A. Marciniak. Kraków 2022, 117–136.

186. Przybyła Bogdan

Zmiany w krajobrazie kulturowym ziemi łobeskiej po 1945 roku i ich wpływ na stan zachowania dziedzictwa archeologicznego (na podstawie badań nieinwazyjnych obszaru AZP 27-16) = Changes in the cultural landscape of the Łobez Land after 1945 and their influence on the state of preservation of the archaeological heritage (based on non-invasive research of AZP 27-16 area), „Materiały Zachodniopomorskie” 18, 2022, 203–228.

187. Przybytek Dariusz, Tyszkiewicz Jakub

Odra most, Odra granica = The Oder as a bridge = The Oder as a frontier. Wrocław 2022, 97. [Wystawa: *Odra most...*, Centrum Historii Zajezdnia, Wrocław, 14.10.–11.12.2022. Dot. źródeł kartograficznych i dyplomatycznych z XV–XX w.]

Ptaszyński Radosław (red.)

Zob. *Pomorskie...*

188. Ptaszynski Maciej (rec.)

Das Baltikum. Geschichte einer europäischen Region, „Zapiski Historyczne” 3 (87), 2022, 149–153.

[Recenzja książki: *Das Baltikum. Geschichte einer europäischen Region*. Bd. 2, *Vom Beginn der Frühen Neuzeit bis zur Gründung der modernen*, Hrsg. K. Brüggemann, D. Henning, R. Tuchtenhagen. Stuttgart 2021, 776]

Rahmstorf Lorenz

Zob. Terberger Thomas... , *Neufund... / Worship...*

Rasche Anja (red.)

Zob. *Gotland...*

Ravn Mads (red.)

Zob. *Magt...*

189. Regliński Andrzej

Źródła do dziejów Łęborka w zasobie Archiwum Państwowego w Gdańsku. Część 1, „Szczecińskie Studia Archiwalno-Historyczne” 6 (2021), 2022, 139–151.

190. Rekonstrukcje

Rekonstrukcje we współczesnej kulturze ludowej, red. Z. Kalinowski, E. Pliszka. Koszalin 2022, 64.

(Seminaria Jamneńskie 1)

[M.in.: **Pliszka Ewa**, *Rekonstrukcja historycznej zagrody jamneńskiej z XIX w.*, 7–19; **Karowska Iwona**, *Wystawa jako rekonstrukcja czasu minionego. Kilka uwag na podstawie ekspozycji etnograficznych w Muzeum Narodowym w Szczecinie*, 21–31; **Jagoda Joanna**, *„Wtedy ten najstarszy dostał tę chatę, tu, na górach”. O rekonstrukcji słowińskiej wsi w Klukach*, 33–42; **Słowińska Agnieszka**, *Kolekcja klocek drukarskich za zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie w perspektywie rekonstrukcji druku ludowego na płótnie*, 57–64]

191. Region

Region czy regiony? Ziemie Zachodnie i Północne 1945–1989, red. W. Kucharski, et al. Wrocław 2022, 717.

[Zawiera m.in.: **Hackmann Jörg**, *Pomorze Zachodnie w ujęciu historyczno-geograficznym*, 77–84; **Migdalski Paweł**, *Polityka historyczna na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1989*, 506–518; **Kwaśniewska Anna**, *Spółczesność i kultura na Pomorzu w latach 1945–1989*, 620–631 (m.in. organizacja muzeów)]

Rębkowski Marian

Zob. [Piędziesiąt]... .

Richard Nicolas

Zob. Chaline Olivier.

Richthofen Jasper von (red.)

Zob. *Frühmittelalterliche...* .

Riis Thomas

Taani valduses oleva Eestimaa staatus. Koloonia või Taani kuningriigi osa?, „Ajalooline ajakiri” 2/3 (180/181), 2022, 127–133.

[Bałtyk (region)]

193. Rogalski Bartłomiej

Dwie kłanmy pasów holsztyńskich z wczesnośredniowiecznego grodziska w Długiem, pow. starogardzki, stanowisko 1 = Two Holstein belt hooks from early-medieval stronghold in Długie, Stargard district, site 1, „Materiały Zachodniopomorskie” 18, 2022, 283–289.

Rogalski Bartłomiej

Zob. *Świt...* .

Romankiewicz-Częścik Małgorzata

Zob. *Polska...* .

Romanowicz Paulina

Średniowieczne zabawki z wykopalisk, „Archeologia Żywa” 2, 2022, 41–47.

[M.in. Kołobrzeg]

Rosik Stanisław

Zob. *Pomerania... ; Slawen...* .

195. Rosik Stanisław (rec.)

[**Eduard Mühle**, *Die Slawen im Mittelalter zwischen Idee und Wirklichkeit. Wien-Köln-Weimar 2020, 503*], „Kwartalnik Historyczny” 2 (129), 2022, 489–495.

196. Roszkowski Jerzy M.

Podziały administracyjno-terytorialne powiatu szczecineckiego w latach 1945–1999. Szczecinek 2022, 64.
(Zeszyty Polskiego Towarzystwa Historycznego Oddział w Szczecinku 1/4)

Ruchhöft Fred

Zob. *Frühmittelalterliche...* .

197. Rückling Stefan

Historisches Ortslexikon für die Neumark, „Mitteilungsblatt der Landesgeschichtlichen Vereinigung für die Mark Brandenburg” 1 (123), 2022, 54–58.

[Dot. bazy danych opracowywanej przez Arbeitsgemeinschaft ostdeutscher Familienforscher e.V.: <https://agoff.de/?p=97397>, dostęp 23.11.2023]

Rudnik Michał

Zob. DP: Ślepowoński Tomasz... .

Rybkiewicz Jolanta (red.)

Zob. *Inwentarz...* .

198. Rymar Edward

Barnim I Książę Słowian na Pomorzu (ok. 1220/21–1278). Kraków 2022, 560.

199. Rymar Edward

Kto pomoże w przywróceniu nazwy pomorskiej? Nie „Kanał młyński”, nie „Kanał Pyrzycki”, nie „Sicina”, ale staropomorska Czarna Struga! W: Książka dla Kazimierza od przyjaciół, 13 października 2022 roku, red. B. Twardochleb. Szczecin 2022, 79–86.

200. Rymar Edward

Powiklane początki Myśliborza (1238–1281) i jego praw miejskich (do reformacji), „Civitas et musem” 1, 2022, 37– 55.

201. Rymar Edward

Schöningowie – rodzina rycerska regionu pyrzyckiego i lipiańskiego od XIII do początków XVI wieku, „Stargardia” 14–15, 2022 (2019–2020), 31–57.

Rymar Edward (oprac.)

Zob. Friedeborn Paul.

202. Samp Mariusz

Bitwa pod Cedynią. Wielkie zwycięstwo polskiego oręża. Warszawa 2022, 317.
[M.in. Wolin]

Samsonowicz Henryk

Zob. Grzegorz Myśliwski.

Sarnowsky Jürgen (red.)

Zob. *Märkte...* .

Sawicki Jerzy

Kamień Pomorski. W poszukiwaniu utraconej tożsamości. Szczecin 2022, 387.

204. Schäfer Heiko

Ein kleiner Wittenmünzschatz aus der Gemarkung Werle, Lkr. Rostock, „Archäologische Berichte aus Mecklenburg-Vorpommern” 29, 2022, 65–69.

[M.in.: Stralsund]

Schäfer Heiko

Zob. Kaute Peter... .

Schiller Marek

Zob. Matuszewska Agnieszka... .

205. Schimmelpfennig Lothar

Das Berliner Tor in Stettin und der Festungsbaumeister Gerhard Cornelius von Wälrave, „Pommern” 4, 2022, 20–22.

206. Schimmelpfennig Lothar

Die Festung Stettin und die Belagerung von 1713, „Pommern” 2, 2022, 25–27.

Schindler Giannina

Zob. Kaute Peter... .

207. Schinzel Isabella

Polnische Ostseeküste. 7. komplett überarbeitete und aktualisierte Auflage. Erlangen 2022, 280.

208. Schirren C. Michael

Begraben vor den Toren – Ein Friedhofsausschnitt beim ehemaligen Brigittenkloster „Mariacron” in der Hansestadt Stralsund, „Archäologische Berichte aus Mecklenburg-Vorpommern” 29, 2022, 70–84.

209. Schleinert Dirk

The Duchy of Pomerania and the Griffin dynasty (Greifen) in the first third of the seventeenth century, „XVIIe siècle” 4 (297): „Le pays au bord de la mer”. *La Poméranie entre la Baltique et le Saint-Empire*, 2022, 613–628.

210. Schleinert Dirk

Die Grundstücksbeschreibungen des Klosterhofs vor Stettin durch die Matrikelkommission aus dem Jahre 1709, „Sedina-Archiv” 2 (68), 2022, 302–314.

211. Schleinert Dirk

Die Landesteilungen der Wölgaster Herzöge von 1368 und 1372, „Baltische Studien“ 107 (2021), 2022, 19–42.

Schleinert Dirk / Schleinert Dirk (red.)

Zob. *Frieden...* .

212. Schmidt Jens P., Voß Hans U.

Flussfunde aus Mecklenburg-Vorpommern. Neues Licht auf eine altbekannte Quellengattung. W: Kultureller Transfer und religiöse Landschaften zur Begegnung zwischen Imperium und Barbaricum in der römischen Kaiserzeit. Die Bedeutung des kulturellen Transfers für die Herausbildung religiöser Landschaften Veranstaltung 2018 Göttingen, Hrsg. K. Matijević, R. Wiegels. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, NF 52. Berlin-Boston 2022, 283–312.

[Pasewalk]

Schmidt Jens P.

Zob. Terberger Thomas... , *Neufund...* / *Worship...* .

Schöning (ród)

Zob. Rymar Edward, *Schöningowie...* .

Schrenk Sabine (red.)

Zob. Garbe Irmfried.

213. Schumann Robert

Eine ferne Vergangenheit in fernen Landen Vergangenheitsbezüge und interkulturelle Kommunikation bei frühmittelalterlichen Bestattungspätzen mit skandinavischer Prägung im südlichen Ostseeraum, „Prähistorische Zeitschrift“ 2 (97), 2022, 646–667.

[Bałtyk (region), Menzlin]

Schumann Robert (red.)

Zob. *Baltic...* .

214. Schwedische

Die Schwedische Landesaufnahme von Vorpommern 1692–1709. Karten und Texten. Städte Bd. 5, Stralsund, T. 1, Stadtfeldmark und St. Jürgen-Viertel mit Franken- und Knieperdamm / T. 2, St. Nikolai-Viertel, Hrsg. M. Jäger, H. Wartenberg. Kiel 2020 / 2021, 312 / 408.

215. [Siebenhundert...]

770 Jahre Pasewalk, 1251–2021. Geschichte schreiben! Museumsheft anlässlich des 25. Jahrestages des Museums der Stadt Pasewalk 1996–2021, Hrsg. A. Holstein. Pasewalk 2021, 120.

[M.in.: **Werlich Ralf G.**, *Bekenntnisse an der Grenze oder Adlerköpfe wachsen Ohren – Siegel und Wappen der Stadt Pasewalk*, 13–68]

216. Siemiński Tomasz

Noc Walpurgii, Blocksbergi i czarownicy, „Nasze Pomorze“ 23, 2022, 204–224.

217. Siemiński Tomasz

Sprawozdanie z działalności merytorycznej Muzeum Zachodniokaszubskiego w Bytowie za rok 2021, „Nasze Pomorze” 23, 2022, 256–280.

Siemiński Tomasz / Siemiński Tomasz (red.)

Zob. *Muzeum...* .

Sienkiewicz Waldemar

Zob. *Chrószcz Aleksander...* .

Simiński Rafał

Zob. *Palace...* ; *Pomerania...* .

Simiński Rafał (tłum. i oprac.)

Zob. Friedeborn Paul.

218. Simiński Rafał (rec.)

Das Baltikum. geschichte einer europäischen Region, „Zapiski Historyczne” 3 (87), 2022, 133–148.

[Recenzja książki: *Das Baltikum. Geschichte einer europäischen Region*. Bd. 1, *Von der Vor- und Frühgeschichte bis zum Ende des Mittelalters*, Hrsg. K. Brüggemann, D. Henning, R. Tuchenhagen. Stuttgart 2018, 651]

219. Sitarz Bartosz

Zabezpieczanie poniemieckich archiwaliów na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1960. Wybrane przykłady, „Szczecińskie Studia Archiwalno-Historyczne” 6 (2021), 2022, 53–107.

Skóra Wojciech (red.)

Zob. *Polska...* .

220. Skrycki Radosław

Czesława Paśnika diagnoza stanu muzealnictwa w powiecie myśliborskim (1973), „Civitas et museum” 1, 2022, 131–140.

221. Skrycki Radosław

The Map of Pomerania by Eilhardus Lubinus (1618). Two editions or three?, „Imago Mundi” 2 (74), 2022, 277–286.

222. Skrycki Radosław

„*Pierwsze prywatne*” muzeum w PRL. 60 lat Muzeum Regionalnego w Barlinku. Cz. 1, „Muzealnictwo” 63, 2022, 9–14.

223. Skrycki Radosław

Verschwundene Orte. Das untere Odertal im Spiegel historischer Karten = Zaginione miejsca. Dolina Dolnej Odry w świetle dawnych map. Schwedt 2022, 55.

[Wystawa: *Verschwundene...*, Stadtmuseum Schwedt/Oder, 6.05–12.06.2022]

Skrycki Radosław

Zob. Szerniewicz Angelika... .

Skrzypek Ignacy

Zob. Muzeum... .

224. Skwirzyńska Kazimiera, Skwirzyński Franciszek

O odbudowie ruiny pałacu w Gądnie, „Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie” 11 (2021), 2022, 143–151.

Skwirzyński Franciszek

Zob. Skwirzyńska Kazimiera.

225. Slawen

Den Slawen auf der Spur. Festschrift für Eduard Mühle zum 65. Geburtstag, Hrsg. M. E. Cichon, A. Kluger, M. Koschny, H. Hein-Kircher. Marburg 2022, VIII, 284.

(Studien zur Ostmitteleuropaforschung 55)

[Zawiera m.in.: **Urbańczyk Przemysław**, *Pre-Christian Beliefs of the Slavs Living in the Oder and Vistula River Basins*, 5–16; **Rosik Stanisław**, *Slavi gegen Christiani. Das Slawentum in der chronistischen Auffassung des Helmold von Bosau*, 33–48; **Hackmann Jörg**, *Geschichtswissenschaft und Politik in den Anfangsjahren der Volksrepublik Polen. Gerard Labuda und die „Pommersche Konferenz“ 1954*, 227–246]

Słomska-Bolonek Joanna

Zob. Antosik Łukasz.

Słowaczyński Jędrzej (1807–1847)

Zob. Lisiecka Katarzyna

Słowińska Agnieszka

Zob. Rekonstrukcje... .

226. Słowiński Sławomir, Płotkowiak Maciej

Teren położony na północ od nieistniejącego kościoła św. Mikołaja na Podzamczu w Szczecinie w świetle dotychczasowych badań archeologicznych i architektonicznych = Area located north of defunct St Nicholas' church in Szczecin Podzamcze in the light of archaeological and architectural research, „Materiały Zachodniopomorskie” 18, 2022, 99–118.

Słowiński Sławomir

Zob. Balcerzak Tatiana ; Świt... .

227. Sokołowska Magdalena

Remont dachu kościoła w Witnicy, gm. Moryń, „Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie” 11 (2021), 2022, 137–142.

Solecki Grzegorz

Zob. Szerniewicz Angelika... .

Soorholtz Thomas

Zob. Z dziejów... .

Spychalski Przemysław

Zob. Chrószcz Aleksander...

Srodecki Paul (red.)

Zob. *The expansion...*

228. Stadt

Stadt – Land – Militär. Militärorganisation – Festungen – Einquartierung – Wahrnehmung. Schweden und seine deutschen Provinzen im 17. und 18. Jahrhundert, Hrsg. D. Goetze, N. Jörn. Hamburg 2022, 309.

(Schriftenreihe der David-Mevius-Gesellschaft 15)

[M.in.: **Meier Martin**, *Zur Tätigkeit des Kommandanten der Festung Stralsund Gerhard Christian von Stöcken in dänischer Zeit 1715–1721*, 151–174; **Kroll Stefan**, „Russische Barbaren“? *Die mediale Auseinandersetzung um den „Moskowiterkrieg“ in Pommern 1711 bis 1713, 175–198*; **Krüger Joachim**, *Der Seekrieg an der südlichen Ostseeküste 1712–1713 im Spiegel eines dänischen Schiffstagebuchs – das Logbuch der Ditmarsken, 199–232*]

Stamm-Kuhlman Thomas

Zob. *Pommern – Land... ; Pomorze – kraina...*

229. Stempińska Aleksandra

Kolekcja Muzeum Pojezierza Mysliborskiego w Mysliborzu. Zarys najnowszych dziejów muzealnictwa mysliborskiego, „Civitas et museum” 1, 2022, 173–192.

230. Stanecka Ewa

Ogrody projektu Lennégo w województwie zachodniopomorskim. Problematyka konserwatorska, „Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie” 11 (2021), 2022, 27–41

[**Lenné Peter Joseph (1789–1866)**. Projekty Lennégo z terenu woj. zachodniopomorskiego: Koszewko, Lipka, Lubiechów Górny, Pyrzyce (studzienka św. Ottona), Radaczewo, Rusowo, Brzeziny, Mostkowo, Szczecin (Eckerberg/Las Arkoński, Grabowo, Kłęskowo), Dolsk, Dyszno, Krąpiel, Świnoujście]

Stanisławski Błażej

Zob. Musin Aleksandr.

Stań Karolina

Zob. Burdziej Marcin... ; Majewski Marcin..., *Sprawozdanie...*

Steuer Heik

Zob. *Frühmittelalterliche...*

231. Strahl-Oesterreich Janine

Kloster, Klo und Meer, „Giebel & Traufen” 83, 2022, 5.

[Stralsund – Katharinenkloster]

232. Straubel Rolf

Grundbesitz und Militärdienst. Kurzbiographien pommerscher Offiziere (1715 bis 1806). Teil 1–2. Wien–Köln 2022, 1–768 / 774–1294.

(Historische Kommission für Pommern. Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Pommern 5. Forschungen zur Pommerschen Geschichte 56, 1)

Strzelczyk Jerzy (red.)

Zob. Migdalski Paweł, *Kazimierz...*

Sturm Kamil

Zob. Majewski Marcin..., *Sprawozdanie...*

Stürmer Rhena

Zob. Abraham-Diefenbach Magdalena...

Sudoł Beata

Zob. Chrószcz Aleksander...

Sudoł Magdalena

Zob. *Muzeum...*

233. Szczegliki Bartosz

Kołobrzeskie uzdrowisko w prasie poznańskiej XIX wieku. Kołobrzeg 2022, 127.

234. Szczepanik Paweł

Stan i potrzeby badań nad Rowokołem, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia” 37, 2021, 221–238.

Szczepanik Paweł

Zob. Kajkowski Kamil (polemika).

235. Szczerba Adrianna

Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego (1949–1953). Geneza, działalność, znaczenie. Łódź 2021, 358.

[M.in. rozdział VI: *Działalność archeologiczna KBnPPP 2.1. Pomorze: Gdańsk, Szczecin, Wolin*, 111–131. M.in.: Kamień Pom., Kołobrzeg]

236. Szeremeta Mateusz

Wyroby fajansowe odkryte w latrynie zarejestrowanej na terenie dawnego kwartału XXVIII Starego Miasta w Stargardzie, „Stargardia” 14–15 (2019–2020), 2022, 87–128.

Szeremeta Mateusz

Zob. Burdziej Marcin...

237. Szerniewicz Angelika, Skrycki Radosław, Solecki Grzegorz

Rozwój urbanistyczny Szczecina, „Szczeciner” 15, 2022, 4–63.

Szkutnik Maria

Zob. *Z dziejów...*

238. Sztuka

Sztuka, kultura i różnorodność miejsc edukacji historycznej w Dolinie Dolnej Odry. Schwedt /Oder 2022, 48.

[M.in. muzea ze zbiorami archeologicznymi z Pomorza Zachodniego: Myślibórz, Stargard, Szczecin]

Szudarek Agnieszka

Zob. *Palace...* .

239. Szymczyk Magdalena

Badania archeologiczne na Starym Mieście w Mysliborzu w Mysliborzu w latach 2018–2021, „Civitas et museum” 1, 2022, 193–206.

Ślaski Kazimierz (1912–1990)

Zob. Migdalski Paweł, *Kazimierz...* .

Ślepowroński Tomasz

Zob. Krasucki Eryk... ; *Pommern – Land...* ; *Pomorze – kraina...* . Zob. DP.

Ślusarska Katarzyna

Zob. *Baltic...* .

240. Świt

Świt Pomorza – kolekcja starożytności pomorskich. Katalog stałej wystawy archeologicznej = Der Anbruch Pommerns – die Sammlung pommerscher Altertümer. Katalog der archaologischen Dauerausstellung = The Dawn of Pomerania – the Collection of Pomeranian Antiquities. Catalogue of the permanent archaeological exhibition, red. A.B. Kowalska, K. Kowalski. Szczecin 2022, 570, [online].

[Wystawa stała: *Świt...* , Muzeum Narodowe w Szczecinie, od 30.12.2022. Zawiera: **Adamczyk Michał**, *Paleolit i mezolit = Paleolithic and Mesolithic = Paläolithikum und Mesolithikum* (~12700–4100 BC), 17–77; **Kowalski Krzysztof**, *Neolit = Neolithic = Neolithikum* (~5300–2000 BC), 79–149; **Kozłowska Dorota**, *Epoka brązu – wczesna epoka żelaza = Bronze Age – Early Iron Age = Bronzezeit – Frühe Eisenzeit (Hallstatt C–D)* (~2300–400 BC), 151–301; **Rogalski Bartłomiej**, *Okres przedrzymski – okres wędrówek ludów = Pre-Roman period – Migration period = Vorrömische Eisenzeit – Völkerwanderungszeit* (~500 BC–600 AD), 303–415; **Durdyń Grzegorz**, **Górkiewicz-Bucka Ewa**, **Kowalska Anna B.**, **Słowiński Sławomir**, *Wiek średni = Middle Ages = Mittelalter* (~650/700–1200 AD), 417–570]

241. Tarnawski Piotr

Nabytki [Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie]. Zestaw tyżek stołowych austriackiej wytwórni Berndorfer Metallwarenfabrik pochodzących ze stargardzkiego hotelu zum Prinz von Preussen, „Stargardia” 14–15 (2019–2020), 2022, 249–256.

[Hotel Prinz von Preussen Stargard Pommern]

Tarnawski Piotr

Zob. Bierca Marta... , *Sprawozdanie...* .

242. Temme Jodocus D.H.

Die singenden Totenköpfe. Völkssagen aus Pommern und Rügen. Norderstedt [2022], 242.

[Dot. publ: **Temme Jodocus D.H.**, *Die Völkssagen von Pommern und Rügen*, Berlin 1840]

243. Terberger Thomas, Borgwardt Ronald, Krüger Joachim, Lorenz Sebastian, Schmidt Jens P., Rahmstorf Lorenz

Worship or weight? A Bronze Age „goddess with a necklace” from River Tollense (NE-Germany), „Prähistorische Zeitschrift” 97, 2022, 110–129.

244. Terberger Thomas, Krüger Joachim, Schmidt Jens P., Rahmstorf Lorenz
Neufund im Tollensetal. Spätbronzezeitliche Göttin am Fluss, „Archäologie in Deutschland”,
3 (38), 2022, 4.

Terberger Thomas

Zob. *Baltic... ; Pommern – Land... ; Pomorze – kraina...* .

Teterycz-Puzio Agnieszka (red.)

Zob. *Polska...* .

245. Tietz Bartosz

Funkcja i rola wysp jeziornych wedle przekazów pisanych dotyczących środkowoeuropejskich Słowian i Baltów we wczesnym średniowieczu, „Slavia Antiqua” 63, 2022, 277–311.

[M.in. Radogoszcz (Retra)]

Tuchtenhagen Ralph (red.)

Zob. *Ptaszyński Maciej (rec.); Simiński Rafał (rec.)*.

246. Tureczek Marcei

Proporcje profili żebra średniowiecznych dzwonów jako narzędzie pomocnicze przy datowaniu (na tle problemu inwentaryzacji dzwonów w Polsce), „Ochrona Zabytków” 2, 2021, 187–215.

[M.in. pow. Chojna: Lisie Pole, Łukowice]

Twardochleb Bogdan (red.)

Zob. *Rymar Edward, Kto...* .

Tyborczyk Jan (oprac.)

Zob. *Muzeum...* .

Tyszkiewicz Jakub

Zob. *Przybytek Dariusz...* .

Urbańczyk Przemysław

Zob. *Frühmittelalterliche... ; Slawen...* .

Verstegen Ute (red.)

Zob. *Garbe Irmfried*.

247. Voigtmann Arne

Dankwartsgrube 38. Eine frühneuzeitliche Töpferei für Irdenware und Ofenkeramik in der Hansestadt Lübeck. Rahden 2021, 388.

(Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte 35)

[Praca doktorska: Universität Bamberg, 2020]

Voß Hans U.

Zob. *Schmidt Jens P. ..., Flussfunde...* .

Wagińska-Marzec Maria (red.)

Zob. *Mazur Zbigniew*.

Walaszczyk Patrycja

Zob. Majewski Marcin..., *Sprawozdanie...* .

Walkiewicz Radosław

Zob. *Akademia...* .

Wartenberg Heiko

Zob. *Pommern – Land... ; Pomorze – kraina...* .

Wartenberg Heiko (red.)

Zob. *Schwedische...* .

Wejman Grzegorz

Zob. *[Pięćdziesiąt]...* .

Wendt Eckhard

Zob. Wilfert Michael.

Wenzel Cornelia (red.)

Zob. Majewski Marcin, *Die ersten...* .

248. Werlich Ralf G.

Kleine Fürsten im Spiegel der Heraldik betrachtet an Beispielen des nord- und mitteleuropäischen Raums – die Häuser Mecklenburg, Pommern und Anhalt, „Zeitschrift für Historische Forschung” 59: „Kleine Fürsten” im Alten Reich. Strukturelle Zwänge und soziale Praktiken im Wandel (1300–1800), 2022, 221–292.

Werlich Ralf G.

Zob. *770 Jahre...* .

249. Wernitzsch Albrecht

Das Fürstentum Rügen. Die Geschichte des Landkreises Vorpommern-Rügen bis 1918. Stralsund 2022, 196.
[Lkr. Vorpommern-Rügen: Barth, Grimmen, Rugia (wyspa), Stralsund]

Wiegels Rainer (red.)

Zob. Schmidt Jens-Peter..., *Flussfunde...* .

Wilgocka Aleksandra

Zob. Kmicieńska Ewa.

250. Wilfert Michael, Philippen Jürgen, Wendt Eckhard

Stettiner Sand, Stettiner Kugeln und Septarienton im „Stettiner Revier”. Remagen 2021, 47.

251. Wijaczka Jacek

Czarownicom żyć nie dopuścisz. Procesy o czary w Polsce w XVII–XVIII wieku. Poznań 2022, 301.
[M.in.: Bytów]

Winkler Katja

Zob. Baales Michael (rec.).

Włodarczyk Edward

Zob. Chojecki Dariusz.

252. Wojciechowska Iwona

Pół wieku zapomnienia..., czyli fragmenty naczyń kamionkowych pozyskane z wykopu budowlanego na pierzei przyrynkowej w Stargardzie w 1969 roku, „Stargardia” 14–15 (2019–2020), 2022, 59–86.

253. Wojciechowska Iwona

Utylitarne i modne. Późnośredniowieczne zapinki ze zbiorów Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie = Utilitarian and fashionable. Late-medieval brooches from the Archaeological and Historical Museum in Stargard, „Materiały Zachodniopomorskie” 18, 2022, 73–98.

254. Wojciechowska Iwona

Zabytki szklane z badań prowadzonych na obszarze kwartału XXVI w Stargardzie, „Stargardia” 14–15, 2022 (2019–2020), 129–171.

255. Wojtecki Jakub

Zarys problematyki wojny w religii i mitologii mieszkańców Pomorza na przełomie epok brązu i żelaza, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia” 37, 2021, 163–184.
[M.in.: Mojszewko, Witkowo (Słupsk)]

256. Wolender Tomasz

Wstęp / Remont dachów kościoła katedralnego pw. św. Jana Chrzciciela w Kamieniu Pomorskim / Sprawozdanie z działalności Zachodniopomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie za rok 2021, „Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie” 11 (2021), 2022, 5–8 / 117–126 / 155–164.

257. Wroński Krzysztof

Ackerwerk tum slot. Zabudowa gospodarcza joannickich folwarków na przykładzie komandorii w Swobnicy, „Przegląd Zachodniopomorski” 37 (66), 2022, 101–126.

258. Wybranowski Dariusz

Symbolika związana z historią i mitologią antyczną w detalach architektonicznych budowli Szczecina do połowy XX wieku, „Kronika Szczecina” 2021: *Powrót do normalności?*, 2022, 339–368.

259. Wyganowski Rafał

Przejawy sztuki wikińskiej w santockim grodzie, „Custodia” 4, 2022, 13–31.
[M.in. Wolin]

260. Z dziejów

Z dziejów Tuczna i ziemi tuczyńskiej. Praca zbiorowa, red. P. Bartosika. Tuczno–Walcz–Piła 2022, 228.

[Zawiera m.in.: **Kraszczuk Robert**, *Najnowsze odkrycia na bytyńskim grodzisku i w jego okolicach*, 11–25; **Jakubczyk Marlena**, *Portrety trumienne Wedłów Tuczyńskich (Stanisława Krzysztofa i Andrzeja Józefa) na tle sarmackich zwyczajów pogrzebowych*, 32–62; **Bartosik Przemysław, Szkutnik Maria**, *Dzieje Tuczna i ziemi tuczyńskiej w świetle wybranych opracowań niemieckojęzycznych*, 63–145; **Soorholtz Thomas**, *1834 – kiedy spłonęło Tuczno*, 146–178; **Ciechanowicz Jarosław, Grüneisen Emma, Rodzina Guenther. Wspomnienia Emmy Grüneisen, 179–188 (Marcinkowice)]**

Zdero Renata (red.)

Zob. Inwentarz...

261. Zeitreisen

Zeitreisen unter Wasser. Spektakuläre Entdeckungen zwischen Ostsee und Bodensee, Hrsg. F. Huber. Darmstadt 2021, 336.

[M.in.: Bałtyk, Peenemünde, Stralsund, Tollensetal]

Żuchowski Piotr, Żuchowski Tadeusz J. (red.)

Zob. Makąła Rafał.

Doniesienia prasowe (DP)

Wybór

262. AJ

Fragmety kościoła św. Mikołaja odkryte. Miasto przedstawiło wyniki kilkumiesięcznych wykopalisk, „Kurier Szczeciński” 206, 2022, 5.

[Szczecin-Stare Miasto, kościół św. Mikołaja – archeologiczne badania sondażowe; dr inż. Maciej Płotkowiak, dr Marcin Peterlejtner]

263. AJ

Kościół św. Mikołaja. Kiedy rozpoczęcie prac? Wykopaliska na Podzamczu, „Kurier Szczeciński” 159, 2022, 4.

[Szczecin-Stare Miasto, kościół św. Mikołaja – archeologiczne badania sondażowe; dr inż. Maciej Płotkowiak, dr Marcin Peterlejtner]

264. AJ

Kronika Friedeborna przetłumaczona na język polski. Dzieło zaprezentowano na Zamku Książąt Pomorskich, „Kurier Szczeciński” 220, 2022, 2.

265. AJ

Sensacyjne odkrycie na Podzamczu. Odkryto pozostałości kościoła z XIII wieku, „Kurier Szczeciński” 171, 2022, 8.

[Szczecin-Stare Miasto, kościół św. Mikołaja – archeologiczne badania sondażowe; dr inż. Maciej Płotkowiak, dr Marcin Peterlejtner]

266. Brzozowska Katarzyna

Niebko – dzielnice Szczecina, „Gazeta Wyborcza” 99, 2022, dod. „Tygodnik Szczecin”, 8–9.

[Szczecin-Niebuszewo]

267. Eckert Siegfried

Otto von Bamberg's schwere Mission. Der Bischof hatte sich im 12. Jahrhundert vorgenommen, ein gesamtes slawisches Volk zum christlichen Glauben zu bekehren, „Nordkurier” 14.11.2022, 22.

268. Gapińska Monika

Groch z kapustą, serdelki i świeża krew. Szczecinianin napisał książkę o lokalach gastronomicznych w Podjuchach, „Kurier Szczeciński” 19, 2022, dod. „Magazyn Kuriera”, 6.

[Dot.: **Olszewski Jakub**, *Przedwojenne restauracje Podjuch i Widoku. Przewodnik historyczny*, Szczecin 2021]

269. Jaszczyński Marek

Grób wikingińskiego króla pod Wolinem? Zbyt piękne, żeby było prawdziwe, „Głos Szczeciński” 163, 2022, dod. „Puls”, 6.
[Wiejkowo]

270. Jaszczyński Marek

Harald Sinozęby, słynny król Wikingów spoczywa pod Wolinem? Są na to dowody, „Głos Szczeciński” 155, 2022, 4.
[Wiejkowo]

271. Jaszczyński Marek

Kim byli rolnicy sprzed siedmiu tysięcy lat?, „Głos Szczeciński” 234, 2022, 18.
[Przeclaw (okolice)]

272. Jaszczyński Marek

Ludzkie szczątki odkryto w czasie remontu ulicy, „Głos Szczeciński” 93, 2022, 7.
[Kamień Pom. – ul. Obrońców Warszawy, plac Katedralny, obszar dawnego cmentarza]

273. Jaszczyński Marek

Pomorze Eilhardusa Lubinusa. Arcydziało kartografii z XVII wieku, „Głos Pomorza” 76, 01.04.2022, 21.

274. Jaszczyński Marek

Przeszłość miasta była ukryta pod ziemią, „Głos Szczeciński” 274, 2022, 3.
[Myślibórz]

275. Jaszczyński Marek

Siedem tysięcy lat temu zwykła chałupa, a dziś archeologiczna sensacja – gdzie? Na Pomorzu, „Głos Pomorza” 215, 15.09.2022, 3.
[Przeclaw (okolice)]

276. Jaszczyński Marek

Tajemnicze znalezisko w Szczecinie. Wyjątkowa historia żeliwnego krzyża, „Głos Szczeciński” 60, 2022, 9.
[Szczecin-Sławociesze – cmentarz]

277. Jaszczyński Marek

Złomiarze już liczyli na zarobek, ale Historia upomniała się o swoje, „Głos Szczeciński” 163, 2022, 15.
[Szczecin-Podjuchy – podstawa działu fortecznego z II wojny światowej zabezpieczona przez Muzeum Oręża Polskiego w Kołobrzegu]

278. Jaszczyński Marek

Znalazł srebrny unikat z XVI wieku, „Głos Szczeciński” 249, 2022, 4.
[Kamień Pom. – srebrna moneta z wizerunkiem króla szwedzkiego Gustawa I Wazy; znalezisko Stowarzyszenia Na Rzecz Ratowania Zabytków im. Św. Korduli; zasób Muzeum Ziemi Kamieńskiej]

279. Jenda Emilia

Pieszo szlakiem templariuszy i joannitów w regionie Doliny Środkowej Odry, „Merkuriusz Dębnowski” 9, 2022, 11.

280. K

Miasta, które stworzyły Europę. Siedemdziesiąt lat polskich badań archeologicznych w Wolinie, „Kurier Szczeciński” 172, 2022, 12.

[Konferencja: *Miasta...*, Wolin 26–28.08.2022. Organizatorzy: Gmina Wolin, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Muzeum Regionalne im. Andrzeja Kaubego w Wolinie, Muzeum Narodowe w Szczecinie]

281. Kraśnicki Andrzej (jr)

Kronika Friedeborna o Szczecinie z 1613 r. – premiera wyjątkowej książki, „Gazeta Wyborcza” 262, 2022, dod. „Tygodnik Szczecin”, 2.

282. Kuczkowski Andrzej, Polechoński Piotr (rozm.)

Plac Kilińskiego zdradza swoje sekrety. Szkielety i korona śmierci, „Głos Koszaliński” 236 2022, 4. [Koszalin – pl. Kilińskiego, kaplica św. Mikołaja]

283. Kulig Wojciech

Powrót do świata Gryfitów. Powstała ważąca tonę kopia płyty fundacyjnej Barnima XI, „Głos Pomorza” 223, 24–25.09.2022, 14.

[Muzeum-Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie]

284. M.

Osobliwe odkrycie, „Głos Miasta” 55, 2022, 4.

[Koszalin – pl. Kilińskiego, kaplica św. Mikołaja]

285. Marczyk Krzysztof

Zakapslowana historia browaru, „Głos Pomorza” 280, 02.12.2022, 18.

[Koszalin]

286. Markowska Urszula

Historia w sakiewce, „Tramwaj Słupski” 13, 2022, 37.

[Towarzystwo Numizmatyczne – Oddział Słupsk]

287. Migdalski Paweł, Jaszczyński Marek (rozm.)

Tajemnice bitwy pod Cedynią, „Głos Pomorza” 157, 08.07.2022, 15 / „Głos Szczeciński” 157, 2022, 15.

288. Mordasiewicz Wioletta

Wśród ofiar kobiety i dzieci. Szczątki blisko 200 osób wydobyto na terenie dawnego obozu jenieckiego Stalag II D w Stargardzie, „Kurier Szczeciński” 233, 2022, 11.

289. Müller N.

Im Mittelpunkt der Hanse – seit über 650 Jahren Stralsunder Frieden, „Vorpommern-Magazin” 1, 2022, 15.

290. Neuwald Hartwig

Aus Almosen wurde das Arbeitshaus für Asoziale waren Bettler im Mittelalter wichtig für die Gesellschaft, wurden sie ab dem 14. Jahrhundert lästig, „Nordkurier” 19.04.2020, 22.

[Ueckermünde]

291. Pajdała Izabela

Kustosz pamięci i policjant od zabytków, „Gazeta policyjna” luty 2022, 22–25.

[Marek Łuczak – komisarz policji, koordynator wojewódzki dw. z przestępstwami przeciwko zabytkom Komendy Wojewódzkiej Policji w Szczecinie, doktor historii, Prezes Pomorskiego Towarzystwa Historycznego]

292. Pawłowski Jakub

Romantyczna kraina czarownic. Faust w spódnicy, czyli pomorskie fantazje, mity, legendy. Część 2, „Kurier Szczeciński” 34, 2022, dod. „Magazyn Kuriera”, 13.

[Borcke, Sidonia von ca 1540–1620]

293. Polechoński Piotr

Pozdrowienia z wakacji śle stęskniony wnuczek, czyli czar dawnych pocztówek. Unikatowa kolekcja kartek w zbiorach koszalińskiego Archiwum Państwowego, „Głos Pomorza” 99, 29.04.2022, 20–21.

294. Radomski Aleksander

Baszta nad Słupią do odtworzenia, „Głos Pomorza” 140, 18–19.06.2022, 5.

[Słupsk-Stare Miasto – rewitalizacja obszaru Podgrodzia]

295. Schöne

Das schöne Köslin und seine idyllischen Ostseebäder, „Köslin-Kurier” 63 (35), 2022, Sonderdruck 2, 63.

[Przedruk dwóch publikacji wydanych przez Kösliner Verkehrsverein w 1934: *Zur Ostsee über Köslin* i *Köslin und seine idyllischen Ostseebäder*]

296. Stanuch Aleksander

Intrygi wśród Gryfitów na szczecińskim dworze. Drugi tom o Zamku Księżąt Pomorskich, „Gazeta Wyborcza” 88, 2022, dod. „Tygodnik Szczecin”, 2.

297. Ślepowroński Tomasz, Rudnik Michał, Jankowska Agata (rozm.)

Historia nie do końca opisana. Obozy pracy przymusowej na terenie Szczecina w latach 1939–1945. Rozmowa z dr. Tomaszem Ślepowrońskim z Instytutu Historycznego US – opiekunem merytorycznym wystawy „Robotnicy przymusowi w niemieckim Szczecinie 1939–1945” oraz Michałem Rudnikiem, przewodniczącym Koła Młodych Historyków, „Kurier Szczeciński” 115, 2022, 9. [Wystawa plenerowa: *Robotnicy...*, Muzeum Narodowe w Szczecinie – Centrum Dialogu Przełomy, 13.05–30.06.2022]

298. Urbanowicz Krzysztof

Czas zatarł ślady. Żydzi w przedwojennym Koszalinie, „Prestiż. Magazyn Koszaliński” 7, 2022, 110–112

[Rodziny kupieckie Rosenthal i Baruch]

299. Welnic Rajmund

Był czas, kiedy mieszkańcom Karlina marzyły się turbany arabskich szejków, „Głos Pomorza” 292, 16.12.2022, 22.

300. Wełnic Rajmund

Poszukiwacze na tropie pomorskiej historii, „Głos Szczeciński” 247, 2022, 14.

[Darskowo – odnalezienie tablicy upamiętniającej 50-lecie służby gajowego Heinricha Boyna w lasach majątku rodziny von Knebel-Doederitz odsłoniętej 1.10.1936. Stowarzyszenie Historyczno-Eksploracyjne „Misericordia” (Złocieniec)]

301. Wełnic Rajmund

Wolnomularze – symbole, loże, rytuały..., „Głos Szczeciński” 287, 2022, 2.

[Wystawa: *Ku światłu, w świecie dawnych szczecińskich masonów*, Muzeum Regionalne w Szczecinku 8.12.2022–29.01.2023]

302. Wojciechowski Tomasz

Bitwa pod Tatowem, „Miasto” 22, 2022, 16.

[Hanza – bitwa między Koszalinem a Kołobrzegiem o prawa do żeglugi morskiej; Tatowo 1446]

303. Wojciechowski Tomasz

Tak Koszalin zmieniał granice, „Miasto” 7, 2022, 16.

[Dot. historii zmiany granic administracyjnych miasta Koszalina od średniowiecza do współczesności – ostatnia wprowadzona przez Radę Ministrów RP, 01.01.2023]

304. Wójcik Leszek

Odkopują pozostałości po kościele św. Mikołaja na Starym Mieście, „Głos Szczeciński” 195, 2022, 4.

[Szczecin-Stare Miasto, kościół św. Mikołaja – archeologiczne badania sondażowe; dr inż. Maciej Płotkowiak, dr Marcin Peterlejtner]

305. Wójcik Leszek

Ruszyły badania archeologiczne na szczecińskim Starym Mieście, „Głos Szczeciński” 189, 2022, 4.

[Szczecin-Stare Miasto, kościół św. Mikołaja – archeologiczne badania sondażowe; dr inż. Maciej Płotkowiak, dr Marcin Peterlejtner]

306. Wójcik Leszek

Wiemy, jak wyglądał kościół św. Mikołaja. Badacze chcą pokazać swoje odkrycie, „Głos Szczeciński” 238, 2022, 1.

[Szczecin-Stare Miasto, kościół św. Mikołaja – archeologiczne badania sondażowe; dr inż. Maciej Płotkowiak, dr Marcin Peterlejtner]

307. WS

Od wykopalisk po rekonstrukcję Starego Miasta, „Panorama 7” 16, 2022, 6.

[Szczecin-Stare Miasto, kościół św. Mikołaja – archeologiczne badania sondażowe; dr inż. Maciej Płotkowiak, dr Marcin Peterlejtner]

308. Zabytkowa

Zabytkowa kaplica w Dolsku odnowiona, „Merkuriusz Dębnowski” 1, 2022, 8–9.

[Dolsk – kaplica przycementarna; rodzina von Tresckow]

Doniesienia internetowe (DI)

Wybór

309. „AZP+” nowy rozdział w polskiej archeologii, 30.11.2022 [online].

Dostęp [13.12.2023]: <https://nid.pl>

[Program AZP+: *Nieinwazyjne wsparcie zarządzania dziedzictwem archeologicznym*. Zespół ekspertów ds. „AZP+”, m.in.: **prof. US, dr hab. Grzegorz Kiarszys**, Uniwersytet Szczeciński – Instytut Historyczny, Katedra Archeologii]

GS24.pl. Serwis Głosu Szczecińskiego [online].

Dostęp [13.12.2023]: <https://gs24.pl>:

310. 25.03.2022, Wójcik Leszek

Do Muzeum Narodowego w Szczecinie trafiło osiem archeologicznych muzealiów. Miały być wyrzucone na śmieci.

[Dot. zbiorów Pommersches Landesmuseum Stettin zdeponowanych w l. 1942–1944 w pałacu w Mołtowiu; Tadeusz Kogut z Gościna]

311. 08.06.2022, Kurka Grzegorz, Jaszczyński Marek (rozm.)

Odkrycie na kamińskiej katedrze. Nowożytni wandale zostawili pamiątki na ceglach.

[Kamień Pom. – 29 średniowiecznych cegieł z wyrytymi inskrypcjami z l. 1661–1864]

312. 21.06.2022, Kurka Grzegorz, Jaszczyński Marek (rozm.)

Odkrycie w Kamieniu Pomorskim. Ten znak miał chronić katedrę przed diabłami i czarownicami.

[Kamień Pom. – na gotyckim filarze odkryto wyryty w średniowiecznych ceglach znak apotropeiczny, związany z magią ochronną]

313. 14.09.2022, Klimczak Małgorzata

Wyjątkowe znalezisko na dnie Zalewu Szczecińskiego. To wrak amerykańskiego samolotu.

[Bombowiec Boeing B-17G z Eskadry Bombowej Sił Powietrznych Armii USA, zestrzelony 07.10.1944 r. nad Zalewem Szczecińskim. Prace badawcze w ramach projektu „Wraki Zalewu Szczecińskiego 2022”; Muzeum Oręża Polskiego w Kołobrzegu]

314. 24.11.2022, Jaszczyński Marek

Wykopaliska na rynku w Mysłiborzu. Archeolodzy znaleźli fundamenty pierwszego ratusza, naczynie ze zbożem, czy szkielet konia.

[Archeologiczne badania inwentaryzacyjne prowadzone przez Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie]

315. 18.12.2022, Jaszczyński Marek

Wrak wczesnośredniowiecznej łodzi z czasów pierwszych Książąt Pomorskich będzie konserwowany.

[Dot. łodzi słowiańskiej z XII–XIII w., odkrytej w 1984 r. w Zatoce Karpinki Zalewu Kamieńskiego; Muzeum Narodowe w Szczecinie, Muzeum Ziemi Kamieńskiej]

GS24.pl. Serwis Głosu Szczecińskiego [online].

Dostęp [13.12.2023]: <https://gs24.pl>:

Inwentaryzacja cmentarzy Szczecina i okolic prowadzona pod kierownictwem Marka Łuczaka z Pomorskiego Towarzystwa Historycznego wg wytycznych Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie:

316. 30.03.2022, Jaszczyński Marek

Na prywatnej posesji w Szczecinie odnaleźli skradzione zabytki z Wielkiej Wojny.

[Szczecin – „morowce” z Puszczy Bukowej, pomnik ku czci poległych mieszkańców Hökendorf/Kijewo w l. 1914–1918]

317. 01.05.2022, Jaszczyński Marek

Znalezisko w szczecińskim Kijewie. Odnaleziono fragment pomnika poległych w pierwszej wojnie światowej.

[Szczecin-Kijewo – ul. Zwierzyniecka i Kurza]

318. 23.05.2022, Jaszczyński Marek

Niesamowite odkrycie w Policach. Dno rzeki skrywało historię dawnych mieszkańców regionu.

[Police – wydobycie z Odry 120 płyt i fragmentów nagrobków z cmentarzy z powiatu polickiego]

319. 18.07.2022, Jaszczyński Marek

Pracowali na dawnym cmentarzu w Smolecinie. Co znaleźli?

320. 31.07.2022, Jaszczyński Marek

Odkrycie historyczne w Płoni w Szczecinie. To jednak kamień milowy, a nie pomnik.

[Szczecin-Płonia – pruski kamień milowy]

321. 16.09.2022, Jaszczyński Marek

W Siedle Górnym odnaleziono szczątki niemieckich żołnierzy. Zginęli w czasie walk nad Odrą pod koniec II wojny światowej.

322. 12.11.2022, Jaszczyński Marek

Sensacyjne odkrycie na Cmentarzu Centralnym. To płyta z dawnego cmentarza Bethanii.

[Płyta nagrobna Juliusa Fischera, teścia Marii Fischer z d. Quistorp, córki Johannesa Quistorpa, z cmentarza przy ul. Wawrzyniaka w Szczecinie, została odnaleziona na Cmentarzu Centralnym w Szczecinie]

323. 23.12.2022, Jaszczyński Marek

Ściana Pamięci stanęła w Dąbiu. Zostanie odsłonięta po świętach.

[Szczecin-Dąbie – pomnik z fragmentów nagrobków upamiętniający żydowskich mieszkańców Dąbia; odsłonięcie 27.12.2022]

Katedra Archeologii, Instytut Historyczny, Wydział Humanistyczny, Uniwersytet Szczeciński, 2022 [online].

Dostęp [16.12.2023]: <https://archeologia.usz.edu.pl>:

324. 28.05.2022,

Warsztaty „Epoka kamienia w zasięgu ręki – spotkanie z archeologią”

[Wydarzenie popularnonaukowe: *Epoka kamienia...*, Kooperatywa Łąźnia, Szczecin, 22.05.2022; organizator: Fundacja Antropomorze]

325. Mare – Pomerania – Confinium, Newsletter 3 marzec / 4 październik / 5 listopad / 6 grudzień 2022 [online].

Dostęp [16.12.2023]: <https://mare.usz.edu.pl/newsletter-pl>

[Projekt 2021–2022: *Morze – Pomorze – Pogranicze – miejscem polsko-niemieckiego dialogu. Transgraniczna sieć współpracy w nauce i edukacji historycznej Nadodrza i strefy bałtyckiej = Das Meer – Pommern – die Grenzregion als Orte des deutsch-polnischen Dialogs. Grenzübergreifendes Netzwerk zur wissenschaftlichen Kooperation und historischen Bildung über Ostsee und Odergebiet*, realizowany przez: Uniwersytet Szczeciński (Instytut Historyczny), Städtische Museen Schwedt/Oder, Europa-Universität Viadrina Frankfurt/Oder (Kulturwissenschaftliche Fakultät) i partnerów stowarzyszonych – Universität Greifswald (Historische Institut), Pommersches Landesmuseum, Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Stargardzie; kierownik projektu: dr Paweł Migdalski]

Projekt [www.muzeach](http://www.muzeach.pl) [online].

Dostęp [13.12.2023]: <https://wmuzeach.pl>

Kolekcje Muzeum Narodowego w Szczecinie – wybór kategorii z liczbą obiektów:

326. Archeologia:

Epoka brązu i wczesna epoka żelaza na Pomorzu – 105; Epoka kamienia na Pomorzu – 105; Okres przedrzymski, rzymski i wędrowek ludów – 105; Mapy archiwalne – 312; Wczesne średniowiecze na Pomorzu – 110; Wykazy toponimów [Prowincji Pomorze z lat 20. i 30. XX w.] – 21.

327. Etnografia Pomorza, m.in.: *Ceramika ludowa – 6; Pырzycka kultura ludowa – 30; Rolnictwo – 6; Tradycyjne rybołówstwo – 25.*

328. Historia Szczecina, m.in.: *Ikonografia Szczecina XVII–XIX w. – 33; Ikonografia Szczecina 1900–1945 – 18; Kartografia historyczna – 2; Szczeciński skarb z Podzamcza – 30; Szczecińskie suweniry – 15; Wyroby rzemiosła i przemysłu szczecińskiego – 44.*

329. Numizmatyka, m.in.: *Monety antyczne [w tym znalezione na Pomorzu] – 10; Medale i orderzy historyczne – 25; Monety niemieckie – 20; Monety pomorskie – 55; Pieniądz zastępczy – 18; Skarby monet z Pomorza Zachodniego – 4; Pieczęcie cechów pomorskich – 10; Pieczęcie miast pomorskich – 10; Pieniądz papierowy – 12; Pieniądz zastępczy – 18.*

330. Sztuka dawna, m.in.: *Klejnoty i stroje książąt pomorskich – 41; Militaria – 9; Romańskie i wczesnogotyckie kapitele kamienne – 6; Rzeźba średniowieczna Pomorza Zachodniego – 21; Sztuka na dworze książąt pomorskich w XVI i XVII w. – 4.*

331. VII Kongres Mediewistów Polskich. Wielokulturowość średniowiecza. Ludzie i idee, Katowice 21–23.09.2022 [online].

Dostęp [10.12.2023]: <https://us.edu.pl/institut/ih/konferencje/vii-kongres-mediewistow-polskich/#1651787663072-cb282ce8-a864>

[Organizatorzy: Uniwersytet Śląski w Katowicach – Instytut Historii, Stały Komitet Mediewistów Polskich. M.in.: **dr Wojciech Filipowiak**, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, *Mytherality – myth and material culture on the example of early medieval Wólin and the legend and myth of Jómsborg*]

Wykaz czasopism

- „Acta Praehistorica et Archaeologica. Jahrbuch des Museums für Vor- und Frühgeschichte”
(Museum für Vor- und Frühgeschichte – Staatliche Museen zu Berlin, Berlin).
- „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia” (Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń).
- „Ajalooline ajakiri” (Ajaloookirjanduse Sihtasutus Kleio, Tartu).
- „Archeologia Historica Polona” (Centrum Archeologii Średniowiecza i Nowożytności –
Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń).
- „Archäologie in Deutschland” (Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt)
- „Archäologische Berichte aus Mecklenburg-Vorpommern”
(Archäologische Gesellschaft für Mecklenburg-Vorpommern, Waren).
- „Archeologia Polski” (Instytut Archeologii i Etnologii – Polska Akademia Nauk, Warszawa).
- „Archeologia Żywa. Magazyn popularnonaukowy”
(Instytut Badań Historycznych i Krajoznawczych Sp. z o.o., Konin).
- „Baltische Studien. Pommersche Jahrbücher für Landesgeschichte” (Gesellschaft für
Pommersche Geschichte, Altertumskunde und Kunst e.V., Greifswald).
- „Biuletyn Numizmatyczny. Kwartalnik Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa
Numizmatycznego” (Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, Warszawa).
- „Blätter für deutsche Landesgeschichte. Neue Folge des Korrespondenzblattes”
(Gesamtverein der Deutschen Geschichts- und Altertumsvereine e.V., München).
- „Civitas et museum. Rocznik Muzeum Pojezierza Myśliborskiego w Myśliborzu”.
- „Custodia. Rocznik Muzeum Lubuskiego im. Jana Dekerta”
(Muzeum Lubuskie im. Jana Dekerta, Gorzów Wielkopolski).
- „Diacronic. Studi di Storia Contemporanea” (Association Culturelle Diacronie Association
Culturelle Diacronie, Bologna).
- „Dix-septième siècle” = „XVIIe siècle” (Société d’étude du XVIIe siècle, Paris).
- „Fasciculi Archaeologiae Historicae”
(Polska Akademia Nauk, Instytut Archeologii i Etnologii, Oddział Łódzki, Łódź).
- „Folia Praehistorica Posnaniensia”
(Instytut Prahistorii – Uniwersytet Adama Mickiewicza, Poznań).
- „Herbergen der Christenheit. Jahrbuch für deutsche Kirchengeschichte”
(Evangelische Verlagenstalt, Leipzig).
- „Giebel & Traufen” (Bürgerkomitee „Rettet die Altstadt Stralsund” e.V., Stralsund).
- „Imago Mundi. The International Journal for the History of Cartography”
(Routledge Journals, Taylor & Francis Ltd).
- „International Journal of Osteoarchaeology” (John Wiley and Sons Ltd, London).
- „Journal für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa” = „Journal
for Culture and History of the Germans in Eastern Europe”
(Bundesinstitut für Kultur und Geschichte der Deutschen im Östlichen Europa;
De Gruyter Oldenbourg, Berlin).
- „Kronika Szczecina”
(Instytut Nauk o Polityce i Bezpieczeństwie – Uniwersytet Szczeciński, Szczecin).
- „Kwartalnik Historyczny” (Instytut Historii – Polska Akademia Nauk, Warszawa).
- „Materiały Zachodniopomorskie. Rocznik Muzeum Narodowego w Szczecinie”.
- „Mitteilungsblatt der Landesgeschichtlichen Vereinigung für die Mark Brandenburg”
(Landesgeschichtliche Vereinigung für die Mark Brandenburg, Berlin).
- „Muzealnictwo” (Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów, Warszawa).

- „Nasze Pomorze. Rocznik Muzeum Zachodnio-Kaszubskiego w Bytowie”.
- „Ochrona Zabytków” (Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa).
- „Offa. Berichte und Mitteilungen des Museums vorgeschichtlicher Altertümer in Kiel”
(Institut für Ur- und Frühgeschichte – Christian-Albrechts-Universität,
Kiel; Archäologisches Landesamt Schleswig-Holstein, Schleswig; Museum
Vorgeschichtlicher Altertümer, Kiel; Landesamt für Vor- und Frühgeschichte
Schleswig-Holstein, Schleswig).
- „Open Archaeology” (De Gruyter Open Access).
- „Pommern. Zeitschrift für Kultur und Geschichte” (Pommerscher Greif e.V.;
Verein für pommersche Familien- und Ortsgeschichte, Greifswald).
- „Prähistorische Zeitschrift” (Walter de Gruyter).
- „Przegląd Archeologiczny” = „Archaeological Review”
(Instytut Archeologii i Etnologii – Polska Akademia Nauk, Warszawa).
- „Przegląd Zachodniopomorski” (Uniwersytet Szczeciński, Szczecin).
- „Rocznik Chojeński. Pismo historyczno-społeczne ziemi chojeńskiej i dębniańskiej”
(Stowarzyszenie Historyczno-Kulturalne „Terra Incognita”, Chojna-Dębno).
- „Rocznik Kołobrzeski” (Fundacja Historia Kołobrzegu, Kołobrzeg).
- „Sedina-Archiv. Familiengeschichtliche Mitteilungen Pommerns. Mitteilungsblatt
des Pommerschen Greif e.V.” (Pommerscher Greif e.V., Verein für Pommersche
Familien- und Ortsgeschichte, Falkenberg).
- „Slavia Antiqua. Czasopismo Poświęcone Starożytnościom Słowiańskim”
(Wydział Archeologii – Uniwersytet Adama Mickiewicza, Poznań).
- „Słowo. Studia językoznawcze” (Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów).
- „Stargardia. Rocznik Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie
poświęcony przeszłości i kulturze Pomorza oraz regionu nadbałtyckiego”
(Muzeum Archeologiczno-Historyczne, Stargard).
- „Stettiner Bürgerbrief” (Heimatkreisaußschuß Stettin, Kiel).
- „Studia Zachodnie” (Uniwersytet Zielonogórski, Zielona Góra).
- „Szczeciner. Magazyn Miłośników Szczecina i Pomorza Zachodniego”
(Szymon Jeż, Walkowska Wydawnictwo, Szczecin).
- „Szczecińskie Studia Archiwalno-Historyczne” (Archiwum Państwowe, Szczecin).
- „Światowit. Rocznik poświęcony archeologii przeddziewowej i badaniom pierwotnej kultury
polskiej i słowiańskiej” (Wydział Archeologii – Uniwersytet Warszawski).
- „Wiadomości Numizmatyczne” (Komisja Numizmatyczna, Komitet Nauk Historycznych
– Polska Akademia Nauk, Warszawa)
- „Z Dziejów Kartografii”
(Instytut Historii Nauki, Oświaty i Techniki – Polska Akademia Nauk, Warszawa)
- „Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie”
(Zachodniopomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków, Szczecin).
- „Zapiski Historyczne. Poświęcone Historii Pomorza i Krajów Bałtyckich”
(Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Wydział Nauk Historycznych,
Prawniczych i Społecznych, Toruń).
- „Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte” (Kommission für Bayerische Landesgeschichte
– Bayerische Akademie der Wissenschaften, München; Gesellschaft für fränkische
Geschichte e.V., Castell).
- „Zeitschrift für Historische Forschung” (Duncker & Humblot GmbH, Berlin).

**Indeks nazw geograficznych do bibliografii za rok 2022
i suplementu bibliografii za rok 2021**

- Anklam, Lkr. Vorpommern-Greifswald – 36, 131
Anklam (okręg) – 28, 213
- Bagicz, pow. Kołobrzeg, gm. Ustronie Morskie – 37, 106
- Bałtyk – 21, 49, 82
- Bałtyk (region) – 2, 15, 18, 21, 28, 35, 43–45, 51, 60, 61, 65, 71, 72, 76, 82, 85, 93, 129, 135, 150, 161, 162, 169, 171–173, 180, 188, 192, 207, 213, 218, 228, 261, 324
- Banie, pow. Gryfino, gm. *loco* – 20
- Banie (okręg) – 124, 257
- Barlinek, pow. Myślibórz, gm. *loco* – 222
- Barlinek, pow. Myślibórz (okręg) – 230
- Barth, Lkr. Vorpommern-Rügen – 13, 80, 249
- Barwice, pow. Szczecinek (okręg) – 34, 166
- Bergen, Lkr. Vorpommern-Rügen – 30
- Bergen, Lkr. Vorpommern-Rügen (okręg) – 126
- Będzino, pow. Koszalin (okręg) – 126
- Biała, pow. Stargard, gm. Dobrzany – 159
- Bielice, pow. Pyrzyce, gm. *loco* – 159
- Bielice (okręg) – 159
- Białogard (okręg) – 36, 126, 129, 136, 166, 299
- Białowąs, pow. Szczecinek, gm. Barwice – 34, 166
- Bielkowo, pow. Stargard, gm. Kobylanka – 159
- Biesiekierz, pow. Koszalin, gm. *loco* – 166
- Biesiekierz, pow. Koszalin (okręg) – 166
- Bobolice, pow. Koszalin (okręg) – 36, 131, 166
- Boboliczki, pow. Koszalin, gm. Bobolice – 166
- Bodzęcin, pow. Goleniów, gm. Osina – 131
- Bolkowo, pow. Świdwin, gm. Połczyn-Zdrój – 166
- Bolków, pow. Police, gm. Dobra (Szczecińska) – 63
- Borkowice, pow. Koszalin, gm. Będzino – 126
- Borne Sulinowo, pow. Szczecinek (okręg) – 166
- Bożniewice, pow. Koszalin, gm. Bobolice – 166
- Brzesko, pow./gm. Pyrzyce – 159
- Brzeziny, pow. Choszczno, gm. Drawno – 230
- Bukówko, pow. Białogard, gm. Tychowo – 166
- Bytów, woj. pomorskie – 121, 149, 217, 251
- Bytów, woj. pomorskie (okręg) – 36, 86, 95, 96
- Bytyń, pow. Wałcz, gm. Tuczno – 260. Zob. Marcinkowice
- Cedynia, pow. Gryfino, gm. *loco* – 118, 136, 202, 287
- Cedynia (okręg) – 202, 230, 246
- Cetyń, woj. pomorskie, pow. Bytów, gm. Trzebielino – 95, 96
- Chociwel, pow. Stargard (okręg) – 131, 159, 193
- Chojna (okręg) – 101, 246
- Choszczno (okręg) – 101, 131, 230
- Chwalimki, pow. Szczecinek, gm. Barwice – 166
- Cybulino, pow. Koszalin, gm. Bobolice – 166
- Czaplinek, pow. Drawsko Pomorskie (okręg) – 166
- Czarnogłowy, pow. Goleniów, gm. Przybieratów – 178
- Czarnówko, pow. Gryfino, gm. Widuchowa – 126
- Człopa, pow. Wałcz (okręg) – 230
- Dargiń, pow. Koszalin, gm. Bobolice – 166
- Darłowo, pow. Sławno, gm. *loco* – 89, 123, 126, 283
- Darłowo (okręg) – 123
- Darłówko, pow. Sławno, gm. Darłowo – 123
- Darskowo, pow. Drawsko Pomorskie, gm. Złocieniec – 300
- Demmin, Lkr. Mecklenburgische Seenplatte – 28, 94, 111, 126
- Demmin (okręg) – 36
- Derczewo, pow./gm. Myślibórz – 140
- Dębczyno, pow./gm. Białogard – 126, 129, 136
- Dębno, Myślibórz, gm. *loco* – 66
- Dębno, pow. Myślibórz (okręg) – 230, 308
- Divitz-Spoldershagen, Barth, Lkr. Vorpommern-Rügen – 126
- Długie, pow. Stargard, gm. Chociwel – 193
- Dobra (Szczecińska), pow. Police (okręg) – 9, 63, 94
- Dobrowo, pow. Białogard, gm. Tychowo – 166
- Dobrzany, pow. Stargard (okręg) – 159
- Dolice, pow. Stargard (okręg) – 159, 230
- Dolsk, pow. Myślibórz, gm. Dębno – 230, 308
- Drawno, pow. Choszczno (okręg) – 230
- Drawsko Pomorskie – 136
- Drawsko Pomorskie (okręg) – 15, 36, 72, 129, 136, 166, 184, 300
- Drozdowo, pow. Kołobrzeg, gm. Rymań – 115

- Drzeżewo, woj. pomorskie, pow. Słupsk, gm. Głównyzyce – 126
- Dygowo, pow. Kołobrzeg, gm. (okręg) – 126, 166, 178
- Dyszno, pow. Myślibórz, gm. Dębno – 230
- Dzierżęcino, pow. Sławno, gm. Postomino – 126
- Dziwna (rzeka) – 2
- Dzwonowo, pow. Stargard, gm. Marianowo – 159
- Ferdinandshof, Torgelow, Lkr. Vorpommern-Greifswald – 94
- Franzburg, Lkr. Vorpommern-Rügen (okręg) – 36
- Friedefeld, Penkun, Lkr. Vorpommern-Greifswald – 126
- Gawroniec, pow. Świdwin, gm. Połczyn-Zdrój – 166
- Gądno, pow. Gryfino, gm. Moryń – 224
- Gąskowo, pow. Kołobrzeg, gm. Dygowo – 126
- Głównyzyce, woj. pomorskie, pow. Słupsk, gm. *loco* – 126
- Głuszyno, woj. pomorskie, pow. Słupsk, gm. Potęgowo – 126
- Godziszewo, pow. Łobez, gm. Resko – 6
- Golczewo, pow. Kamień Pomorski (okręg) – 131
- Golenice, pow./gm. Myślibórz – 103
- Goleniów (okręg) – 36, 101, 131, 133, 165, 178
- Gościno, pow. Kołobrzeg, gm. *loco* – 115, 310
- Gościno, pow. Kołobrzeg (okręg) – 115, 166, 310
- Gramzow, Lkr. Uckermark – 159
- Greifswald, Lkr. Vorpommern-Greifswald – 13, 64, 131, 152, 177, 183
- Gryfice (okręg) – 29, 36, 101, 119, 255
- Gryfino (okręg) – 7, 20, 34, 100, 101, 118, 124, 126, 136, 137, 147, 159, 202, 224, 227, 230, 246, 257, 287
- Grzmiąca, pow. Szczecinek (okręg) – 166
- Gustow, Bergen, Lkr. Vorpommern-Rügen – 126
- Hanza (hist.) – 43, 71, 135, 177, 208, 247, 302
- Ińsko, pow. Stargard, gm. *loco* – 159
- Jezierzyce, pow. Świdwin, gm. Rąbino – 166
- Juchowo, pow. Szczecinek, gm. Borne Sulino-wo – 166
- Kalisz Pomorski, pow. Drawsko Pomorskie (okręg) – 15, 72
- Kamień Pomorski – 15, 70, 129, 131, 203, 235, 256, 272, 278, 311, 312
- Kamień Pomorski (okręg) – 2, 19, 36, 54, 101, 126, 128, 129, 131, 136, 148, 178, 202, 235, 259, 269, 270, 280, 330
- Karlino, pow. Białogard, gm. *loco* – 126, 166, 299
- Karlino (okręg) – 36, 166
- Karsibór (wyspa) – 126. Zob. Świnoujście
- Karsk, pow. Goleniów, gm. Nowogard – 131
- Kikowo, pow. Białogard, gm. Tychowo – 166
- Kłanino, pow. Koszalin, gm. Bobolice – 166
- Kłodzino, pow. Pyrzyce, gm. Przelewice – 131
- Kobylanka, pow. Stargard (okręg) – 159
- Kołki, pow./gm. Choszczno – 131
- Kłopotowo, pow. Kołobrzeg, gm. Dygowo – 166
- Kolin, pow. Stargard, gm. Dolice – 159
- Kołacz, pow. Świdwin, gm. Połczyn-Zdrój – 166
- Kołbacz, pow. Gryfino, gm. Stare Czarnowo – 147, 159
- Kołbaskowo, pow. Police (okręg) – 271, 275, 319, 321
- Kołobrzeg – 40, 41, 46, 49, 50, 54, 112, 117, 129, 174, 180, 233, 235, 277, 313
- Kołobrzeg-Budzistowo – 166. Zob. też Parsęta (rzeka)
- Kołobrzeg (okręg) – 36, 37, 106, 115, 116, 126, 131, 166, 174, 178, 194, 230, 302, 310
- Kołowo, pow. Gryfino, gm. Stare Czarnowo – 159
- Koszalin – 46, 75, 126, 174, 176, 190, 282, 284, 285, 293, 295, 298, 303
- Koszalin (okręg) – 36, 46, 75, 126, 131, 166, 190, 302
- Koszewko, pow./gm. Stargard – 159, 230
- Kościuszki, pow. Goleniów, gm. Osina – 131
- Kowalki, pow. Białogard, gm. Tychowo – 126
- Kozia Góra, pow. Białogard, gm. Karlino – 166
- Kozielice, pow. Pyrzyce, gm. Kozielice – 159
- Kozielice (okręg) – 159
- Krąpieł, pow. Wałcz, gm. Człopa – 230
- Krępa, pow. Koszalin, gm. Bobolice – 166
- Krzecko, pow. Świdwin, gm. Sławoborze – 166
- Kurcewo, pow./gm. Stargard – 34

- Laski, pow. Sławno, gm. Malechowo – 126
 Lębork, woj. pomorskie – 189
 Lipiany, pow. Pyrzyce, gm. *loco* (okręg) – 201
 Lipie, pow. Świdwin, gm. Rąbino – 166
 Lipka, pow. Stargard, gm. Dolice – 230
 Lisie Pole, pow. Gryfino, gm. Chojna – 246
 Lisowo, pow. Stargard, gm. Chociwel – 159
 Lubanowo (jezioro) – 104
 Lubiechowo, pow. Białogard, gm. Karlino – 166
 Lubiechów Górny, pow. Gryfino, gm. Cedynia – 230
 Lublino, pow. Stargard, gm. Chociwel – 131
 Luboradza, pow. Szczecinek, gm. Borne Sulino – 166
 Lutkowo, pow. Stargard, gm. Dobrzany – 159
- Łęczycza, pow. Stargard, gm. Stara Dąbrowa – 159
 Łęgi, pow. Świdwin, gm. Połczyn-Zdrój – 166
 Łobez (okręg) – 6, 36, 101, 184–186
 Łosońnica, pow. Łobez, gm. Resko – 131
 Łozice, pow. Pyrzyce, gm. Kozielice – 159
 Łoźnica, pow. Goleniów, gm. Przybiernów – 131
 Łukowice, pow. Gryfino, gm. Cedynia – 246
- Malechowo, pow. Sławno, gm. *loco* – 126
 Malechowo (okręg) – 126
 Marchia Wkrzańska. Zob. Uckermark, Landkreis
 Marianowo, pow. Stargard, gm. *loco* – 159
 Marcinkowice, pow. Wałcz, gm. Tuczno – 260.
 Zob. Bytyń
 Marietron. Zob. Szczecinek-Świątki
 Maszewo, pow. Goleniów, gm. *loco* – 133, 165
 Maszewo, pow. Goleniów (okręg) – 131
 Mechowo, pow. Kamień Pomorski, gm. Goleczewo – 131
 Mechowo, pow./gm. Pyrzyce – 131, 159
 Mecklenburg-Vorpommern, Landkreis – 61
 Mecklenburgische Seenplatte, Landkreis – 28, 94, 111, 126
 Menzlin, Anklam, Lkr. Vorpommern-Greifswald – 28, 213
 Miastko, woj. pomorskie, pow. Bytów – 95, 96
 Mielno Pyrzyckie, pow. Pyrzyce, gm. Kozielice – 159
 Modrzewiec, pow. Świdwin, gm. Rąbino – 166
 Mojszewo, pow. Gryfice, gm. Karnice – 119, 255
- Mołtowo, pow. Kołobrzeg, gm. Gościno – 115, 310
 Moryń, pow. Gryfino (okręg) – 137, 224, 227
 Mostkowo, pow. Myślibórz, gm. Barlinek – 230
 Mścięcino. Zob. Police-Mścięcino
 Myślibórz – 32, 48, 98, 102, 168, 200, 220, 229, 238, 239, 274
 Myślibórz (okręg) – 48, 66, 98, 101, 102, 103, 140, 168, 220, 222, 230, 308
 Myślino, pow. Kołobrzeg, gm. Gościno – 166
- Nasutowo, pow./gm. Białogard – 166
 Nawino, pow./gm. Białogard – 166
 Niemierze, pow. Kołobrzeg, gm. Siemyśl – 131
 Nieżyn, pow. Kołobrzeg, gm. Siemyśl – 115
 Nosibądy, pow. Szczecinek, gm. Grzmiąca – 166
 Nosowo, pow. Koszalin, gm. Biesiekierz – 166
 Nowa Marchia (hist.) – 105, 122, 144, 154, 168, 197, 279
 Nowe Ludzicko, pow. Świdwin, gm. Połczyn-Zdrój – 166
 Nowe Objezierze, pow. Gryfino, gm. Moryń – 137
 Nowogard, pow. Goleniów, gm. *loco* – 130
 Nowogard (okręg) – 36, 101, 131
 Nowy Łowicz, pow. Drawsko Pomorskie, gm. Kalisz Pomorski – 15, 72
- Obromino, pow./gm. Pyrzyce – 131
 Odra (rzeka) – 33, 61, 187, 223, 225
 Odra, Dolna (dorzecze) – 1, 2, 21, 33, 61, 85, 105, 187, 223, 225, 238, 279, 318
 Osina, pow. Goleniów (okręg) – 131
 Ostre Bardo, pow. Świdwin, gm. Połczyn-Zdrój – 166
- Parchlino, pow. Szczecinek, gm. Barwice – 166
 Parsęta (rzeka) – 166
 Parsowo, pow. Koszalin, gm. Biesiekierz – 166
 Pasewalk, Lkr. Vorpommern-Greifswald – 131, 169, 212, 215
 Peene (rzeka) – 2, 261
 Peenemünde, Usedom, Vorpommern-Greifswald – 261
 Penkun, Lkr. Vorpommern-Greifswald (okręg) – 126
 Pęczino, pow. Stargard, gm. *loco* – 159
 Piana (rzeka). Zob. Peene (rzeka)

- Pilchowo, pow./gm. Police (okręg) – 42
 Piotrowice, pow. Kołobrzeg, gm. Dygowo – 126
 Płonia (rzeka) – 199
 Płoty, pow. Gryfice, gm. *loco* – 29
 Podwilcze, pow./gm. Białogard – 166
 Police-Jasienica – 318
 Police-Mścięcino – 22
 Police (okręg) – 9, 36, 42, 63, 94, 275, 318, 319, 321
 Połczyn-Zdrój, pow. Świdwin – 166
 Połczyn-Zdrój (okręg) – 166
 Pomorskie, województwo – 36, 86, 95, 96, 119, 121, 126, 149, 169, 189, 217, 251, 255, 286, 294
 Pomorze Środkowe – 15. Zob. Koszalin (okręg), Słupsk (okręg)
 Popielewo, pow. Świdwin, gm. Połczyn-Zdrój – 166
 Porost, pow. Koszalin, gm. Bobolice – 131
 Postomino, pow. Sławno (okręg) – 126
 Potęgowo, woj. pomorskie, pow. Słupsk (okręg) – 126
 Przeclaw, pow. Police, gm. Kołbaskowo – 275
 Przelewice, pow. Pyrzyce (okręg) – 131
 Przybiernów, pow. Goleniów (okręg) – 131, 178
 Pustary, pow. Kołobrzeg, gm. Dygowo – 166
 Puszcza Bukowa – 316
 Puszcza Wkrzańska – 42
 Pyrzyce – 126, 159, 230
 Pyrzyce (okręg) – 8, 38, 101, 131, 159, 199, 201
 Pyrzycka, Nizina – 38
- Radacz, pow. Szczecinek, gm. Borne Sulinowo – 166
 Radaczewo, pow./gm. Choszczno – 230
 Radewitz, Penkun, Lkr. Vorpommern-Greifswald – 126
 Radogoszcz (hist.) – 178, 245
 Radziszewo, pow./gm. Gryfino – 7
 Ralswiek, Bergen, Lkr. Vorpommern-Rügen – 28
 Randow, Kreis (hist.) – 36
 Rąbino, pow. Świdwin (okręg) – 166
 Recz, pow. Choszczno (okręg) – 131
 Redostowo, pow. Goleniów, gm. Osina – 131
 Resko, pow. Łobez, gm. *loco* (okręg) – 6, 36, 126, 131
- Retra (hist.). Zob. Radogoszcz (hist.)
 Ribnitz-Damgarten, Lkr. Vorpommern-Greifswald – 126
 Rowokół (hist.) – 234. Zob. Smołdzino
 Rożnowo, pow. Gryfino, gm. Banie – 124
 Rusowo, pow. Kołobrzeg, gm. Ustronie Morskie – 230
 Rügen (wyspa) – 16, 30, 36, 51, 79, 178, 242, 249
 Rymań, pow. Kołobrzeg, gm. *loco* – 116, 166
 Rymań (okręg) – 115
 Ryszewo pow./gm. Pyrzyce – 159
 Rzecko, pow./gm. Choszczno – 131
 Rzeplino, pow. Stargard, gm. Dolice – 159
 Rzystnowo, pow. Goleniów, gm. Przybiernów – 131
- Siadło Dolne, pow. Police, gm. Kołbaskowo – 321
 Sianów, pow. Koszalin (okręg) – 126
 Siemczyno, pow. Drawsko Pomorskie, gm. Czaplunek – 166
 Siemyśl, pow. Kołobrzeg, gm. *loco* – 115
 Siemyśl (okręg) – 115, 131
 Sierakówko, pow. Koszalin, gm. Sianów – 126
 Skoczów, pow. Kołobrzeg, gm. Dygowo – 166
 Sławno – 46
 Sławno (okręg) – 36, 46, 89, 123, 126, 283
 Sławoborze, pow. Świdwin (okręg) – 166
 Słodkówko, pow. Stargard, gm. Suchań – 131
 Słupsk, woj. pomorskie – 119, 126, 169, 255, 286, 294
 Smęcino, pow. Białogard, gm. Tychowo – 166
 Smołdzino, woj. pomorskie, pow. Słupsk (okręg) – 119, 126, 255
 Smołęcino, pow. Police, gm. Kołbaskowo – 319
 Sokolniki, pow. Goleniów, gm. Maszewo – 131
 Stanomino, pow./gm. Białogard – 166
 Stargard – 12, 25, 26, 34, 53, 88, 126, 131, 132, 151, 157–159, 168, 236, 238, 241, 252–254, 288, 314, 324
 Stargard (okręg) – 12, 25, 26, 34, 36, 53, 101, 131, 159, 168, 193, 230
 Stara Dąbrowa, pow. Stargard (okręg) – 159
 Stare Dębno, pow. Białogard, gm. Tychowo – 166
 Stare Chrapowo, pow. Pyrzyce, gm. Bielice – 159

- Stare Czarnowo, pow. Gryfino (okręg) – 34, 147, 159
- Stare Resko, pow. Świdwin, gm. Połczyn-Zdrój – 166
- Stolec, pow. Police, gm. Dobra (Szczecińska) – 94
- Strachocin, pow./gm. Stargard – 159
- Stradzewo, pow./gm. Choszczno – 131
- Stralsund – 13, 41, 60, 94, 131, 162, 177, 204, 208, 214, 229, 231, 249, 261, 289
- Stramnica, pow./gm. Kołobrzeg – 126
- Stuchowo, pow. Kamień Pomorski, gm. Świerżno – 126
- Suchań, pow. Stargard, gm. *loco* – 131, 159
- Suchań (okręg) – 131
- Suliborek, pow. Choszczno, gm. Recz – 131
- Swobnica, pow. Gryfino, gm. Banie – 257
- Szczecin – 3, 6–9, 11, 40, 47, 54, 56–60, 62, 66, 68, 73, 74, 81–85, 90, 97, 99, 101, 106–108, 114, 129, 131, 133, 141, 155, 156, 167, 177, 180–183, 190, 205, 206, 209, 210, 226, 230, 237, 238, 250, 258, 262–266, 280, 281, 291, 296, 297, 304–307, 315–317, 322–329
- Szczecin-Bezrzecze – 107
- Szczecin-Dąbie – 323
- Szczecin-Głębokie – 125
- Szczecin-Grabowo – 230
- Szczecin-Kłęskowo – 134, 230
- Szczecin-Osów – 125
- Szczecin-Płonia – 320
- Szczecin-Podjuchy – 268, 277
- Szczecin-Sławociesze – 276
- Szczecin-Stołczyn – 23
- Szczecin-Warszewo – 125
- Szczecin-Zdroje – 165
- Szczecin (okręg) – 36, 56–59, 83, 101
- Szczecinek – 166, 301
- Szczecinek (okręg) – 34, 36, 166, 196
- Szczecinek-Świątki – 166
- Szczeciński, Zalew. Zob. Zalew Szczeciński
- Świdwin – 166
- Świdwin (okręg) – 166
- Świelubie, pow. Kołobrzeg, gm. Dygowo – 178
- Świerżno, pow. Kamień Pomorski (okręg) – 126
- Świna (rzeka) – 2
- Świnoujście – 46, 81, 126, 230
- Świnoujście (okręg) – 46
- Tetyń, pow. Pyrzyce, gm. Kozielice – 159
- Tollense (rzeka) – 21, 160, 243, 244, 261
- Tollensetal. Zob. Tollense (rzeka)
- Torgelow, Lkr. Vorpommern-Greifswald (okręg) – 94
- Trzcińsko-Zdrój, pow. Gryfino, gm. *loco* – 100
- Trzebiatów – 159
- Trzebiatów-Białoboki – 159
- Trzebiatów (okręg) – 101
- Trzebiechowo, pow./gm. Szczecinek – 166
- Trzebielino, pow. Bytów (okręg) – 95, 96
- Tuczno, pow. Wałcz, gm. *loco* – 260
- Tuczno (okręg) – 260
- Turowo, pow./gm. Szczecinek – 166
- Tychowo, pow. Białogard, gm. *loco* – 159
- Tychowo, pow. Białogard (okręg) – 126, 166
- Tychówko, pow. Świdwin, gm. Połczyn-Zdrój – 166
- Uckermark, Landkreis – 28, 36, 159
- Ueckermünde, Lkr. Vorpommern-Greifswald – 290
- Ueckermünde, Lkr. Vorpommern-Greifswald (okręg) – 36
- Usedom, Lkr. Vorpommern-Greifswald – 85
- Usedom (okręg) – 36, 261
- Usedom (wyspa). Zob. Uznam (wyspa)
- Ustronie Morskie, pow. Kołobrzeg – 37, 106, 230
- Uznam (wyspa) – 36
- Vorpommern-Greifswald, Landkreis – 13, 28, 36, 60, 64, 85, 94, 126, 131, 152, 169, 177, 183, 211–213, 215, 261, 290
- Vorpommern-Rügen, Landkreis – 13, 28, 30, 36, 80, 126, 249
- Wałcz (okręg) – 230, 260
- Warnice, pow. Pyrzyce (okręg) – 8, 159
- Warszyn, pow. Stargard, gm. Dolice – 159
- Węgorza, pow. Goleniów, gm. Osina – 131
- Widuchowa, pow. Gryfino (okręg) – 126
- Wiejkowo, pow. Kamień Pomorski, gm. Wolin – 269, 270
- Wierzbno, pow. Pyrzyce, gm. Warnice – 159
- Wilcze Łaski, pow./gm. Szczecinek – 166
- Witkowo, woj. pomorskie, pow. Słupsk, gm. Smołdzino – 119, 126, 255

Witkowo Drugie, pow./gm. Stargard – 34, 159	Zaborsko, pow. Pyrzyce, gm. Warnice – 8
Witnica, pow. Gryfino, gm. Moryń – 227	Zalew Szczeciński – 313, 315
Wolgast, Lkr. Vorpommern-Greifswald – 60, 211	Załęże, pow. Pyrzyce, gm. Kozielice – 159
Wolin, pow. Kamień Pomorski, gm. <i>loco</i> – 2, 19, 54, 128, 129, 136, 148, 178, 202, 235, 259, 280, 330	Zarańskie (jezioro) – 129
Wolin (okręg) – 2, 36, 40, 85, 101, 269, 270	Złocieniec, pow. Drawsko Pomorskie (okręg) – 300
Wolin (wyspa) – 36	Żarowo, pow./gm. Stargard – 34
Wółczkowo, pow. Police, gm. Dobra (Szczecińska) – 9	Żelewo, pow. Gryfino, gm. Stare Czarnowo – 34
	Żółte, pow./gm. Drawsko Pomorskie – 129

Izabela Sukiennicka

Świt Pomorza – nowa ekspozycja stała w Muzeum Narodowym w Szczecinie

Nowa stała wystawa archeologiczna *Świt Pomorza. Kolekcja starożytności pomorskich* przygotowana w gmachu Muzeum Tradycji Regionalnych Muzeum Narodowego w Szczecinie (MNS) przy ul. Staromłyńskiej 27 jest efektem projektu „Wspólne dziedzictwo, wspólna przyszłość. Centralne muzea pomorskie wspólnie prezentują dzieje i kulturę Pomorza”, dofinansowanego ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego (EFRR) w ramach Programu Współpracy Interreg VA Meklemburgia-Pomorze Przednie / Brandenburgia / Polska oraz ze środków finansowych województwa zachodniopomorskiego. W ramach tego projektu w MNS powstały także dwie ekspozycje sztuki dawnej – *Misterium Światła. Sztuka średniowieczna na Pomorzu* oraz *Ukryte znaczenia. Sztuka na Pomorzu w XVI i XVII wieku*, a także wystawa poświęcona najnowszym losom Pomorza – *Historia Pomorza w XX wieku*, zrealizowana przez *Pommersches Landesmuseum* w Greifswaldzie.

Zabytkowy pałac barokowy, w którym umieszczono wystawę *Świt Pomorza*, niemal od wieku pełni funkcje muzealne. Na mocy umowy zawartej 21 grudnia 1927 roku pomiędzy ówczesnym organem samorządowym Związkiem Prowincjonalnym Pomorza (*Provinzialverband Pommern*) a Pomorskim Towarzystwem Historii i Starożytności (*Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde*), stowarzyszeniem założonym w 1824 roku w celu badania, gromadzenia i ochrony dziedzictwa kulturowego ziem pomorskich, gmach został przeznaczony na siedzibę Prowincjonalnego Muzeum Starożytności Pomorskich (*Provinzialmuseum Pommerscher Altertümer*). W myśl porozumienia do tej instytucji trafiły pokaźne zbiory Towarzystwa – Prowincjonalna Kolekcja

Starożytności Pomorskich (*Provinzialsammlung Pommerscher Altertümer*) – przekazane na własność samorządowi prowincji, który dostosował do potrzeb muzeum XVIII-wieczny Pałac Sejmu Stanów Pomorskich (*Altes Landeshaus*), zajmujący naroże po wschodniej stronie wylotu obecnej ulicy Staromłyńskiej (*Luisenstraße*; do początku XIX wieku *Mühlenstraße*) na obecny plac Żołnierza Polskiego (*Königsplatz*) (ryc. 1)¹. Gmach ten ponownie przebudowano w 1. połowie lat trzydziestych XX wieku, tworząc jednocześnie Pomorskie Muzeum Krajowe (*Pommersches Landesmuseum*). Sporą część powierzchni wystawienniczej przeznaczono w nim na ekspozycję archeologiczną, na której prezentowano zarówno zbiory Towarzystwa, jak i nową kolekcję prahistoryczną gromadzoną od schyłku lat dwudziestych XX wieku. Problematyce pra- i wczesnodziejowej poświęcona była również jedna z pierwszych wystaw otwartych w utworzonym w tym budynku po drugiej wojnie światowej Muzeum Miejskim – instytucji, która niedługo po otwarciu przejęła także gmach muzealny przy szczecińskich Wałach Chrobrego, zyskując miano Muzeum Pomorza Zachodniego (obecnie MNS). Od lat pięćdziesiątych XX wieku do początku 2. dekady XXI wieku najstarsze dzieje ziem pomorskich były prezentowane w salach ekspozycyjnych na parterze budynku przy Wałach Chrobrego². Po 60 latach stała ekspozycja archeologiczna ponownie zagościła w pomieszczeniach dawnej siedziby stanów pomorskich, niejako w nawiązaniu do idei prezentowania w nim dziejów i kultury regionalnej (ryc. 2).

Koncepcja i aranżacja wystawy

Wystawa *Świt Pomorza* zajmuje cztery przylegające do siebie sale ekspozycyjne usytuowane na wysokim parterze zabytkowego gmachu. Przyjęty chronologiczno-periodyzacyjny porządek zwiedzania dopasowano do układu wnętrza (ryc. 3):

- 1 – starsza i środkowa epoka kamienia w sali I;
- 2 – młodsza epoka kamienia w sali I;
- 3 – epoka brązu i wczesna epoka żelaza w sali II;
- 4 – okres przedrzymski, okres rzymski oraz okres wędrówek ludów w sali II;
- 5 – wczesne średniowiecze w salach III i IV.

Ekspozycja prezentuje 14 tysięcy dziejów ziem pomorskich, od schyłku epoki lodowcowej do początku funkcjonowania księstwa Gryfitów. Można tutaj obejrzeć ponad 700 zabytków i zespołów zabytków (ponad 1000

¹ K. Kowalski, Pommersches Landesmuseum Stettin. <https://pomeranica.pl/wiki/Pommersches_Landesmuseum_Stettin> [dostęp: 28 IX 2023].

² K. Kowalski 2022. Wstęp. W: *Świt Pomorza. Kolekcja starożytności pomorskich. Katalog stałej wystawy archeologicznej*. A.B. Kowalska, K. Kowalski (red.). Szczecin 2022, s. 6. W formie cyfrowej: <https://wspolne-dziedzictwo.muzeum.szczecin.pl/images/interreg/wydawnictwa/Katalogi/Swit-Pomorza_katalog/SWIT-POMORZA-katalog-internet.pdf> [dostęp: 28 IX 2023].

pojedynczych przedmiotów) pochodzących z bogatych zbiorów archeologicznych gromadzonych w Szczecinie od lat dwudziestych XIX wieku, w tym: przedmioty codziennego użytku, narzędzia, broń, zabawki, ozdoby, a także obiekty związane z wierzeniami i sztuką.

Najstarsze z nich pochodzą z XIII tysiąclecia przed Chr. Są świadectwem kultury materialnej i duchowej społeczności łowiecko-zbierackich prowadzących gospodarkę przyswajalną, wykorzystującą dobra otaczającej przyrody. Grupy myśliwych, łowców i zbieraczy epoki kamienia bytowały na Pomorzu przez kilka tysięcy lat. W 2. połowie VI tysiąclecia przed Chr. nad dolną Odrę dotarli pierwsi rolnicy. Zabytki z tego okresu pokazane na wystawie dokumentują zmiany w sposobach eksploatacji zasobów środowiska naturalnego oraz metodach wytwarzania przedmiotów codziennego użytku dokonujące się w ciągu trzech kolejnych tysiącleci. Innowacje technologiczne oraz przemiany społeczno-kulturowe tego okresu są określane mianem rewolucji neolitycznej.

U schyłku III tysiąclecia przed Chr. ziemie pomorskie znalazły się pod wpływem cywilizacji epoki brązu. Przedstawione eksponaty z tego okresu – skarby, znaleziska grobowe, przedmioty odkryte w obrębie osiedli – przybliżają rozmaite aspekty życia codziennego, świadczą też o intensywności kontaktów dalekosiężnych i skomplikowanym systemie wierzeń społeczności zamieszkujących Pomorze przez niemal dwa tysiące lat – do czasu pojawienia się pierwszych, ekskluzywnych wówczas przedmiotów z żelaza.

Żelazo stało się podstawowym surowcem do produkcji broni i narzędzi w 2. połowie I tysiąclecia przed Chr. Społeczności zamieszkujące w tym okresie Pomorze rozwijały się i zmieniały pod wpływem kontaktów z cywilizacją celtycką i Imperium Rzymskim, skąd w I stuleciu po Chr. zaczęły napływać przedmioty wykonane w tamtejszych warsztatach.

W IV wieku na Pomorzu nastąpiły zmiany wyrażające się m.in. stopniowym ograniczaniem osadnictwa i zanikiem funkcjonujących tu ugrupowań kulturowych. U schyłku starożytności docierały tu niewielkie grupy ludności ze Skandynawii, a zaprezentowane na wystawie eksponaty związane z tym okresem obrazują obrządek pogrzebowy, charakterystyczne przedmioty, w tym naczynia gliniane, elementy uzbrojenia, ozdoby i narzędzia pracy, a także wyroby importowane: rzymskie i bizantyńskie.

Pomiędzy VI a VIII stuleciem na ziemiach pomorskich pojawiły się charakterystyczne elementy kultury słowiańskiej wyznaczające początek wieków średnich, w tym osiedla obronne i osady otwarte. U schyłku VIII i w początkach IX stulecia w ujściach rzek powstawały ośrodki rzemiosła i wymiany handlowej, skupiające ludność zróżnicowaną etnicznie, wyznającą różne religie. Znaczące zmiany nastąpiły w 1. połowie XII wieku wraz z wprowadzeniem na Pomorzu nowej religii – chrześcijaństwa. Przedmioty ilustrujące ten okres pochodzą z osad,

grodów, cmentarzysk i osiedli rzemieślniczo-handlowych. Reprezentują zarówno sferę *profanum* (narzędzia pracy, wyposażenie domów, uzbrojenie, zabawki, biżuteria), jak i *sacrum* (elementy kultu pogańskiego i religii chrześcijańskiej).

Ekspozycje przedstawione w ciągach zabudowy ekspozycyjnej prowadzą widza przez kolejne epoki (części) zgodnie z osią czasu i podziałami na segmenty tematyczne przedstawiające takie zagadnienia historyczne jak: wytwórczość, obrządek pogrzebowy, uzbrojenie, ozdoby, itd. W każdej części zaprezentowano przedmioty obrazujące od pięciu do jedenastu zagadnień. Cała wystawa, na którą składa się 59 witryn zawiera 39 segmentów tematycznych. Ekspozycje są oznaczane numerem witryny i numerem w witrynie (1.1 – witryna 1, ekspozycja nr 1; 1.2 – witryna 1, ekspozycja nr 2, itd., aż do numeru 59.20). Taki system znakowania wprowadzono, aby umożliwić zamieszczenie podpisów do zabytków i objaśnień do zagadnień historycznych w multimedialnych. Włączenie w aranżację opisów wprowadzających do każdej z pięciu części wystawy, do 39 segmentów tematycznych, a także danych o 701 ekspozycjach w trzech językach (polskim, angielskim i niemieckim) spowodowałoby ogromny natłok informacji utrudniający zwiedzanie. Pełne zwiedzanie wystawy jest zatem możliwe z asystą przewodnika drukowanego lub ze wsparciem platformy cyfrowej.

Multimedia

Wystawa została zaopatrzona w trójjęzyczne multimedia wchodzące w skład platformy cyfrowej opracowanej także do ekspozycji *Misterium Światła* i *Ukryte znaczenia*, której celem jest wsparcie zrozumienia procesów historycznych ukazanych na wystawie poprzez poszerzenie i uatrakcyjnienie narracji muzealnej oraz wydobycie indywidualnych cech ekspozycji prezentowanych na wystawie z zastosowaniem komplementarnych technik przekazu.

Na wystawie *Świt Pomorza* są to :

1. włączone w aranżację ekspozycji stacjonarne stanowiska multimedialne wyświetlające zadane treści w formie interaktywnej (przewodniki po ekspozycjach i pasywnej (prezentacje animowane) (ryc. 4);
2. aplikacja mobilna przygotowana w technologii umożliwiającej jej używanie w wiodących systemach operacyjnych na własnym sprzęcie osób zwiedzających wystawę (ryc. 5); może być wykorzystywana w roli e-przewodnika, a jednocześnie pozwala wykorzystać zaproponowane trasy zwiedzania:
 - „Top 10” – obejmująca dziesiątkę najważniejszych zaprezentowanych na wystawie ekspozycji,
 - „Archeologia” – obejmująca wybór 25 ekspozycji;

aplikacja zawiera również ścieżki edukacyjne, skierowane przede wszystkim do uczniów uczestniczących w lekcjach muzealnych; umożliwiają one przekrojowe (w ramach całej wystawy) zapoznanie się z wyselekcjonowanymi eksponatami charakteryzującymi:

- uzbrojenie („Droga miecza”),
- ozdoby stroju i ciała („Drużyna pierścienia”),
- skarby i znaleziska gromadne („Mieć”),
- obrządek pogrzebowy („Być”);

3. przewodnik cyfrowy bazujący na graficznych kodach szybkiego dostępu (QR), które zostały wkomponowane w tabliczki z podpisami do eksponatów; zawiera on zarówno treści wprowadzające do kilkunastu zagadnień historycznych prezentowanych na wystawie, jak i krótkie opisy eksponatów identyfikowanych według numerów ekspozycyjnych, dzięki czemu stanowi alternatywę do zwiedzania z przewodnikiem drukowanym; dodatkowo przewodnik jest rozbudowany o informacje katalogowe dotyczące wszystkich prezentowanych na wystawie zabytków (ryc. 6); w tym zakresie może zastępować wymieniony wyżej e-przewodnik w aplikacji mobilnej.

Wydawnictwa towarzyszące wystawie

Wystawie towarzyszy przewodnik wydrukowany w wersji polsko-, niemiecko- i anglojęzycznej³ oraz trójjęzyczny katalog dostępny w formie cyfrowej na stronie internetowej MNS⁴. Drukowany przewodnik umożliwia tradycyjny dostęp do treści narracyjnych wystawy, a jednocześnie jest alternatywą w stosunku do e-przewodnika w aplikacji mobilnej i cyfrowego przewodnika dostępnego poprzez kody QR. Jest elementem uzupełniającym odbiór ekspozycji przez zwiedzających o opisy do poszczególnych zagadnień historycznych, wzbogaconym o ilustracje (rysunki, mapy, zdjęcia). Układ przewodnika jest zgodny z porządkiem chronologicznym i tematycznym wystawy.

Katalog cyfrowy dostarcza informacji na temat każdego z kilkuset eksponatów, w tym danych o okolicznościach odkrycia i często skomplikowanych losach poszczególnych zabytków archeologicznych. Umożliwia też zapoznanie się

³ A.B. Kowalska, K. Kowalski (red.) 2023. *Świt Pomorza. Kolekcja starożytności pomorskich. Przewodnik po wystawie archeologicznej*. W formie cyfrowej: <https://wspolne-dziedzictwo.muzeum.szczecin.pl/images/interreg/wydawnictwa/Przewodniki/Swit-Pomorza_Przewodnik/PRZEWODNIK-PL-internet.pdf>.

⁴ A.B. Kowalska, K. Kowalski (red.) 2022. *Świt Pomorza. Kolekcja starożytności pomorskich. Katalog stałej wystawy archeologicznej*. Szczecin. W formie cyfrowej: <https://wspolne-dziedzictwo.muzeum.szczecin.pl/images/interreg/wydawnictwa/Katalogi/Swit-Pomorza_katalog/SWIT-POMORZA-katalog-internet.pdf>.

z dziejami tworzenia kolekcji starożytności pomorskich w okresie dwustu lat działalności kolejnych pokoleń regionalistów i archeologów oraz funkcjonowania organizacji i instytucji zajmujących się gromadzeniem i prezentacją historii i kultury Pomorza. Publikacja ma charakter popularnonaukowy.

Możliwości edukacyjne

Na ekspozycji (w sali III) wydzielono przestrzeń umożliwiającą przeprowadzenie lekcji i warsztatów muzealnych dla dzieci i młodzieży (ryc. 7). W tej strefie edukacyjnej są także organizowane studyjne prezentacje, prelekcje i pokazy nowych odkryć archeologicznych. Mogą z niej również korzystać zwiedzający wystawę, np. w trakcie zgłębiania nowo poznanych treści.

Wystawie towarzyszy zeszyt edukacyjny⁵, który zawiera objaśnienia podstawowych terminów i zagadnień (np. czym jest archeologia i na czym polega praca archeologa) oraz zadania dotyczące prezentowanych eksponatów – krzyżówki, puzzle, kolorowanki, rebusy, które (naj)młodszym widzom w atrakcyjnej dla nich formie umożliwiają utrwalenie wiedzy nabytej podczas zwiedzania ekspozycji. Zeszyt edukacyjny, przeznaczony dla dzieci i młodzieży w wieku 10–14 lat, jest dostępny bezpłatnie w kasie Muzeum Narodowego w Szczecinie – Muzeum Tradycji Regionalnych oraz w postaci cyfrowej na stronie internetowej MNS⁶.

Twórcy wystawy

Realizacja tak ogromnego przedsięwzięcia, jakim jest wystawa stała wymagała zaangażowania i współpracy całego zespołu specjalistów, archeologów i kustoszów kolekcji Działu Archeologii Muzeum Narodowego w Szczecinie, którzy dokonali wyboru zabytków i przygotowali treści merytoryczne w sposób zgodny z koncepcją kuratora wystawy Krzysztofa Kowalskiego, a także założeniami aranżacyjnymi oraz funkcjonalnością multimedialnych. Epoka kamienia została opracowana przez dr. Michała Adamczyka i Krzysztofa Kowalskiego, epoka brązu i wczesna epoka żelaza przez Dorotę Kozłowską, okres przedrzymski, rzymski i wędrówek ludów przez dr. Bartłomieja Rogalskiego we współpracy z Moniką Witek. Część poświęconą wczesnemu średniowieczu przygotował zespół archeologów: dr hab. Anna Bogumiła Kowalska, Ewa Górkiewicz-Bucka, Sławomir Słowiński i Grzegorz Durdyń. Stronę graficzną wystawy i multimedialnych opracowały Izabela Sukiennicka i Anna Ryś.

⁵ K. Milewska 2022. *Świt Pomorza. Kolekcja starożytności pomorskich. Zeszyt edukacyjny*. Szczecin. W formie cyfrowej: <https://wspolne-dziedzictwo.muzeum.szczecin.pl/images/interreg/wydawnictwa/Zeszyty-edukacyjne/Swit-Pomorza_Zeszyt-edukacyjny.pdf>.

⁶ K. Milewska. *Informator edukacyjny 2023/2024*, s. 109–110.

Ryc. 1. Szczeciński Pałac Sejmu Stanów Pomorskich jako siedziba instytucji muzealnej: po lewej – w latach 1928–1933; po prawej – w latach 1934–1944. Zdjęcia ze zbiorów Archiwum Fotografii Muzeum Narodowego w Szczecinie

Ryc. 2. Gmach Muzeum Narodowego w Szczecinie – Muzeum Tradycji Regionalnych. Fot. G. Solecki

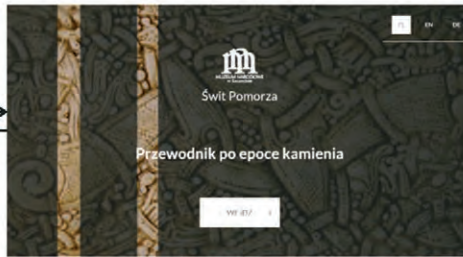
Ryc. 3. Wystawa Świt Pomorza. Kolekcja starożytności pomorskich: u góry – plan wystawy (rys. K. Kowalski); u dołu – zdjęcia sali 1 i 4. Fot. G. Solecki

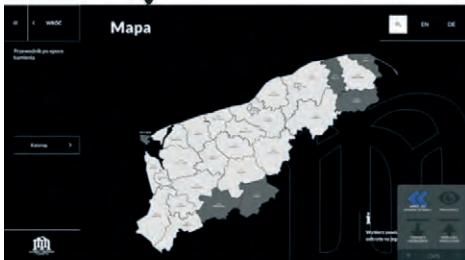
Interaktywne

Pasywne

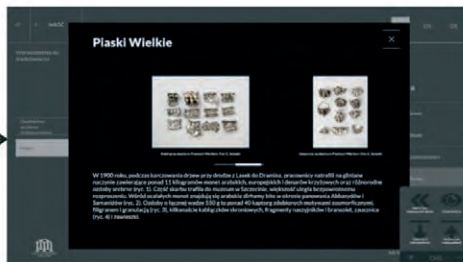
Ekran wzbudzany przez czujnik zbliżeniowy

Wyszukiwanie na mapie

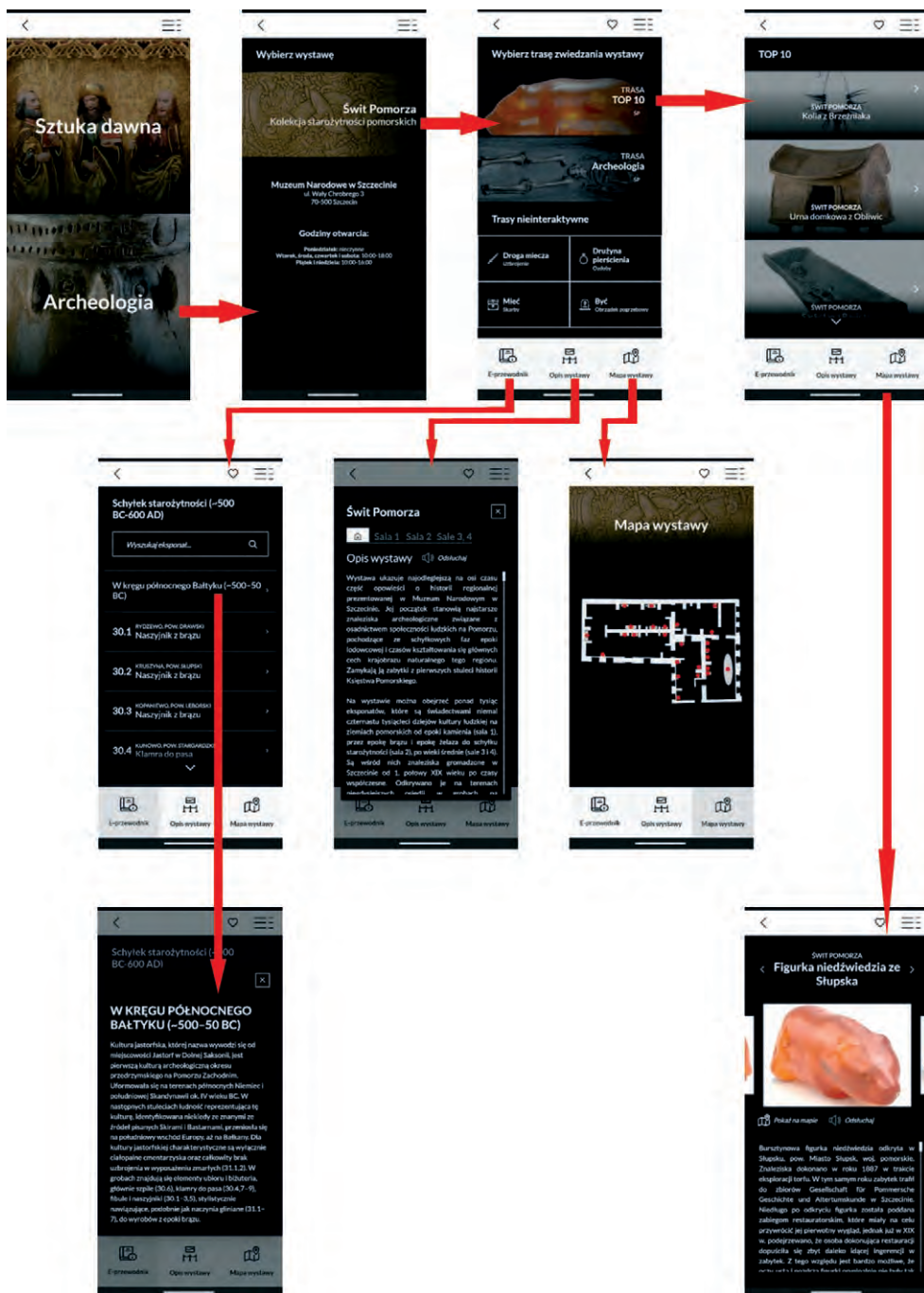

Wyszukiwanie po nr-ach ekspozycyjnych lub według kategorii tematycznych

Informacje o ekspozycji

Ryc. 4. Multimedia stacjonarne na wystawie *Świt Pomorza*. Oprac. I. Sukiennicka

Ryc. 5. Uproszczony schemat działania aplikacji mobilnej do wystaw *Świt Pomorza*, *Misterium Światta* i *Ukryte znaczenia*. Oprac. I. Sukiennicka

Ryc. 6. Uproszczony schemat działania systemu kodów QR przekierowujących do treści przewodnika po wystawie *Świt Pomorza*. Oprac. I. Sukiennicka

Ryc. 7. Strefa edukacyjna na wystawie *Świt Pomorza*. Fot. I. Sukiennicka

Małgorzata Kłosińska-Grzechowiak

„O napojach w kulturze”. Cykl spotkań w Muzeum Narodowym w Szczecinie

Zimą 2020 roku w Muzeum Narodowym w Szczecinie rozpoczęły się adresowane do osób w różnym wieku cykliczne spotkania pod wspólną nazwą „O napojach w kulturze”. Ich głównym celem było zaprezentowanie przedmiotów zgromadzonych w magazynach Działu Etnografii Pomorza i Oddziału Historii Miasta. Każdy uczestnik mógł z bliska przyrzeć się obiektom na co dzień nieekspozowanym na żadnej z wystaw MNS. Pomysł zrodził się w Dziale Etnografii Pomorza i w Dziale Edukacji. Odbyły się cztery spotkania: przy herbacie, ziołach, kawie i piwie.

Pierwsze spotkanie – „Zimowy wieczór w muzeum” – odbyło się 1 II 2020 roku i było poświęcone herbacie. Zainteresowanie było bardzo duże, w Sali Konferencyjnej przy Wałach Chrobrego zgromadziło się blisko 100 osób. Na wstępie przedstawione zostały ogólne informacje na temat herbaty, jej uprawy i pochodzenia. Herbata to wiecznie zielony krzew. Napar z jego szczytowych gałązek z pączkiem i dwoma leżącymi pod nim listkami pito już w starożytnych Chinach. W Europie herbata po raz pierwszy była wzmiankowana na początku XVII wieku jako *chai catai* (herbata z Chin), po półwieczu stała się napojem codziennym, najpierw w Niderlandach, a następnie we Francji i Anglii. Obecnie uprawia się ją w 42 krajach świata i jest jednym z najczęściej spożywanych napojów. Do Polski przybyła z Francji w 1645 roku. Na dworze królewskim pojawiła się za sprawą żony Jana Kazimierza – Marii Ludwiki Gonzagi. W jednym z listów król dopytuje ją o sposób przyrządzania tego napoju.

W Polsce początkowo herbata była traktowana jako zioło lecznicze, a zwyczaj jej picia rozpowszechnił się dopiero w XVIII wieku. W XVII i XVIII stuleciu miała różną reputację. Zwolennicy herbaty zwracali uwagę, że wpływa ona pozytywnie na układ pokarmowy, jest lekarstwem na kamienie i wrzody. Przeciwnicy natomiast pisali, że jest to trucizna, a przynajmniej produkt „bardzo podejrzany”. Ostatecznie w Polsce większą popularnością cieszyła się kawa, a herbata trafiła do aptek jako lek przeciwko gorączce oraz specyfik do płukania ust.

Walory smakowe herbaty pełniej doceniono w Polsce w wieku XVIII, za panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego. Król szczególnie gustował w angielskiej herbacie, którą pijał podczas towarzyskich spotkań z przedstawicielami magnackich rodów. Jan Duklan Ochocki, szambelan króla, wspominał, że do herbaty dodawano cukier, wino oraz lody, dzięki czemu „napar miał więcej aromatów od chińskiego napoju”.

Pod koniec XVIII wieku rocznie sprzedawano w Rzeczypospolitej aż 470 ton kawy i tylko 19 ton herbaty! Niechęć Polaków do herbacianego naparu po części wynikała z tego, że nie potrafili go odpowiednio przyrządzać. Parzenia nauczyli się od Rosjan. W Rosji herbata była najpopularniejszym napojem bezalkoholowym. Zwyczaj jej spożywania na szerszą skalę rozpowszechnił się na ziemiach polskich w XIX wieku właśnie pod zaborem rosyjskim (głównie dzięki żołnierzom).

Wybuch I wojny światowej, przesunięcia linii frontów, niedobory towarów kolonialnych w Niemczech i Austro-Węgrzech uderzyły w rynek herbaciany. Niewielkie ilości herbaty, jakie pozostały w składach, objęto reglamentacją. Towarzyszyła temu wielka podwyżka cen. Istotną rolę w obrocie odgrywały sklepy organizowane przez władze lokalne czy spółdzielnie pracownicze tworzone w fabrykach.

W II Rzeczypospolitej z rynku wypadły firmy rosyjskie, które od 1915 roku ewakuowały się z ziem polskich, a po przejściu władzy przez bolszewików zostały w większości zlikwidowane. Te, które ocalały i działały na emigracji, utworzyły przyczółki w Wolnym Mieście Gdańsku lub spolonizowały się.

Okres międzywojenny to „wiek srebrny” kultury herbacianej na ziemiach polskich. Mimo wstrząsów spowodowanych powstaniem niepodległego państwa oraz wielkim kryzysem branża osiągnęła stabilizację. Jakość handlu, estetyka opakowań, sklepów i herbaciarń, a także stosunki pracownicze stały na wysokim poziomie. W projektowanie opakowań i reklam angażowano znakomitych plastyków. Miała też herbata swoich wpływowych admiratorów. Jak wiadomo, do namiętnych jej wielbicieli należał marszałek Józef Piłsudski, który spożywał dziennie wiele filiżanek mocnego naparu. Jego żona Jadwiga często organizowała w Belwederze skromne herbatki dla osób współpracujących z marszałkiem.

Wrzesień 1939 roku oraz okupacja Polski przez Niemcy i ZSRR zadały branży herbacianej bardzo dotkliwy cios. Obok zniszczeń towarów, utraty składów i sklepów zawierucha wojenna doprowadziła do niekorzystnych zmian organizacyjno-własnościowych. W 1947 roku wraz z przyjęciem kursu na upaństwowienie gospodarki rozpoczęła się tzw. bitwa o handel, która zniszczyła też prywatny obrót herbatą. Odtąd import przejęły

przedsiębiorstwa państwowe, a na mniejszą skalę sprzedaż herbaty prowadziły tzw. przedsiębiorstwa eksportu wewnętrznego, które za dewizy i bony towarowe oferowały produkty zagraniczne.

Wejście Polski w skład bloku komunistycznego spowodowało reorientację więzi handlowych, lecz w przypadku branży herbacianej nie miało to zbyt dużego znaczenia. Stało się tak, ponieważ główni eksporterzy herbaty – Chiny oraz Indie – zajmowali stanowisko przychylnie PRL. Dlatego prócz okresów nasilenia się niedoborów w latach 1981–1983 podaż była na ogół wystarczająca. Wiele do życzenia pozostawiała natomiast jakość. Poza wczesną epoką Edwarda Gierka brakowało lepszych i luksusowych gatunków herbat, a estetyka opakowań zwykle grzeszyła siermiężnością.

Moderatorem spotkania na temat herbaty była Krystyna Milewska, starsza kustosz z Działu Edukacji MNS. Kustosz Iwona Karwowska z Działu Etnografii Pomorza przedstawiła takie obiekty muzealne, jak filiżanki, dzbanki do herbaty, samowar, puszki, kubki, zaparzaczkę w kształcie czajniczka. Uczestnicy mogli z bliska przyjrzeć się obiektom, które na co dzień nie są eksponowane na wystawach. Wieczór upłynął pod znakiem muzyki klasycznej. Przed zgromadzoną publicznością zaprezentowali się uczniowie ze Szkół Muzycznych I stopnia w Szczecinie. Agnieszka Słowińska z Działu Etnografii Pomorza przygotowała ponadto konkurs literacki z nagrodami, w którym należało odgadnąć autora i tytuł książki, z której pochodziły cytowane fragmenty na temat herbaty. Nagrodzonym bardzo podobały się upominki – kubeczki do herbaty.

Największym zainteresowaniem cieszył się pokaz parzenia herbaty i jej degustacja, możliwa dzięki uprzejmości herbaciarni Fanaberia Republika Rozmaitości. Pani Barbara Milewska ciekawie opowiadała o właściwościach różnych gatunków herbat, a także o temperaturze zaparzania, najważniejszym – obok jakości liści – czynnikiem decydującym o jakości napoju. Zarówno temperatura, jak i czas parzenia powinny być dostosowane do odmiany herbaty. Herbaty czarne wymagają parzenia przez 2–3 minuty w temperaturze 96°C. Takiej samej temperatury i podobnego czasu parzenia (1–3 minuty) wymagają herbaty czerwone. W przypadku herbat zielonych i białych optymalna temperatura parzenia to 70–85°C; czas parzenia herbat zielonych wynosi 1–3 minuty, a herbat białych 3–5 minut.

Drugą imprezą z cyklu o napojach był „Letni wieczór w muzeum”, zorganizowany 11 VI 2022 roku, poświęcony ziołom i ich niezwykłym właściwościom. Spotkanie, w którym uczestniczyło 65 osób, tym razem odbyło się na dziedzińcu Muzeum Narodowego – Muzeum Tradycji Regionalnych przy ul. Staromłyńskiej 27.

Na łąkach, w lasach, w ogrodach rośnie wiele roślin zielnych, które zawierają substancje korzystnie wpływające na funkcjonowanie ludzkiego organizmu. Wiedza o właściwościach i sposobach stosowania roślin towarzyszy ludziom od przysłowiowych „najdawniejszych czasów”. Rośliny zielne – zioła – przez tysiąclecia stosowane były w medycynie ludowej, w rytuałach i różnego rodzaju obrzędach kulturowych i religijnych. Obserwowany obecnie zwrot ku zielarstwu i ogólnie metodom tradycyjnego leczenia wynika z chęci poprawy stanu zdrowia i odejścia od leków syntetycznych, np. środków uspokajających lub nasennych. Zioła skutecznie łagodzą także efekty uboczne stosowania silnych leków syntetycznych.

Spotkanie poprowadziła K. Milewska z Działu Edukacji MNS, a I. Karwowska z Działu Etnografii Pomorza przedstawiła przedmioty ze zbiorów MNS związane z uprawianiem zielarstwa, w tym np. zbieraczki do owoców leśnych, dzbanki, koszyki, siekacze do ziół. Degustacja orzeźwiających napojów ziołowych, takich jak woda z mięta i pokrzywą, odbywała się przy dźwiękach muzyki filmowej. Przeprowadzono również konkurs literacki, w którym nagrodami były pakiety mieszanek ziół. Podobnie jak w przypadku herbaty zadaniem uczestników konkursu przygotowanego przez A. Słowińską było odgadnięcie autora i tytułu książki, z której pochodził cytat związany z ziołami.

Gościem specjalnym spotkania była pani Marika, która na co dzień pracuje w Fanaberii Republice Rozmaitości i o ziołach wie prawie wszystko. Pokazała, jak wyglądają zioła świeże i prawidłowo wysuszone: szałwia, tymianek, bazylija, oregano, melisa, majeranek, mięta czy lubczyk, niezbędne w kuchni i domowej apteczce. Podpowiedziała również, gdzie należy szukać ziół rosnących dziko, np. popularnej pokrzywy, która rośnie na glebach żyznych, bogatych w azot, w lasach i na łąkach. Ważne jest, aby zbierać ją na terenach położonych z dala od dróg, przed kwitnieniem, a młode listki suszyć w miejscu zacienionym. Pokrzywa ma pozytywny wpływ na dolegliwości związane z nerkami i drogami moczowymi, obniża poziom cholesterolu, zmniejsza poziom cukru oraz ciśnienie krwi. Napar z liści parzonych przez 10 minut należy wypić pół godziny przed posiłkiem. Na problemy żołądkowe skuteczny jest rumianek. Charakterystyczne białe-żółte kwiatostany tej popularnej rośliny łąkowej suszy się w ciemnym i ciepłym miejscu. Napar z łyżki suszonych kwiatów – parzonych pod przykryciem przez około 15 minut – ma działanie przeciwzapalne, przeciwalergiczne i rozkurczowe. Prawie wszędzie, latem i jesienią, można napotkać świetlika łąkowego. Roślinę tę ucina się tuż przy ziemi i suszy w ciepłym i przewiewnym miejscu. Susz zalany wrzątkiem parzy się około 10 minut. Po wystudzeniu przygotowuje się kompresy, które w przypadku zapalenia spojówek czy „zwykłej” alergii kładzie się na zamkniętych powiekach. Świetlik łąkowy doskonale nawilża oczy, przeciwdziała także zaćmie.

Trzecie spotkanie – „Jesienne południe w muzeum” – odbyło się 27 XI 2022 roku w gmachu muzeum na Wałach Chrobrego i było poświęcone kawie. W wydarzeniu uczestniczyło 95 osób. Podobnie jak w dwóch poprzednich spotkaniach przy dźwiękach muzyki odbyła się degustacja oraz konkurs literacki, w którym nagrodą była kawa. Muzykę zapewniło Pomorskie Towarzystwo Oświatowo-Kulturalne, natomiast degustację kawiarnia Fanaberia Republika Rozmaitości. Historię eksponatów związanych z kawą ze zbiorów MNS, takich jak serwis do kawy, młynki, pojemniki do przechowywania kawy, zaparzaczkę, maszynka do palenia kawy, przedstawiła I. Karwowska. Pani Barbara Milewska opowiedziała o parzeniu i rodzajach kawy, a Pani Ada przybliżyła jej historię.

Podczas „Jesienno południa w muzeum” była możliwość skosztowania arabiki i robusty, dwóch najpopularniejszych gatunków kawy. Arabica to kawa, która zdominowała światową produkcję. Obecnie znanych jest ponad 140 jej odmian uprawianych w 60 krajach świata, m.in. w Chinach, Nepalu czy na Wyspie Świętej Heleny. Dzięki laboratoryjnemu wzmocnianiu genów arabiki podjęto już próby jej uprawy np. we Francji. Ze względu na mnogość odmian i rodzajów fermentacji bardzo trudno scharakteryzować smak tej kawy. Wyczuwalne jest kakao, nuty kwiatowe i owocowe (wiśnie, śliwki lub porzeczeki). Najwyżej cenione odmiany arabiki pochodzą z Kolumbii i Panamy.

Robusta to gatunek kawy uprawianej głównie w Azji (Indiach, Indonezji i Wietnamie), a także w Brazylii i niektórych krajach afrykańskich. Spójnie łączą nuty gorzkiej czekolady ze słodkimi nutami orzechów i czekolady mlecznej.

Za ojczyznę kawy uważa się Etiopię. Z tej części Afryki pochodzi krzew kawowca spokrewniony z roślinami z rodziny gardenii. Walory palonych ziaren kawowca jako pierwsi docenili Arabowie, którzy już w początkach XIV wieku rozpoczęli uprawę wymagającą warunków subtropikalnych. Obecnie krzewy kawowe uprawiane są w blisko 70 krajach, a kawa jest najpopularniejszym napojem na świecie; najwięcej, bo około 300 mln filiżanek dziennie, spożywają Amerykanie.

Kawa dotarła do Polski pod koniec XVII wieku za pośrednictwem Turków. Legenda głosi, że po zwycięstwie pod Wiedniem Jerzy Franciszek Kulczycki, polski żołnierz i tłumacz z języka tureckiego, wykorzystał zapasy kawy, które pozostawiło uciekające wojsko tureckie i otworzył jedną z pierwszych kawiarni w Wiedniu.

Początkowo kawa miała jednak w Polsce niewielu miłośników. Zmiany przyniósł dopiero wiek XVIII. Dalej była napojem elitarnym, ale stawała się coraz bardziej popularna. Modna stawała się w Gdańsku, gdzie powstawały pierwsze kawiarnie zwane kafehausami. Wtedy to pisano o kawie w pierwszych polskich czasopismach i podręcznikach medycznych.

Znanymi smakoszami kawy byli Jan III Sobieski i Ignacy Krasicki. W XIX wieku popularność napoju jeszcze wzrosła, a w większych miastach powstawały pierwsze kawiarnie. Początkowo kawę na wzór wschodni pito w porcelanowych filiżankach bez dodatków. Z czasem zaczęto dodawać do niej cukier, mleko, słodką śmietankę, a nawet cykorię.

W majątkach zamożnej szlachty kawę przygotowywała tzw. kawiarka, której zadaniem było parzenie kawy i podawanie jej domownikom rano i po południu. Do końca XIX wieku sprzedawano surowe ziarna kawy. Palono je w domach, w specjalnych maszynkach do kawy. Efekty tego palenia bywały z pewnością różne. Pierwsza polska palarnia kawy powstała pod koniec XIX wieku w Warszawie. Czasy drugiej wojny światowej przyniosły ze sobą liczne ograniczenia w dostępie i spożywaniu kawy. Po wojnie zainteresowanie kawą wzrosło, z towaru luksusowego stała się w towarem ogólnodostępnym.

Czwarte, ostatnie spotkanie z cyklu o napojach – „Wiosenne popołudnie z piwem w muzeum” – odbyło się w Muzeum Historii Szczecina 22 IV 2023 roku. Wzięło w nim udział 50 osób.

W organizację wydarzenia zaangażowana była firma Wyszak – Browar Rodzinny, która sponsorowała degustację piw. O produkcji (warzeniu) tego napoju opowiadał jeden z pracowników. Podstawowym składnikiem piwa jest sód jęczmienny, który najpierw się przesiewa, a następnie mieli na śrutownicach i umieszcza w kadzi zaciernej. Zachodzi tu proces zacierania, czyli przekształcania nierozpuszczalnej skrobi z ziaren w rozpuszczalne cukry. W ten sposób w temperaturze 62–72°C powstaje ekstrakt. Ważnym składnikiem jest woda, która powinna spełniać ściśle określone wymagania dotyczące pH, twardości i czystości. Kolejny etap warzenia piwa to proces filtracji zacieru, który odbywa się w kadzi filtracyjnej. Na dnie kadzi osadzają się cząsteczki stałe i powstaje klarowna brzeczką, która trafia do kadzi zacierno-warzelnej. Brzeczkę poddaje się gotowaniu przez co najmniej godzinę, w trakcie dodawany jest chmiel, który zapewnia pożądaną goryczkę oraz aromat. Następuje oddzielenie chmielu oraz osadów gorących. Gorąca brzeczką, przepływając przez wymiennik ciepła, schładzana jest do odpowiedniej temperatury oraz natleniana w celu przygotowania do fermentacji w tanku. Po dodaniu odpowiedniego szczepu drożdży rozpoczyna się kilkutygodniowy proces fermentacji i leżakowania, po którym powstaje dojrzałe piwo o wyjątkowym smaku i aromacie.

Browar Rodzinny ufundował także nagrody w tradycyjnym już konkursie literackim. Oprawę muzyczną zapewniły uczennice Zespołu Szkół Muzycznych II stopnia i studentki Akademii Sztuki w Szczecinie z klasy prof. Jolanty Szczepaniak, znakomitej wokalistki jazzowej, kompozytorki i dyrygentki. Wzorem poprzednich spotkań przedstawione zostały zbiory Działu Etnografii Pomorza i Muzeum Historii Szczecina związane z piwem, w tym kamionkowe kufle i butelki.

Pierwsze znane nam pisemne wzmianki o piwie, datowane na około 4000 lat p.n.e., pochodzą od Sumerów. Są to tabliczki, na których utrwalono etapy przygotowania piwa, a które dziś można oglądać w paryskim Luwrze. Uznawano, że piwo ma właściwości lecznicze i przygotowywano wiele leków i kuracji na jego bazie. Nieco młodszy dokument *Papyrus Ebersa* z 1550 roku p.n.e. opisuje np. leczenie zapaść przy pomocy połówki cebuli wkrójejonej do piwa albo leczenie niestrawności sproszkowanymi oliwkami w połączeniu z tym alkoholem. Okłady piwne miały zmniejszać bóle porodowe, a piwo uznawano za napój zdrowy i niezbędny dla rozwoju dzieci. Nie bez znaczenia był tu zapewne również fakt, że dobrze przygotowane piwo lepiej zaspokajało pragnienie niż woda z rzeki. Piwo razem z chlebem było też wynagrodzeniem dla rolników i rzemieślników za pracę na rzecz świątyni czy pałacu. Jak potwierdzają znalezione archeologiczne, w czasach Sargona Wielkiego (ok. 2300 roku p.n.e.) piwem można było też zapłacić np. za narzeczoną.

Równie ważną rolę piwo odgrywało w starożytnym Egipcie. Tu także stanowiło podstawę diety, medykament oraz środek płatniczy. W ruinach egipskiego miasta Hierankopolis odkryto najstarszy znany browar świata (datowany na 3400 lat p.n.e.), który umożliwiał wytwarzanie do 1400 litrów piwa dziennie. Najstarszy egipski dokument, który wymienia piwo, to lista darów grobowych zapisana na steli jednego z grobów w Sakkarze, datowana na okres panowania trzeciej dynastii, czyli ok. 2700 lat p.n.e.

Średniowiecze to okres przełomowy w historii piwa. „Złoty trunek” z pewnością nie byłby tym, czym jest dzisiaj, gdyby nie klasztorni mnisi, którzy zajmowali się jego warzeniem, sukcesywnie udoskonalali receptury oraz technologie, a także jako pierwsi docenili właściwości chmielu. Co ciekawe, w średniowieczu zalecano picie piwa zamiast wody. Aż do XII wieku piwo mogły warzyć wyłącznie klasztory, dopiero później zaczęły powstawać także pierwsze browary dworskie i miejskie, a z każdym stuleciem napój ten stawał się coraz bardziej popularny i występował w coraz większej liczbie odmian.

Piwo na terenach Polski znane było od pradziejów i wytwarzano je znacznie wcześniej niż wino. Iwona Karwowska z Działu Etnografii Pomorza zwróciła uwagę, że obok miodu piwo było ulubionym napojem alkoholowym Słowian. Jego podobna we wszystkich językach słowiańskich nazwa – wywodząca się od prasłowiańskiego *pivo* ‘napój, napitek’ – wyraźnie wskazuje na znaczenie piwa w życiu codziennym.

Pierwsze zapisy dotyczące tego trunku znaleźć można w kronice Galla Anonima. Największym miłośnikiem piwa był Bolesław Chrobry, a zaraz po nim Leszek Biały, który odmówił udziału w wyprawie krzyżowej z powodu braku piwa w Ziemi Świętej.

Z każdym wiekiem popularność piwa rosła, jednak w XVII wieku rynek browarniczy w Polsce przeżył załamanie. Złożyły się na to różne przyczyny, zwłaszcza wojny, wypieranie piwa przez coraz popularniejszą w kraju wódkę, spadek jakości wyrobów polskich browarów. Rozwój piwowarstwa wyhamowały dwie wojny światowe. Większość browarów została zniszczona lub rozgrabiona. Od niedawna można zaobserwować ponowny rozkwit browarnictwa w kraju, wzrost zainteresowania browarami rzemieślniczymi i nietuzinkowymi piwami doskonałej jakości. Oprócz tego funkcjonuje w kraju kilka browarów produkujących flagowe, polskie piwa, znane niemal na całym świecie.

Cykl spotkań o napojach w kulturze miał na celu uświadomienie, jak wartościowe są wspólnie spędzane chwile i jak ważna w naszej kulturze jest tradycja wspólnego ucztowania, w tym także wspólnego picia herbaty, kawy i piwa. Sądząc po frekwencji i zainteresowaniu, należy sądzić, że „Spotkania o napojach w kulturze” spełniły swoje zadanie.

Ryc. 1. Zimowy wieczór w muzeum (plakat). Fot. A. Słowińska

Ryc. 2. Zimowy wieczór w muzeum przy herbacie, 1 II 2020, Muzeum Narodowe w Szczecinie przy ul. Wały Chrobrego 3. Fot. A. Słowińska

Ryc. 3. Letni wieczór w muzeum (plakat). Fot. A. Słowińska

Ryc. 4. Letni wieczór w muzeum przy ziołach, 11 VI 2022, Muzeum Narodowe w Szczecinie – Muzeum Tradycji Regionalnych przy ul. Staromłyńskiej 27. Fot. A. Słowińska

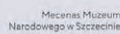
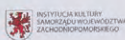
kawa, wiedza o kawie, degustacja,
muzyka na żywo, konkursy z nagrodami

Jesienne południe w Muzeum

27 listopada 2022 | niedziela | 12.00

Muzeum Narodowe w Szczecinie
ul. Wały Chrobrego 3

wstęp wolny

Bank Polski

Ryc. 5. Jesienne południe w muzeum (plakat). Fot. A. Słowińska

Ryc. 6. Jesienne południe w muzeum przy kawie, 27 XI 2022, Muzeum Narodowe w Szczecinie przy Wałach Chrobrego. Fot. A. Słowińska

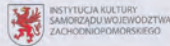
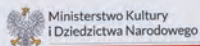
Wiosenne popołudnie z... piwem

Opowieści o piwie, degustacje,
muzyka na żywo oraz konkursy

22 kwietnia 2023, godzina 16.00
Muzeum Historii Szczecina MNS
ul. Księcia Mściwoja II 8

18+

wstęp wolny + zapisy (!)
info: www.muzeum.szczecin.pl

Ryc. 7. Wiosenne popołudnie w muzeum (plakat). Fot. A. Słowińska

Ryc. 8. Wiosenne popołudnie w muzeum przy piwie, 22 IV 2023, Muzeum Narodowe w Szczecinie – Muzeum Historii Szczecina przy ul. Księcia Mściwoja II 8. Fot. A. Słowińska

Agnieszka Słowińska

„Nici łączą pokolenia”. Wystawa czasowa

W dniach 18 IX 2022 – 16 X 2022 roku na dziedzińcu gmachu Muzeum Narodowego w Szczecinie – Muzeum Tradycji Regionalnych przy ul. Staromłyńskiej 27 można było oglądać kameralną wystawę zatytułowaną „Nici łączą pokolenia”. Wystawa pomysłu Agnieszki Słowińskiej z Działu Etnografii Pomorza powstała przy współpracy kierownika Działu pani Iwony Karwowskiej oraz pani Małgorzaty Kłosińskiej-Grzechowiak.

Ekspozycja powstała w ramach obchodów Zachodniopomorskich Dni Dziedzictwa (ZDD) 2022, koordynowanych przez Biuro Dokumentacji Zabytków w Szczecinie. Zachodniopomorskie Dni Dziedzictwa¹, będące częścią tego projektu, są inicjatywą, która ma na celu promowanie różnorodności dziedzictwa regionu². W roku 2022 odbywały się pod hasłem „Po nich dziedziczymy”. Jak można przeczytać na stronie internetowej organizatora, hasło to nawiązuje do „historii miejsc, ludzkich wspomnień i przekazywanych tradycji, jak również wiedzy, technologii i dokonań poprzedników, z osiągnięć których możemy korzystać, udoskonalać i przekazywać następnym pokoleniom” (<<https://www.bdz.szczecin.pl>>).

W zbiorach etnograficznych MNS znajduje się duża kolekcja haftów i koronek. Wiedza na temat ich wykonywania była – i w dalszym ciągu jest – przekazywana z pokolenia na pokolenie. ZDD 2022 stały się okazją do pokazania i omówienia części tego zbioru.

Na wystawie zaprezentowano łącznie 48 obiektów ze zbiorów Działu Etnografii Pomorza MNS. Oprócz haftów i koronek przedstawiono również 5 zabytkowych mebli pochodzących z terenów Pomorza Zachodniego (dwie skrzynie, ławę, fotel oraz stołek). Zamysłem było pokazanie różnorodności zastosowań haftu i koronki. Zwiedzający mogli zobaczyć poszewki na poduszki, obrusy,

1 <<https://edd.nid.pl/>> [dostęp: 1 III 2023].

2 <<https://www.bdz.szczecin.pl/a,41,rozpoczynaja-sie-zachodniopomorskie-dni-dziedzictwa-2022-zapraszamy-do-udzialu>> [dostęp: 1 III 2023].

serwety, serwetki, makatki, saszetki na przybory toaletowe, a także elementy ubioru, takie jak koszula, sukienka, fartuch kuchenny czy kaftanik dziecięcy. Zdecydowana większość pokazanych haftów i koronek wykonana została ręcznie, ale na wystawie nie zabrakło również wyrobów przemysłu tekstylnego.

Ekspozycja została zaaranżowana w jednym z narożników dziedzińca. Serwetki, serwety, makatki oraz kaftanik i jedna z saszetek na przybory toaletowe powieszono za pomocą drewnianych klamerek na sznurkach do suszenia bielizny. Pozostałe tkaniny wyeksponowano na ławie, w skrzyniach oraz na fotelu i stolku.

Wystawie towarzyszyła akcja „Wypożycz muzeum swoją pracę”. Zwiedzający, podczas trwania ekspozycji, mogli udostępniać własnoręcznie wykonane serwetki, poduszki, ozdoby, biżuterię, obrazki itp. zdobione różnymi rodzajami haftu i koronki. Udostępnione przez zwiedzających prace zostały pokazane w przestrzeni wystawy. Łącznie było to 37 wyrobów autorstwa sześciu twórczyń. Wśród nich znalazły się wykonane szydełkiem ozdoby nawiązujące formą do „łapaczy snów”, ozdoby bożonarodzeniowe (gwiazdki, bombki) oraz torebki, a także serwetki zdobione haftem *richelieu*. Na szczególną uwagę zasługują prace wypożyczone przez rodzinę pani Marii Szewczyk, która była twórczynią współpracującą z instytucjami propagującymi sztukę ludową. Zajmowała się haftem, a także innymi dziedzinami twórczości artystycznej: zdobnictwem wnętrza, wyrobem bibułowych kwiatów oraz sypaniem wzorów piaskiem. Na wystawie pokazany został haftowany obraz przedstawiający róże oraz cztery fartuchy ozdobione haftem kujawskim jej autorstwa, wyeksponowane w jednej z zabytkowych skrzyń. Oprócz fartuchów znalazły się w niej również dwa bardzo podobne do siebie obrusy z wyhaftowanymi różnokolorowymi bratkami – jeden z nich wykonała pani Maria Szewczyk, drugi jej wnuczka pani Magdalena Szewczyk.

W przestrzeni wystawy odbyła się (5 X 2022 roku) lekcja muzealna, w której udział wzięli uczniowie Liceum Ogólnokształcącego nr XII w Szczecinie. Uczestnicy spotkania zdobyli wiedzę na temat historii wykonywania haftów, w tym przede wszystkim haftów ludowych. Poruszone zostały m.in. zagadnienia funkcji haftu ludowego, jego symboliki i związku ze strojem. Ponadto, na przykładzie znajdujących się na wystawie dwóch serwet omówione zostały cechy charakterystyczne haftu kaszubskiego. Jako zadanie domowe uczniowie mieli wykonać karty z opisem wybranego przez siebie haftu regionalnego z załączonym jego zdjęciem lub z samodzielnie wykonaną próbką.

Podczas finisażu wystawy w dniu 18 X 2022 roku miał miejsce wykład dotyczący hafciarstwa i koronkarstwa ludowego. Gośćmi specjalnymi spotkania były osoby, które wypożyczyły muzeum swoje prace. W podziękowaniu

otrzymały upominki. Po zakończeniu wystawy jedna z twórczyń, pani Aleksandra Żółkowska, podarowała MNS 12 wykonanych przez siebie szydełkiem ozdób bożonarodzeniowych w kształcie gwiazdek.

Wystawa „Nici łączą pokolenia” stała się okazją nie tylko do pokazania zabytków ze zbiorów Działu Etnografii Pomorza MNS i przekazania wiedzy na ich temat, ale również do zachęcenia zwiedzających do zaprezentowania własnej twórczości. Oglądając wypożyczone muzeum prace, można było się przekonać, że tradycja ręcznego wykonywania haftów i koronek jest ciągle żywa. A fakt, że na wystawie znalazły się obrusy wykonane przez babcię i wnuczkę, najlepiej świadczy o tym, że rzeczywiście „nici łączą pokolenia”.

Ryc. 1. Wystawa „Nici łączą pokolenia”. Fot. A. Słowińska

Ryc. 2. Fragment wystawy „Nici łączą pokolenia”. Fot. A. Słowińska

Ryc. 3. Fragment wystawy „Nici łączą pokolenia”. Fot. A. Słowińska

Ryc. 4. Fragment wystawy „Nici łączą pokolenia”. Fot. A. Słowińska

Anna Lew-Machniak

**„Wymyślając miasta na nowo.
Helena Kurcysz – architektka i urbanistka”.
Wystawa czasowa w Muzeum Narodowym w Szczecinie**

Wraz z końcem drugiej wojny światowej podjęto wysiłek organizacyjny zmierzający do gospodarczego i społecznego zintegrowania z Polską nowych ziem Zachodnich i Północnych. Jednym z podstawowych wyzwań w ramach tego procesu był brak wykwalifikowanej kadry, w tym przede wszystkim inteligencji z wykształceniem inżynierskim i ekonomicznym. W takich okolicznościach tym większą zasługę mają osoby, które w obcych, często niezwykle trudnych warunkach podjęły się na pozyskanych poniemieckich terenach (od)budowy infrastruktury i tworzenia ich nowej polskiej tożsamości. Do zasłużonego elitarnego grona pionierów należy niewątpliwie Helena Kurcysz (1914–1999), polska architektka urbanistka, malarka oraz animatorka kultury w powojennym Szczecinie.

Helena Kurcysz była córką Teresy z Paszkiewiczów oraz Zygmunta Słomińskiego, absolwenta Wydziału Inżynieryjno-Budowlanego Instytutu Politechnicznego w Warszawie, który początkowo pracował jako architekt powiatowy w Sandomierzu, a następnie w Radomiu. Objęcie przez ojca w 1927 roku urzędu prezydenta Warszawy zadecydowało o tym, że dorosłe życie Heleny było związane ze stolicą. To właśnie tam H. Kurcysz ukończyła naukę w elitarnym Gimnazjum i Liceum imienia Cecylii Plater-Zyberk, a następnie podjęła studia na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej, na którym w czerwcu 1939 roku otrzymała dyplom architekta.

Po wybuchu drugiej wojny światowej Helena Kurcysz współtworzyła cywilną obronę oblężonej stolicy, czynnie angażując się w pracę Pogotowia Technicznego niosącego pomoc rannym. Podczas okupacji podjęła (pod pseudonimem „Teresa”) współpracę z konspiracyjną organizacją wojskową – Związkiem Walki Zbrojnej, a następnie Armią Krajową. W jej mieszkaniu mieściła się skrzynka kontaktowa, odbywały się egzaminy dla słuchaczy tajnej podchorążówki oraz konspiracyjne zebrania. 9 października 1942 roku została aresztowana

i uwięziona na Pawiaku, a 17 stycznia następnego roku przewieziona w transporcie do *Kriegsgefangenenlager der Waffen SS Lublin*, obozu dla jeńców wojennych, potocznie zwanego Majdankiem, który niedługo przemianowano na *Konzentrationslager Lublin* – obóz koncentracyjny. Początkowo wykonywała tam prace porządkowe, po pewnym czasie jednak została przeniesiona do komanda zajmującego się ogrodnictwem, w ramach którego pracowała przy uprawie warzyw i owoców na potrzeby obozu. Nie był to jednak ostatni przydział, jaki otrzymała w czasie swojego uwięzienia na Majdanku. Gdy władze obozowe dowiedziały się o jej wykształceniu, została mianowana na stanowisko obozowego architekta (*Lagerarchitekt*). Do jej obowiązków należało m.in. utrzymywanie porządku w pasie ogrodzenia pomiędzy drutami, wyznaczanie i wykonanie dróg oraz ścieżek w obrębie tzw. pól więźniarskich oraz kopanie rowów kanalizacyjnych. Jako architektowi obozowemu udało się jej zorganizować osobne komando (grupę roboczą) dla białoruskich dzieci – po to, żeby były otoczone jej stałą opieką i wykonywały prace porządkowe nieprzekraczające ich możliwości fizycznych. W kwietniu 1944 roku Helena Kurcysz została wywieziona do obozu koncentracyjnego w Ravensbrück, a następnie do Neubrandenburga, gdzie doczekała wyzwolenia.

Po zakończeniu wojny Kurcyszowa zamierzała wrócić do Warszawy, jednak po drodze, w Szczecinie okazało się, że dwie jej towarzyszkę z obozu zachorowały na tyfus plamisty. W tej sytuacji postanowiła pozostać tutaj przez pewien czas i zaopiekować się koleżankami. W tym czasie władze polskie kilkakrotnie opuszczały Szczecin, by po niedługim czasie powrócić na stałe. Na Wałach Chrobrego, w obecnym Urzędzie Wojewódzkim, działał Komitet Pomocy Polakom, dokąd Kurcyszowa chodziła niemal codziennie po mleko i chleb dla swoich chorych koleżanek. Będąc tam po raz kolejny w dniu 5 lipca 1945 roku, miała okazję poznać nowego prezydenta miasta inżyniera Piotra Zarembę, który dowiedziawszy się, kim jest z zawodu, natychmiast zaproponował jej pracę architekta, dając jej tylko jeden dzień do namysłu. Jako że niemal większość swoich marzeń łączyła z Warszawą i to z nią zamierzała związać swoje życie i pracę, podjęcie decyzji było wyjątkowo trudne. Ostatecznie postanowiła pozostać w Szczecinie, choć jak sama stwierdziła po latach, nie wiedziała do końca dlaczego.

Jeszcze w lipcu 1945 roku Helena Kurcysz podjęła pracę w Wydziale Technicznym Zarządu Miasta Szczecin. Jednym z pierwszych jej obowiązków był udział w Komisji Przemianowywania Nazw Ulic, w której ramach udało jej się zmienić nazwy wielu przedwojennych ulic, takich jak np. *Mackensenstraße* na Bohaterów Warszawy czy *Holzmarktstraße* na Wiatru od Morza. Szczególnie znaczenie miała dla niej ulica, przy której sama – wraz ze swoimi towarzyszkami – mieszkała: *Pasewalker Chaussee*. Wędrując nią każdego dnia rano do centrum miasta, miała przed sobą wschodzące słońce, zaś wracając wieczorem do domu – słońce zachodzące. Postanowiła więc nadać tej ulicy nazwę: Ku Słońcu.

W 1946 roku Kurcyszowa dostała imienne pismo z Ministerstwa Kultury i Sztuki od Naczelnego Konserwatora Kraju prof. Jana Zachwatowicza, który zwrócił się do niej jako jedynego znanego mu osobiście architekta w Szczecinie z poleceniem przeprowadzenia inwentaryzacji i wykonania zabezpieczenia zabytków w mieście do czasu mianowania konserwatora zabytków. Prace te rozpoczęła od Zamku Książąt Pomorskich; w krypcie położonej pod posadzką kaplicy zamkowej odkryła sarkofagi książęce. Powierzenie pod koniec 1946 roku stanowiska Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków historykowi sztuki dr. Leopoldowi Kuztelskiemu nie osłabiło zainteresowania Kurcyszowej sprawami związanymi z ochroną zabytków. Jako urbanista wojewódzki, a od 1946 roku kierownik Wydziału Urbanistyki w nowo powstałej Regionalnej Dyrekcji Planowania Przestrzennego czuwała nad ochroną historycznych układów urbanistycznych, a także zachowanych zabytkowych zespołów zabudowy.

W ramach swojej bogatej działalności zawodowej Helena Kurcysz włączyła się w opracowywanie uproszczonych planów zagospodarowania przestrzennego dla miast na Ziemiach Zachodnich; całym tym przedsięwzięciem, zorganizowanym przez Główny Urząd Planowania Przestrzennego, kierował jej kolega z czasów studenckich Kazimierz Wejchert. W 1948 roku miała też swój udział w utworzeniu samodzielnego Wydziału Architektury (w ramach Wyższej Szkoły Inżynierskiej w Szczecinie); w tej nowej strukturze akademickiej przyjęła funkcję asystenta profesora Marka Leykama, który prowadził zajęcia z historii architektury i projektowania architektonicznego.

W 1950 roku w związku z likwidacją w całej Polsce Regionalnych Dyrekcji Planowania Przestrzennego H. Kurcysz przeniosła się do Wydziału Budownictwa przy Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej. Jej praca w zasadzie się nie zmieniła, w dalszym ciągu była urbanistą wojewódzkim i do jej obowiązków należało m.in. lokalizowanie wszystkich inwestycji zarówno w Szczecinie, jak i w terenie. Pięć lat później rozpoczęła pracę na stanowisku starszego projektanta w Wojewódzkiej Pracowni Urbanistycznej, w której ramach tworzyła plany miejscowe dla m.in. Trzebieży, Międzyzdrojów, Nowego Warpna, Drawska Pomorskiego, Pełczyc, Trzebiatowa, a także projekty indywidualnych budynków, jak np. biblioteki w Choszczynie, pawilonu wczasowego ZNTK w Międzyzdrojach czy też zabudowy plombowej w Świnoujściu. W 1974 roku H. Kurcysz formalnie przeszła na emeryturę, nadal jednak była aktywnym uczestnikiem wszystkich ważniejszych działań zarówno na rzecz Szczecina, jak i całego województwa.

Poza pracą zawodową aktywnie działała w szczecińskim oddziale Stowarzyszenia Architektów Polskich (SARP), który współzałożyła w 1947 roku, będąc przez kilka kadencji jego przewodniczącą. Współorganizowała również Towarzystwo Urbanistów Polskich (TUP), zajmujące się szeroko pojętym

planowaniem układów i struktur przestrzennych. Była również współorganizatorką Klubu 13 Muz (także pomysłodawczynią tej nazwy), w tym czasie jedynego w Szczecinie ośrodka kultury zrzeszającego literatów, plastyków, aktorów, architektów, dziennikarzy i muzyków. Dzięki jej aktywności, m.in. jako prezesa klubu, po 1956 roku nastąpiło odrodzenie działalności tej placówki, której stagnacja na początku lat pięćdziesiątych była spowodowana wprowadzeniem zasad tzw. realizmu socjalistycznego. W latach siedemdziesiątych pełniła rolę gospodyni w klubowych spotkaniach „Wieczór z gospodarzem”, w których uczestniczyli m.in. aktorzy Państwowych Teatrów Dramatycznych.

Helena Kurcysz w swoim domu przy ulicy Stanisława Wyspiańskiego 7 prowadziła salon kulturalny, w którym bywała ówczesna elita miasta. Odbywały się tam często różnego rodzaju imprezy, odczyty poetyckie, a nawet wernisaże malarskie. Było to miejsce spotkań ludzi z różnych środowisk. Jej dom stanowił miejsce wymiany poglądów, przyjaznych dyskusji, ale też i wielu pięknych uroczystości towarzyskich, począwszy od imienin, na których bywało niekiedy nawet sześćdziesiąt osób, a skończywszy na zabawach sylwestrowych i karnawałowych. Odbywały się tutaj również imprezy rodzinne, bo chociaż Kurcyszowa nie miała własnych dzieci, to właśnie w jej mieszkaniu odbyło się kilkanaście wesel córek i synów jej przyjaciół. Począwszy od lat pięćdziesiątych w willi organizowane też były spotkania młodzieży akademickiej z lubianym i cenionym księdzem – jezuitą, duszpasterzem akademickim ojcem Władysławem Siwkiem. Młodzież dowiadywała się na nich nie tylko prawdy historycznej, wtedy urzędowo zakłamaniej, ale również miała możliwość pogłębienia swojej wiedzy religijnej i uczyła się samodzielnego myślenia. Nie była to jedyna forma oporu wobec panującego systemu komunistycznego, na jaką pozwoliła sobie H. Kurcysz. Po brutalnej pacyfikacji strajków w Ursusie i Radomiu w czerwcu 1976 roku, która ostatecznie zdemaskowała prawdziwe oblicze socjalizmu „z ludzką twarzą”, stanęła w obronie bitych i więzionych robotników, stając się sygnatariuszką licznych listów protestacyjnych, petycji i apeli organizowanych przez Komitet Obrony Robotników i Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela. Dom Kurcyszowej znajdował się pod stałą obserwacją służb bezpieczeństwa. W 1978 roku podjęły one akcję operacyjną pod kryptonimem „Szarotka”, w wyniku której aktywność środowisk opozycyjnych Szczecina w willi przy Wyspiańskiego 7 stała się już niemożliwa.

Helena Kurcysz prowadziła również aktywną działalność społeczną. Należała do Sekcji Strzelectwa Sportowego Klubu Sportowego „Ogniwo”, przez kilka lat reprezentując barwy Szczecina w mistrzostwach Polski. Jednocześnie działała w Związku Kombatantów i Byłych Więźniów Obozów Koncentracyjnych oraz Komitecie Kultury Fizycznej i Turystyki. Istotne miejsce w prowadzonej przez nią działalności zajmowało również Stowarzyszenie Plastyków Amatorów.

Poza znaczącymi osiągnięciami twórczymi w dziedzinie architektury i urbanistyki H. Kurcyszowa miała ogromny talent malarski, którego dowodzą liczne akwarele o zróżnicowanej tematyce: od pejzaży, widoków zieleni i architektury, po portret i miniaturę. Część tych prac była prezentowana na wystawach indywidualnych i okolicznościowych organizowanych w Szczecinie i Warszawie w latach 1965, 1970 i 1980. Była ponadto autorką wielu wierszy i wspomnień z okresu okupacji oraz z pierwszych lat pobytu w Szczecinie. W uznaniu swoich zasług otrzymała liczne odznaczenia, m.in. Krzyż Kawalerski Orderu Odrodzenia Polski oraz Złoty Krzyż Zasługi.

Helena Kurcysz zmarła 21 stycznia 1999 roku w Szczecinie. Została pochowana na Cmentarzu Powązkowskim w Warszawie w rodzinnym grobowcu. Staraniem wielu przyjaciół na Cmentarzu Centralnym w Szczecinie został postawiony kamień z tablicą upamiętniającą jej osobę. Imieniem Heleny Kurcysz nazwano także salę kominkową w Klubie 13 Muz. Zaledwie kilka miesięcy po śmierci architektki radni Szczecina, nie czekając przewidzianych przepisami dziesięciu lat, nadali imię Heleny Kurcyszowej małej uliczce pomiędzy al. Wojska Polskiego i ul. Stanisława Wyspiańskiego.

Życiu H. Kurcysz i prowadzonej przez nią działalności została poświęcona wystawa „Wymyślając miasta na nowo. Helena Kurcysz – architektka i urbanistka”, prezentowana w Muzeum Narodowym w Szczecinie – Muzeum Historii Szczecina od 28 maja 2022 roku do 3 września 2023 roku. Ekspozycja stanowiła kontynuację organizowanego przez muzeum cyklu wystaw przybliżających wybitne postaci związane z historią Szczecina. Bohaterami poprzednich wystaw byli m.in. Heliodor Sztark („Między otwartą wrogością a fasadową przyjaźnią. Heliodor Sztark – polski konsul w niemieckim Szczecinie”, 2016) oraz Janina Szczerska („Na Zachód przybyli nauczyciele. Janina Szczerska – pedagog w nowej rzeczywistości”, 2017). Wystawa przede wszystkim miała na celu przypomnienie postaci Heleny Kurcysz i popularyzację wiedzy o jej dokonaniach, a zarazem stanowiła przyczynek do ukazania całego środowiska, które kreowało na Pomorzu Zachodnim wizje architektoniczne i miało istotny wpływ na przeobrażenia przestrzeni regionu.

Ekspozycja koncentrowała się wprawdzie głównie na powojennym okresie życia Heleny Kurcysz, ale też starała się przybliżyć wcześniejsze etapy jej biografii (przypadające na czas II Rzeczypospolitej i lata drugiej wojny światowej), które to zresztą zaważyły na jej późniejszym związaniu się ze Szczecinem oraz Pomorzem Zachodnim. Postać bohaterki wystawy została przy tym zaprezentowana nie tylko na tle środowiska szczecińskiego, ale także w skali ogólnopolskiej. Helena Kurcyszowa była jedną z niewielu kobiet, którym w okresie międzywojennym udało się uzyskać przygotowanie uniwersyteckie do wykonywania

zawodów uznawanych powszechnie za typowo męskie. Zdobyte kwalifikacje potrafiła skutecznie wykorzystać w trudnej rzeczywistości powojennej, czemu niewątpliwie sprzyjały jej silna osobowość, zaangażowanie oraz determinacja.

Losy bohaterki zostały ukazane przede wszystkim w oparciu o licznie zgromadzone archiwalia uzupełnione przedmiotami z życia osobistego oraz zawodowego, które pochodziły zarówno ze zbiorów własnych Muzeum Narodowego w Szczecinie, jak również od partnerów przedsięwzięcia: Archiwum Państwowego w Szczecinie oraz szczecińskiego oddziału Stowarzyszenia Architektów Polskich. Obiekty zostały również użyczone od takich instytucji, jak: Narodowe Archiwum Cyfrowe, Archiwum Państwowe w Kielcach, Państwowe Muzeum na Majdanku, Muzeum Regionalne w Neubrandenburgu, a także od osób prywatnych, zwłaszcza pana Michała Niemirowicza-Szczytta, który przez lata pieczołowicie gromadził i przechowywał bezcenne przedmioty związane z osobą jego ciotecznej babci. Spośród wykorzystanych na ekspozycji obiektów na wyróżnienie zasługuje niewielki dzwoneczek, za pomocą którego Kurcyszowa wzywała mieszkających u niej studentów do znajdującego się na parterze domu aparatu telefonicznego, a także niewielka buteleczka przepisanych przez niemieckiego lekarza kropli nasercowych, którymi leczyła swoje obozowe towarzyski chore na tyfus plamisty. Cennym eksponatem była również suknia Heleny Kurcysz „Miasteczko Więcko-Zdrój”, za którą zdobyła pierwszą nagrodę na balu kostiumowym architektów 15 lutego 1958 roku w Klubie 13 Muz w Szczecinie.

Ważnym elementem całego projektu był program imprez towarzyszących, obejmujący zarówno oprowadzania kuratorskie, jak i przygotowany przez Dział Edukacji Muzeum Narodowego w Szczecinie program dla dzieci i młodzieży, w ramach którego zorganizowane zostały warsztaty, lekcje muzealne oraz konkursy. Integralnym elementem ekspozycji była również publikacja pod redakcją kuratorki wystawy, w której Helena Kurcyszowa została zaprezentowana bodaj po raz pierwszy w tak szerokim kadrze. Wystawa wraz z powyższymi działaniami nie tylko w istotny sposób przyczyniła się do zaprezentowania bohaterki, ale przede wszystkim do zwiększenia świadomości na temat minionych wydarzeń.

1. Helena Kurcysz w górach malująca akwarelę, 2. połowa XX wieku, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie

2. Helena Kurcyusz (1914–1999), *Cisza leśna*, olej, płótno, 2. połowa XX wieku, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie. Fot. G. Solecki

3. Helena Kurcysz (1914–1999), willa przy ul. Wyspiańskiego w Szczecinie, karton, akwarela, lata osiemdziesiąte XX wieku, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie. Fot. G. Solecki

4. Stanisław Malessa i Romuald Cerebież Tarabicki z Heleną Kurcyszową w Międzyzlesiu, 1949, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie

5. Helena Kurcysz (1914–1999) – pierwsza architektka urbanistka w polskim Szczecinie, lata czterdzieste XX wieku, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie

6. Wystawa „Wymyślając miasta na nowo. Helena Kurcysz – architektka i urbanistka”, 28 V 2022 – 03 IX 2023, Muzeum Narodowe w Szczecinie – Muzeum Historii Szczecina. Fot. ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie

7. Wystawa „Wymyślając miasta na nowo. Helena Kurcysz – architektka i urbanistka”, 28 V 2022 – 03 IX 2023, Muzeum Narodowe w Szczecinie – Muzeum Historii Szczecina. Fot. ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie

Katarzyna Findlik-Gawron

„Radość życia. Sztuka ludowa Meksyku z kolekcji Stanisława Kasprzyka” oraz „Alebrijes! Alebrijes! Fantastyczne stworzenia z kolekcji Ambasady Meksyku w Polsce”.
Wystawy czasowe

30 marca 2023 roku w Muzeum Narodowym w Szczecinie, w gmachu przy Wałach Chrobrego 3 miało miejsce uroczyste otwarcie dwóch nowych wystaw czasowych: „Radość życia. Sztuka ludowa Meksyku z kolekcji Stanisława Kasprzyka”¹ oraz „Alebrijes! Alebrijes! Fantastyczne stworzenia z kolekcji Ambasady Meksyku w Polsce”². Kuratorką obu ekspozycji była Katarzyna Findlik-Gawron. Patronat honorowy nad wystawą „Radość życia...” objął Juan Sandoval Mendiolea, ambasador Meksykańskich Stanów Zjednoczonych w Rzeczypospolitej Polskiej.

W 2023 roku obchodzimy 95. rocznicę ustanowienia stosunków dyplomatycznych między Polską a Meksykiem. Przy tej okazji szczecińskie wystawy mogły się stać przestrzeniami do promocji sztuki i kultury narodu meksykańskiego. Ich koncepcja została zbudowana wokół próby zrozumienia i poznania tajemniczej *mexicanidad* – meksykańskości. Tadeusz Łepkowski w *Historii Meksyku* pisał, że jest to „określona kultura, obyczaj i mentalność, to modelowanie i przekształcanie przez ludzi ich kraju, to tworzenie się wspólnoty”³. Meksykańskość przedstawiana przez lokalnych twórców ludowych (*artesanos*) w ich rękodziele jest intensywna i soczysta, a zarazem przepiękna prawdziwą radością życia. Ma złożony charakter, ukazuje wielowymiarowość współczesnego narodu meksykańskiego – ukształtowanego na tradycjach odziedziczonych po prekolumbijskich kulturach, wartościach przywiezionych przez kolonizatorów ze Starego Świata oraz tożsamości, jaka powstała w tym nowym wieloetnicznym środowisku. Za pośrednictwem obu wystaw doświadczamy

¹ Wystawa czynna do 19 listopada 2023 r.

² Wystawa czynna do 23 maja 2023 r.

³ T. Łepkowski. *Historia Meksyku*. Wrocław 1986, 15.

jedynie wybranych fragmentów kultury tego olbrzymiego i różnorodnego pod względem etnicznym kraju. W obu przypadkach jest to jednak obcowanie z fascynującą sztuką.

„Radość życia. Sztuka ludowa Meksyku z kolekcji Stanisława Kasprzyka”

W niewielkiej przestrzeni zaprezentowano aż 150 dzieł, które cechuje rozmaitość wzorów, kolorów i rozmiarów. W niektórych miejscach na wystawie można wręcz odnieść wrażenie aranżacyjnego przeładowania obiektami. Był to jednak zabieg celowy, który miał ukazać bogactwo meksykańskiej sztuki ludowej, ale też wyeksponować przedmioty kolekcjonerskiego pożądanego, takie jak obrazy *amate*. Prezentowane prace datowane są na 2. połowę XX oraz 1. ćwierć XXI wieku. Pochodzą z różnych stanów Meksyku (Chiapas, Colima, Guerrero, Oaxaca, Meksyk, Puebla) i z miasta Meksyk. Wszystkie zostały zgromadzone przez prywatnego kolekcjonera Stanisława Kasprzyka, który podróżując przez wiele lat po Meksyku, stworzył niezwykle ciekawą kolekcję składającą się z ponad 500 obiektów reprezentujących wiele dziedzin *artesanía* – meksykańskiej sztuki ludowej. W Meksyku poszczególne regiony, stany, a nawet miasteczka specjalizują się w charakterystycznym dla siebie rodzaju rzemiosła, często będącym również wyznacznikiem lokalnej tożsamości ich twórców oraz formą aktywizacji ekonomicznej ubogiej prowincji. Na wystawie znalazły się wyroby rękodzielnicze reprezentujące malarstwo, rzeźbę, ceramikę, tkactwo i hafciarstwo. Ekspozycję otwiera umieszczona w gablocie ceramika z ośrodka ceramicznego w Metepec (stan Meksyk). W jej centrum ustawiono wyróżniający się jaskrawymi barwami świecznik w formie *arbol de la vida*. Meksykańskie drzewo życia – bo o nie tu chodzi – to jeden z najbardziej charakterystycznych symboli kultury tego kraju, efekt mieszania się kultur rodzimych z chrześcijańskimi. Świecznik – tradycyjnie uważany za symbol życia – wręczano pannie młodej. Miał zapewnić nowożeńcom zdrowie, szczęście, a przede wszystkim wielodzietność. Omawiane *arbol de la vida* przedstawia tradycyjny motyw Bożego Narodzenia. To 30-centymetrowa, trójwymiarowa konstrukcja jaskrawo polichromowana, opierająca się na kielichowatej podstawie. Do kulistego, ażurowego rusztowania doczepiono wykonane z formy, ręcznie malowane i osadzone na drutach elementy dekoracyjne: liście, kwiaty, owoce opuncji oraz figurki postaci biblijnych i zwierząt. Z czasem drzewa życia stały się coraz to bardziej rozbudowanymi dziełami artystycznymi osiągającymi ponad metr wysokości. Poza tradycyjnymi tematami biblijnego stworzenia, narodzenia i zmartwychwstania artyści zaczęli tworzyć prace przedstawiające sceny świeckie, historyczno-genealogiczne oraz inspirowane kosmologią aztecką.

W kolejnych gablotach zaprezentowano drewniane rzeźby *alebrijes*, figurki zwierząt i muzykantów wykonane przez rzeźbiarzy ze stanu Oaxaca oraz obiekty związane z *Día de los Muertos* – meksykańskim świętem zmarłych. Wśród nich postaciami szczególnie wyróżniającymi się są wykonane w technice *cartonería* (z masy papierowej) *Catrin*⁴ – rzeźby przedstawiające damy z wyższych sfer w postaci szkieletu kobiety odzianego w elegancki strój (długą suknię oraz kapelus). Jej pierwowzór wykonał w 1910 roku meksykański rysownik satyryczny José Guadalupe Posada, spopularyzował natomiast słynny meksykański malarz Diego Rivera, który w latach czterdziestych XX wieku przedstawił *Catrinę* na swoim muralu *Sen o niedzielnym popołudniu w Parku Alameda*. Akwaforta *Catrin*⁵ w wykonaniu Posady miała w sposób żartobliwy mierzyć się z tematem śmierci, a oprócz tego stanowić satyrę na ówczesne „żony modne” – Meksykanki, które wyrzekały się swoich rdzennych tradycji oraz kultury, przejmując wzorce europejskie. Współcześnie wizerunek *Catrin* utożsamiany jest przede wszystkim z *Día de los Muertos*, który również stał się symbolem meksykańskiej tożsamości. Jej przedstawienia nie są straszne, często wykonuje się je z dużą dozą humoru, nie brakuje również figur ukazujących słynnych Meksykanów i Meksykanki⁶, kolorowych wycinanek oraz malowanych blaszek, na których przedstawiane są szkielety dam w codziennych ludzkich aktywnościach, np. *Catrinę* jadącą na rowerze.

Duży zespół tworzą obrazy *amate* z Xalitli, z regionu Alto Balsas w stanie Guerrero, namalowane przez artystów z rdzennej grupy etnicznej Nahuatl. Twórczość *amate* wśród Nahuatl narodziła się w latach sześćdziesiątych XX wieku. W jej powstaniu szczególną rolę odegrała malowana ceramika wytwarzana w San Agustín Oapan i Ameyaltepec. Artyści przenieśli bowiem tradycyjne rysunki z ceramicznych naczyń na produkowany przez grupę etniczną Otomí rzemieślniczy papier *amate*. Ich prace, wykonywane w różnych rozmiarach i gatunkach, szybko stały się znakiem rozpoznawczym Xalitli. Tematyka *amate* ukazuje przede wszystkim codzienne i odświętne życie lokalnej społeczności: prace rolne, przygotowanie posiłków, a także śluby, zabawy, obrzędy ludowe. Na części prac prezentowane są również sceny religijne oraz natura – przedstawienia przestylizowanych zwierząt oraz wielobarwnych kompozycji kwiatowych. Na szczególne omówienie zasługuje dzieło autorstwa Esteli Ortiz Diaz *Ofrendas de muertos* (2010–2015), przedstawiające typowy dla meksykańskiej sztuki ludowej motyw ofiar dla zmarłych. Artystka zaprezentowała osiem historii.

⁴ Pełna nazwa to *La Calavera Catrina*, często skracana do *La Catrina* lub *Catrina*.

⁵ Akwaforta Joségo Guadalupe Posady powstała pod nazwą *La Calavera Garbancera*. Opublikowano ją w 1930 r., po śmierci artysty. *Garbancera* to przezwisko stosowane do rdzennego Amerykanina, który stara się wyglądać jak Europejczyk, zaprzeczając własnej kulturze.

⁶ Przykładowo pod postacią *Catrin* ukazano uznaną meksykańską artystkę Fridę Kahlo.

Ukazują one kobiety przygotowujące posiłek na wspólną ucztę składającą się z rosołu z zabitych kur oraz *tamales*⁷, transport wody i różnych artykułów, zbieranie kwiatów, wykonywanie wieńców z aksamitek i przygotowywanie świec, zgromadzenie całej społeczności na cmentarzu w celu złożenia ofiar dla zmarłych oraz celebracji święta, pogrzeb miejscowej kobiety, która zmarła podczas porodu. Praca jest przykładem najbardziej prestiżowego gatunku *amate* zwanego historią, który polega na wprowadzaniu jak największej liczby postaci i wątków tematycznych w obrębie jednego obrazu. Współcześnie rzemieślnicy Nahua sięgają po różne materiały. Przedstawieniami w stylistyce *amate* wypełniają już nie tylko *papel amate*, ale i jaja strusie, tykwy, talerze, wachlarze, krzyże oraz różnego rodzaju przedmioty skórzane, drewniane i ceramiczne. W przestrzeni wystawy – na ścianach – zaprezentowano również wielobarwne obrazy wykonane temperą na dykcie przez członków rodziny Lorenzów z Xalitli, eksponujące sceny religijne oraz bohaterów meksykańskiej popkultury oraz haftowane w różnokolorowe wzory zoomorficzne makatki grupy Otomí ze stanu Puebla. W gablotach i na półkach natomiast ukazano także niewielkie obrazki wotywnie *milagros (retablos ex-votos)*, malowane na blasze, upamiętniające cudowne i kryzysowe wydarzenia oraz przypominające zabawki gliniane i wełniane zwierzątka *animalitos* ze stanu Colima i Chiapas.

Wystawa „Alebrijes! Alebrijes! Fantastyczne stworzenia z kolekcji Ambasady Meksyku w Polsce”

Głównym elementem wystawy był podest zaaranżowany w holu ukazujący pięć wielkoformatowych rzeźb wykonanych z papieru *mâché alebrijes*. Zaprezentowano dzieła Irvinga Mondragóna Laguny, Óscara Becerry Mory oraz Joségo Luisa Masseyego Aguirrego. Wszystkie prace powstały w Warszawie w ramach projektu tworzenia meksykańskich dóbr kultury, realizowanego w latach 2015–2020 przez Ambasadę Meksyku w Polsce wspólnie z Muzeum Sztuki Ludowej w mieście Meksyk oraz Państwowym Muzeum Etnograficznym w Warszawie. Artyści w *alebrijes* łączą ze sobą charakterystyczne cechy fizyczne różnych zwierząt, postaci baśniowych i mitologicznych. Te fantastyczne hybrydy często kojarzone są z bioróżnorodnością Meksyku. Jedna z rzeźb – *Wawel* Oscara Becerry Mory z 2015 roku – nawiązuje do mitologii polskiej. Artysta zainspirował się smokiem wawelskim; pragnął bowiem stworzyć dzieło w czytelny sposób związane z polską kulturą.

⁷ Danie meksykańskie pochodzenia prekolumbijskiego, które składa się z ciasta wykonanego z mąki kukurydzianej, wypełnionego nadzieniem i owiniętego liściem z kolby kukurydzy. Istnieje wiele różnych wersji smakowych: na ostro, na słodko, z farszem mięsnym lub serowym. *Tamales* gotowane są na parze i serwowane z salsą (rodzaj pikantnego sosu).

Alebrijes to meksykańskie rzeźby ludowe przedstawiające fantastyczne zwierzęta i stworzenia. Wykonywane są w dwóch technikach: *cartonería* (miasto Meksyk) i *snycerce* (stan Oaxaca). Artyści tworzący z masy papierowej do uformowania bazy wykorzystują szkielet wykonany z trzciny lub drutu. Następnie modelują formę przy użyciu papieru i kleju zrobionego z mąki i wody. Po wyschnięciu malują rzeźby, używając do tego zaskakujących zestawień kolorystycznych. Drewniane *alebrijes* natomiast wytwarza się z miękkiego i łatwego w obróbce osoczynu (*Bursera*), lokalnie nazywanego *copal*. Artysta rzeźbi i poleruje figury ręcznie, a w końcowym procesie maluje je zgodnie ze swoją wyobraźnią. Za ich twórcę uważa się Pedra Linaresa Lópeza (1906–1992), meksykańskiego artystę tworzącego w mieście Meksyk, posługującego się lubianą i popularną wśród twórców ludowych techniką tworzenia z masy papierowej. Geneza *alebrijes* wiąże się z chorobą artysty, na którą zapadł w latach trzydziestych XX wieku. Kiedy leżał nieprzytomny w łóżku, śnił o dziwnym miejscu podobnym do lasu. Zobaczył w nim drzewa, zwierzęta, skały, chmury, które przekształciły się w niezwykle chimery. Ujrzał osła z ogonem węża, psa ze skrzydłami motyla, lwa z głową orła, a wszystkie one krzyczały do niego: *Alebrije! Alebrije!*. Gdy poczuł się lepiej odtworzył je za pomocą *papier mâché* i nadał im nazwę *alebrijes*. Legenda głosi, że rzeźby zabrały mu chorobę i w ten sposób uratowały przed pewną śmiercią. W Meksyku panuje również przekonanie, że wywodzące się ze snu stworzenia *alebrijes* pożerają najgorsze koszmary i wszelkie zło, uwodząc je żywą kolorystyką i ekspresyjną formą.

W gablocie zaprezentowano 25 malutkich, drewnianych *alebrijes* wykonanych przez rzeźbiarzy ze stanu Oaxaca. Efekt „fantastyczności” uzyskano dzięki użyciu zdecydowanych kolorów i misternie wykonanych wzorów, często nawiązujących do tradycyjnych motywów Zapoteków. Figury te porównywane są do *nahguales* i *tonales*, istot wywodzących się z prekolumbijskich wierzeń, przedstawianych pod postacią zwierząt, które przypisywane są każdemu nowo narodzonemu człowiekowi, aby się nim opiekować, a zarazem wpływać na jego osobowość i życie. Za propagatora drewnianych *alebrijes* w regionie doliny Oaxaca uważa się Manuela Jiménezę Ramíreza (1919–2005) – rdzennego mieszkańca San Antonio Arrazoli. *Alebrijes* – traktowane jako przejaw surrealizmu w meksykańskiej sztuce ludowej – zyskały światowe uznanie dzięki kreatywności ich twórców oraz za sprawą znanych artystów: Fridy Kahlo, Diega Rivery, Joségo Antonia Goómeza Rosasa, których zauroczyły ich nieoczywiste i fantastyczne formy. Wszystkie dzieła pochodzą z kolekcji Ambasady Meksyku w Polsce.

Ryc. 1. Wystawa „Radość życia. Sztuka ludowa Meksyku z kolekcji Stanisława Kasprzyka”.
Fot. E. Sitarek

Ryc. 2. Wystawa „Radość życia. Sztuka ludowa Meksyku z kolekcji Stanisława Kasprzyka”.
Fot. E. Sitarek

Ryc. 3. Wystawa „Radość życia. Sztuka ludowa Meksyku z kolekcji Stanisława Kasprzyka”.
Fot. E. Sitarek

Ryc. 4. Wystawa „Radość życia. Sztuka ludowa Meksyku z kolekcji Stanisława Kasprzyka”.
Fot. E. Sitarek

Ryc. 5. *La Calavera Catrina* – dama z wyższych sfer pod postacią szkieletu kobiety odzianego w elegancki strój, rzeźba wykonana w technice *cartonería* (tworzenia z masy papierowej), miasto Meksyk, 2006. Wystawa „Radość życia. Sztuka ludowa Meksyku z kolekcji Stanisława Kasprzyka”. Fot. K. Findlik-Gawron

Ryc. 6. Świecznik w formie *arbol de la vida* – drzewa życia (tradycyjny motyw Bożego Narodzenia), ośrodek ceramiczny w Metepec (stan Meksyk), 2009. Wystawa „Radość życia. Sztuka ludowa Meksyku z kolekcji Stanisława Kasprzyka”. Fot. K. Findlik-Gawron

Ryc. 7. Wystawa „Alebrijes! Alebrijes! Fantastyczne stworzenia z kolekcji Ambasady Meksyku w Polsce”. Fot. E. Sitarek

Ryc. 8. *Alebrije*, „Ósma”, José Luis Massey Aguirre, Warszawa, 2019. Wystawa „*Alebrijes! Alebrijes!* Fantastyczne stworzenia z kolekcji Ambasady Meksyku w Polsce”. Fot. E. Sitarek

Ryc. 9. Alebrije, „Koliber Morski”, Irving Mondragón Laguna, Warszawa, 2017. Wystawa „Alebrijes! Alebrijes! Fantastyczne stworzenia z kolekcji Ambasady Meksyku w Polsce”. Fot. E. Sitarek

Ryc. 10. *Alebrijes*, „Wawel” oraz „Diabeł”, Óscar Becerra Mora, Warszawa, 2015. Wystawa „*Alebrijes! Alebrijes! Fantastyczne stworzenia z kolekcji Ambasady Meksyku w Polsce*”. Fot. E. Sitarek

Ryc. 11. Drewniane *alebrijes* ze stanu Oaxaca. Wystawa „*Alebrijes! Alebrijes!* Fantastyczne stworzenia z kolekcji Ambasady Meksyku w Polsce”. Fot. E. Sitarek

Ryc. 12. Drewniane *alebrijes* ze stanu Oaxaca. Wystawa „*Alebrijes! Alebrijes!* Fantastyczne stworzenia z kolekcji Ambasady Meksyku w Polsce”. Fot. E. Sitarek

Agnieszka Kuchcińska-Kurcz

Wystawy MNS-CDP w 2022 roku

W 2022 roku w Muzeum Narodowym w Szczecinie – Centrum Dialogu Przełomy (MNS-CDP) i na placu Solidarności zostało zaprezentowanych aż 12 wystaw czasowych – własnych i innych podmiotów, które uznały, że te przestrzenie będą stanowić najlepszą oprawę dla ich ekspozycji. Dwie plenerowe wystawy fotograficzne zostały poświęcone wojnie w Ukrainie; ponadto jedna wystawa, w formie fotokolaży, odwoływała się do trudnych doświadczeń ostatnich lat, wśród których oprócz wojny była też pandemia i ogólnoświatowe kryzysy. Dwie autorskie wystawy MNS-CDP z poprzednich lat były eksponowane w innych przestrzeniach, jedna z nich za granicą.

Z początkiem roku 2023 otwierały się dwie ekspozycje, których wernisaże odbyły się w roku ubiegłym. Były to *Skarby czasu zarazy* oraz *1981. Stan „W”*. Ich opisy znalazły się w zeszłorocznym XVIII tomie „Materiałów Zachodniopomorskich”. Poniżej prezentujemy szczegóły działań wystawienniczych podjętych w 2022 roku.

I. Ekspozycje czasowe w gmachu MNS-CDP

Wędrownką jedną życie jest człowieka (4 IV – 28 VIII 2022).

Miejsce: sala edukacyjna / magazyn otwarty MNS-CDP. Organizator: MNS-CDP. Kurator: Paula Sendra, współpraca kuratorska: Adriana Rybicka-Bąk

Wystawa została zaplanowana jako wydarzenie towarzyszące 6. rocznicy otwarcia Muzeum Narodowego w Szczecinie – Centrum Dialogu Przełomy. Historia składa się z przełomowych zdarzeń. To one porządkują chronologię i pozwalają odnieść się do przeszłości. Na historię można jednak patrzeć z różnych perspektyw. Wspomnienia ludzi są subiektywne. Każdy człowiek tworzy własny obraz minionych lat. Przełomy można pokazywać z perspektywy osób zaangażowanych w te wydarzenia. Takich postaci, które same przyczyniały się do wielkich zmian. W społeczeństwie jednak zawsze większość stanowią widzowie, a nie bohaterowie. Na tej wystawie życie pokazane zostało właśnie

z ich perspektywy. W każdej z gablot zaprezentowany został inny aspekt życia Polaków, od narodzin aż po śmierć. Przedstawione historie odnosiły się do codzienności – od drugiej wojny światowej aż po upadek systemu komunistycznego w Polsce.

Menschen gedenken – Jugend macht zukunft

(Upamiętnić ludzi – młodzież tworzy przyszłość) (30 V – 31 VIII 2022).

Miejsce: sala konferencyjna / przestrzeń dialogu MNS-CDP.

Organizator: I Liceum Ogólnokształcące im. Marii Skłodowskiej-Curie w Szczecinie i Gymnasium Carolinum Neustrelitz, współorganizator:

MNS-CDP. Kurator: Grzegorz Czapski

Przygotowanie wystawy przez polskich i niemieckich uczniów odbyło się w ramach projektu edukacyjnego wspieranego przez MSZ obu krajów oraz Polsko-Niemiecką Współpracę Młodzieży. Zadaniem nastolatków było dotarcie do polskiej i niemieckiej rodziny, która podczas drugiej wojny światowej ucierpiała od nazistów, nagranie wspomnień, zebranie i zeskanowanie fotografii i dokumentów. Materiały zostały wykorzystane na planszach, a także w publikacji towarzyszącej wystawie pt. *Ocalić od zapomnienia*. Uroczysty finał projektu odbył się w MNS-CDP 30 V 2022 roku z udziałem uczestników projektu, a także rodzin świadków historii, o których opowiada wystawa i książka.

Dziewczeta z tamtych lat (7 VI 2022 – 4 X 2022).

Miejsce: sala konferencyjna / przestrzeń dialogu MNS-CDP.

Organizator: MNS-CDP. Autor: Danuta Szyksznian-Ossowska

Wystawa poświęcona była żołnierzom Armii Krajowej zamieszkałym po wojnie na Pomorzu Zachodnim. Stanowiła kolejny ważny element upamiętnienia 80. rocznicy przekształcenia Związku Walki Zbrojnej w Armię Krajową, największą podczas drugiej wojny światowej podziemną armię świata, walczącą z okupantem niemieckim i sowieckim. Widzowie mogli zobaczyć 48 archiwalnych fotografii młodych kobiet, które pełniły role łączniczek, sanitariuszek, walczyły na Kresach i w powstaniu warszawskim. Po 1945 roku różne koleje losu sprawiły, że zamieszkały na Ziemiach Zachodnich, które przypadły Polsce na mocy decyzji aliantów. Niektóre z kobiet, pomimo wieloletnich prześladowań, ukrywania tożsamości, zdecydowały się na pozostanie w nowej małej ojczyźnie. Podczas wernisażu została też uczczona pomysłodawczyni wystawy, major AK Danuta Szyksznian-Ossowska ps. „Sarenka”, która akurat 7 czerwca ukończyła 97 lat. Podczas wernisażu wsparcia organizacyjnego udzieliła 14. Zachodniopomorska Brygada Obrony Terytorialnej.

Nasze czasy (7 X – 15 XI 2022).

Miejsce: sala konferencyjna / przestrzeń dialogu MNS-CDP.

Organizator: MNS-CDP, współorganizator: Sieć Ziem Zachodnich i Północnych. Kuratorzy: Agnieszka Kuchcińska-Kurcz, Cezary Dubiel

Zaprezentowane na wystawie fotokolaże Cezarego Dubiela stanowią trafny komentarz do naszych trudnych czasów: kryzysu klimatycznego, kryzysu wywołanego pandemią Covid i wojną na Ukrainie oraz kryzysu związanego ze zmianami społecznymi. Symboliczne surrealistyczne obrazy przedstawiają lęki i próby szukania dróg wyjścia z kryzysowych sytuacji. Część z prac była już wcześniej prezentowana, zyskując uznanie także w międzynarodowych konkursach; część zaś powstała wyłącznie na potrzeby wystawy. Ekspozycja stanowiła przestrzeń do spotkań i dyskusji wokół problemów, które wciąż pozostają aktualne.

Polskie orły (27 X 2022 – 12 I 2023).

Miejsce: sala edukacyjna / magazyn otwarty MNS-CDP.

Organizator: MNS-CDP, współorganizator Urząd Marszałkowski

Województwa Zachodniopomorskiego. Kuratorzy: Agnieszka Kuchcińska-Kurcz, Tomasz Gliński.

Wystawa zbiegała się ze 104. rocznicą odzyskania przez Polskę niepodległości. Wyselekcjonowane w dziesięciu gablotach obiekty ze zbiorów szczecińskiego kolekcjonera Tomasza Glińskiego pozwoliły na chwilę przenieść się do wyjątkowego okresu w historii Polski – odzyskiwania wolności po 123 latach zaborów. Ekspozyty pochodzą z lat 1914 (moment rozpoczęcia Wielkiej Wojny) – 1920 (wygrana Polski w wojnie polsko-bolszewickiej, która stanowiła istotny element walki o granice odradzającego się państwa polskiego). Rolę wehikułu czasu pełniły przede wszystkim symbole narodowe – orzełki-przypinki z wojskowych czapek. Całość wzbogacona została mundurami, wyposażeniem wojskowym, białą bronią, a także plakatami z epoki. Wszystkie obiekty (w większości oryginalne, tylko w nielicznych przypadkach będące replikami) zostały opisane w ciekawej formie, i to zarówno dla znawców przedmiotu, jak i dla tych, którzy dopiero zaczynają zapoznawać się z materią historyczną.

Między życiem a śmiercią (25 XI 2022 – 31 I 2023).

Miejsce: sala konferencyjna / przestrzeń dialogu MNS-CDP.

Organizatorzy: Europejska Sieć Pamięć i Solidarność, Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN oraz Silent Heroes Memorial Center w Berlinie;

współorganizator: MNS-CDP. Autorki: dr Martyna Grądzka-Rejak i Klara Jackl we współpracy z Martą Ansilewską-Lehnstaedt oraz Agnieszka Kuchcińska-Kurcz z ramienia MNS-CDP

Ekspozycja przedstawia historie osób (z 12 krajów Europy) niosących pomoc Żydom prześladowanym w czasie drugiej wojny światowej oraz relacje uratowanych. Opowiada więc zarówno o aktach wielkiej odwagi, jak i o niezwykłej woli przetrwania. W latach 1939–1945 mieszkańcy krajów okupowanych przez nazistowskie Niemcy byli świadkami nasilających się prześladowań społeczności żydowskiej. Ukrywanie lub udzielanie pomocy członkom rodziny, sąsiadom czy współpracownikom pochodzenia żydowskiego było przestępstwem karanym pobiciem, więzieniem, a w niektórych krajach nawet śmiercią. Byli tacy, którzy bezradnie przyglądali się brutalnej rzeczywistości, zdarzały się nawet przypadki czerpania korzyści z tragicznej sytuacji Żydów. Wiele osób jednak nie szczędziło wysiłków, aby udzielić potrzebującym pomocy. Byli wśród nich przedstawiciele wszystkich grup społecznych – robotnicy fabryczni i lekarze, szwaczki i arystokraci, rolnicy i dyplomaci. Aby oddać hołd ich odwadze i poświęceniu, Instytut Pamięci Męczenników i Bohaterów Holokaustu Yad Vashem w Izraelu ustanowił w 1963 roku odznaczenie Sprawiedliwy Wśród Narodów Świata. Najwięcej, bo blisko 7 tys. osób wyróżnionych tym tytułem pochodzi z Polski. Do ich grona należy także troje mieszkańców Bełżca: Julia Pępiak oraz Cecylia i Maciej Brogowscy, którzy do zakończenia wojny ukrywali w swoich domach żydowskich uciekinierów. Poza przejmującymi indywidualnymi historiami wystawa przybliży realia, w jakich żyli mieszkańcy poszczególnych okupowanych krajów, a także zachęca do refleksji nad złożonością relacji i emocjonalnych więzi między ocalałymi i ocalającymi.

Inauguracja wystawy miała miejsce w styczniu 2018 roku w siedzibie Komisji Europejskiej w Brukseli z okazji Międzynarodowego Dnia Pamięci Ofiar Holokaustu. Od tego czasu ekspozycja gościła w ośmiu krajach Europy (m.in. w takich miastach, jak Amsterdam, Bratysława, Wilno, Budapeszt, Brno, Drezno) oraz w Japonii.

II. Ekspozycje czasowe poza gmachem MNS-CDP zorganizowane we współpracy z innymi instytucjami

Nadzieja i dramat. Węgry 1956 (25 III – 15 IV 2022).

Organizator: MNS-CDP, współorganizator: Instytut Polski w Budapeszcie, Węgierski Komitet Pamięci Narodowej. Kurator: Agnieszka Kuchcińska-Kurcz

Wystawa w 2021 roku prezentowana w MNS-CDP miała swoją kontynuację na Węgrzech, głównie w Instytucie Polskim w Budapeszcie. Od kwietnia do końca 2022 roku zagościła w innych jeszcze miejscach stolicy Węgier, a także w innych miastach tego kraju.

Pokazano przede wszystkim nieznanne zdjęcia z węgierskich wydarzeń 1956 roku. Ich kolekcję udało się pozyskać dla MNS-CDP od jednego z mieszkańców Szczecina. Fotografie unaocniają z jednej strony nadzieję, jaką Węgrzy

wiązali z „odwilżą” przejawiającą się w różny sposób w bloku państw wschodnich, a z drugiej strony dramat, jaki się rozegrał, gdy na tereny Węgier, a przede wszystkim do Budapesztu, wtargnęły sowieckie czołgi. W wyniku interwencji i późniejszych represji zginęło ok. 2,5 tys. osób. Wstępem do wystawy była opowieść o polskim Październiku '56, podczas którego udało się uniknąć rozlewu krwi (ofiary były niestety kilka miesięcy wcześniej, podczas Poznańskiego Czerwca), o wielkich wówczas nadziejach Polaków na zmianę przywództwa w partii komunistycznej. Wystawę zakończył wątek szczeciński, czyli atak na konsulat sowiecki, do którego doszło kilka dni po tym, jak do Budapesztu wyjechały ze Szczecina transporty wiozące żywność, leki i krew.

Operacja papież (16 V – 30 IX 2022).

Miejsce: bazylika archikatedralna pw. św. Jakuba w Szczecinie.

Organizator: MNS-CDP, bazylika archikatedralna pw. św. Jakuba w Szczecinie.

Kurator: Agnieszka Kuchcińska-Kurcz

Wystawa prezentowała kulisy przygotowań do wizyty Jana Pawła II w Szczecinie w dniu 11 VI 1987 roku. Opowiadała o wydarzeniach, które miały miejsce niedługo przed tą wizytą i w trakcie jej trwania. Prezentowane materiały (skany dokumentów i zdjęć, w tym pochodzące z Archiwum Kurii Metropolitalnej Szczecińsko-Kamińskiej) ukazały prawdziwe intencje władz PRL, przypomniały Polskę 2. połowy lat osiemdziesiątych oraz to, co przyniosła papieska wizyta mieszkańcom Szczecina i Pomorza Zachodniego

III. Ekspozycje plenerowe

Solidarność Rolników Indywidualnych (17 III – 26 IV 2022).

Miejsce: pl. Solidarności 1. Organizator: Instytut Pamięci Narodowej, oddział w Szczecinie; współorganizator: MNS-CDP

Wystawa była poświęcona ludziom jednego z głównych nurtów NSZZ „Solidarność” – Solidarności Rolników Indywidualnych. Na planszach zostały zaprezentowane skany najciekawszych zdjęć z rolniczych protestów, które miały miejsce w pierwszym okresie „Solidarności”, a także portrety ich przywódców. Przypomniane zostały losy rolników, którzy za niezłomną postawę byli szykanowani, internowani, pozbawiani kontaktów z rodzinami.

Armia Krajowa – największa podziemna armia świata (28 IV – 27 V 2022).

Miejsce: pl. Solidarności 1. Organizator: Instytut Pamięci Narodowej, oddział w Szczecinie; współorganizator MNS-CDP

Wystawa poświęcona Armii Krajowej, w której szeregach podczas drugiej wojny światowej walczyło około 400 tys. żołnierzy. AK była formacją zbrojną Polskiego Państwa Podziemnego, które stanowiło ewenement na skalę całej okupowanej Europy. Ekspozycja przedstawiała sylwetki najwybitniejszych przywódców AK i najdzielniejszych żołnierzy oraz najsłynniejsze akcje przeprowadzone przeciwko niemieckim i sowieckim okupantom. Przypomniano formacje kresowe, działalność Cichociemnych, a także bolesny finał, jakim był rozkaz o rozwiązaniu AK pod koniec wojny, aresztowanie przez Sowieców przywódców Polskiego Państwa Podziemnego, w tym ostatniego dowódcy AK gen. Leopolda Okulickiego „Niedźwiadka”.

Zamrożone. Życie dzieci na linii frontu (4 III 2022 – wiosna 2023).

Miejsce: pl. Solidarności 1. Organizator: Związek Ukraińców w Polsce, współorganizator: MNS-CDP. Autor fotografii: Andrij Dubczak.

Kurator wystawy: Związek Ukraińców w Polsce oraz Agnieszka Kuchcińska-Kurcz z ramienia MNS

Ekspozycja została umocowana na pl. Solidarności tydzień po agresji Rosji na Ukrainę, dokumentowała jednak wcześniejsze – trwające już od 2014 roku – działania wojenne w Ukrainie. Autorem znakomitych fotografii wykonanych w 2019 roku na terenach zniszczonych podczas pierwszego etapu rosyjskiej agresji jest Andrij Dubczak, reporter Radia Svoboda. Są to przygnębiające obrazy zrujnowanych domów, utraconego dobytku i pamiątek rodzinnych, zniszczonego krajobrazu; przede wszystkim jednak przejmujące obrazy dzieci i wojna widziana z ich perspektywy. Tytuł wystawy opisuje stan, w jakim znalazły się one po miesiącach trwania w sytuacji zagrożenia, utraty bliskich oraz wszystkiego, co tworzyło ich świat i dawało poczucie bezpieczeństwa. Zamrożenie jest przyjętym w psychologii terminem, występuje przy zespole stresu pourazowego (PTSD) i objawia się m.in. brakiem zdolności do wyrażania jakichkolwiek emocji. Nieujawnione strach, gniew, bezsilność czy nieustające zagrożenie mogą wpłynąć niszcząco na psychikę i pozostawić w niej ślad do końca życia. Według szacunków Wysokiego Komisarza ONZ ds. Praw Człowieka łączna liczba zabitych i rannych wskutek agresji Rosji na Ukrainę w latach 2014–2021 wyniosła 42–44 tys. ludzi. Kolejny etap rosyjskiej agresji rozpoczął się 24 lutego 2022 roku. Wystawa, która miała być zdjęta z końcem roku, została przedłużona do wiosny 2023 roku.

Robotnicy przymusowi w niemieckim Szczecinie 1939–1945 (13 V – 30 VI 2022).

Miejsce: pl. Solidarności w pasażu przy Cafe Przełomy.

Organizator: Uniwersytet Szczeciński, współorganizator:

Muzeum Narodowe w Szczecinie – Centrum Dialogu Przełomy.

Kuratorzy: Joanna Borguńska, Paweł Gliźniewicz, Przemysław Hoehle, Aleksandra Krzosek, Franciszek Majewski, Michał Tarnecki (Koło Młodych Historyków US) pod opieką merytoryczną dr. Tomasza Ślepowrońskiego

Ekspozycja prezentowała warunki życia obozowego i pracy robotników przymusowych, przede wszystkim Polaków, którzy podczas drugiej wojny światowej trafili do Szczecina nie z własnej woli. Zwiedzający mieli okazję zapoznać się z oryginalnymi zdjęciami, wspomnieniami i dokumentami, często powierzonymi przez prywatne osoby i nigdy dotąd niepokazywanymi publicznie. Wystawie towarzyszył folder.

Kontynuacja wystawy plenerowej dokumentującej okrucieństwa wojny w Ukrainie (13 VI – 31 XII 2022).

Miejsce: pl. Solidarności. Organizator: Szczeciński Oddział Związku Ukraińców w Polsce, współorganizator: MNS-CDP. Autor: Andrij Dubczak. Kurator wystawy: Związek Ukraińców w Polsce oraz Agnieszka Kuchcińska-Kurcz z ramienia MNS

Kontynuacja wystawy *Zamrożone. Życie dzieci na linii frontu* dokumentowała rosyjskie zbrodnie wojenne na terenach Ukrainy od marca 2022 roku. Autor świadomie nie nadał jej żadnego odrębnego tytułu. Andrij Dubczak, fotograf i reporter Radia Svoboda, pojechał do Donbasu, czyli w jedno z miejsc, gdzie szczególnie zaznaczyła się bezwzględność i okrucieństwo rosyjskich agresorów. Fotografował zniszczenia, zbrodnie dokonane na ludziach oraz bestialstwo wobec zwierząt. Ponieważ wystawa ulokowana została w przestrzeni publicznej, chętnie odwiedzanej przez rodziny z małymi dziećmi, organizatorzy zdecydowali, aby nie pokazywać najbardziej drastycznych zdjęć. Fotografie znajdujące się na ekspozycji nie pozostawiają jednak wątpliwości – chodzi o jeden z najbardziej dramatycznych i krwawych konfliktów w najnowszej historii Europy.

Historia w kopercie (21 VII – 31 X 2022).

Miejsce: pl. Solidarności 1, pasaż przed Cafe Przełomy. Organizator: MNS-CDP, Urząd Marszałkowski Województwa Zachodniopomorskiego. Kuratorki wystawy: Adriana Rybicka-Bąk, Paula Sendra

Na wystawie zaprezentowana została kolekcja prywatnej korespondencji (ze zbiorów MNS-CDP) z czasów od międzywojnia po upadek systemu komunistycznego w Polsce. Dawała ona wgląd w przeżywanie kluczowych wydarzeń danego okresu z perspektywy jednostki i tzw. zwykłych ludzi.

Inspiracją do powstania wystawy był zbiór korespondencji Zofii Nieniewskiej z czasów od drugiej wojny światowej po lata osiemdziesiąte XX wieku. Obok listów zostały przedstawione również kartki pocztowe, pocztówki dźwiękowe,

znaczki, grafiki, fotografie archiwalne oraz grypsy. Na kilku planszach pojawiły się listy wiodące, wybrane jako najciekawsze ze zbiorów MNS-CDP (m.in. list płk. Romana Abrahama, dowódcy Brygady Kawalerii „Bydgoszcz”, dotyczący stanu zdrowia Józefa Piłsudskiego, wysłany dzień przed śmiercią marszałka, oraz list właściciela mieszkania, w którym Adam Jurczyk, syn lidera szczecińskiej Solidarności '80, spędził ostatnie minuty swojego życia).

Jesteśmy Polakami! Związek Polaków w Niemczech (11 XI – 6 XII 2022).

Miejsce: pl. Solidarności 1. Organizator: Instytut Pamięci Narodowej, oddział w Gdańsku; współorganizator: MNS-CDP. Kuratorzy: Paweł Warot, Jakub Wojewoda

To była kolejna odsłona ekspozycji podróżującej po Polsce w związku z czterocznymi obchodami 100-lecia Związku Polaków w Niemczech. Organizacja prowadziła działalność kulturalną, gospodarczą i polityczną, miała swoich reprezentantów w Sejmie Pruskim, a także w innych organach samorządowych Republiki Weimarskiej. Jej głównymi celami były ochrona praw polskiej mniejszości narodowej w Niemczech oraz dbałość o polskie dziedzictwo kulturowe znajdujące się w granicach Niemiec. Na wystawie zaprezentowano archiwalne zdjęcia, rysunki, mapy i teksty dokumentujące działalność związku oraz przybliżono najważniejsze postacie z jego stuletniej historii. Na wystawie zaprezentowano materiały pochodzące ze zbiorów: Biblioteki Narodowej (BN), Biblioteki Uniwersytetu Opolskiego (BUO), Instytutu Północnego im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie (IP), Instytutu Śląskiego (IŚ), Narodowego Archiwum Cyfrowego (NAC), Śląskiej Biblioteki Cyfrowej (ŚBC) oraz domeny publicznej.

Większości wystaw towarzyszyły prelekcje, debaty, spotkania ze świadkami historii; samych spotkań dotyczących Ukrainy zostało zorganizowanych aż sześć. W przestrzeni ekspozycji organizowane były też lekcje historii.

Ryc. 1. „Dziewczęta z tamtych lat”, 7 VI – 4 X 2022. Fot. P. Nykowski

Ryc. 2. „Polskie orły”, 27 X 2022 – 12 I 2023. Fot. MNS-CDP

Ryc. 3. „Robotnicy przymusowi w niemieckim Szczecinie 1939–1945”, 13 V – 30 VI 2022.
Fot. MNS-CDP

Ryc. 4. „Jesteśmy Polakami! Związek Polaków w Niemczech”, 11 XI – 6 XII 2022. Fot. MNS-CDP

ROCZNIK NAUKOWY MUZEUM NARODOWEGO
W SZCZECINIE